

Μαυροειδής Μαυροειδόπουλος

**ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ**

Μεταπτυχιακή εργασία για το Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αθήνα, Ιανουάριος 2010

Μαυροειδής Μαυροειδόπουλος

**ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ**

Μεταπτυχιακή εργασία για το Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αθήνα, Ιανουάριος 2010

Μ. Μαυροειδόπουλος
Νάξου 19, Πειραιάς 185 41
210-4834262
6976800943
mauroeidis.mauroeidopoulos@on.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΙΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	9
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ	17
<i>ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ</i>	19
Ντικλί Τας	21
Σιταγροί	27
Αρκαδικός	32
Πεντάπολη	35
Κρυονέρι Νέων Κερδυλλίων	38
<i>ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ</i>	41
Άγιος Μάμας	43
Μολυβόπυργος	46
Σίβηρη	48
Πολύχρονο και Θεοδωρέικα	51
Τορώνη (Λήκυθος)	55
Επανομή (Κριτσανά)	57
Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου	60
Αγχιάλος Β	66
Καστανάς	69
Αξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα)	74
<i>ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ</i>	77
Σέρβια	79
Αιανή: Πολεμίστρα, Λειβάδια	86
Αρμενοχώριον	88
Μάνδαλο	91
Αρχοντικό	93
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΣΥΖΗΤΗΣΗ	99
A. Γεωγραφική Κατανομή και Μορφολογία των Οικισμών	101
B. Χρονολογικό Πλαίσιο (με αναφορά στην Ιστορία της Έρευνας)	109
Πίνακας Χρονολόγησης	117
Γ. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ	119
1. Οχυρώσεις, Χωροταξία, Πληθυσμός, Πολεοδομικός Ιστός	119
2. Κατόψεις, Πασσαλόπηκτα Οικοδομήματα, Λίθινα Θεμέλια	127
3. Στέγες, Δάπεδα	155
4. Ο εξοπλισμός του Προϊστορικού Νοικοκυριού. Η λειτουργία των Χώρων	161
Συμπεράσματα	187
Κατάλογος και Προέλευση Πινάκων	195
Πίνακες	209

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή αποτελεί τον καρπό της περιέργειάς του γράφοντος γύρω από την προϊστορία ενός γεωγραφικού διαμερίσματος της χώρας μας για την οποία ελάχιστα γνώριζε και μάλιστα επιφανειακά. Με την έρευνα στις βιβλιοθήκες σύντομα διαπιστώθηκε ότι ορισμένοι οδηγοί θα μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα πρώτο πλαίσιο μελέτης, ώστε να ακολουθήσει περαιτέρω εμβάθυνση και κατανόηση των τρόπων με τους οποίους ο καθημερινός άνθρωπος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τη Μακεδονία επέλεξε να στεγάσει και να προστατεύσει τον εαυτό του από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες ή άλλους κινδύνους, να παρασκευάσει την τροφή του, να ζεστάνει και φωτίσει το χώρο του, αλλά και να «στήσει» το εργαστήρι του καλύπτοντας καθημερινές ζωτικές του ανάγκες.

Τα βήματα για τη μελέτη αυτών των πτυχών της καθημερινής ζωής του προϊστορικού κατοίκου της Μακεδονίας ξεκίνησαν στις αρχές του 20^{ου} αι. με τις ανασκαφές των Γάλλων και Βρετανών αρχαιολόγων, εντάθηκαν την περίοδο 1961-1979 φέρνοντας στο φως οικισμούς οι οποίοι αποτέλεσαν σταθμούς για την ιστορία της έρευνας, και συνεχίζονται με αμείωτη ένταση έως τις μέρες μας από τους αρχαιολόγους των Εφορειών Αρχαιοτήτων και των Πανεπιστημίων της χώρας μας που δρουν στον μακεδονικό βορρά για τη διάσωση και ανάδειξη των ελληνικών αρχαιοτήτων. Σήμερα οι προκατρακτικές αναφορές στο *AEMΘ* αποτελούν τον κύριο οδηγό για την αδιάκοπη αυτή δραστηριότητα, καθώς λίγες είναι οι τελικές δημοσιεύσεις, συγκριτικά τουλάχιστον με τον αριθμό θέσεων που είναι πλέον γνωστές από ανασκαφές ή επιφανειακές έρευνες.

Ακολουθώντας και εμείς τα βήματα αυτά, σχεδιάσαμε την εργασία μας έτσι ώστε να παρακολουθήσουμε την οικιστική και αρχιτεκτονική της Μακεδονικής Πρώιμης Χαλκοκρατίας τόσο γεωγραφικά όσο και σε χρονολογικά στάδια. Γεωγραφικά σκοπός μας ήταν να διαπιστώσουμε αν η φυσική διαίρεση του τόπου επηρέασε τις συνήθειες των ανθρώπων σε τέτοιο βαθμό ώστε να προτιμήσουν διαφορετικές μορφές και τεχνικές από περιοχή σε περιοχή, ενώ χρονολογικά να ανιχνεύσουμε αλλαγές με την πάροδο του χρόνου από τα πρωιμότερα στάδια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού προς τα υστερότερα. Αν τα καταφέραμε ή αν ήταν δυνατόν να ευδοκιμήσει ο τρόπος αυτός προσέγγισης, ενδεχομένως με μεγαλύτερη επιτυχία από όση κατορθώσαμε, θα φανεί καθώς ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα περιδιαβεί τα κεφάλαια του παρόντος τόμου. Εμείς επιλέγουμε να πούμε δύο λόγια για τη διάταξη αυτής της εργασίας, ώστε να είναι εκείνος προετοιμασμένος για όσα θα ακολουθήσουν.

Στο πρώτο μέρος συγκεντρώσαμε τα κυριότερα δεδομένα από τον κάθε οικισμό, με πληροφορίες για τη θέση και τη μορφή του, το ιστορικό της έρευνάς

του, τις περιόδους που απέδωσε η στρωματογραφία του και βέβαια, αναλυτικότερα, τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία στη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Αυτό έγινε για είκοσι θέσεις, που είναι και όσες έχουν αποδώσει οικιστικά κατάλοιπα της περιόδου αυτής, δημοσιευμένα σε προκαταρκτικό ή τελικό στάδιο. Πέντε θέσεις διασπείρονται στο ανατολικό τμήμα της Μακεδονίας, δέκα θέσεις στο κεντρικό και πέντε άλλες στο δυτικό. Ως θέση σε δύο περιπτώσεις αντιμετωπίσαμε ευρύτερη περιοχή, διότι οι προϊστορικοί οικισμοί ήταν εκεί παρακείμενοι και δεν υπήρχαν ιδιαίτεροι λόγοι να αναλυθούν ως διαφορετικά γεωγραφικά σημεία, αν και περιγράφονται ως χωριστές εγκαταστάσεις. Η μία περίπτωση ήταν αυτή του Πολύχρονου και των γειτονικών του Θεοδωρείκων στη Χαλκιδική και η άλλη της Αιανής στο νομό Κοζάνης, όπου και οι προϊστορικοί οικισμοί στην Πολεμίστρα και τα Λειβάδια.

Τα δεδομένα για κάθε οικισμό υπαγόρευαν τη διάταξη των κεφαλαίων στη συζήτηση του δεύτερου μέρους της εργασίας μας. Εκεί, ξεκινήσαμε με ένα κεφάλαιο για τη διασπορά των εξεταζόμενων εγκαταστάσεων και τη μορφή των θέσεων, ώστε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα για τις «εδαφικές» προτιμήσεις των αρχαίων «Μακεδόνων». Συνεχίσαμε με τη συγκέντρωση των σημαντικότερων χρονολογικών συγχρονισμών και συσχετισμών, ώστε να εντάξουμε τους οικισμούς σε ένα κατά το δυνατόν διαφωτιστικό χρονολογικό πλαίσιο, με σκοπό την κατάτμηση των διαθέσιμων πληροφοριών σε μικρότερα χρονολογικά στάδια από το ευρύ και αόριστο διάστημα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού γενικότερα. Τέλος, ταξινομήσαμε τα στοιχεία που παρατέθηκαν στο πρώτο μέρος έτσι ώστε να συζητηθούν όλα τα σχετικά με τους οικισμούς ζητήματα, τα οποία ήταν τα εξής: οχυρώσεις, χωροταξία, πληθυσμός, πολεοδομικός ιστός, κατόψεις οικοδομημάτων, πασσαλόπηκτες κατοικίες, σπίτια με λίθινα θεμέλια, στέγες, δάπεδα, οικιακός εξοπλισμός (κλίβανοι, εστίες, βοηθητικές και αποθηκευτικές κατασκευές τροφοπαρασκευαστικού χαρακτήρα). Στην τελευταία ενότητα δοκιμάσαμε να συνοψίσουμε τα στοιχεία για τη λειτουργία των χώρων του προϊστορικού νοικοκυριού, με κυριότερο ερώτημα αυτό του πιθανού επιμερισμού των λειτουργιών σε διαφορετικούς χώρους αντί της συγκέντρωσής τους χωρίς διάκριση στα ίδια δωμάτια. Θελήσαμε να αναφερθούμε και στο πολύ απαιτητικό ζήτημα των παραλλήλων, τουλάχιστον στον τομέα της χωροταξίας και των κατόψεων, κάτι που έγινε ακροθιγώς, ωστόσο ενδεικτικά, πιστεύουμε, ώστε να φανεί ότι η Μακεδονία στεκόταν στο σταυροδρόμι Ευρώπης, Μ. Ασίας και νοτιότερης Ελλάδας, με αποτέλεσμα να δεχθεί αλλά και να μεταδώσει πιθανώς επιδράσεις χαρακτηριστικές για ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο στα αρχαιότερα στάδια της Εποχής του Χαλκού.

Δεν θα ισχυριστούμε σε καμία περίπτωση ότι εξαντλήσαμε τα θέματα που μόλις αναφέρθηκαν. Διακαταχόμαστε εξάλλου από την ανασφάλεια της διαπραγμάτευσης με ένα θέμα που δεν γνωρίζουμε σε βάθος, καθώς ούτε ο τόπος

εργασίας μας είναι η Μακεδονία, ούτε τα αρχαιολογικά της κατάλοιπα, κυρίως η κεραμική αλλά και πολλά από τα αρχιτεκτονικά της στοιχεία μας είναι οικεία, δεδομένων των σημαντικών διαφορών στον υλικό πολιτισμό μεταξύ βορειότερης και νοτιότερης Ελλάδας. Ας σημειωθεί, για παράδειγμα, ότι η πρώιμη ΠΕΧ εκεί ξεκίνησε αργότερα από το αντίστοιχο στάδιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, με αποτέλεσμα να συγχρονίζεται με την Πρωτοελλαδική II ή ένα πολύ ύστερο τμήμα της ΠΕ I περιόδου. Αλλά και η φύση του υλικού υπαγορεύει συχνά διαφορετική προσέγγιση από αυτή που έχουμε συνηθίσει εμείς οι «νότιοι». Αναλογιζόμαστε τη δυσκολία να αναγνωριστούν κατόψεις ανάμεσα σε δεκάδες πασσαλότρυπες των μακεδονικών σπιτιών, καθώς και τοίχοι που δεν διασώθηκαν παρά μόνο υπό μορφή λωρίδων πηλού. Τις δυσκολίες αυτές, κυρίως επάνω στο σοβαρότατο ζήτημα των κατόψεων, έχουμε συζητήσει σε σχετικό κεφάλαιο της εργασίας μας, όπου παραθέσαμε τα κριτήρια – εργαλεία των ανασκαφών της Μακεδονίας ώστε να αντεπεξέλθουν στο αιτούμενο αυτό της έρευνας.

Θα σημειώσουμε τελειώνοντας την εισαγωγή μας μία δική μας σκέψη, που ενδεχομένως να μην συμμερίζεται κανένας άλλος, ωστόσο νομίζουμε ότι έχει κάποια βάση. Στις περισσότερες από τις είκοσι θέσεις, που συμπεριλαμβάνονται στη μελέτη μας, είναι συνεχείς οι αναφορές σε στοιχεία του οικιακού εξοπλισμού, με λεπτομερείς περιγραφές εστιών, κλιβάνων και άλλων πηλοκατασκευών διαφόρων τύπων. Η βιβλιογραφική μας εμπειρία δεν έχει να μας υπενθυμίσει κάτι ανάλογο από τη νοτιότερη Ελλάδα, όπου οι αναφορές που έχουμε υπόψη μας είναι πολύ λιγότερες, συγκριτικά ελάχιστες. Γιατί συμβαίνει αυτό; Δεν υπήρχαν, δεν διασώθηκαν, ή δεν είμαστε σε θέση, εξαιτίας βιασύνης ή καθιερωμένης πρακτικής να τις εντοπίσουμε;

Θέλω να ευχαριστήσω τις καθηγήτριές μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης Τζαχίλη Ίριδα και Κόπακα Κατερίνα για την ευκαιρία που μου έδωσαν να διευρύνω τον αρχαιολογικό μου ορίζοντα διαπιστώνοντας ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν σταματούν στην αυστηρή παράθεση μαρτυριών, αλλά ξεκινούν από αυτή ώστε να εμβαθύνουν, τουλάχιστον όσον αφορά στην Προϊστορική Αρχαιολογία, στις καθημερινές πτυχές της ζωής του προϊστορικού ανθρώπου, που μας μιλά αφήνοντας πίσω του τα υλικά κατάλοιπα της δράσης του. Επίσης για την υπομονή τους να περιμένουν την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στο μέλος της Επιτροπής Υποστήριξης μου Κουκά Ουρανίας, επίκουρο καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου, για τη συμβολή της στην ολοκλήρωση αυτής της μελέτης.

Αθήνα, Ιανουάριος 2010

Μ. Μαυροειδόπουλος

Συντομεύσεις - Βιβλιογραφία

Συντομεύσεις

MEX	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Περιοδικά

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίδα
ΑΕΜΘ	Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας Θράκης
ΒΑΡ	British Archaeological Reports
ΒΧΗ	Bulletin de Correspondance Hellenique
ΒΣΑ	The Annual of the British School at Athens
Έργον	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Βιβλιογραφία

Alram-Stern 2004	Alram-Stern, E., «Die Ägäische Frühzeit», Wien 2004 (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).
Αναγνώστου – Vargas-Escobar 1991	Αναγνώστου, Ι., Vargas-Escobar, Α., Ανασκαφή Αρκαδικού 1991: Πρόταση προσέγγισης ενός ανασκαφικού προβλήματος με παράδειγμα τις πασσαλότρυπες, <i>ΑΕΜΘ</i> 5, 1991, 371-378.
Ανδρέου 1996-1997	Ανδρέου, Σ., «Σίνδος: Αποθέτης κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού», <i>ΑΔ</i> 51-52, 1996-1997, Α΄ Μελ., 51-84.
Ασλάνης 1992	Ασλάνης, Ι., <i>Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή</i> , Αθήνα 1992 (Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα).
Aslanis 1985	Aslanis, I., <i>Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde</i> , Berlin 1985 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 4)
Aslanis 1990	Aslanis, I., «L' habitat au Bronze Ancien en Macédonie centrale. L' exemple de Kastanas», στο Darque, P., Treuil, R. (επιμ.), <i>L' habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde Internationale, Athènes, 23-25 juin 1987</i> , Brussel – Liège 1990 (<i>BCH</i> Supplement XIX), 163-171.

- Aslanis – Hänsel 1999 Aslanis, A., Hänsel, B., «Ανασκαφές για τη Μεσοελλαδική της Μακεδονίας στον Άγιο Μάμα», στο *Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996. Στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*. Τόμος 1, Θεσσαλονίκη 1999, 99-108.
- Αυγέρος κ.ά. 2003 Αυγέρος Χρ., Μαυροειδή, Ι., Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., «Εγκατάσταση της Εποχής Χαλκού στη Σίβηρη Χαλκιδικής», *AEMΘ* 17, 2003, 359-367.
- Bailey 2000 Bailey, D. W., *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, London and New York 2000.
- Γραμμένος 1975 Γραμμένος, Δ., «Από τους προϊστορικούς Οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 30, 1975, Α΄ Μελ., 193-234.
- Γραμμένος 1981 Γραμμένος, Δ., «Ανασκαφή σε οικισμό της Εποχής του Χαλκού (πρώιμης) στην Πεντάπολη του νομού Σερρών», *ΑΕ* 1981, 91-153.
- Γραμμένος 1991 Γραμμένος, Β. Δ., *Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 117).
- Γραμμένος κ.ά, 1997 Γραμμένος, Δ. Β., Μπέσιος, Μ., Κώτσος, Σ., *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997 (Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών).
- Γραμμένος – Κώτσος 1996 Γραμμένος και Κώτσος, «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, Περίοδοι 1992, 1994-1996», *AEMΘ* 10Α, 1996, 355-366.
- Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992 Γραμμένος, Δ., Σκουρτοπούλου, Κ., «Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου νομού Θεσσαλονίκης, Ανασκαφική περίοδος 1992», *AEMΘ* 6, 1992, 339-345.
- Deshayes 1961 Deshayes, J., «Ανασκαφαί Ντικιλί Τας, Γαλλικός Τομέυς», *ΠΑΕ* 1961, 88-89.
- Dikili Tas I 1992 Treuil, R. (επιμ.), *Dikili Tash. Village préhistorique de Macédoine orientale I, Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, Vol. 1, Αθήνα 1992 (BCH Supplement XXIV).
- Δριβαλιάρη 2001 Δριβαλιάρη, Ν., «Προκαταρκτική παλυνολογική μελέτη του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *AEMΘ* 15, 2001, 471-476.
- Ε.Γ.Ε. Σταματελάτος, Μ., Βάμβα-Σταματελάτου, Φ., *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια* (δεν αναγράφονται περιοχή και έτος έκδοσης) (Τεγγόπουλος – Μανιατέας).
- Elster 1997 Elster E. S., «Construction and use of the Early Bronze Age Burnt House at Sitagroi: Craft and technology», στο Laffineur R., Betancourt Ph. P. (επιμ.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th international Aegean conference*,

Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Vol. I, *Aegaeum* 16, 1997 (Liège – Austin Texas), 19-35.

- Forsén 1992 Forsén, J., *The twilight of the early Helladics, A study of the disturbances in East-Central and Southern Greece towards the end of the Early Bronze Age*, Jonsered 1992 (Paul Åströms Förlag).
- Harding 2000 Harding, A. F., *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge 2000 (Cambridge University Press).
- Heurtley, PM Heurtley, W. A., *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.
- Heurtley – Hutchinson, 1925-1926 Heurtley, W. A., Hutchinson, R. W., «Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia», *BSA* 27, 1925-1926, 1-66.
- Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928 Heurtley, W. A., Raleigh-Radford, C. A., «Two prehistoric sites in Chalcidice», *BSA* 29, 1927-1928, 117 κ.εξ.
- Heurtley – Raleigh-Radford 1928-30 Heurtley, W. A., Raleigh-Radford, C. A., «Report on excavations at the toumba of Saratse, Macedonia, 1929», *BSA* 30, 1928-1930, 113 κ.εξ.
- Hood 1986 Hood, S., «Evidence for invasions in the Aegean area at the end of the Early Bronze Age», στο Cadogan, J. (επιμ.), *The end of the Early Bronze Age in the Aegean*, Leiden 1986 (E. J. Brill), 31-68.
- Θεοχάρης – Ρωμοπούλου 1961 Θεοχάρης, Δ. Ρ., Ρωμοπούλου Α., «Ανασκαφαί Ντικιλί Τας, Ελληνικός Τομέυς», *ΠΑΕ* 1961, 81-87.
- I.E.E. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1978 (Εκδοτική Αθηνών).
- Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989 Καμπίτογλου, Αλ., Παπαδόπουλος, Γ., «Οι ανασκαφές στην Τορώνη το 1989», *ΑΕΜΘ* 3 1989, 439-444.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Παπαγιαννάκης 1997 Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ., Παπαγιαννάκης, Κ., «Αιανή. Σωστικές ανασκαφές προϊστορικών χρόνων», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 67-77.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμοπούλου 1992 Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. – Ρωμοπούλου Α., «Οι ανασκαφές στον ελληνικό τομέα του προϊστορικού οικισμού Ντικιλί Τας», στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Π. Θεοχάρη, Πρακτικά*, Αθήνα 1992 (Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 48), 246-248.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987 Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., «Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 389-398.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993α Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό των Φιλίππων», *ΠΑΕ* 1993, 137-150.

- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993β Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., «Ντικιλί Τας, Τομέας VI», *Εργον* 1993, 68-75.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1994 Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., «Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού Φιλίππων», *ΠΑΕ* 1994, 123-129.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996 Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Treuil, R., Μαλαμίδου, Δ., «Προϊστορικός οικισμός Φιλίππων «Ντικιλί Τας», Δέκα χρόνια ανασκαφικής έρευνας», *ΑΕΜΘ* 10B, 1996, 681-698.
- Liritzis 1979 Liritzis, Y., «Thermoluminescence dating of Sitagroi», *AAA* 1979, 208-214.
- Μαλαμίδου 1997 Μαλαμίδου, Δ., «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό «Κρυονέρι» Ν. Κερδυλλίων, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 509-520.
- Μανιάτης – Φακορέλης 1998 Μανιάτης, Γ., Φακορέλης, Γ., Διερεύνηση της πυροτεχνολογίας σε πήλοκατασκευές του Αρχοντικού Γιαννιτσών (αρχαιομετρική μελέτη), *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 315-326
- Martinez 1996 Martinez, S., «A new look at house construction techniques current research at Dikili Tash, Neolithic site of eastern Macedonia», *ΑΕΜΘ* 10A, 1996, 63-66.
- Merousis 2004 Merousis, N., «Early Bronze Age in Pella-Imathia Plain, W. Macedonia», στο *Alram-Stern* 2004, 1285-1295.
- Μερούσης – Νικολαΐδου 1997 Μερούσης, Ν. – Νικολαΐδου, Μ., «Η κεραμική της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον προϊστορικό οικισμό Μάνδαλου Πέλλας: η τεχνολογική διαφοροποίηση», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 156-163.
- Μεσημεριανή Τούμπα 2002 Γραμμένος, Δ. Β., Κώτσος, Σ., *Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό «Μεσημεριανή Τούμπα» Τριλόφου ν. Θεσσαλονίκης, Ανασκαφικές περιόδοι 1992, 1994-1996, 2000, 2001», Θεσσαλονίκη 2002 (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας, αρ. 1).*
- Morrison 1973 Morrison, I. A., «Servia Excavations, The geomorphological setting of the site», appendix στο Rhomiopoulou – Ridley 1973, 425-426.
- Nikolova κ.ά. 1999 Nikolova, L., Manzura, I., Schuster, C., *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, 1999 (BAR International Series).
- Παπαδόπουλος 2002 Παπαδόπουλος, Σ., *Η Μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 2002 (Έκδοση Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων).

- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
κά. 1999 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Παπαδοπούλου, Ε.,
Τσαγκαράκη, Ε., Φάππας, Ι., «Αρχοντικό 1999», *ΑΕΜΘ* 13,
1999, 465-471.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
κά. 2000 Παπανθίμου, Α., Πιλάλη, Α., Γιαγκούλης, Α., Μπασογιάννη,
Ε., Παπαδοπούλου, Ε., Τσαγκαράκη, Ε., Φάππας, Ι.,
«Αρχοντικό 2000, τυπολογική παρουσίαση και ερμηνευτικά
προβλήματα των πηλόκτιστων κατασκευών», *ΑΕΜΘ* 14,
2002, 421-431.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1987 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφές στο Μάνδαλο», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 173-177.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1988 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφή στο Μάνδαλο (1988)», *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 127-132.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1992 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 6, 1992,
151-157.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1993 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφή Αρχοντικού 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 147-151.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1994 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφή Αρχοντικού 1994 (Τομέας Β)», *ΑΕΜΘ* 8, 1994,
83-88.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1995 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφή Αρχοντικού 1995 (Τομέας Β)», *ΑΕΜΘ* 9, 1995,
137-142.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1996 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. – Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό
Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 143-155.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 1997 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού κατά
το 1997», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 165-174.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 2000 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Ένας προϊστορικός οικισμός στο Αρχοντικό Γιαννιτσών,
Νέα στοιχεία από την καθημερινή ζωή των προϊστορικών
κατοίκων της Μακεδονίας», *Αρχαιολογία* 74, 2000, 79-83.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
– Πιλάλη-Παπαστερίου 2002 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α.,
«Αρχοντικό 2002: παρόν και μέλλον», *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 457-
463.
- Παπανθίμου κά. 2001 Παπανθίμου, Α., Πιλάλη, Α., Γιαγκούλης, Α., Μπασογιάννη,
Ε., Παπαδοπούλου, Ε., Τσαγκαράκη, Ε., Φάππας, Ι.,
«Οικήματα και «νοικοκυριά» της Πρώιμης Εποχής του
Χαλκού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 15, 2001, 461-
469.
- Παπανθίμου – Παπαστερίου Παπανθίμου, Α. – Παπαστερίου, Α., «Ο προϊστορικός

- 1993 οικισμός στο Μάνδαλο: Νέα στοιχεία στην προϊστορία της Δ. Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία V, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989, Θεσσαλονίκη 1993* (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 240), 1207-1211.
- Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά.
1986 Πιλάλη-Παπαστερίου, Α., Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Κωτσάκη, Α., Σαββοπούλου, Θ., «Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο δυτικής Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία IV, Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο διεθνές συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983, Θεσσαλονίκη 1986* (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 204), 451-465.
- Παππά 1990α Παππά, Μ., «Πολύχρονο Χαλκιδικής, Εγκατάσταση Εποχής του Χαλκού», *ΑΔ* 45, 1990, Β'2, Χρον., 317-318.
- Παππά 1990β Παππά, Μ., «Εγκατάσταση Εποχής Χαλκού στο Πολύχρονο Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 385-393.
- Παππά κ.ά 2000 Παππά, Μ., Αδακτύλου, Φ., Μπίλλη, Ζ., «Ανασκαφική έρευνα του οικισμού της ΠΕΧ στον χώρο της «ΒΑΛΚΑΝ ΕΞΠΟΡΤ», *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 137-142.
- Pazaras 1974 Pazaras, Th., «A note on the names of the prehistoric sites along the east coast of the Gulf of Thermaikos from the promontory of Tuzla to Nea Kallikratia», *AAA* VII (1974), 268-273.
- Περιστέρη 2002 Περιστέρη, Κ., «Ανασκαφική έρευνα 2003 στον προϊστορικό οικισμό του Αρκαδικού Δράμας», *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 131-135.
- Περιστέρη 2004 Περιστέρη, Κ., «Ανασκαφική έρευνα 2003 στον νεολιθικό οικισμό Αρκαδικού Δράμας στα αγροτεμάχια 542, 545 ιδιοκτησίας Φ. Χατζηγιαννίδη», *ΑΕΜΘ* 18, 2004, 25-29.
- Πετράκος 1994 Πετράκος, Β. Χ., «Ντικίλι Τας», *Εργον* 41, 1994, 52-54.
- Renfrew 1971 Renfrew, C., «Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of South-east Europe», *Antiquity* 45, 1971, 275-282.
- Review Andreou, S., Fotiadis, M., Kotsakis, K., «The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, Addendum 1996-1999», στο Cullen, T. (επιμ.), «*Aegean prehistory, A review*», American Journal of Archaeology Supplement 1, Boston 2001 (Archaeological Institute of America).
- Rey 1916 Rey, L., «Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine (I)», *BCH* 40, 1916, 257-292.
- Rey 1917-1919 Rey, «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine», *BCH* 41-43, 1917-1919, 1-308.
- Rhomiopoulou – Ridley 1973 Rhomiopoulou, K., Ridley, C., «Prehistoric Settlement of

- Servia (W. Macedonia), Excavations 1972», *AAA* 3, 1973, 419-424.
- Rhomioπούλου – Ridley 1974 Rhomioπούλου, K., Ridley, C., «Prehistoric Settlement of Servia (W. Macedonia), Excavations 1973», *AAA* 7, 1974, 351-360.
- Ridley – Rhomioπούλου 1972 Ridley, C., Rhomioπούλου, K., «Prehistoric Settlement of Servia (W. Macedonia), Excavations 1971», *AAA* 1, 1972, 27-34.
- Ρωμοπούλου 1968 Ρωμοπούλου, Α. «Ανασκαφή του προϊστορικού συνοικισμού του Ντικιλί Τας (Α. Μακεδονία)», *AAA* 1968, 48-50.
- Séfériadès 1983 Séfériadès, M., «Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale», *BCH* 107, 1983, 635-674.
- Servia I 2000 Ridley, C., Wardle K. A., Mould, C. A., *Servia I. Anglo-Hellenic rescue excavations 1971-73 directed by Katerina Rhomioπούλου and Cressida Ridley*, London 2000 (*BSA* Supplement 2).
- Servia Preliminary 1979 Ridley, C., Wardle K. A., *Rescue excavations at Servia 1971-1973: A preliminary report*, *BSA* 74, 1979, 185-230.
- Σιγανίδου 1981 Σιγανίδου, Μ., «Γιαννιτσά, Μάνδαλο», *ΑΙ* 36, 1981, Β'2 Χρον., 321-322.
- Σιγανίδου 1982 Σιγανίδου, Μ., «Γιαννιτσά, Μάνδαλο», *ΑΙ* 37, 1982, Β'2 Χρον., 294.
- Sitagroi I 1986 Renfrew, C., Gimbutas M., Elster E. S. (επιμ.), *Excavations at Sitagroi, A prehistoric village in Northeast Greece, Volume I*, Los Angeles, California 1986 (*UCLA, Monumenta Archaeologica* 13).
- Σκαρλατίδου – Κωνσταντινίδου 2003 Σκαρλατίδου, Ε., Κωνσταντινίδου, Ε., «Δοκιμαστική Έρευνα στην «τράπεζα» Γκόνα Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση», *AEMΘ* 17, 2003, 213-223.
- Συριόπουλος 1995 Συριόπουλος, Κ. Θ., *Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1994 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 139).
- Torone I 2001 Cambitoglou, A., Papadopoulos, K. J., Olwen, T. J. (επιμ.), *Torone I. The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, Αθήνα 2001 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 206).
- Τουλούμης – Περιστέρη 1991 Τουλούμης, Κ., Περιστέρη, Κ., «Ανασκαφή στον Αρκαδικό Δράμας 1991: Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την οργάνωση και τη χρήση του χώρου με βάση τη διάκριση εξωτερικών χώρων», *AEMΘ* 5, 1991.
- Τρανταλίδου 2003 Τρανταλίδου, Κ., «Προϊστορικοί οικισμοί στις λεκάνες της

- Φλώρινας και του Αμύνταιου (Δυτική Μακεδονία)», *Αρχαία Μακεδονία V, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη 1993 (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 240), 1593-1622.
- Treuil 1983 Treuil, R., *Le Néolithique et le Bronze Ancien égéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Αθήνα 1983 (Bibliothèque des Écoles françaises d' Athènes et de Rome, 144).
- Τσιγαρίδα κ.ά. 2002 Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., Αυγέρος Χρ., Μαυροειδή, Ι., «Εγκατάσταση της Εποχής Χαλκού στη Σίβηρη Χαλκιδικής», *AEMΘ* 16, 2002, 385-389.
- Vargas κ.ά. 1992 Vargas, A., Τουλούμης, Κ., Αναγνώστου, Ι., Βαλαμώτη, Σ., «Ανασκαφές στην προϊστορική τούμπα του Αρκαδικού Δράμας», *AEMΘ* 6, 1992, 577-583.
- Warren – Hankey 1989 Warren, P, Hankey, V., *Aegean Bronze Age Cronology*, Bristol 1989.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994 Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α., «Αλιάκμων 1994. Έρευνα Οικισμού Εποχής του Χαλκού», *AEMΘ* 8, 1994, 27-35.
- Χρυσοστόμου 1996 Χρυσοστόμου, Χ., «Τούμπα Αρμενοχωρίου», *ΑΔ* 51, Χρον. Β2, 1996, 540-541.
- Χρυσοστόμου 1998 Χρυσοστόμου, Χ., «Τούμπα Αρμενοχωρίου», *AEMΘ* 12, 1998, 335-350.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Ντικίλι Τας
2. Σιταγροί
3. Αρκαδικός
4. Πεντάπολη
5. Κρυονέρι

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

6. Άγιος Μάμας
7. Μολυβόπυργος
8. Σίβηρη
9. Πολύχρονο και Θεοδωρέικα
10. Τορώνη (Λήκυθος)
11. Επανομή
12. Μεσημεριανή Τούμπα
13. Αγχίαλος Β
14. Καστανάς
15. Αξιχώριον

ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

16. Σέρβια
17. Αιανή
(Πολεμίστρα, Λειβάδια)
18. Αρμενοχώριον
19. Μάνδαλο
20. Αρχοντικό

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ντικλί Τας

σελ. 21-26

Σιταγροί

σελ. 27-31

Αρκαδικός

σελ. 32-34

Πεντάπολη

σελ. 35-37

Κρυονέρι

σελ. 38-39

Θέση: Η προϊστορική θέση του Ντικιλί Τας βρίσκεται στο ΝΑ τμήμα της πεδιάδας της Δράμας, στα όρια όμως του νομού Καβάλας (Πίν. Ι. 1), περί τα 5 χλμ. από τους αρχαίους Φιλίππους¹, κοντά σε αποξηραμένο έλος² (Πίν. Ι. 2).

Όνομα: Η θέση είναι γνωστή από τις αρχές του 20^{ου} αι. ως Ντικιλί Τας ή Μεγάλο Λιθάρι³. Αναφέρεται και ως Όρθια Πέτρα⁴, όνομα που δόθηκε στην Τουρκοκρατία χάρη στο επιτύμβιο μνημείο του Ρωμαίου στρατιωτικού Q. Vibius, που είχε ιδρυθεί στο πέρασμα της Εγνατίας Οδού, κοντά στους βόρειους πρόποδες της θέσης⁵.

Μορφή: Η τούμπα έχει σχήμα σχετικά ωοειδές (Πίν. ΙΙ. 1-2), με διαστάσεις 250 x 180 περ. μ.,

και υπερέρχει της γύρω πεδιάδας κατά 17,30-18,30 μ. Συγκαταλέγεται στις υψηλές στρογγυλεμένες τούμπες, όπως αυτή των Σιταγρών. Το γεγονός ότι δεν έχει με τις ανασκαφές προσεγγισθεί το φυσικό έδαφος προκάλεσε ερωτήματα σχετικά με την αρχική μορφή της θέσης. Τέθηκε το ζήτημα της ύπαρξης προγενέστερου φυσικού υψώματος επάνω στο οποίο έλαβε χώρα η πρώτη εγκατάσταση, που τοποθετείται στους Νεολιθικούς χρόνους. Στρωματογραφική έρευνα με τη μέθοδο των καρότων υπέδειξε ότι το αρχικό σημείο ήταν ελαφρά υπερυψωμένο από τη γύρω περιοχή, δεν εξήχθησαν, ωστόσο, περαιτέρω συμπεράσματα. Θεωρήθηκε όμως ότι η έκταση της τούμπας την εποχή των ανασκαφών ήταν μεγαλύτερη από όσο στην αρχαιότητα, λόγω της σταδιακής απόθεσης επιχώσεων από την κορυφή στις πλαγιές⁶.

Έρευνα: Η τούμπα εντοπίστηκε το 1914, στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, από τους Blegen και Welsh, ενώ δοκιμαστική έρευνα έγινε από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και τον M. L. Renaudin το 1920-22⁷. Η πρώτη συστηματική έρευνα διενεργήθηκε από τους J. Deshayes και Δ. Θεοχάρη από το 1961 έως το 1975⁸. Το 1986 ανανεωμένο ενδιαφέρον εκ μέρους της Ελληνικής και Γαλλικής πλευράς οδήγησε στην έναρξη νέου ανασκαφικού προγράμματος, που συνεχίστηκε τουλάχιστον έως το 1996⁹. Σκοπός των νεότερων ανασκαφών υπήρξε η διερεύνηση της νεολιθικής εγκατάστασης¹⁰.

¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996, 681.

² Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου 1961, 81.

³ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 697 (αγγλική περίληψη).

⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου 1992, 227.

⁵ Δεν υπήρξε η δυνατότητα να διαπιστωθεί εάν άλλοι γνωρίζουν στα ελληνικά το «Ντικιλί Τας» ως «Μεγάλο Λιθάρι» και άλλοι ως «Όρθια Πέτρα», ή χρησιμοποιούνται και οι δύο εκδοχές ταυτοχρόνως ή κατά προτίμηση. Εμείς δεν συναντήσαμε στην υπόψη μας βιβλιογραφία τα δύο ελληνικά τοπωνύμια μαζί. Πάντως, το γεγονός ότι ως «Μεγάλο Λιθάρι» είναι γνωστή η θέση από τις αρχές του 20^{ου} αι., ενώ ως «Όρθια Πέτρα» ήδη από την Τουρκοκρατία, υποδεικνύει, πιθανώς, ταυτόχρονη χρήση των δύο εκδοχών.

⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 682-685.

⁷ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 2, 81. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 226.

⁸ Για τις ανασκαφές των ετών αυτών δεξ Treuil 1983, 96-99. Επίσης, Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 226-248.

⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 681. Τη χρηματοδότηση του νέου προγράμματος ανέλαβαν η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και το Γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών.

¹⁰ Βλ. για παράδειγμα Martinez 1996, 63-66.

Ανασκαφές: Στο πλαίσιο του παλαιότερου ανασκαφικού προγράμματος, ήδη από την εποχή των Deshayes και Θεοχάρη, η ερευνητική δραστηριότητα στην τούμπα επικεντρώθηκε σε τομείς διακριθέντες εξαρχής σε ελληνικούς και γαλλικούς. Το 1961 ως γαλλικός τομέας ορίστηκε η κορυφή της τούμπας, ενώ ως ελληνικός τα ανατολικά άκθηρα της βάσης της¹¹. Λίγες ακόμη δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν και εκτός ορίων των κύριων τομέων. Μετά το 1961 η ανασκαφή διακόπηκε, για να συνεχιστεί το 1967¹², οπότε νέοι τομείς έρευνας επικεντρώθηκαν στη ΝΑ πλαγιά του λόφου¹³. Μετά το 1967 δεν υπήρξε συνέχεια για την ελληνική πλευρά, ενώ οι Γάλλοι εργάστηκαν στην τούμπα έως το 1975 (Πίν. II. 1)

Το νέο ανασκαφικό πρόγραμμα, με έναρξη το 1986, διαχειρίστηκε τους τομείς V και VI (Πίν. II. 2), με τους Γάλλους να ερευνούν στον τομέα V τις επιχώσεις των αρχών της Νεότερης Νεολιθικής (Ντικιλί Τας I), ενώ τους Έλληνες στον τομέα VI αυτές του τέλους της ίδιας περιόδου (Ντικιλί Τας II)¹⁴. Στόχος της νέας περιόδου έρευνας ήταν η διερεύνηση της νεολιθικής εγκατάστασης στη νεότερη φάση της¹⁵. Στον τομέα VI συμπεριελήφθη η τομή που είχε ανασκάψει ο Θεοχάρης το 1967. Στρώμα κατοίκησης της Πρώιμης Χαλκοκρατίας εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα του τομέα VI, αμέσως κάτω από την επιφανειακή επίχωση¹⁶.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Το Ντικιλί Τας αποτελεί ουσιαστικά μια νεολιθική θέση (ή οδηγήθηκε στο να είναι έτσι λόγω του αυξημένου ενδιαφέροντος των ανασκαφών της για τη Νεολιθική Εποχή), όπου όμως εντοπίστηκαν κατάλοιπα και της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, ήδη με την έναρξη του ανασκαφικού προγράμματος Deshayes και Θεοχάρη το 1961¹⁷, σηματοδοτώντας τη μετάβαση από την Εποχή του Λίθου στην Εποχή του Χαλκού¹⁸. Μεταγενέστερες περιόδοι και

φάσεις επιβεβαιώθηκαν εξαρχής, όταν στον Γαλλικό τομέα βρέθηκαν βυζαντινά και υστερορωμαϊκά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα¹⁹. Η χρονολόγηση των διαδοχικών προϊστορικών φάσεων στο Ντικιλί Τας στηρίχθηκε, εκτός της κεραμικής, σε ραδιοχρονολογήσεις, που οδήγησαν στον προσδιορισμό τεσσάρων κυρίων φάσεων²⁰:

Ντικιλί Τας I: αντιστοιχεί στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής και συγχρονίζεται με τη φάση Σιταγρών II. *Ντικιλί Τας II:* Αντιστοιχεί στη Νεότερη Νεολιθική και συγχρονίζεται με τη φάση Σιταγρών III. *Ντικιλί Τας III:* Αντιστοιχεί στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και συγχρονίζεται κυρίως με τις φάσεις Σιταγρών IV και Va. Διαιρείται σε δύο στάδια, τη φάση IIIa, που καταλαμβάνει την πρώιμη ΠΕΧ της Μακεδονίας και τη φάση IIIb, που συμπεριλαμβάνει τη μέση και ύστερη ΠΕΧ. *Ντικιλί Τας IV:* Αντιστοιχεί σε στάδιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και συγχρονίζεται με την ΥΕ III της νοτιότερης Ελλάδας.

Τα επίπεδα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως αναγνωρίστηκαν στις γαλλικές ανασκαφές του 1961-1975, αποδόθηκαν ως εξής²¹:

Επίπεδα 17-13 = Ντικιλί Τας IIIA

Επίπεδα 11-3 = Ντικιλί Τας IIIB

Κρίνοντας από την τυπολογία του Σεφεριάδη για τις εστίες και τους κλιβάνους, φαίνεται ότι οι κατασκευές αυτές, οι οποίες περιγράφονται παρακάτω, ανήκαν στην περίοδο IIIB, αφού η ταξινόμηση γίνεται με βάση τα ευρήματα των επιπέδων 4, 9, 10 και 11, ωστόσο με δύο κατασκευές στα επίπεδα 13 και 15 της περιόδου IIIA²². Τα πέντε επίπεδα που εντόπισαν οι Γάλλοι στον τομέα A2 εντάσσονται, προφανώς, στη συνολική αρίθμηση του Σεφεριάδη. Κρίνοντας από τα βάθη που σημειώνονται²³, τα δύο υπερκείμενα (5 και 4) ανήκουν στην περίοδο IIIB, ακολουθούν δε τα τρία επόμενα (3 έως 1), που τοποθετούνται στην περίοδο IIIA.

¹¹ Deshayes 1961, 82.

¹² Ρωμιοπούλου 1968, 48.

¹³ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 228.

¹⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 685.

¹⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993α, 143.

¹⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 690.

¹⁷ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 2, 85.

¹⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 232.

¹⁹ Deshayes, ό.π. υποσημ. 11, 88.

²⁰ Séfériadès 1983, 639, 641 εικ. 5.

²¹ ό.π., 637.

²² ό.π., 657.

²³ Dikili Tash I 1992, 28-31.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ελληνικές ανασκαφές

Έρευνα 1986-1996: Κατά τη διάρκεια του νεότερου ανασκαφικού προγράμματος στο Ντικιλί Τας, εντοπίστηκαν κατάλοιπα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στο δυτικό τμήμα του τομέα VI, αμέσως μετά το επιφανειακό στρώμα²⁴. Αναγνωρίστηκαν στοιχεία από πασσαλόπηκτα κτίσματα, οι οπές πασσάλων των οποίων υποστηρίζονταν από λίθους, που βρέθηκαν κατά χώραν, τοποθετημένοι σε κυκλική διάταξη²⁵ (Πίν. III. 1-2). Δεν αναγνωρίστηκαν κατόψεις. Αποδόθηκαν στη φάση λάκκοι που εισχωρούσαν στα νεολιθικά στρώματα²⁶, οι οποίοι ερμηνεύτηκαν ως απορριμματικοί²⁷. Σε δύο από αυτούς βρέθηκε στρώμα στάχτης αναμεμιγμένο με όστρακα, οστά ζώων, όστρεα και απανθρακωμένους καρπούς. Ένας από τους λάκκους, στον πυθμένα του οποίου βρέθηκε επίχρισμα πηλού, θεωρήθηκε σιρός²⁸. Συγκεντρώσεις πηλών συσχετίστηκαν με πιθανές κατασκευές όπως οι φούρνοι και οι εστίες²⁹. Σε υποδομή εστίας αποδόθηκε ημικυκλική κατασκευή από δύο επάλληλες σειρές λίθων.

Δόθηκε αρχικά χρονολόγηση για την κεραμική του εσωτερικού των λάκκων σε πρώιμο στάδιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ωστόσο για τα κτίσματα της περιόδου, που χαρακτηρίστηκε ως Φάση Α, εκφράστηκε η επιφύλαξη υστερότερης χρονολόγησης, εναρμονισμένης με τη φάση Ντικιλί Τας ΙΙΒ και Σιταγρών Va³⁰. Παραδίδονται επίσης ραδιοχρονολογήσεις που τοποθετούν τη φάση Α περί το 3000 π.Χ.³¹

Έρευνα 1961 και 1967: Σε περισσότερα συμπεράσματα είχαν καταλήξει οι πρώτοι ανασκαφείς της θέσης, οι οποίοι ήδη το 1961³² διέγνωσαν την ύπαρξη πέντε διαδοχικών οικισμών της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, στους πρόποδες του λόφου. Οι οικισμοί αυτοί

καταμετρήθηκαν με γνώμονα την εμφάνιση αλλεπάλληλων στρώσεων πηλού, που χαρακτηρίστηκαν ως δάπεδα, αλλά και καταλοίπων εστιών. Η αποκάλυψη δρόμου τριών στρώσεων, με πλάτος όχι μεγαλύτερο των 0,90 μ.³³, μεταξύ δύο πασσαλόπηκτων κτισμάτων, ενός βέβαιου και ενός πιθανού, υπέδειξε την ύπαρξη πολεοδομικού ιστού της περιόδου³⁴. Στο Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου 1992, 243 αναφέρεται ότι τα αλλεπάλληλα δάπεδα της ανασκαφής του 1967 ήταν έξι, επομένως και οι αντίστοιχες κτιριακές φάσεις, που δεν παρουσίαζαν, ωστόσο, σημαντικές μεταξύ τους χρονολογικές διαφορές.

Οικία Θεοχάρη: Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αποδόθηκε πασσαλόπηκτη οικία³⁵ (Πίν. IV. 1) που συγκέντρωνε τα εξής χαρακτηριστικά: οπές πασσάλων σε σειρά με κατεύθυνση ΝΔ – ΒΑ όριζαν τη δυτική πλευρά δρομικού οικήματος μήκους 11 τουλάχιστον μ. Το οικοδόμημα, από το οποίο διατηρήθηκαν ίχνη της νότιας και βόρειας³⁶ επίσης πλευράς, είχε διαιρεθεί σε τρεις χώρους με δύο τοιχάρια, που έφεραν πιθανώς λίθινο θεμέλιο³⁷. Στο νοτιότερο δωμάτιο βρέθηκε εστία (E1a στον πίν. IV. 1), όπως και στο βορειότερο (E2 στον πίν. IV. 1), που αναφέρεται ότι «στεγαζόταν ιδιαίτερος» ή «διέθετε οπαίον», καθώς συσχετίστηκαν με αυτό οπές πασσάλων και κατάλοιπα πηλού στέγης³⁸. Φαίνεται ωστόσο ότι αυτά με τα αποτυπώματα ξύλων ή καλαμιών προέρχονταν γενικότερα από τη στέγη του οικοδομήματος³⁹. Οι δύο αυτοί ακραίοι χώροι θεωρήθηκαν ως περιοχές παρασκευής τροφής.

Οι παρατηρήσεις του Θεοχάρη στο ημερολόγιο της ανασκαφής αλλά και κατά την πρώτη δημοσίευση του πασσαλόπηκτου οικοδομήματος (1961) οδήγησαν σε μια ανασύνθεση των σχετικών με αυτό δεδομένων, τα οποία δημοσιεύτηκαν το 1992⁴⁰. Προτάθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις, στην αρχαιότερη από

³³ ό.π., 84.

³⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 235.

³⁵ Θεοχάρη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 2, 84.

³⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 236.

³⁷ ό.π. Πολλές από τις πληροφορίες που παραδίδονται στη δημοσίευση αυτή δεν αναφέρονται στο Θεοχάρη – Ρωμιοπούλου 1961, διότι προέρχονται από το ημερολόγιο της ανασκαφής.

³⁸ Θεοχάρη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 2, 84.

³⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 236.

⁴⁰ ό.π., 236 και εξής.

²⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 690.

²⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. υποσημ. 15, 138.

²⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 690.

²⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993β, 70.

²⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1994, 124.

²⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. υποσημ. 27, 69.

³⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. υποσημ. 28.

³¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά., ό.π. υποσημ. 1, 690.

³² Θεοχάρη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 2, 83.

τις οποίες ανήκει το πασσαλόπηκτο περίγραμμα της οικίας, με ελαφρώς καμπυλούμενες τις γωνίες, ενδεχομένως και ο βόρειος από τους δύο λίθινους τοίχους που το διαιρούσαν σε τρία μέρη (Πίν. IV. 1). Σε επόμενη, δεύτερη φάση (Πίν. IV. 2) προστέθηκαν ο νότιος τοίχος και λίθινο έδρανο ή κλίνη στον κεντρικό χώρο, κατασκευή αποτελούμενη από καλά στρωμένους λίθους και επιστρωμένη με πηλό (Πίν. IV. 3-4). Δεν αποκλείστηκε, ωστόσο, η προσθήκη και των δύο μεσοτοιχιών στην ίδια οικοδομική φάση. Σε τρίτη οικοδομική φάση αποδόθηκαν ευρεθέντες σε ψηλότερο επίπεδο λίθοι, που αποδόθηκαν σε κατοικία προσανατολισμού όμοιου με το αρχαιότερο πασσαλόπηκτο κτίριο, υποδεικνύοντας (μαζί με τα ευρεθέντα στη δεύτερη φάση) αντικατάσταση του πρώτου πρόχειρου σπιτιού από επόμενα με λίθινους τοίχους. Οι διαδοχικές αυτές κατοικίες προσαρμόστηκαν στα όρια του προϋπάρχοντος δρόμου, ενώ οι λίθινοι τοίχοι θεωρήθηκαν θεμέλια ανωδομής ξύλινων, επιχρισμένων με πηλό, ή πλίνθινων τοίχων. Οι τρεις οικοδομικές φάσεις αποδόθηκαν χρονολογικά στη φάση Ντικιλί Τας ΙΙΒ, με το πασσαλόπηκτο (αρχαιότερο σπίτι) μάλλον προς τις αρχές της περιόδου⁴¹.

Εστίες: οι αρχαιότερες εστίες, του πασσαλόπηκτου σπιτιού, αποδόθηκαν στον τύπο με κυκλική κάτοψη και λίθινο περίγραμμα. Η εστία του υστερότερου από τα τρία οικοδομήματος, με περιχέλιωμα, αποδόθηκε, όπως και το παρακείμενο λίθινο έδρανο, σε νεολιθική παράδοση⁴².

Άλλα οικοδομήματα: αναφέρονται γενικά από τον Θεοχάρη ως ευρήματα της ανασκαφής του 1961 αποδιδόμενα στην Πρώιμη Χαλκοκρατία «οικήματα εξ ευφάρτων υλών, καλυβών δηλ. ... λείψανα διαλελυμένων λιθοκτίστων τοίχων ... πλείστα τεμάχια πηλού επαλείψεως της στέγης, φέροντα έκτυπα κοιλώματα καλάμων και κλάδων, ενίοτε δε και δοκών στηρίζεως»⁴³.

Γαλλικές ανασκαφές

Η εγκατάσταση: Ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων από τις ελληνικές και γαλλικές ανασκαφές μαρτυρά ότι με την είσοδο της ΠΕΧ η επιφάνεια κατοίκησης στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τας ελαττώθηκε. Εκτός από

τα ευρεθέντα στην κορυφή του λόφου και ορισμένες περιορισμένες ζώνες, όπως αυτή στην ανατολική κλιτύ, δεν αποκαλύφθηκαν άλλα κατάλοιπα της περιόδου⁴⁴. Επίσης, οι δύο περιοχές καταλοίπων της ΠΕΧ δεν πρέπει απαραίτητως να αντιμετωπισθούν ως τμήματα ενιαίας εγκατάστασης, αλλά ως σημεία διασποράς της κατοίκησης. Στην κορυφή οι Γάλλοι έφεραν στο φως πέντε επίπεδα κατοίκησης (τομέας Α2)⁴⁵, τα οποία καθορίστηκαν συχνά από την παρουσία κλιβάνων, που σε αρκετές περιπτώσεις δεν ήταν δυνατόν να καθοριστεί εάν ανήκαν σε κοινές ή διαφορετικές εγκαταστάσεις, καθώς δεν βρέθηκαν διαχωριστικοί τοίχοι⁴⁶. Τα ευρήματα άλλων εγκαταστάσεων μπορούσαν να είναι περισσότερα: στο νότιο ήμισυ του τετραγώνου S 24 το τρίτο επίπεδο κατοίκησης αναγνωρίστηκε χάρη στην παρουσία πολυάριθμων θραυσμάτων αγγείων και αντικειμένων, όπως ενός κλιβάνου και μιας εστίας. Αν και το σύνολο δεν ήταν δυνατόν να ανασυγκροτηθεί, εξήχθη το συμπέρασμα ότι καταστράφηκε από φωτιά⁴⁷. Στο πέμπτο επίπεδο κατοίκησης (τετράγωνο R 26 και ανατολικό τμήμα R 25) βρέθηκαν πολυάριθμες οπές πασσάλων, πολλά δε άλλα αντικείμενα, όστρακα και οστά ζώων. Σημαντικό στοιχείο στα τετράγωνα R24 / R 25 ήταν πιθανότατα το υπόλειμμα εξέδρας από λιθοδομία. Και η εγκατάσταση του πέμπτου επιπέδου καταστράφηκε από φωτιά, όπως μαρτυρούν η άφθονη στάχτη και οι καμένες μάζες χρώματος και άψητου πηλού⁴⁸.

Κατασκευαστικές τεχνικές: Η αναγνώριση των κτισμάτων της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στους γαλλικούς τομείς της ανασκαφής στηρίχθηκε στις οπές των πασσάλων, που, αν και πολυάριθμες σε ορισμένα επίπεδα, συνήθως δεν έδειχναν σαφή προσανατολισμό, πλην δύο περιπτώσεων: στο τετράγωνο R 27 σειρά από πασσαλότρυπες σχημάτιζε γραμμή με προσανατολισμό Β-Ν· στο τετράγωνο R 24, πασσαλότρυπες συνδέονταν σε δύο ζώνες ερυθρού καμένου χρώματος και παρατάσσονταν σε κατεύθυνση Β-ΒΔ/Ν-ΝΑ. Ενδεχομένως αποτελούσαν κατάλοιπα τοίχων. Ένα ακόμα στοιχείο αποτέλεσαν οι μάζες καμένου χρώματος, που σε ορισμένες

⁴⁴ Dikili Tash, ό.π. υποσημ. 23, 49.

⁴⁵ ό.π.

⁴⁶ ό.π.

⁴⁷ ό.π.

⁴⁸ ό.π.

⁴¹ ό.π., 245.

⁴² ό.π., 242.

⁴³ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 2, 83-84.

περιπτώσεις είχαν κάποια σημασία⁴⁹. Η χρήση λάσπης από άψητο πηλό εξακολούθησε να αποτελεί κύρια κατασκευαστική τεχνική της περιόδου Ντικιλί Τας ΙΙΙ (σε αντίθεση με ό,τι συνέβη δυτικά και νότια, όπου ωμές πλίνθοι αντικατέστησαν τον πηλό), χαρακτηρίζοντας ως μέθοδος ακόμα την Ευρώπη, τα Βαλκάνια, τη Θράκη και την ανατολική Μακεδονία⁵⁰. Σποραδικά, εξάλλου, διατηρήθηκαν ίχνη λευκών επιχρισμάτων. Βρέθηκαν επίσης μάζες πηλού που έφεραν αποτυπώματα καλαμιών. Στο τετράγωνο R 24, για παράδειγμα, εντοπίστηκαν μέσα στους λάκκους που ανοίχθηκαν στο επίπεδο κατοίκησης.

Εστίες: Οι εστίες που εντοπίστηκαν στα επίπεδα της ΠΕΧ (πέντε συνολικά, εικονίσθηκαν οι τέσσερις) ήταν λιθόκτιστες, ωστόσο παρουσίαζαν διαφορές στον εξοπλισμό και τη μορφή τους. Εστία τετρ. S 24 / επιπ. 5 (Πίν. V – αριθμημένη ως Α): χονδροειδώς κυκλική, πιθανώς με λίθινο περιχέλιωμα. Εστία τετρ. R 25 / επιπ. 5 (Πίν. V – αριθμημένη ως Β): δομή από θραύσματα αγγείων και ερυθρωπό χρώμα. Σκάφτηκε στο έδαφος και οριζόταν από ταινία κίτρινου χρώματος (δες παρακάτω τύπο Σεφεριάδη Ιβ). Τρεις άλλες φέρουν βέβαιο περιχέλιωμα λίθων: η μία, μάλλον τετράγωνη, κοντά στην επιφάνεια του τετρ. R 25 είχε αβέβαιη μορφή. Άλλη, στο τετρ. S 24 / επιπ. 2 (Πίν. V – αριθμημένη ως C) ήταν φτιαγμένη από μικρά χαλίκια και έφερε περιχέλιωμα τοξοειδούς μορφής από μεγαλύτερους λίθους, ενώ στις πλευρές της είχαν τοποθετηθεί μικρά κεραμίδια⁵¹. Η εστία στο τετρ. S 24 / επιπ. 1 (Πίν. V – αριθμημένη ως D) κατασκευάστηκε από χαλίκια σκεπασμένα με χρώμα και οριοθετήθηκε από περιχέλιωμα με μεγάλους λίθους επίσης διευθετημένους σε τοξοειδή διάταξη⁵².

Φαίνεται συνολικά ότι οι εστίες ανήκαν σε δύο τύπους, έναν περίπου κυκλικό και έναν ορθογώνιο. Η ακριβής τους θέση δεν στάθηκε δυνατόν να αναγνωρισθεί και θεωρήθηκε πιθανό ότι άλλες ήταν τοποθετημένες στο εσωτερικό ενώ άλλες στο εξωτερικό των εγκαταστάσεων⁵³ (για την ταξινόμηση σε τύπους δες παρακάτω, μετά τους κλιβάνους).

Κλιβάνοι: Το συχνότερο κατάλοιπο των κλιβάνων (χαρακτηρίστηκαν ως τέτοιες

κατασκευές δώδεκα, ορισμένες σε ίδιο ανασκαφικό τετράγωνο, αλλά σε διαφορετικά βάθη) ήταν η πλάκα της βάσης ή τμήμα της. Άλλοτε διατηρήθηκε από αυτή μεμονωμένο θραύσμα (τετρ. T 24 / επιπ. 4) (Πίν. V – αριθμημένο ως E), άλλοτε όμως τα κατάλοιπα ήταν περισσότερα: στο τετρ. T 24 / επιπ. 3 διατηρημένο τμήμα της κυκλικής βάσης (Πίν. V – αριθμημένο ως F) έδειξε πολλές ανακατασκευές, ενώ διασώθηκαν πολυάριθμα θραύσματα της θόλου. Η βάση ενός άλλου κλιβάνου στο τετρ. S 24 / επιπ. 4 είχε μορφή που δεν καθορίστηκε, είχε δε κατασκευαστεί από χαλίκια και επίστρωση χρώματος. Οι ενδείξεις δεν επαρκούσαν πάντοτε ώστε να αποδοθούν συγκεκριμένα κατάλοιπα σε κλιβάνους, για παράδειγμα, η διαδοχή παχείας στρώσης μελανού χρώματος, στρώματος στάχτης και, τέλος, στρώσης ερυθρού χρώματος⁵⁴. Στο τετρ. S 24 / επιπ. 3 ο κλιβάνος ήταν προφανώς ελλειψοειδής (Πίν. VI – αριθμημένος ως Α). Η πλάκα ενός κλιβάνου στο τετρ. R 25 / επιπ. 3 ήταν θεμελιωμένη επάνω σε ένα στρώμα με όστρακα αγγείων τοποθετημένα σε επίπεδη διάταξη. Αρκετά στοιχεία προσέφερε η αποκάλυψη ενός κλιβάνου στο τετρ. R 25 / επιπ. 2 (Πίν. VI – αριθμημένος ως Β): κατασκευάστηκε εν μέρει πάνω από έναν λάκκο και επιστρώθηκε με μεγάλες πέτρες και μεγάλα θραύσματα αγγείων, βρέθηκε μάλιστα γεμάτος στάχτη και απορρίμματα. Η μορφή του ήταν κυκλική, με διάμετρο περ. 1,10 μ. Απέδωσε τρεις διαδοχικές πλάκες, η πρώτη και η δεύτερη από τις οποίες χωρίζονταν με στρώμα από πυκνή λευκή στάχτη πάχους 3 εκατοστών και από στρώμα χρώματος γκριζου που περιείχε χαλίκια. Ο κλιβάνος στο τετρ. T 24 / επιπ. 2 αναγνωρίστηκε ως πλάκα καμένου ερυθρού χρώματος στην κορυφή παχείας στρώσης από στάχτες. Είχε, προφανώς, ελλειψοειδή μορφή, αλλά η αναγνώριση είναι μάλλον αβέβαιη. Θα μπορούσε να αποτελεί εστία⁵⁵.

Οι κλιβάνοι στο Ντικιλί Τας ήταν απλής μορφής, με υπερυψωμένο θεμέλιο, κατασκευασμένο από χαλίκια. Εξαιρεση αποτέλεσε ο κλιβάνος στο τετρ. R 25 / επιπ. 3, που είχε ως θεμέλιο στρώση αγγείων, ενώ επάνω τους υπήρχε πλάκα από χρώμα που είχε σκληρύνει από τη φωτιά. Οι ανακατασκευές γίνονταν επάνω στα κατάλοιπα των παλαιότερων πλακών⁵⁶. Γενικά, η μορφή των

⁴⁹ ό.π., 48.

⁵⁰ ό.π.

⁵¹ ό.π., 50.

⁵² ό.π.

⁵³ ό.π.

⁵⁴ ό.π.

⁵⁵ ό.π., 51.

⁵⁶ ό.π.

κλιβάνων είναι συχνά η πιο αβέβαιη. Επιβεβαιώνεται η επιβίωση ελλειψοειδών παραδειγμάτων, χωρίς ωστόσο η κάτοψή τους να είναι απολύτως επιβεβαιωμένη. Οι ορθογώνιοι κλίβανοι είναι αμφίβολοι. Νέο δημιούργημα αποτελούν οι κυκλικοί κλίβανοι, που διαφοροποιούνται από τους πεταλόσχημους που κυριαρχούν την ίδια εποχή στον Άγιο Μάμα και τους Σιταγρούς⁵⁷. Όσο για τη θέση τους, είναι μεγάλη η πιθανότητα να βρίσκονται μέσα στις εγκαταστάσεις, αν και αυτό είναι μάλλον υποθετικό⁵⁸.

Ο Σεφεριάδης⁵⁹ χαρακτήρισε πολύ δύσκολη τη διάκριση μεταξύ εστιών και κλιβάνων, χρησιμοποίησε δε ως κριτήριο ταξινόμησης τον πιο σύνθετο ή απλό τρόπο κατασκευής τους. Καθόρισε τους εξής τύπους, που μαρτυρούν την τάση ή την ευκολία συχνότερης αναγνώρισης των εστιών:

Τύπος 1α: Κατάλοιπα του περιεχομένου των εστιών: στρώση τέφρας πάχους 5 εκ. χωρίς μορφή, περιείχε όστρακα, καμένα οστά, ακόμα και ανθρώπινα δόντια.

Τύπος 1β: Εστίες σκαμμένες στο έδαφος: λεκάνη μικρού βάθους ορίζεται από

ταινία αργιλόδους χώματος υποκίτρινου. Ο πυθμένας κατασκευάστηκε από στρώση αργιλοχώματος ερυθρωπού, που περιείχε πολυάριθμα χαλίκια και όστρακα.

Τύπος 2α: Εστία σε απλή πλάκα ή υπόβαθρο κλιβάνου. Η πλάκα από άργιλο ψημένο είναι σχεδόν κυκλική, κατ' εξαίρεση τραπεζιόσχημη. Μάλλον γνώρισε ανακατασκευές.

Τύπος 2β: Τύπος Σαρακατσάνων: λίθινη πλάκα και τοιχώματα. Η πλάκα, που τοποθετείται επάνω σε στρώση χαλικιών ή μικρών λίθων, ορίζεται εν μέρει από μεγάλες πέτρες.

Λάκκοι: Σε ορισμένες περιπτώσεις αποκαλύφθηκαν λάκκοι. Ο ανοιγμένος κάτω από τον κλίβανο του τετρ. R 25 / επιπ. 2 θα χρησίμευε για τις στάχτες. Σε άλλον βρέθηκαν στάχτες, απανθρακωμένα οστά ζώων και θραύσματα αγγείων, ίσως όμως επρόκειτο για τα κατάλοιπα εστίας παρά για όρυγμα σκαμμένο στο έδαφος. Ένας ακόμα λάκκος περιείχε τα θραύσματα μεγάλου αγγείου με άγνωστο προορισμό⁶⁰.

⁵⁷ ό.π.

⁵⁸ ό.π., 52.

⁵⁹ Seferiades, ό.π. υποσημ. 20, 657.

⁶⁰ Dikili Tash, ό.π. υποσημ. 23, 52.

Θέση: Η σύγχρονη κοινότητα των Σιταγρών βρίσκεται στα νότια του νομού Δράμας (Πίν. VII. 1), 12 χλμ νοτιοδυτικά της πόλης της Δράμας¹. Η τούμπα των Σιταγρών εκτείνεται στην αριστερή όχθη του ποταμού Αγγίτη, περίπου 2 χλμ. νότια της γέφυρας από την οποία περνά ο δρόμος από την Αλιστράτη προς τη Δράμα².

Όνομα: Το όνομα της τούμπας οφείλεται στην ομώνυμη κοινότητα κοντά στην οποία βρίσκεται.

Μορφή: Η δημιουργία της τούμπας αποδόθηκε ως ένα βαθμό στην κατάρρευση κατασκευών, τέθηκε ωστόσο το ερώτημα κατά πόσο η μορφή της επηρεάστηκε από διάβρωση και μεταφορά προσχώσεων, ίσως και από σκόνη που μεταφέρθηκε από τον άνεμο. Ο λοφίσκος έφτανε στο ύψος των 11 περ. μ. από τη γύρω πεδιάδα, ενώ είχε διάμετρο 180 περ. μ.³

Έρευνα: Οι εργασίες στη θέση ολοκληρώθηκαν το 1970⁴ μετά από δύο ανασκαφικές περιόδους (καλοκαίρι 1968 και 1969) και μια περίοδο μελέτης (1970). Οργανώθηκαν σε συνεργασία της Μ. Gimbutas, καθηγήτριας Ευρωπαϊκής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, με τον C. Renfrew, μέλος τότε του Πανεπιστημίου του Sheffield και αργότερα,

όταν δημοσιεύθηκαν τα οριστικά αποτελέσματα της ανασκαφικής μελέτης, του Πανεπιστημίου του Cambridge. Από την πλευρά της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας παρούσα ήταν η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Έφορος Αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας⁵ την εποχή εκείνη.

Ανασκαφές: Οι ανασκαφικές τομές (Πίν. VII. 2) χαράχτηκαν σε κάρναβο τετραγώνων πλευράς 10 μ., με συνολικό εμβαδόν 130 x 40 μ. (A – Δ x B – N)⁶. Η ανασκαφή συμπεριέλαβε ορισμένες διερευνητικές τομές που χαρακτηρίστηκαν με το λατινικό γράμμα Z, με σημαντικότερη ίσως από αυτές την πρώτη που διενεργήθηκε (ZA), η οποία απέδωσε στρωματογραφία βάθους 11 μ. Ακολούθησαν επιπλέον διερευνητικές τομές, ώστε να εξασφαλιστεί η παρατήρηση σαφούς στρωματογραφικής ακολουθίας, κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του συνολικού πεδίου⁷. Η συνήθης τακτική ήταν να ανασκάπτονται τετράγωνες τομές πλευράς 10 μ., με μάρτυρες πλάτους 1 μ. στις βόρειες και ανατολικές πλευρές τους, ώστε το καθαρό πεδίο έρευνας να καλύπτει 9 ακριβώς τμ. Όταν κρινόταν απαραίτητη η εργασία σε μικρότερο εμβαδόν, τότε το τετράγωνο των 10 μ. χωριζόταν σε 4 μικρότερα των 5 μ., τα οποία αριθμούνταν ως a, b, c και d. Και στην περίπτωση αυτή αφήνονταν μάρτυρες 1 μ. στις B και A πλευρές, με αποτέλεσμα το εμβαδόν των τομών να περιορίζεται στα 4 τ.μ.⁸

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Η μακρά ανθρώπινη παρουσία στον λόφο των Σιταγρών αντιπροσωπεύεται από αποθέσεις συνολικού πάχους 11 μ.⁹ Απεδείχθη ότι τα στρώματα κάθε φάσης απλώνονταν κατά οριζόντιο σχετικά τρόπο, γεγονός που διευκόλυνε τη στρωματογραφική σύνδεση των τομών και τον έλεγχο των αποτελεσμάτων¹⁰. Αναγνωρίστηκαν πέντε φάσεις¹¹, από τις οποίες η τελευταία,

⁵ ό.π.

⁶ ό.π., 17.

⁷ ό.π.

⁸ ό.π., 21.

⁹ ό.π., 10.

¹⁰ ό.π., 16.

¹¹ Liritzis 1979, 208. Renfrew 1971, 275.

¹ Ε.Γ.Ε., Τόμος Γ', 274.

² Sitagroi I 1986, 9.

³ ό.π., 32.

⁴ ό.π., vii.

φάση V, διαιρέθηκε σε a και b¹². Ταφές που αποδόθηκαν στην 1^η μ.Χ. χιλιετία αποκαλύφθηκαν μέσα στα στρώματα της φάσης V, τα οποία είχαν παραβιασθεί από τα ταφικά ορύγματα. Στην ΠΕΧ ανήκουν οι φάσεις IV (Πρώιμη ΠΕΧ), Va (Μέση ΠΕΧ) και Vb (Υστερη ΠΕΧ), που χρονολογήθηκαν στα 3500 – 3100, 3100 – 2700 και 2700 – 2200 αντιστοίχως¹³. Κατά Elster και Alram-Stern μεταξύ της φάσης IV και της τελευταίας καθαρής νεολιθικής φάσης III μεσολαβεί χρονολογικό κενό ενός έως τριών αιώνων¹⁴.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Σχέδιο οικισμού και χωροταξία¹⁵: Φάνηκε από πασσαλότρυπες που ανήκαν σε τοίχους γειτονικών σπιτιών ίδιου προσανατολισμού ότι οι οικίες του οικισμού ήταν κτισμένες η μία κοντά στην άλλη. Η πυκνή αυτή διάταξη ερχόταν σε φανερή αντίθεση με το διαθέσιμο χώρο, και αποδόθηκε σε πιθανή αμυντική τακτική. Η απουσία οχυρώσεων, ωστόσο, δεν εννόησε την άποψη αυτή, με αποτέλεσμα να προταθεί εναλλακτική θεωρία, αυτή του κοινωνικού ελέγχου της κληρονομημένης γης.

Κατάλοιπα ΠΕΧ: Η αποσπασματική διατήρηση των καταλοίπων και η διαπίστωση ότι μόνο σε περίπτωση καταστροφής από φωτιά μπορούσαν να αναγνωριστούν οικίες κατασκευασμένες από στοιβαχτό πηλό, καθιστούν την αποκάλυψη ορισμένων σπιτιών της θέσης πολύ σημαντική, κυρίως της «Καμένης Οικίας», που εντοπίστηκε στην τομή ΡΟ¹⁶.

Ιδιαίτερη, εξάλλου, σημασία είχαν μεμονωμένα κατάλοιπα, όπως αυτά της τομής ΖΑ, όπου σε έκταση με εμβαδόν 3 x 3 μ. εντοπίστηκαν 81 στρώματα¹⁷ (Πίν. VIII). Η οριοθέτηση των τοίχων χαρακτηρίστηκε δύσκολη, ενώ για τα δάπεδα επαρκούσε η αναγνώριση μιας ομαλής επιφάνειας αποδιδόμενης σε περιοχή δραστηριότητας. Τα ανώτερα στρώματα της τομής ΖΑ είχαν

διαταραχθεί σε τρία σημεία από ταφές ύστερης χρονολόγησης.

Οι φάσεις IV και V αντιπροσωπεύονταν από σειρά 14 επιπέδων δραστηριότητας. Σε αυτά αποδόθηκε αριθμός των εντοπισθέντων στρωμάτων, έτσι ώστε τα αριθμημένα από 2 έως 20 να καταχωρηθούν στη φάση V, ενώ τα 21-32 στην αρχαιότερη φάση IV¹⁸. Υπολείμματα κατασκευών στοιβαχτού πηλού σε ξύλινο πλαίσιο βρέθηκαν στα στρώματα 26 και 31 της φάσης IV, επάνω σε δάπεδα. Κατά τον Renfrew, ο όρος «δάπεδο» χαρακτηρίζει κάθε οριζόντιο κομμάτι ανοιχτόχρωμου πηλού, με έκταση 1 περ. τ.μ. και περισσότερο, αν και σε πολλές περιπτώσεις το μέτρο δεν ξεπερνιόταν. Πασσαλότρυπες ήταν ορατές κατά τόπους, όπου το επίπεδο του δαπέδου είχε αναγνωρισθεί, αλλά η μικρή έκταση της τομής δεν επέτρεψε τη διάκριση κατασκευών¹⁹. Στο στρώμα 12 της φάσης Vb οι πασσαλότρυπες ενός δαπέδου οριοθετούνταν με ανοιχτόχρωμο πηλό. Μια σχεδόν κυκλική εστία διαμέτρου 1 μ. βρέθηκε στο στρώμα 16 (φάση Va), ενώ στα στρώματα 31/32 της φάσης IV, άλλη εστία, αρκετά μικρότερη, που χαρακτηρίστηκε ως λεκανοειδής (bowl shaped), είχε διάμετρο 0,25 μ. και σχηματιζόταν από καμένο πηλό²⁰.

Στην «κύρια περιοχή» της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα των φάσεων Va και Vb, ορισμένα από τα οποία συνιστούσαν δύο οικίες, γνωστές έκτοτε ως «Καμένη Οικία» και «Μακρά Οικία»²¹. Η διαφορά του επιπέδου στο οποίο αποκαλύφθηκαν οδήγησε σε αυτόματη χρονολόγηση της «Καμένης Οικίας» σε πρωιμότερο στάδιο (φάση Va). Ως υστερότερο σύνολο χαρακτηρίστηκε το λεγόμενο «Bin Complex»²², ένα σύνολο κιβωτίων και άλλων στοιχείων από πηλό ή κονίαμα, συσχετιζόμενων με δύο δάπεδα, χωρίς όμως αποδοθέντα κατάλοιπα τοίχων.

“Bin Complex”²³ (Πίν. IX-X): Το “Bin Complex” («σύνολο αποθηκευτικών κιβωτίων») περιείχε κιβώτια κατασκευασμένα επάνω στο δάπεδο, από υπόλευκο πηλό ή κονίαμα, με τοιχώματα πάχους 0,07-0,08 μ. Τα περισσότερα ήταν κυκλικά (Πίν. X. 2), ή σχεδόν κυκλικά, με διάμετρο που μειωνόταν σταδιακά προς τα

¹² Sitagroi, ό.π. υποσημ. 2, 19.

¹³ Alram-Stern 2004, 825.

¹⁴ Elster 1997, 21. Alram-Stern, ό.π.

¹⁵ Elster, ό.π., 22.

¹⁶ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 2, 19.

¹⁷ ό.π., 175.

¹⁸ ό.π., 175-6.

¹⁹ ό.π., 176.

²⁰ ό.π., 177.

²¹ ό.π., 184.

²² ό.π., 185.

²³ ό.π., 187.

επάνω και έφτανε έως τα 0,80 μ. Ένα ελλειψοειδές (Πίν. X. 3), ήταν αρκετά μεγαλύτερο, με μήκος 2 μ. Οι κατασκευές αυτές διατηρήθηκαν σε ύψος 0,30 περίπου μ., αλλά δεν αποκλείεται να ήταν ψηλότερες. Η εξωτερική τους επιφάνεια ήταν λειασμένη. Σε μία περίπτωση ένα κυκλικό κιβώτιο, διαμέτρου 0,40 μ., βρισκόνταν σε επαφή με άλλο, ελλειψοειδές, ανάλογων διαστάσεων και τη μια πλευρά του ανοιχτή. Εσωτερικά και εξωτερικά ήταν λειασμένα.

Η λειτουργία των κατασκευών αυτών είναι αβέβαιη. Η απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε συνδυασμό με τις ελάχιστες πασσαλότρυπες στην περιοχή αυτή θα μπορούσαν να υποδείξουν ότι το σύνολο ανήκει σε εξωτερικό χώρο, ίσως αυλή. Η απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων αποδόθηκε μάλλον στην καταστροφή τους παρά στον τρόπο κατασκευής των σπιτιών του επιπέδου αυτού από απλές ωμοπλίνθους, χωρίς ξύλινο πλαίσιο. Πιθανή ήταν η αποθήκευση δημητριακών μέσα στα κιβώτια (βρέθηκαν στο σχετικό επίπεδο καμένοι σπόροι), αν και κάποιες ενδείξεις διαφορετικής αλλά όχι τόσο πιθανής λειτουργίας παρείχαν τα υφαντικά βάρη που βρέθηκαν στο εσωτερικό ενός από αυτά.

Στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκαν λάκκοι οριοθετημένοι με πηλό (Πίν. X. 4). Κατάλοιπα ευθύγραμμου εξάρματος από ψημένο πηλό, μήκους 0,40 μ. και ύψους 0,15 μ. αποδόθηκαν σε εστία²⁴ (Πίν. X. 1).

«Μακρά Οικία»²⁵ (Πίν. XI): Η Μακρά Οικία, με διαστάσεις 15,5 x 5,2 μ., διατήρησε τους τοίχους της, οι οποίοι αποτελούνταν από χώμα ομοιόχρωμο αλλά συμπαγέστερο από αυτό της γύρω περιοχής. Διακρίνονταν στις πλευρές τους

²⁴ ό.π. Φαίνεται ότι στους Σιταγρούς εντοπίστηκε τύπος εστίας που είχε υπερυψωμένο τοίχωμα ή τοιχώματα και συνήθως αναγνωριζόταν από την παρουσία εξάρματος, ευθύγραμμου και υπερυψωμένου από το έδαφος. Εκτός από το παράδειγμα του «Bin Complex», εστίες του τύπου αυτού βρέθηκαν τόσο στη «Μακρά Οικία», όσο και σε συσχετισμό με κατάλοιπα άλλων οικιών. Όπου στο κείμενό μας αναφέρεται τέτοιο «μακρόστενο εξάρμα», πρόκειται ακριβώς για εστία του τύπου αυτού. Ο χαρακτηρισμός ridge-backed (ό.π., 207, αλλά και αλλού) υποδεικνύει ότι το μακρόστενο εξάρμα ενδεχομένως αποτελούσε όριο κοντά στο πίσω μέρος της κατασκευής, η οποία δεν θα είχε περιμετρικά τοιχώματα αλλά μόνο ένα, ως φράχτη, στο σημείο αυτό.

²⁵ ό.π., 189.

στενά ορύγματα που έφταναν σε βάθος έως και 0,50 μ. και αποδόθηκαν σε πρόθεση τοποθέτησης κάθετων πασσάλων και διαμόρφωσης ρηχής τάφρου θεμελίωσης (Πίν. XI. 1). Ωστόσο υποτέθηκε και υστερότερη διαμόρφωση, με σκοπό τη διευκόλυνση της απορροής υδάτων, επειδή τα κατώτερα δάπεδα της οικίας δεν φάνηκε να καλύπτουν τα ορύγματα. Η απόληξη του σπιτιού, που σε υστερότερη φάση είχε μάλλον διαχωρισθεί, ήταν αψιδωτή. Σε ολόκληρη την περιοχή αποκαλύφθηκαν πασσαλότρυπες (Πίν. XI. 2), ορισμένες εκ των οποίων βρέθηκαν στο εσωτερικό των τοίχων, υποδεικνύοντας κατασκευή με ξύλινο πλαίσιο. Αξιοσημείωτο ήταν ότι δεν εντοπίστηκε κεντρική σειρά μεγαλύτερων πασσάλων μέσα στους τοίχους, ούτε οπές κεντρικών στηριγμάτων της οροφής διαφορετικές από άλλες πασσαλότρυπες: μερικές μεγάλες κεντρικές οπές ίσως είχαν αυτό το σκοπό. Τα δάπεδα της οικίας ήταν διαδοχικά. Βρέθηκαν μακρόστενο εξάρμα εστίας και τρία αποθηκευτικά κιβώτια. Προτάθηκαν για την οικία χρονολογήσεις στο τελευταίο τμήμα της ΠΕΧ.

Καμένη Οικία²⁶: Το καλύτερα διατηρημένο σπίτι της ΠΕΧ στους Σιταγρούς, η «Καμένη Οικία» (Burnt House), με προσανατολισμό από ΒΔ-ΝΑ, αποτελεί σημείο αναφοράς για την περίοδο και δίνει την ευκαιρία για ορισμένες παρατηρήσεις, σχετικές τόσο με την κατασκευή των πασσαλόπηκτων οικιών όσο και με τον εσωτερικό τους εξοπλισμό.

Χρονολόγηση²⁷: Το σπίτι αυτό κτίστηκε στη μέση φάση της ΠΕΧ, συγκεκριμένα στην περίοδο Va, που θεωρείται σύγχρονη με το Επίπεδο III στο Ντικιλί Τας. Γενικότερα συσχετίστηκε με την ΠΕ II της νοτιότερης Ελλάδος αλλά και με ορισμένες τοπικές αιγαιακές διαφοροποιήσεις, όπως η Μπλε Πολιόχνη και η Τροία I.

Κάτοψη και διαστάσεις: Το οικοδόμημα είχε εμβαδόν 55 περ. τ.μ. και διαιρείτο σε τρεις χώρους αξονικά διατεταγμένους (Πίν. XII-XIII): α) ανοιχτό προθάλαμο ή προστώο, με διαστάσεις περ. 5 x 4 μ. και πιθανή είσοδο στον εσωτερικό του τοίχο, β) κεντρικό δωμάτιο διαστάσεων 5 x 5 μ. και γ) αψιδωτή κουζίνα, με διαστάσεις περ. 5 x 3 μ., στην οποία οδηγούσε είσοδος διαμορφωμένη στον βόρειο τοίχο του

²⁶ Κυρίως Elster, ό.π. υποσημ. 14, 19 και εξής, αλλά και Sitagroi, ό.π. υποσημ. 2, 190 και εξής.

²⁷ Elster, ό.π. υποσημ. 14, 21.

κεντρικού δωματίου. Οι μετρήσεις αυτές υπέδειξαν εξαμελή οικογένεια, στο κάθε μέλος της οποίας θα αναλογούσαν λιγότερα των 10 τ.μ.²⁸

Κατασκευή: Οι τοίχοι του κτίσματος ισχυροποιήθηκαν εσωτερικά (Πίν. XIV. 1) και εξωτερικά (Πίν. XIV. 2) με ξύλινους πασσάλους διαφορετικής διαμέτρου (0,03, 0,10 και 0,20 μ.) με τους μεγαλύτερους προοριζόμενους για στήριξη της οροφής. Στάθηκε δυνατό να περιγραφεί η μορφή του ξύλινου πλαισίου (Πίν. XIII. 2): ένα μεγαλύτερο δοκάρι είχε τοποθετηθεί ανά 3 - 4 μικρότερα. Ανάμεσα στους πασσάλους υπήρχε εμβόλιμη καλαμωτή, που δημιουργούσε ένα παχύ πλαίσιο το οποίο καλυπτόταν με λασποκονίαμα. Για τη στήριξη της οροφής ισχυρός πάσσαλος συγκρατούσε τη διατρέχουσα δοκό, στην οποία θα είχε προσδεθεί. Στη συνέχεια οι κατασκευαστές της οροφής δημιουργούσαν ένα πλέγμα μικρότερων πασσάλων (τους οποίους μπορούσαν να επενδύουν με λασποκονίαμα) και κάλυπταν με αυτό τον κενό χώρο μεταξύ των κορυφών των ισχυρότερων πασσάλων των πλευρικών τοίχων και της κεντρικής δοκού της οροφής. Μικρότερα καλάμια ή κλαδιά θα τοποθετούνταν στα ενδιάμεσα κενά ώστε να ολοκληρωθεί η στέγη²⁹. Για τις επιστρώσεις κονιάματος θα υπήρχαν συγκεκριμένες αναλογίες με αποτέλεσμα να παράγεται το κατάλληλο υλικό, αδιάβροχο και μακράς διάρκειας, που θα ισχυροποιούσε τις εξωτερικές επιφάνειες των μεσοτοιχιών (Πίν. XIV. 3), τα δάπεδα και την οροφή του οικοδομήματος, καθώς και τις διάφορες κατασκευές (για παράδειγμα, φούρνος και εστία). Στο εξωτερικό το σπιτιού απλωνόταν λασποκονίαμα, ενώ στο εσωτερικό λευκός ασβέστης ή γυψοκονίαμα, ίσως με τη βοήθεια κατάλληλου ξύλινου ή λίθινου εργαλείου για την τελική εξομάλυνση των επιφανειών. Για τη συνολική κατασκευή της Καμένης Οικίας φαίνεται ότι θα απαιτήθηκε η «επιστράτευση» εξειδικευμένων τεχνιτών³⁰.

Οι τρεις ενότητες της Καμένης Οικίας: *Προστώο*³¹: Η είσοδος στο σπίτι γινόταν από τον χώρο αυτόν, πιθανότατα όπως στα «μεγαρόσχημα» οικοδομήματα, ενώ άνοιγμα στο δυτικό τοίχο θα αποτελούσε εναλλακτική θύρα. Το τμήμα αυτό της κατοικίας δέχθηκε

επεξεργασία όπως το υπόλοιπο κτίσμα, καθώς έφερε επιχρισμένο τοίχο και δάπεδο.

*Κεντρικό δωμάτιο*³²: Το κεντρικό δωμάτιο είχε είσοδο στη ΒΑ γωνία του προς την κουζίνα. Πιθανώς μια ακόμα είσοδος βρισκόταν στον ΝΑ τοίχο, προς το προστώο. Επρόκειτο για χώρο διαμονής και εργασίας, που θερμαινόταν με εστία (Πίν. XIV. 4). Τα κατάλοιπα της τελευταίας βρέθηκαν αμέσως ανατολικά του κέντρου του δωματίου. Είχε επιχριστεί με κονίαμα. Οριζόταν από μακρόστενο έξαρμα ύψους 0,04 μ, επίσης επιχρισμένο, και διατηρημένο σε μήκος 0,95 μ.

*Κουζίνα*³³: Ο ευθύγραμμος τοίχος της ήταν αυτός που τη χώριζε από το κεντρικό δωμάτιο. Η εξωτερική περίμετρος θα είχε τη μορφή ενός καμπυλόγραμμου φράχτη που σχημάτιζε την αψίδα. Όρυγμα γεμάτο με λεπτό σκοτεινόχρωμο χώμα υπεδείκνυε πλέον τη θέση της τελευταίας. Στο εσωτερικό της κουζίνας ή στη γύρω περιοχή δεν εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες ή καμένα χαλάσματα. Υποτέθηκε ότι κάποιο από τα μέλη της οικογενείας θα έστησε ελαφρύ φράχτη από λεπτές, κοντά τοποθετημένες σανίδες, καλάμια, πασσάλους ή κλαδιά, που ολοκληρωτικά υπέκυψαν στη φωτιά που κατέστρεψε το σπίτι. Ίσως υπήρχε μερική κάλυψη του χώρου (δεν βρέθηκαν υπολείμματα οροφής) ώστε να προστατεύονται οι αποθηκευμένες τροφές από τα καιρικά φαινόμενα αλλά και να επιτρέπεται ο επαρκής αερισμός για το μαγείρεμα. Με τον ελαφρύ φράχτη της³⁴ και τα 11 τ.μ. της η κουζίνα θα αποτελούσε επέκταση του κεντρικού δωματίου, ενώ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κεντρική στο νοικοκυριό, καθώς εδώ γινόταν η αποθήκευση, προφανώς και η προετοιμασία και παρασκευή της τροφής.

Μαζί με μια σειρά από αγγεία και σκεύη, στο δάπεδο της κουζίνας (Πίν. XV. 1) στήθηκαν δύο αποθηκευτικά κιβώτια οριοθετημένα με πηλό, μία εξέδρα με διάμ. 1 μ.

²⁸ ό.π., 28-29.

²⁹ ό.π., 25-28.

³⁴ Είναι ενδιαφέρουσα η άποψη, ό.π., 26, ότι οι φούρνοι και οι αποθηκευτικοί χώροι της κουζίνας πήραν τη θέση τους πριν από τον αψιδωτό φράχτη. Αυτά και άλλα κινητά στοιχεία τοποθετήθηκαν κατά τρόπο ώστε να επιτρέπουν την ύπαρξη χώρου στο μέσον του ημικυκλίου. Επειδή όμως η κατασκευή του κυκλικού φούρνου απαιτούσε περιμετρική εργασία, η περάτωσή του θα γινόταν μόνο εφόσον υπήρχε ικανός χώρος ώστε να κινηθεί ο κατασκευαστής, κάτι που θα ήταν δυνατόν μόνο εάν δεν υπήρχε φράχτης.

²⁸ ό.π., 23.

²⁹ ό.π., 24.

³⁰ ό.π., 25.

³¹ ό.π., 29-30.

και μια μικρή πεταλόσχημη κατασκευή με μορφή φούρνου³⁵ (Πίν. XV. 2, XVI. 1). Η εξέδρα (Πίν. XVI. 2), υπερυψωμένη κατά 0,30 εκατοστά από το γύρω δάπεδο, χαρακτηρίστηκε ως φούρνος ψωμιού. Η αρχική κατασκευή, συσχετιζόμενη με σύγχρονη από το Ντικιλί Τας, αλλά και με παρόμοια, της φάσης III στους Σιταγρούς, είχε βάση αποτελούμενη από μικρούς και μεγάλους λίθους, μερικοί από τους οποίους συναρμόζονταν με λασποκονίαμα. Το δάπεδό της, από πηλό αναμεμιγμένο με άχυρα, καλυπτόταν με επίστρωση πηλοκονιάματος. Η θόλος του φούρνου θα διαμορφωνόταν από σκελετό αποτελούμενο από κλαδιά, στον οποίο θα είχε εφαρμοσθεί επάλειψη παχέος κονιάματος.

Η μικρή πεταλόσχημη κατασκευή, ήταν ανοιχτή εμπρός, χωρίς οροφή, με οπή διαμέτρου 0,10 μ. στη δεξιά πλευρά της. Το ψημένο εσωτερικό δάπεδο, με διάμετρο μικρότερη των 0,30 μ., παρουσίαζε κλίση προς το άνοιγμα και επεκτεινόταν κατά 0,20 μ. πέρα από αυτό. Το δάπεδο αυτό ανανεώθηκε επτά φορές. Ο μικρότερος φούρνος αποδόθηκε στο ψήσιμο τροφής, π.χ. κρέατος.

Άλλες τομές εκτός κύριας περιοχής

Τομή ROc³⁶: *Φάση IV:* παρατηρήθηκε διαδοχή έξι τουλάχιστον εστιών, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκαν στον τύπο με ευθύγραμμο έξαρμα, που συνηθιζόταν στην κύρια περιοχή. Μία, ωστόσο, διέφερε, καθώς ήταν κατασκευασμένη από μεγάλα όστρακα, φαίνεται μάλιστα ότι επρόκειτο για κλίβανο. Δόθηκε χρονολόγηση στο 2445 +/- 100. Ορισμένα άλλα στοιχεία (πασσαλότρυπες και υπολείμματα εστίας) υπέδειξαν το στρώμα καταστροφής μιας ακόμα «καμένης οικίας» στη φάση IV.

Φάση V: Αλλεπάλληλα δάπεδα

χρονολογήθηκαν στη φάση Vb και συσχετίστηκαν με αντίστοιχα της Μακράς Οικίας. Άλλα, σε βαθύτερο επίπεδο, συσχετίστηκαν με ορισμένα της φάσης Va από την Καμένη Οικία. Σειρά από πασσαλότρυπες υπέδειξε την παρουσία οικίας προγενέστερης της Μακράς, επίσης επιμήκους και ανάλογου προσανατολισμού. Είχε και αυτή με τη σειρά της κατασκευαστεί μετά την καταστροφή μιας θεμελιωμένης στον ίδιο άξονα προγενέστερης επιμήκους κατοικίας.

Περιοχή ZH³⁷ (Πίν. XVII. 1): Τα καμένα υπολείμματα δύο μακρών οικιών χρονολογήθηκαν στη φάση IV³⁸. Βρίσκονταν σε παραλληλία, σε απόσταση 2,3 μ. μεταξύ τους. Η μία από τις οικίες αυτές διέσωσε τοίχο διατηρημένο σε μήκος 11,5 μ., σχεδόν κάθετα στον οποίο δύο τάφοι θεμελίωσης υπέδειξαν εσωτερική διαίρεση, σε συνδυασμό με έναν ακόμα, καλά διατηρημένο τοίχο, κοντά στο βόρειο άκρο. Η άλλη οικία, ανατολικότερα, διέσωσε εστία του τύπου με ευθύγραμμο έξαρμα.

Περιοχή SL και Τομή ZE: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην περιοχή SL³⁹ (Πίν. XVII. 2), που ανήκουν στη φάση IV ή V, φαίνεται ότι προέρχονται από μια ακόμα οικία, ανάλογη με αυτές στην περιοχή ZH, αλλά και με την «Καμένη Οικία» στην κύρια περιοχή. Βρέθηκαν κατάλοιπα καμένων τοίχων, κυρίως δύο, εκ των οποίων ο ένας θεωρήθηκε εσωτερικό χώρισμα που ενωνόταν σε ορθή γωνία με τον άλλο. Υπολείμματα εστιών δεν έχουν να προσθέσουν νέα στοιχεία στους ήδη καθορισμένους τύπους. Στην ανατολική περιοχή της Τομής ZE⁴⁰ παρατηρήθηκαν πασσαλότρυπες και καμένα στοιχεία που αποδόθηκαν σε διαδοχή δαπέδων από πηλό, με συνολικό πάχος 0,50 περ. μ.

³⁵ ό.π., 26.

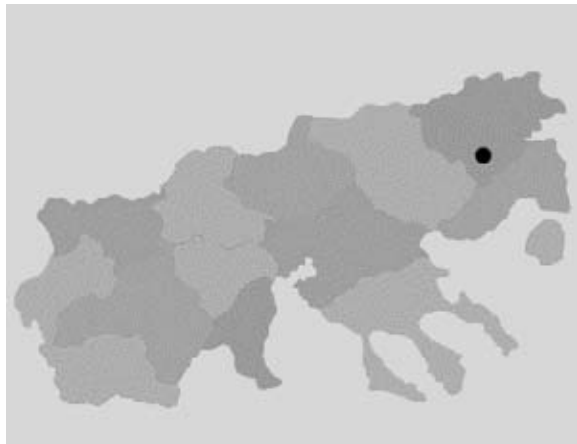
³⁶ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 2, 203-207.

³⁷ ό.π., 207.

³⁸ ό.π., 209.

³⁹ Ό.π., 209-210.

⁴⁰ Ό.π., 210.

Θέση: Η τούμπα Δράμας / Αρκαδικού βρίσκεται πολύ κοντά στη Δράμα (Πίν. XVIII. 1), σε θέση που από το 1953 περιλαμβάνεται στην πόλη¹. Ο Αρκαδικός αποτελεί προάστιο δίπλα σε ποταμό².

Όνομα: Το όνομα της τούμπας οφείλεται στην πόλη της Δράμας και στη θέση του Αρκαδικού.

Μορφή: Πρόκειται για επίπεδη θέση, η έκταση της οποίας ξεπερνά τα 150 στρέμματα (15 εκτάρια)³.

Έρευνα: Οι πρώτες ανασκαφές στον Αρκαδικό ξεκίνησαν το 1991⁴ και συνεχίστηκαν το 1992⁵. Τη διεύθυνσή τους ανέλαβε ο καθηγητής Γ. Χουρμουζιάδης, σε συνεργασία με την ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Από την πλευρά της Εφορείας συμμετείχε η αρχαιολόγος Αικ. Περιστέρη⁶.

¹ Ε.Γ.Ε., Τόμος Α', 144.

² Περιστέρη 2002, 131.

³ Review, 311. Να σημειώσουμε εδώ ότι ενώ στη βιβλιογραφία η θέση χαρακτηρίζεται ως τούμπα, περιγράφεται ουσιαστικά ως επίπεδος οικισμός μεγάλης έκτασης, συναποτελούμενος πλέον από πολλά διαδοχικά αγροτεμάχια. Φαίνεται ότι ο χαρακτηρισμός του ως επίπεδης θέσης οφείλεται στο πολύ χαμηλό του ύψος.

⁴ Τουλούμης – Περιστέρη 1991, 359-369. Αναγνώστου – Vargas-Escobar 1991, 371-381.

⁵ Vargas κ.ά. 1992, 577-585.

⁶ ό.π., 578, υποσημείωση 1.

Νέες έρευνες ακολούθησαν το 2002 και 2003, υπό την ευθύνη της ίδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων, σε αρκετή, όπως δείχνει και το τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης, απόσταση (αγροτεμάχια αρ. 542⁷ και 545⁸) από το σημείο των ανασκαφών του 1991-1992 (αγροτεμάχιο αρ. 537) (Πίν. XVIII. 2).

Ανασκαφές: *Ανασκαφές 1991:* δεν διευκρινίζεται στα δύο κείμενα σχετικά με την ανασκαφή του 1991 ο ακριβής αριθμός ή το σχέδιο των ανασκαφικών τετραγώνων της πρώτης περιόδου, ωστόσο είναι προφανές ότι οι δημοσιευμένες στο Τουλούμης – Περιστέρη 1991 πληροφορίες προέρχονται από τη διάνοιξη δύο ανασκαφικών τομών⁹, παράλληλων μεταξύ τους και με κοινό μάρτυρα. Οι Αναγνώστου και Vargas-Escobar, αναφερόμενοι στην έρευνα του ίδιου έτους, φαίνεται ότι στηρίζουν τις δικές τους παρατηρήσεις σε δύο άλλα τετράγωνα, τα Α2α και Α2β¹⁰, επίσης με ενδιάμεσο μάρτυρα, για τα οποία μάλιστα εκφράστηκε η πρόθεση επέκτασής τους στο μέλλον προς τα βόρεια, σε συνδυασμό με την ενοποίησή τους¹¹. Από τη δημοσιευμένη μετά την έρευνα του 1992 κάτοψη γίνεται σαφές ότι τα τέσσερα προαναφερθέντα τετράγωνα του 1991 ήταν όμορα, αποτελούσαν μάλιστα τα τμήματα κανάβου πλευράς δύο τετραγώνων στο συγκεκριμένο σημείο της ανασκαφής (δες αμέσως παρακάτω και υποσημ. 12).

Ανασκαφές 1992: Ακολούθησε οριζόντια επέκταση της ανασκαφής, ωστόσο από την ανακοίνωση του 1992 εξήχθη το συμπέρασμα ότι τα σημαντικότερα ευρήματα προήλθαν από τις τομές που αναφέρθηκαν ήδη κατά το προηγούμενο έτος¹². Τα αποτελέσματα

⁷ Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 2, 131.

⁸ Περιστέρη 2004, 25.

⁹ Τουλούμης – Περιστέρη 1991, ό.π. υποσημ. 4, 360.

¹⁰ Αναγνώστου – Vargas-Escobar, ό.π. υποσημ. 4, 371, 372 όπου σχέδιο με τις ανασκαφικές τομές Α2α και Α2β.

¹¹ ό.π., 377.

¹² Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 5, 577, 578 όπου σχέδιο: εικονίζονται τέσσερις τομές και οι μεταξύ τους μάρτυρες. Όλα μαζί σχηματίζουν ένα ευρύτερο τετράγωνο χώρο, ο οποίος ερευνήθηκε με τις

μάλιστα του 1992 συνδέθηκαν άμεσα με αυτά του 1991, παρείχαν δε τη δυνατότητα να αποσαφηνισθεί μερική έστω κάτοψη οικίας της ΠΕΧ.

Ανασκαφές 2002-2003: με τις ανασκαφές των ετών 2002-2003 ερευνήθηκε η συνέχεια του νεολιθικού οικισμού της θέσης¹³ με την πλήρη κάτοψη μιας πασσαλόπηκτης οικίας και άλλων καταλοίπων.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Οι πρώτες ανασκαφές (1991) έφεραν στο φως στρώματα και οικιστικά κατάλοιπα μέρος των οποίων χρονολογήθηκε, «με μια πρώτη εκτίμηση της κεραμικής», στους Νεολιθικούς χρόνους¹⁴ (Τετρ. Α2α και Α2β). Τα νεολιθικά επίπεδα χρήσης, στο ένα από τα δύο ανασκαφικά τετράγωνα (Α2β), όπου η ανασκαφή προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος, ήταν δύο¹⁵.

Η εγκατάσταση της Εποχής του Χαλκού επιβεβαιώθηκε το 1992, οπότε φάνηκε ότι ορισμένα οικιστικά κατάλοιπα του προηγούμενου έτους από το καλούμενο τετράγωνο Α1δ ανήκαν σε πρώιμο στάδιο της. Η συνδεδεμένη με αυτό κεραμική έδωσε χρονολογικό ορίζοντα στο τέλος της Νεότερης Νεολιθικής ή την αρχή της ΠΕΧ (Σιταγροί ΙΙΙ και ΙV), καθώς χαρακτηριζόταν από τα γνωστά για την Ανατολική Μακεδονία εγχάρακτα ή ακόσμητα «πόδια τραπεζών», από όστρακα με διακόσμηση γραφίτη και από μελανή τροπιδωτή στιλβωμένη κεραμική (παρά το ότι η μελέτη της δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη)¹⁶. Στο μεταβατικό στάδιο από τη Νεολιθική προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού¹⁷ χρονολογήθηκε η δίχωρη οικία που αποκαλύφθηκε κυρίως κατά το 1992 και περιγράφεται αμέσως παρακάτω.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ανασκαφή 1992: Δίχωρη οικία¹⁸: Αποκαλύφθηκε στη διάρκεια της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου τμήμα οικίας (Πίν. ΧΙΧ.

ανασκαφές των ετών 1991 και 1992. Οι τομές αριθμήθηκαν ως Α1/Α, Α1/Β, Α1/Γ, Α1/Δ.

¹³ Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 2, 132.

¹⁴ Τουλούμης – Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 4, 360.

¹⁵ Αναγνώστου – Vargas-Escobar, ό.π. υποσημ. 4, 371.

¹⁶ Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 5, 577-8.

¹⁷ Alram-Stern 2004, 835.

¹⁸ Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 5, 577.

1-3) αποτελούμενης από τοίχους στοιβαχτού πηλού. Τόσο κατά μήκος των δύο πλευρών των τοίχων όσο και στο εσωτερικό τους υπήρχαν πασσαλότρυπες. Με την οικία αυτή συσχετίστηκε τοίχος ο οποίος είχε αποκαλυφθεί στην προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, στην τομή Α1δ (Πίν. ΧΙΧ. 2). Η ανεύρεση του τοίχου αυτού, ο οποίος έφερε στο εσωτερικό του ορθογώνια πασσαλότρυπα, είχε προκαλέσει συζήτηση σχετικά με την αναζήτηση εσωτερικών και εξωτερικών χώρων¹⁹. Θεωρήθηκε ότι εσωτερικός ήταν ο χώρος ανατολικά του τοίχου, τόσο λόγω της εύρεσης στρώσης πηλού που αποδόθηκε στην κατάρρευση στέγης και άλλων τοίχων, όσο και λόγω των κινητών ευρημάτων, κυρίως λίθινων εργαλείων και καταλοίπων της επεξεργασίας τους. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται επίσης θραύσματα και μεγάλα τμήματα χονδροειδών μαγειρικών αγγείων. Η ορθή απόδοση του χώρου επιβεβαιώθηκε το 1992²⁰, όταν μετατοπίστηκε η χρονολόγηση του τοίχου και συνδέθηκε με την κάτοψη του δίχωρου, τουλάχιστον, σπιτιού με μήκος μεγαλύτερο των 9 και πλάτος των 4 μ. Αναγνωρίστηκαν πολλές ομοιότητες με ανάλογα παραδείγματα της ΠΕΧ, όπως η «Μακρά Οικία» (Long House) και η «Καμένη Οικία» (Burnt House) των Σιταγρών. Περισσότερες πληροφορίες δεν σημειώθηκαν για την κατασκευή της οικίας, πλην του ότι έως την αποκάλυψη του πρώτου τοίχου, το 1991, η περιοχή καλυπτόταν από πηλώδες στρώμα, μέσα στο οποίο μεγάλα κομμάτια πηλού έφεραν ίχνη από καλάμια²¹.

Σχετικές με την οικία κατασκευές: αναγνωρίστηκαν τα κατάλοιπα πιθανής «κατασκευής» αποτελούμενης από μάζα πηλού πάχους 0,13 μ. στον χώρο που θεωρήθηκε εξωτερικός. Σημειώθηκε με σχετική επιφύλαξη λόγω του μικρού της πάχους²².

Άλλη οικία σε μεγαλύτερο βάθος²³: Μεγάλος αριθμός από πασσαλότρυπες ήρθε στο φως σε βαθύτερα στρώματα. Η κάτοψη μιας ακόμα πασσαλόπηκτης οικίας στηρίχθηκε στον εντοπισμό μιας τουλάχιστον γωνίας από οπές πασσάλων, η διάμετρος και το βάθος των οποίων μπορούσαν να ξεπερνούν ακόμα και τα 0,20 μ. Η κεραμική που συσχετίστηκε με το

¹⁹ Τουλούμης – Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 4, 360 και σχέδιο 1, σελ. 361.

²⁰ Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 5, 577.

²¹ Τουλούμης – Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 4, 360.

²² ό.π., 362.

²³ Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 5, 578-9.

σπίτι αυτό χαρακτηρίστηκε «σαφώς νεολιθική», επομένως η αποκάλυψή του αναφέρεται εδώ ως πληροφορία σχετική με τη συνέχεια της κατοίκησης στην τούμπα, και δεν εξετάζεται στο πλαίσιο της ΠΕΧ.

Ανασκαφή 2002: Μία ακόμα πασσαλόπηκτη οικία, ανιδωτή, με τοίχους από στοιβαχτό πηλό, εντοπίστηκε στην τρίτη ανασκαφική περίοδο, ωστόσο χαρακτηρίστηκε και αυτή ως νεολιθική και συσχετίστηκε χρονολογικά με τη φάση των Σιταγρών ΙΙ και του Ντικλί-Τας Ι²⁴. Επομένως, παρά την

ομοιότητά της με εκείνη με τοίχους από στοιβαχτό πηλό (ανασκαφή 1992 κυρίως), που αναφέρθηκε παραπάνω, ανήκει σαφώς σε προγενέστερο χρονολογικά στάδιο. Είναι ωστόσο η αποκάλυψή της σημαντική ώστε να καταδειχθεί για μια ακόμη φορά ότι στη μεταβατική αυτή φάση από το τέλος της Νεολιθικής περιόδου προς τις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, τα πράγματα, τουλάχιστον στο Αρκαδικό και στον τομέα της «αρχιτεκτονικής», δεν διαφοροποιήθηκαν ιδιαίτερα.

²⁴ Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 2, 132.

Θέση: Η σημερινή θέση της Πεντάπολης (προ του 1928 *Σαρμουσακλή*) βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νομού Σερρών, 14 χλμ ΝΑ της πόλης των Σερρών¹ (Πίν. XX. 1). Η θέση του προϊστορικού οικισμού (Πεντάπολη-Δεξαμενή) τοποθετείται στην ανατολική παρυφή της πεδιάδας Χρυσού-Πεντάπολης².

Όνομα: Το όνομα «Πεντάπολη» προέρχεται από την ομώνυμη κοινότητα. Το όνομα «Δεξαμενή» οφείλεται, πιθανότατα, σε μεγάλη δεξαμενή για ζώα προς βορράν της κοινοτικής οδού της περιοχής, όπου συγκεντρώνονται τα νερά από τοπικές πηγές³.

Μορφή: Πρόκειται για χαμηλή τούμπα, με ομαλή πρόσβαση από όλες τις πλευρές, το μέγιστο ύψος της οποίας φτάνει στα 2,5 περ. μ. Από την εποχή του χαλκού έως το 1981 (έτος δημοσίευσης της ανασκαφής) η τούμπα υπέστη σημαντικές αλλοιώσεις στη μορφή της, οφειλόμενες τόσο σε ανθρώπινη δραστηριότητα όσο και σε φυσικούς παράγοντες⁴.

Έρευνα: Η ανασκαφή έγινε από την Εφορεία Προϊστορικών Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας και χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα, Δ. Γραμμένο, ως σύντομη,

δοκιμαστική-σωστική⁵. Το έτος της ανασκαφής δεν αναφέρεται στη δημοσίευση, φαίνεται όμως ότι ήταν το 1978, σύμφωνα με τα αναγραφόμενα στο σχέδιο της στρωματογραφίας (Πίν. XX. 2).

Ανασκαφές: Η έρευνα περιορίστηκε σε τομή διαστάσεων 4 x 4 μ., που διαιρέθηκε σε βόρειο και νότιο τμήμα, τα οποία ανασκάπτονταν εναλλάξ, ως ενιαία όμως ανασκαφική ενότητα (πάσα). Αφαιρέθηκαν 28 στρώσεις πάχους κυμαινόμενου από 0,10 έως 0,20 μ. Μετά την ανασκαφή η τομή επιχώστηκε⁶.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Οι ανώτερες στρωματογραφικά επιχώσεις καταστράφηκαν από εγκατάσταση Ρωμαϊκών χρόνων ή αρχαιότερη, που περιόρισε τα ίχνη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σε ελάχιστα επιφανειακά όστρακα. Χαμηλότερα, η κύρια επίχωση αποτελείται από δύο στρώματα, στα οποία αντιστοιχούν δύο χρονολογικές φάσεις⁷. Αυτές ονοματίστηκαν ως φάσεις «Πεντάπολης Ι» και «ΙΙ» και συσχετίστηκαν με τις φάσεις των Σιταγρών ΙV και V⁸.

Η φάση **Πεντάπολης Ι** (χαμηλότερες ανασκαφικές ενότητες 28 έως και 17) παραλληλίστηκε από τον ανασκαφέα με την Τελική Νεολιθική του Αιγαϊακού χώρου και χρονολογήθηκε από το 3000/2900 έως το 2670/2560, με την πρόταση, ωστόσο, να μεταφερθεί η έναρξή της παλαιότερα, όχι λιγότερο από 200 έτη⁹. Η Alram-Stern προτείνει διόρθωση για τα υστερότερα στάδια της περιόδου, καθώς παραθέτει σχετική και απόλυτη χρονολόγηση της φάσης, κατεβάζοντάς τα κατά τι στη φάση Σιταγρών Va¹⁰. Γενικότερα η περίοδος Πεντάπολης Ι χαρακτηρίζεται πλέον

⁵ ό.π., 92.

⁶ ό.π., 93.

⁷ ό.π.

⁸ ό.π., 128. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 2, 823.

⁹ Γραμμένος, ό.π. υποσημ. 2, 128.

¹⁰ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 2, 823, όπου η φάση Πεντάπολης Ι κρίνεται αντίστοιχη των Σιταγρών ΙV/Va και χρονολογείται στο 2560/2670-2900/3000 π.Χ. (παραθέτει τις υστερότερες χρονολογήσεις δευτερές κατά σειρά).

¹ Ε.Γ.Ε., τόμος Γ', 158.

² Γραμμένος 1981, 103. Alram-Stern 2004, 822.

³ Γραμμένος, ό.π., 91-2.

⁴ ό.π., 103.

ως τμήμα του πρώτου από τα δύο στάδια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία (αντίστοιχο της ΠΕ I και μέρους της ΠΕ II) και όχι ως αντίστοιχη της Τελικής Νεολιθικής¹¹, όπως σημειώνει ο Γραμμένος¹², που τη θεωρεί προ-τρωϊκή.

Η φάση **Πεντάπολης II** περιλαμβάνει τις ανώτερες ανασκαφικές ενότητες στη θέση (16 έως και 1). Χρονολογήθηκε από το 2550/2450 έως και το 2450/2350. Κατά τον Γραμμένο αντιστοιχεί στις φάσεις των Σιταγρών Va και b¹³, την ίδια μάλιστα σχετική χρονολόγηση παραθέτει και η Alram-Stern¹⁴, η διόρθωσή της όμως για την Πεντάπολη I σαφώς μεταθέτει την έναρξη της Πεντάπολης II σε πιο προχωρημένο στάδιο της φάσης των Σιταγρών Va. Η φάση Πεντάπολης II χρονολογείται γενικά στο δεύτερο τμήμα της ΠΕΧ στη Μακεδονία, που αντιστοιχεί σε τμήματα της ΠΕ II και III του νοτιότερου Αιγαιακού χώρου¹⁵.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Νεότερη φάση – Πεντάπολη II¹⁶ (Πίν.)

Οι ανώτερες στρώσεις 1 έως και 16 της ανασκαφής απέδωσαν κατάλοιπα ορισμένων κατασκευών, η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν οικία με εστία και λάκκο απορριμμάτων (σιρό) (Πίν. XXI. 1-4).

Τα υψηλότερα ευρισκόμενα κατάλοιπα περιελάμβαναν θραύσματα αποσαθρωμένων ή καμένων πλίνθων που υπέδειξαν ότι το ανώτερο τουλάχιστον τμήμα των τοίχων ήταν φτιαγμένο από ωμές πλίνθους, ξεραμένες στον ήλιο, το πάχος των οποίων δεν ξεπερνούσε τα 0,10 μ.

Χαρακτηριστικότερες κατασκευές όμως εντοπίστηκαν σε μεγαλύτερο βάθος, συγκεκριμένα η εστία και ο λάκκος απορριμμάτων (χαρακτηρίστηκε ως σιρός) που ήδη αναφέρθηκαν. Με την εστία (Πίν. XXI.1-2. 4), η υποδομή της οποίας συνίστατο από εύθριπτο παρόλιθο και μεγάλα, «χονδροειδή», όστρακα, συσχετίστηκε δάπεδο, μέρος του οποίου είχε αρχικά αποτελέσει την πρώτη

μορφή της εστίας, που στη συνέχεια οριοθετήθηκε με περιχέλιωμα. Ο «σιρός» (Πίν. XXI. 1, 3-4) θεωρήθηκε ως τέτοιος επειδή δεν παρουσίαζε ίχνη καύσης, που, εάν υπήρχαν, θα τον χαρακτήριζαν επίσης ως εστία. Και οι δύο κατασκευές αποδόθηκαν ως στοιχεία του νοικοκυριού της κατοικίας που αναφέρθηκε πιο πάνω, με την οποία ίσως συνδέεται υπόλειμμα πλινθόκτιστου τοίχου αλλά δεν μπορεί να συσχετισθεί άμεσα με το σπίτι, αφού βρέθηκε σε βαθύτερη στρώση.

Σε μεγαλύτερο ακόμα βάθος, λίγο πριν από το τέλος της επίχωσης της νεότερης φάσης, βρέθηκαν υπολείμματα από δάπεδα. Στην τελευταία στρώση το τμήμα μιας ακόμα εστίας συσχετίστηκε επίσης με δάπεδο, τμήμα του οποίου ήταν σκληρότερο, λόγω της επίδρασης φωτιάς¹⁷.

Αρχαιότερη φάση – Πεντάπολη I¹⁸ (Πίν.)

Ανάλογα ήταν τα ευρήματα των κατώτερων στρώσεων, όπου συνεχίστηκαν τα υπολείμματα δαπέδων ενώ εντοπίστηκε και εδώ εστία, απλούστερη σε κατασκευή, χωρίς περιχέλιωμα, στην οποία μάλιστα επιβεβαιώθηκε συνεχής ανανέωση με τη μορφή λεπτών στρωμάτων (Πίν. XXI. 5). Σε μεγαλύτερο ακόμα βάθος, προς το τέλος του στρώματος, εντοπίστηκαν υπολείμματα πλίνθων σκούρου καστανού χρώματος. Στην τελευταία στρώση της αρχαιότερης φάσης, έως το φυσικό έδαφος, δεν βρέθηκαν ίχνη κατασκευών. Πιθανώς, ένας λάκκος υπήρξε στην ίδια περιοχή της τομής όπου, στη νεότερη φάση, κατασκευάστηκαν η εστία και ο σιρός της κατοικίας που αναφέρθηκε παραπάνω¹⁹.

Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από τα ευρήματα των στρώσεων των δύο φάσεων ήταν τα εξής:

A) Το κυριότερο οικοδομικό υλικό (εκτός από τα υπολείμματα πλίνθων των ανώτερων στρώσεων) ήταν καλαμωτές με επαλείψεις πηλού. Περιείχαν μη πλαστικά στοιχεία, κυρίως χόρτο, και προήλθαν από πολλές ανασκαφικές ενότητες και των δύο φάσεων. Διατηρούνται ελάχιστα αποτυπώματα από καλάμια, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των καταλοίπων είναι άμορφο²⁰.

¹¹ Review, 308, 312. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 2, πίν. σελ. 148.

¹² Γραμμένος, ό.π. υποσημ. 2, 128.

¹³ ό.π.

¹⁴ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 2, 823.

¹⁵ Ό.π., 148, πίν. 6.

¹⁶ Γραμμένος, ό.π. υποσημ. 2, 94-5.

¹⁷ ό.π., 95.

¹⁸ ό.π.

¹⁹ ό.π.

²⁰ ό.π., 98.

Β) Οικία με εστία και λάκκο: η οικία με την εστία και τον λάκκο θεωρήθηκε «συγγενική» της «Καμένης Οικίας» της φάσης Va των Σιταγρών, λόγω των κατασκευών που περιείχε. Ωστόσο, η κάτοψη του σπιτιού της Πεντάπολης δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, λόγω

της μικρής έκτασης της ανασκαφής. Δεν ήταν επίσης δυνατόν να εικασθεί αν επρόκειτο για αψιδωτό ή ορθογώνιο οίκημα, ή να ανιχνευθεί ο πιθανός διαχωρισμός της σε προθάλαμο και κυρίως χώρο²¹.

²¹ ό.π., 125.

Θέση: Ο σημερινός οικισμός Κρυονερίου Νέων Κερδυλλίων βρίσκεται στους πρόποδες του Κερδυλλίου όρους, δυτικά του Στρυμόνα (Πίν. XXII. 1). Το προϊστορικό χωριό καταλάμβανε τη μεσημβρινή πλευρά ομαλού λόφου, με σημερινό υψόμετρο 20 περ. μ. επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, από την οποία εξάλλου δεν απέχει περισσότερο από 5 χλμ., όσο, κατά πάσα πιθανότητα, και στη Νεολιθική εποχή¹.

Όνομα: Το όνομα της προϊστορικής θέσης οφείλεται στον ομώνυμο οικισμό της περιοχής Νέων Κερδυλλίων.

Μορφή: Ο οικισμός (Πίν. XXII. 2) όχι κανονική τούμπα, αλλά εγκατάσταση σε χαμηλό λόφο στους πρόποδες των βουνών, χαρακτηρίστηκε ως τυπικό οικιστικό δείγμα της Νεολιθικής εποχής δυτικά του Στρυμόνα². Για τη διευκόλυνση της κατοίκησης, κατά τους Νεολιθικούς τουλάχιστον χρόνους, φαίνεται ότι διαμορφώθηκε άνδρηρο με σκοπό την υποστήριξη του κατοικημένου χώρου, όπως μαρτυρούν συσσωρεύσεις λίθων που συγκρατούν συμπαγές ερυθρό πηλόχωμα, σκόπιμα στοιβαγμένο ανάμεσα και επάνω στους λίθους, στα όρια της εγκατάστασης³.

Έρευνα: οι πρώτες ανασκαφές στον οικισμό, που είχε ήδη εντοπισθεί κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας⁴, πραγματοποιήθηκαν το 1996 και 1997, με σωστικό χαρακτήρα. Κρίθηκαν αναγκαίες λόγω της αποκοπής σημαντικού τμήματος της τούμπας για τη διαπλάτυνση της οδού από τη διασταύρωση της γέφυρας του Στρυμόνα προς τη Νιγρίτα. Υπεύθυνη για την ανασκαφή ήταν η Δ. Μαλαμίδου της ΙΗ' ΕΠΚΑ⁵.

Ανασκαφές: Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης σχηματίστηκε επιμήκης τομή (μήκους 50 μ.) κατά μήκος του λόφου, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα για μια καθαρή εικόνα της στρωματογραφίας. Χαρακτήθηκαν οκτώ ανασκαφικές τομές (I – VIII), οι τέσσερις από αυτές (I – IV) στο τμήμα από όπου θα περνούσε ο δρόμος και οι υπόλοιπες (V-VIII) σε άλλα σημεία του οικισμού. Την έρευνα συμπλήρωσαν ορισμένες τομές έξω από τα όρια της προϊστορικής εγκατάστασης⁶.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Το μέγιστο πάχος της προϊστορικής επίχωσης (έως 3 μ.) χρονολογήθηκε στη Νεότερη Νεολιθική (εναρμονίσθηκε με τους Σιταγρούς III, το Ντικιλί Τας II και τη Δήμητρα II). Διαπιστώθηκε η ύπαρξη λίγων φάσεων κατοίκησης της ΠΕΧ, που κάλυπταν μικρή έκταση στη κορυφή του λόφου με πάχος έως και τα 0,5 μ.⁷ Εντός του οικισμού ερευνήθηκαν δύο επίπεδα της ΠΕΧ και ένα της Νεότερης Νεολιθικής⁸.

Η κεραμική της ΠΕΧ χαρακτηρίζεται από σκουρόχρωμες επιφάνειες με αμελή επεξεργασία και καθόλου ή ελάχιστη διακόσμηση, εγχάρακτη, εμπίεστη ή αυλακωτή. Χαρακτηριστικό είναι το σχήμα ανοιχτού πιθόσχημου αγγείου με αποτυπώματα νυχιών στο χείλος και μικρής μόνωτης φιάλης με προχοή (ανώτερα στρώματα της τομής V)⁹.

⁴ ό.π., 510 και υποσημείωση 1.

⁵ ό.π., 509.

⁶ ό.π., 512, 513 σχέδιο 2, 514.

⁷ Alram-Stern 2004, 823.

⁸ Μαλαμίδου, ό.π. υποσημ. 1, 514.

⁹ ό.π., 518.

¹ Μαλαμίδου 1997, 509.

² ό.π., 510.

³ ό.π., 512.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Προηγήθηκε επιφανειακό επίπεδο και ακολούθησαν τα δύο επίπεδα της ΠΕΧ, πολύδιαταραγμένα.

Πρώτο επίπεδο ΠΕΧ: περιλαμβάνει κατασκευή με λίθους, πιθανώς μία εστία¹⁰ (Πίν. XXII. 3).

Δεύτερο επίπεδο ΠΕΧ: διαπιστώθηκε η ύπαρξη απορριμματικού λάκκου, και σκόρπιων καταλοίπων τοίχων από αχυροπηλό¹¹.

¹⁰ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 7, 823

¹¹ Μαλαμίδου, ό.π. υποσημ. 1, 514.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Άγιος Μάμας

σελ. 43-45

Μολυβόπυργος

σελ. 46-47

Σίβηρη

σελ. 48-50

Πολύχρονο και Θεοδωρέικα

σελ. 51-54

Τορώνη (Λήκυθος)

σελ. 55-56

Επανομή

σελ. 57-59

Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

σελ. 60-65

Αγχίαλος Β

σελ. 66-68

Καστανάς

σελ. 69-73

Αξιχώριον

σελ. 74-75

Θέση: Η σύγχρονη κοινότητα του Άγιου Μάμα αποτελεί θέση του νομού Χαλκιδικής, στον μυχό του κόλπου της Κασσάνδρας, 24 χλμ. ΝΔ του Πολύγυρου¹ (Πίν. XXIII. 1). Η τούμπα βρίσκεται στο μέσον περίπου του δρόμου ανάμεσα στα χωριά Άγιος Μάμας και Μυριόφυτο. Κοντά στη θέση ρέει ο ποταμός Σάνδανος (περί τα 500 μ. ανατολικότερα). Περί τα 1500 μ. μακρύτερα² έχει ανασκαφεί η θέση της Ολύνθου.

Όνομα: Το όνομα της τούμπας οφείλεται, προφανώς, στο ομώνυμο χωριό, κοντά στο οποίο εντοπίστηκε.

Μορφή: Η τούμπα είχε κατά την έναρξη της ανασκαφής τη μορφή επιμήκους ελλειψοειδούς λόφου με διαστάσεις 200 x 75 μ., που κατέληγε σε δύο κορυφές, με την υψηλότερη στα 19 μ. επάνω από τη γύρω περιοχή (Πίν. XXIII. 2-3, XXIV. 1). Ανατολικά η πλαγιά παρουσίαζε μεγαλύτερη κλίση και το χαμηλότερο υψόμετρο. Η προϊστορική εγκατάσταση ξεκίνησε ακόμα χαμηλότερα, επάνω σε προϋπάρχον φυσικό έδαφος ύψους τουλάχιστον 4 μ., οι πλαγιές του οποίου, όπως και στον Μολυβόπυργο, διαμορφώθηκαν σε άνδηρα ώστε να σχηματιστούν επίπεδα για τις κατοικίες³.

¹ Ε.Γ.Ε., Τόμος Α', 40.

² Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 118. Heurtley, PM, 1.

³ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 119. Heurtley, ό.π., 4.

Έρευνα: Στη θέση πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές ο Heurtley το 1928, ίδιο έτος που ανέσκαψε και στον Μολυβόπυργο⁴. Νεότερες ανασκαφές στην τούμπα (1994-1996) επικεντρώθηκαν στην έρευνα της εγκατάστασης της Μέσης Χαλκοκρατίας⁵, ενώ τάφοι της ΠΕΧ εντοπίστηκαν το 1968 λίγο βορειότερα του λόφου.

Ανασκαφές: Η αλληλουχία του Αξιοχωρίου (δες ενότητα για τη θέση), με στρώματα που ακολουθούσαν οριζόντια διάταξη σχεδόν έως τις άκρες του λόφου, οδήγησε τον Heurtley στη διενέργεια ανασκαφής με τη μορφή κλιμακούμενων τομών στην ανατολική κλιτύ (Ομάδα 1 – Πίν. XXIII. 2, XXIV. 1), ώστε να αποκαλυφθούν τα κατάλοιπα όλων των περιόδων στην τούμπα. Κάθε τομή ανασκάφηκε έως το βάθος του 1 μ. κάτω από την επιφάνεια της υποκείμενης της, ώστε να αντιμετωπισθούν πιθανές διαταράξεις των επιφανειακών στρωμάτων⁶. Το εμβαδόν των τετραγώνων ήταν 4 τ.μ., με πλευρά 2. Διαφοροποιήσεις στο αρχικό σχήμα ή το τελικό βάθος των τομών οφείλονταν στα ευρήματα, κυρίως στο σημείο αποκάλυψης του φυσικού στο βάθος των «ανασκαφικών λάκκων», ή στην ανάγκη επιβεβαίωσης ορισμένων συμπερασμάτων⁷. Υπήρξε μια δεύτερη ομάδα τομών (Πίν. XXIII. 3, XXIV. 1), με διαφορετικές διαστάσεις (3 x 2 μ., 2 x 2 μ., 4 x 1 μ.), που φαίνεται ότι ξεκινούσαν όλες στο 150 μ. κάτω από την κορυφή και είχαν ως κύριο στόχο τους τη διερεύνηση των πρωιμότερων καταλοίπων της προϊστορικής εγκατάστασης⁸.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Στη θέση εντοπίστηκαν στρώματα και οικιστικά κατάλοιπα της Νεολιθικής Εποχής αλλά και όλων των φάσεων της Εποχής του Χαλκού,

⁴ Heurtley, ό.π., xx.

⁵ Aslanis – Hänsel 1999.

⁶ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 2, 119. Heurtley, ό.π. υποσημ. 2.

⁷ Heurtley, ό.π., 4.

⁸ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 2, 121. Heurtley, ό.π.

τόσο της Πρώιμης⁹, όσο και της Μέσης και Ύστερης¹⁰. Η μορφή των καταλοίπων – συχνά συγκεντρώσεις λίθων ή θύλακες ωμοπλίνθων και πηλού – δεν επέτρεψαν τον υπολογισμό του αριθμού των διαδοχικών οικισμών¹¹. Ο καθορισμός των φάσεων της Εποχής του Χαλκού βασίστηκε στις διαφοροποιήσεις της κεραμικής, ενώ οι διαδοχικές εγκαταστάσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας θεωρήθηκε ότι καταλάμβαναν τα 7 κατώτερα μέτρα της επίχωσης (9,5^ο έως και 16,5^ο μ. ή ημίμετρα 20^ο έως και 33^ο)¹² (Πίν. XXIV. 2). Ορισμένες διορθώσεις της νεότερης έρευνας¹³ περιόρισαν τα ημίμετρα που ο Heurtley απέδωσε στην ΠΕΧ, μετατοπίζοντας τα ανώτερα στη Μέση Χαλκοκρατία. Συγκεκριμένα, οι συσχετισμοί του κεραμικού υλικού από τον Άγιο Μάμαντα, με αυτό από τα Κριτσανά και τον Καστανά (Πίν. XXV. 1), περιόρισαν τα στρώματα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στα ημίμετρα 27^ο έως και 33^ο. Τα ημίμετρα 29^ο-33^ο αποδόθηκαν στην πρώιμη φάση της ΠΕΧ και συσχετίστηκαν με τα στρώματα 24^ο έως και 28^ο του Καστανά και τους οικισμούς I έως και IV των Κριτσανών (Επανομή). Τα ημίμετρα 28^ο και τμήμα του 27^{ου} αποδόθηκαν στη μέση και ύστερη φάση της ΠΕΧ, συσχετίστηκαν μάλιστα με τα στρώματα 23b και a (μέση φάση) και 22b (ύστερη φάση) του Καστανά. Στις δύο τελευταίες φάσεις αντιστοιχεί ο οικισμός V των Κριτσανών.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η εγκατάσταση γινόταν σε άνδηρα, η διάκριση του υλικού κατασκευής των οποίων υπήρξε αβέβαιη. Συσχετίστηκαν όμως με αυτά πασσαλότρυπες, που σε συνδυασμό με υπολείμματα πηλού, ο οποίος θα μπορούσε ασφαλώς να ανήκει σε κατοικίες, υπέδειξαν ότι ήταν κατασκευασμένα από χώμα όπως αυτό των

πηλοπλίνθων, ωστόσο με ξύλινη ενίσχυση¹⁴. Στο σύνολο της πρώιμης Χαλκοκρατίας αποδόθηκαν λίθινοι τοίχοι ή θεμέλια, πλάτους περίπου 0,60 μ., με ανωδομή ωμοπλίνθων ή καλαμωτές με πηλό. Τα δάπεδα ήταν λιθόστρωτα ή από πατημένο πηλό.

Υποχρεωνόμαστε στη συνέχεια να αναφερθούμε στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κατά τομές, όπως και οι Heurtley και Raleigh-Radford, αφού τόσο η αποσπασματική αποκάλυψή τους όσο και η απουσία ευρύτερων συσχετισμών και διακρίσεων επιβάλλει την κατά τον τρόπο αυτό αναφορά.

Τομή Ν: στο 17 μ. (αρχές πρώιμης ΠΕΧ – δεξ υποσ. 16) βρέθηκαν δύο λίθινες θεμελιώσεις σε ορθή γωνία μεταξύ τους (Πίν. XXV. 2 αριστερά). Η μεγαλύτερη είχε πλάτος 0,90 μ. και επάνω της εδραζόταν λίθινος τοίχος πλάτους 0,60 μ. Η δεύτερη θεμελίωση αποτελούσε τη βάση τοίχου από ωμοπλίνθους με πλάτος 0,70 μ. Στη γωνία των δύο τοίχων εντοπίστηκε τετράγωνη πασσαλότρυπα, πλευράς 0,40 μ. Σε κάθε πλευρά του δεύτερου τοίχου υπήρχε δάπεδο από πακτωμένη άμμο. Τα κατάλοιπα καλύπτονταν από παχύ στρώμα καμένων υλών, ανάμεσα στις οποίες κομμάτια ξύλινων δοκών¹⁵.

Τομή D: η τομή που δίνει τις περισσότερες πληροφορίες για την εγκατάσταση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη θέση είναι η D. Στο 15^ο μ. (πιθανότατα στις μέσες φάσεις της πρώιμης ΠΕΧ) βρέθηκε τοίχος από ωμοπλίνθους (Πίν. XXV. 2 μέση), πλάτους 0,60 μ. και σωζόμενου ύψους 0,50 μ., χωρίς λίθινο θεμέλιο. Είχε υποστεί εκτεταμένη αποσύνθεση, ωστόσο στάθηκε δυνατόν να παρατηρηθούν ξεχωριστές πλίνθοι. Είσοδος διατηρούσε κατώφλι αποτελούμενο από στρώση επίπεδων λίθων τοποθετημένων σε πηλό. Τετράγωνες οπές πλευράς 0,25 μ., σε απόσταση 1,25 μ. μεταξύ τους, στις δύο άκρες του κατωφλίου, προορίζονταν για τις παραστάδες. Στα νότια του τοίχου υπήρχε δάπεδο πατημένου πηλού, ευρισκόμενο κατά 0,20 μ. χαμηλότερα από το

⁹ Heurtley, ό.π., 5.

¹⁰ ό.π., 7.

¹¹ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 2, 122. Heurtley, ό.π., 4.

¹² Γίνεται αυτό σαφές όχι μόνο από το κείμενο αλλά και από τους πίνακες της στρωματογραφίας που παρατίθενται στα Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 2, 123, εικ. 4 και Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 3, εικ. 4.

¹³ Aslanis 1985, 240 κεξ. Alram-Stern 2004, 813.

¹⁴ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 2, 152. Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 5.

¹⁵ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 152-3. Heurtley, ό.π. Η οριακή θέση του 17^{ου} μ., μεταξύ 33,5^{ου} και 34^{ου} ημίμετρου, μας οδηγεί στη σκέψη ότι μάλλον πρόκειται για κατάλοιπα της τελευταίας νεολιθικής φάσης, αμέσως πριν από την είσοδο της ΠΕΧ, ή της μετάβασης προς το αρχαιότερο στάδιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας.

επίπεδο του κατωφλίου¹⁶.

Στην ίδια τομή, ψηλότερα όμως, σε σημείο που αντιστοιχεί στην ύστερη φάση της ΠΕΧ ή την πρόωμη ΜΕΧ (13,1 μ.) εντοπίστηκε κεραμικός κλίβανος (Πίν. XXV. 3). Είχε καταρρεύσει κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του, ορισμένα όμως κατάλοιπα είχαν αφαιρεθεί κατά χώραν, όπου ισοπεδώθηκαν. Το δάπεδο του κλιβάνου ήταν κυκλικό, με διάμετρο 1,2 μ., ελαφρώς χαμηλότερο στο κέντρο από όσο στις πλευρές. Τα τοιχώματα και το δάπεδο απαρτίζονταν από χονδροειδή ερυθρό πηλό, επενδυμένο με λεπτό στρώμα λεπτού λευκού υλικού, πιθανώς κατάλληλα προετοιμασμένου πηλού. Τα τοιχώματα διατηρούνταν σε ύψος 0,20 μ. επάνω από τη βάση, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για θολωτή οροφή ύψους 0,90 μ. Στα βορειοδυτικά είχε κατασκευαστεί ο θάλαμος καύσης, με άνοιγμα εύρους 0,42 μ., τις πλευρές του οποίου όριζαν δύο λίθοι βυθισμένοι στα πήλινα τοιχώματα. Διασώθηκαν υπολείμματα δύο πλευρικών τοίχων, σε απόσταση 0,90 μ. μεταξύ τους, και πήλινο δάπεδο το οποίο

διαδεχόταν με κλίση προς τα κάτω το δάπεδο του κλιβάνου. Εντοπίστηκαν δυσδιάκριτα θραύσματα, ίσως προερχόμενα από σωλήνα που οδηγούσε σε καπνοδόχο¹⁷.

Τομή Ν: στο 17,75 μ. (τέλη Νεολιθικής εποχής – αρχές ΠΕΧ) βρέθηκε λίθινος τοίχος¹⁸ (Πίν. XXV. 3 δεξιά) πλάτους 0,65 και ύψους 0,25 μ., η μία μακρά πλευρά του οποίου φαίνεται ότι είχε αναλημματικό χαρακτήρα, καθώς συγκρατούσε το φυσικό έδαφος, ώστε να σχηματίζεται άνδηρο. Στο βόρειο άκρο του τοίχου υπήρχε δάπεδο, μερικώς διαμορφωμένο στο φυσικό έδαφος και μερικώς σε επίχωση επάνω από τα κατάλοιπα πρωιμότερων οικισμών. Παράλληλα σε εκείνο αποκαλύφθηκε, σε επαφή με την άλλη μακρά πλευρά του τοίχου, λίθινο πλακόστρωτο με πλάτος 0,80 μ. Σε επαφή με την ίδια πλευρά του τοίχου αποκαλύφθηκε λίθινη ημικυκλική εστία, η οποία θεωρήθηκε παρόμοια με ΠΕ εστίες από την Εύτρηση¹⁹, που επίσης εφάπτονταν των τοίχων των οικοδομημάτων.

¹⁶ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 153. Heurtley, ό.π.

¹⁷ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 154. Heurtley, ό.π., 5-7.

¹⁸ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 153. Heurtley, ό.π., 5.

¹⁹ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., παρατήρηση στην υποσημείωση 1.

Θέση: Ο Μολυβόπυργος βρίσκεται στον κόλπο της Τορώνης (κόλπος Κασσάνδρας ή Τορωναίος) στη Χαλκιδική (Πίν. XXVI. 1), 6 χιλιόμετρα από το Μυριόφυτο (Νέα Όλυνθος)¹. Ο προϊστορικός οικισμός βρισκόταν σε λόφο που απείχε 100 μ. από την ακτή² (Πίν. XXVI. 2).

Όνομα: Το όνομα της προϊστορικής θέσης οφείλεται στο μικρό ομώνυμο χωριό στον κόλπο της Τορώνης.

Μορφή: Ο λόφος έφτανε στο ύψος των 8 μ. επάνω από τη θάλασσα πριν από την ανασκαφή, ενώ μόνο στα 4,5 μ. επάνω από τον περιβάλλοντα χώρο (Πίν. XXVI. 2), αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι ήταν ακόμα ψηλότερος. Το αρχικό ύψος του λόφου, πριν από την έναρξη της προϊστορικής εγκατάστασης στη θέση, έφτανε στα 3 μ., όπως υπολογίστηκε από την ανασκαφική έρευνα³.

Έρευνα: Στη θέση ανέσκαψε ο Heurtley το 1928, έτος κατά το οποίο εργάστηκε και στον Άγιο Μάμα⁴.

Ανασκαφές: Τέσσερις τομείς (Α – D) ανοίχθηκαν αρχικά σε κάθε πλευρά του λόφου

(Πίν. XXVII. 1), από όπου το χώμα απομακρύνθηκε σε στρώματα του μισού μέτρου. Ο βαθμός έρευνας σε κάθε τομέα δεν ήταν ανάλογος, καθώς ο τομέας Α εγκαταλείφθηκε, προφανώς λόγω της απουσίας ευρημάτων στα κατώτερα στρώματά του, ενώ από τους υπόλοιπους υπήρξε μικρή δυσχέρεια πλήρους κάλυψης του τομέα D, καθώς στο βόρειο άκρο του υπήρχαν δέντρα⁵.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Ο Heurtley αναφέρει ότι κατά την έρευνά του ήρθε στο φως Μεσοελλαδικός οικισμός (τον αποκαλεί Μινύειο) επάνω σε αρχαιότερα κατάλοιπα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είχε καταστραφεί. Στη νότια πλευρά του λόφου δεν βρέθηκαν κατάλοιπα πριν από τα Μεσοελλαδικά, επομένως η έρευνα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στηρίχθηκε στη βόρεια πλευρά⁶. Στην περίοδο αυτή αποδόθηκαν δύο οικισμοί. Ορισμένες ενδείξεις σχετικά με οικισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού αλλά και εγκατάσταση της Εποχής του Σιδήρου μαρτυρούν μακρά διάρκεια της ανθρώπινης παρουσίας στη θέση⁷.

Οι παρεχόμενες πληροφορίες δεν είναι επαρκείς για τη χρονολόγηση της εγκατάστασης της ΠΕΧ στον Μολυβόπυργο. Ίσως βοηθά κάπως η παρατήρηση ότι η εγκατάσταση στη θέση ξεκίνησε αργότερα από αυτή στον Άγιο Μάμα⁸. Σε συνδυασμό με την παρατήρηση αυτή, το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκε νεολιθικό επίπεδο στη θέση⁹, ενώ επάνω από τα υστερότερα κατάλοιπα της ΠΕΧ ακολούθησε ο Μεσοελλαδικός οικισμός, ίσως μπορεί να οδηγήσει σε αντιστοίχιση της αρχαιότερης εγκατάστασης του Μολυβόπυργου (Οικισμός 1) με την πρώιμη ΠΕΧ της Μακεδονίας, ενώ της δεύτερης (Οικισμός 2) με την ύστερη. Να σημειωθεί ότι τα ίδια σχέδια της στρωματογραφίας, όπως παρατίθενται στις δημοσιεύσεις της θέσεις, παρουσιάζουν

¹ Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 156.

² Heurtley, PM, 10.

³ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 1, 156. Heurtley, ό.π.

⁴ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 117. Heurtley, ό.π., xx.

⁵ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 158. Heurtley, ό.π., 10.

⁶ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. Heurtley, ό.π., 12.

⁷ Heurtley, ό.π., 14, 16.

⁸ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 1, 176.

⁹ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 161.

διαφοροποίηση στο σχολιασμό: στο σχέδιο Heurtley – Raleigh-Radford¹⁰ (Πίν. XXVII. 2 επάνω) οι οικισμοί σημειώνονται ως Περίοδοι Α1 και Α2, ενώ στο σχέδιο Heurtley¹¹ (Πίν. XXVII. 2 κάτω) ως ΠΕΧ 1 και 2 (ίσως επειδή είχε προχωρήσει μερικά αργότερα χρόνια η μελέτη της κεραμικής;).

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΟΙΚΙΣΜΟΣ 1: Πρόκειται για τον αρχαιότερο από τους δύο οικισμούς της ΠΕΧ που εντοπίστηκαν στη θέση¹². Αποδόθηκαν σε αυτόν τα υπολείμματα δύο οικιών¹³, αποτελούμενων από αποσθρωμένους τοίχους ωμοπλίνθων. Το πλάτος των τοίχων υπολογίστηκε στα 0,60 περ. μ. Οι τοίχοι δεν έφεραν λίθινο θεμέλιο ή ξύλινο πλαίσιο. Η μία από τις οικίες, καλούμενη ανατολική, είχε διαστάσεις στο εσωτερικό της 7 x 5,2 μ. Η δυτική οικία δεν σώθηκε σε όλη την έκτασή της. Οι δύο οικίες θεμελιώθηκαν κατόπιν απολάξευσης του εδάφους, έτσι ώστε να διαμορφωθούν κατάλληλες επιφάνειες έδρασης¹⁴, με αποτέλεσμα, το διάστημα μεταξύ τους και η περιοχή στα νότιά τους να είναι υπερυψωμένη κατά 1 μ. σε σύγκριση με το εσωτερικό τους (Πίν. XXVII. 3, μεταξύ αρ. 11

και 11). Συνοδεύονταν και οι δύο από λάκκους (Πίν. XXVII. 2, αρ. 10) κοντά στο ανατολικό τους άκρο, η χρήση ωστόσο των λάκκων αυτών δεν ερμηνεύτηκε (βόθροι;). Τα σχέδια των ανασκαφών σημειώνουν στον αρχαιότερο οικισμό την παρουσία λιθόστρωτου δαπέδου (Πίν. XXVII. 2, αρ. 9).

ΟΙΚΙΣΜΟΣ 2: Στον υστερότερο από τους δύο οικισμούς βρέθηκαν δύο λιθόστρωτα δάπεδα σε διαφορετικό βάθος (το ένα κατά 0,20 μ. ψηλότερα από το άλλο)¹⁵ (Πίν. XXVII. 2, αρ. 7). Η παρουσία των δύο αυτών κατασκευών σε διαφορετικό επίπεδο υπέδειξε ανακατασκευή στη διάρκεια ζωής του δεύτερου οικισμού¹⁶. Και στην εγκατάσταση αυτή αναγνωρίστηκαν τα κατάλοιπα μιας οικίας, ορθογώνιας, πλάτους 3,3 μ., που διέσωσε τοίχο από ωμοπλίνθους. Ως υπολείμματα ενός ακόμα τοίχου, προφανώς ενός θεμελίου, αναγνωρίστηκαν λίγες μεγαλύτερες πέτρες¹⁷. Κάτω από το κατώτερο λιθόστρωτο δάπεδο βρέθηκε ελλειψοειδής βόθρος, που προς τον πυθμένα του στένευε. Οι διαστάσεις στο εσωτερικό του ήταν 2 x 1 μ. και το βάθος του 0,40 μ. Χαρακτηριστική ήταν η οριοθέτησή του, από λίθους στηριγμένους με πηλό. Ο βόθρος βρέθηκε γεμισμένος με στάχτες, κάρβουνα, όστρακα αγγείων και λίγα οστά ζώων. Η χρήση του αποδόθηκε σε φούρνο.

¹⁰ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 159, σχ. a.

¹¹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 13, σχ. b.

¹² Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 1, 159.

¹³ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 173. Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 14.

¹⁴ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 160.

¹⁵ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 173. Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 14-15.

¹⁶ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 160.

¹⁷ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 14.

Θέση: Η Σίβηρη Χαλκιδικής βρίσκεται στο μέσον σχεδόν της δυτικής ακτής της χερσονήσου της Κασσάνδρας, στον Θερμαϊκό κόλπο (Πίν. XXVIII. 1). Αποτελεί επίνειο της ομώνυμης πόλης¹. Η προϊστορική θέση εντοπίστηκε στον λόφο Βάγια, στο βόρειο άκρο της παραλίας. Η N-NA πλευρά του λόφου βρίσκεται σε επαφή σχεδόν με τη Σίβηρη².

Όνομα: Το όνομα της θέσης οφείλεται στον σύγχρονο οικισμό της Σίβηρης, κοντά στον οποίο τοποθετείται η εγκατάσταση της ΠΕΧ³.

Μορφή: Ο λόφος είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος. Η N-NA πλευρά του, όπως σημειώθηκε, βρίσκεται σε επαφή σχεδόν με τον οικισμό της Σίβηρης και παρουσιάζει ομαλή κλίση. Στο σημείο αυτό εντοπίστηκε η προϊστορική εγκατάσταση. Η ΒΔ πλαγιά είναι απότομη και υψώνεται πολύ κοντά στη θάλασσα έτσι ώστε έχει διαβρωθεί από το νερό⁴.

Έρευνα: Η ανασκαφή ακολούθησε μετά από παράνομη εκσκαφή (χωρίς επίβλεψη της αρχαιολογικής υπηρεσίας, αν και είχε τεθεί όρος παρακολούθησης από την ΙΣΤ' Ε.Π.Κ.Α.) κατά την οποία καταστράφηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα. Ξεκίνησε το 2002 έχοντας σωστικό

χαρακτήρα⁵ και, έως το 2003 τουλάχιστον, βρισκόταν σε εξέλιξη⁶. Στα προβλήματα της έρευνας στη θέση πρέπει να προστεθεί ευρεία αποχρωμάτωση της δεκαετίας του '60 στη δυτική πλευρά του λόφου.

Ανασκαφές: Διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε δύο αγροτεμάχια και διαμορφώθηκε στη συνέχεια κάνναβος διαστάσεων 20 x 45 μ., με τομές 5 x 5 μ., και κανονικό προσανατολισμό (από B-N και από A-Δ)⁷.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Η θέση είχε εξαρχής καταγραφεί ως περιέχουσα κατάλοιπα της ΠΕΧ και της Ρωμαϊκής περιόδου⁸, κάτι που φαίνεται ότι άρχισε να επιβεβαιώνει η ανασκαφική έρευνα. Ωστόσο, εκτός από τα λείψανα της ΠΕΧ και τη ρωμαϊκή κεραμική, αρχαϊκά κεραμίδια⁹ υποδεικνύουν κατοίκηση και σε ενδιάμεσες περιόδους των ιστορικών χρόνων. Η καταγραφή «Μινυακής» κεραμικής επεκτείνει την προϊστορική κατοίκηση έως τη Μέση Εποχή του Χαλκού¹⁰. Η οικοδομική δραστηριότητα κατά την αρχαιότητα φαίνεται ότι ήταν εκτεταμένη, κυρίως στα ΝΑ του χώρου. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα σε δύο τομείς (βόρειος και νότιος) που χωρίζονταν από λωρίδα φαιοκίτρινου αμμώδους χρώματος πλάτους 3 μ¹¹.

Η κεραμική που συσχετίστηκε με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τη θέση, αν και για την αναγνώριση και σαφή διάταξη των τελευταίων υπάρχουν επίσης προβλήματα, φαίνεται ότι χρονολογεί τον κύριο όγκο των οικοδομικών λειψάνων στους δύο τομείς της ανασκαφής στις προχωρημένες φάσεις της ΠΕΧ¹². Σημειώθηκαν μάλιστα χρονολογικοί συσχετισμοί με θέσεις τόσο της Χαλκιδικής όσο και των υπόλοιπων περιοχών

⁵ ό.π.

⁶ Αυγέρος κ.ά. 2003, 359.

⁷ Τσιγαρίδα κ.ά., ό.π. υποσημ. 2, 386.

⁸ ό.π., 385.

⁹ ό.π.

¹⁰ ό.π., 388.

¹¹ ό.π., 386.

¹² ό.π., 389.

¹ Ε.Γ.Ε., Τόμος Γ', 269.

² Τσιγαρίδα κ.ά. 2002, 385.

³ ό.π.

⁴ ό.π.

της Μακεδονίας, για παράδειγμα με τη φάση Vb των Σιταγρών και την περίοδο Α του Καστανά¹³. Οι πρώτες εκτιμήσεις για τη χρονολόγηση της εγκατάστασης της Πρώιμης Χαλκοκρατίας σε προχωρημένα στάδια της περιόδου φαίνεται ότι επιβεβαιώθηκαν και μετά τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο¹⁴, αν και ακόμα η μελέτη της κεραμικής χαρακτηρίστηκε ως ευρισκόμενη σε προκαταρκτικό στάδιο. Διασαφηνίστηκε όμως ότι υπήρξε χρονολογική διαφορά ανάμεσα στους δύο τομείς της ανασκαφής, τον βόρειο και νότιο, καθώς ο δεύτερος συσχετίστηκε με «Μινυακή κεραμική», που παραπέμπει στη Μέση Χαλκοκρατία¹⁵, όπως είχε εξάλλου διαφανεί μετά την πρώτη ανασκαφική περίοδο¹⁶.

Από τους δύο τομείς της ανασκαφής ο βόρειος χρονολογήθηκε σε προχωρημένη φάση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, ενώ ο νότιος στη Μέση Εποχή του Χαλκού.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Τα κατάλοιπα της ΠΕΧ χαρακτηρίζονται κυρίως από τοίχους κατασκευασμένους με αργούς λίθους, αν και βρέθηκαν υπολείμματα και άλλων κατασκευών¹⁷.

Βόρειος Τομέας: Ο βόρειος τομέας είχε διαμορφωθεί σε δύο επίπεδα, το δυτικό και ανατολικό, με το δεύτερο (Πίν. XXIX. 1) να διατάσσεται έως και 1,5 μ. χαμηλότερα από το πρώτο (Πίν. XXVIII. 2). Η περιοχή είχε έτσι τη μορφή δύο ανδρήρων, στα οποία απλωνόταν η προϊστορική κατοίκηση¹⁸.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του βόρειου τομέα δύο εγκάρσιως διασταυρούμενοι τοίχοι, μεγαλύτερος ο ένας, με μήκος 12,5 μ. και προσανατολισμό Β-Ν, και μικρότερος ο άλλος, με μήκος 7 μ. και προσανατολισμό Α-Δ, ήταν κατασκευασμένοι από λίθους διαφόρων μεγεθών και σύστασης, αποτελούσαν δε τα κατάλοιπα ενός κτηρίου μεγάλων διαστάσεων¹⁹ (άνωτερο επίπεδο, Πίν. XXVIII. 2). Η πιθανή θέση ενός ανοίγματος (θύρας;) πλάτους 1,5 μ.

σημειώθηκε κοντά στη συμβολή τους, επάνω στον μεγαλύτερο. Χαρακτηριστικά του ανοίγματος ήταν το βαθύτερο σημείο εύρεσης των λίθων του, σε σύγκριση με την κατώτερη στάθμη του τοίχου στον οποίο εντοπίστηκε, αλλά και η αραιότερη διάταξή τους. Το μεγάλο ύψος διατήρησης του μικρότερου σε μήκος τοίχου (έως τα 0,90 μ.) και η στρωματογραφία οδήγησαν σε σκέψεις επαναχρησιμοποίησής του, ωστόσο δεν υπήρξαν ενδείξεις ανακατασκευής²⁰. Πάντως, προτάθηκε γι' αυτόν και αναχωματική χρήση²¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι το κτήριο που συνιστούσαν οι δύο τοίχοι θεωρήθηκε υστερότερο της διεπίπεδης διαμόρφωσης της εγκατάστασης, καθώς ο μικρότερος τοίχος είχε διαταράξει τα στρώματά της²².

Άλλες συγκεντρώσεις λίθων υπέδειξαν την ύπαρξη, μοιρασμένων στα δύο επίπεδα της εγκατάστασης και πρωιμότερων των δύο προαναφερθέντων τοίχων²³, των εξής: α) φούρνου ή εστίας, β) μιας κυκλικής πλατφόρμας με τροφοπαρασκευαστικό χαρακτήρα και γ) ενός ακόμα κτίσματος μεγάλων διαστάσεων, σε συνδυασμό με τετράγωνη πλατφόρμα.

Ο φούρνος ή εστία υποδείχθηκαν από συγκέντρωση λίθων μέσα σε έντονο τεφρό χώμα και ακανόνιστη λιθορριπή που περιβαλλόταν από ερυθρό πηλόχωμα²⁴. Αναγνωρίστηκε στην περιοχή ένας μεγάλος υπόσκαφος χώρος (Πίν. XXIX. 2 αριστερά), διαστάσεων 6 x 4 μ., με συγκλίνοντα προς τον πυθμένα τοιχώματα, ανοιχτός ανατολικά. Αποδόθηκε σε αυτή την κοιλότητα δάπεδο με ακέραια αγγεία ή θραύσματα άλλων. Τέσσερις πασσαλότρυπες σε αποστάσεις 60-70 εκ. μεταξύ τους στο δυτικό τμήμα της κοιλότητας υποδεικνύουν μια ξεχωριστή επιφάνεια χρήσης²⁵. Δεν ξεκαθαρίζεται ωστόσο εάν το σύνολο αυτό συνορεύει ή ταυτίζεται με τον φούρνο/εστία, ενώ οι μεγάλες διαστάσεις θα μπορούσαν να υποδεικνύουν όμορες αλλά διαφορετικές κατασκευές.

Η κυκλική πλατφόρμα²⁶ (Πίν. XXIX. 2 μέση) είχε διάμετρο 1 μ. και αποτελείτο από αργούς λίθους ανάμεσα στους οποίους

¹³ Alram-Stern 2004, 819.

¹⁴ Αυγέρος κ.ά., ό.π. υποσημ. 6, 363.

¹⁵ ό.π., 364.

¹⁶ Τσιγαρίδα κ.ά., ό.π. υποσημ. 2, 388.

¹⁷ ό.π., 385.

¹⁸ Αυγέρος κ.ά., ό.π. υποσημ. 6, 360.

¹⁹ ό.π. 359.

²⁰ Τσιγαρίδα κ.ά., ό.π. υποσημ. 2, 386-7.

²¹ Αυγέρος κ.ά., ό.π. υποσημ. 6, 360.

²² ό.π.

²³ ό.π., 361.

²⁴ Τσιγαρίδα κ.ά., ό.π. υποσημ. 2, 387. Αυγέρος κ.ά., ό.π., 360.

²⁵ Αυγέρος κ.ά., ό.π. υποσημ. 6, 361.

²⁶ ό.π.

βρέθηκαν πολλά όστρακα. Συσχετίστηκε με λίθινους τριπτήρες και τριβεία, φαίνεται δε ότι είχε τροφοπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Όλα τα προαναφερθέντα (εστία, κοιλότητα, πλατφόρμα) αποδίδονται στο ανώτερο από τα δύο επίπεδα του βόρειου τομέα.

Στο κατώτερο επίπεδο (Πίν. XXIX. 1), στα ΒΑ του βόρειου τομέα, δύο παράλληλες αλλά όχι εξίσου ευδιάκριτες σειρές λίθων μήκους 11 μ. και μια κάθετη σε αυτές, με μήκος 5 μ., αποτελούσαν τα κατάλοιπα των εξωτερικών τοίχων ενός ακόμα μεγάλου

κτηρίου στη θέση. Στο βόρειο τμήμα του κτηρίου απομονωνόταν χώρος με τη βοήθεια ενός ακόμα εγκάρσιου προς τους δύο παράλληλους τοίχους. Ο χώρος συσχετίστηκε με δάπεδο στο οποίο υπήρξε δραστηριότητα, όπως υπέδειξαν τα θραύσματα μεγάλων αγγείων και αρκετά τριβεία (Πίν. XXIX. 2 δεξιά). Έξω από το χώρο αυτό, στη γωνία της μεσοτοιχίας με τον ανατολικότερο από τους δύο επιμήκεις τοίχους, τετράγωνη λίθινη πλατφόρμα δεν στάθηκε δυνατό να ερμηνευτεί²⁷.

²⁷ ό.π., 362.

Θέσεις: Η κοινότητα Πολυχρόνου (προ του 1940: *Μετόχι Πολυχρόνου*) βρίσκεται στη χερσόνησο Κασσάνδρα του νομού Χαλκιδικής, στον κόλπο της Κασσάνδρας¹ (Πίν. XXX. 1). Η *Τούμπα Πολυχρόνου* εντοπίστηκε σε ιδιωτικό οικόπεδο στις δυτικές παρυφές λόφου στο δυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού² (Πίν. XXX. 2). Επίσης στο δυτικό όριο του ίδιου οικισμού εκτείνεται η θέση *Θεοδωρέϊκα*, στις βόρειες παρυφές φυσικού υψώματος³. Προήλθαν και από το σημείο αυτό κατάλοιπα της ΠΕΧ.

Τούμπα Πολυχρόνου

Όνομα: Η θέση φέρει το όνομα της ομώνυμης κοινότητας στην οποία ανήκει.

Μορφή: Ο λόφος, όπου και το οικόπεδο, έχει τη μορφή φυσικού υψώματος από αμμώδη χώματα, που διαιρέθηκε σε δύο μέρη λόγω της διάνοιξης επαρχιακής οδού (Πίν. XXXI. 1). Είναι επιμήκης και αποτελείται από δύο κορυφές. Η ψηλότερη κορυφή έχει ύψος 31,2 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ η χαμηλότερη 25,3 μ.⁴ Εκτός από την αλλοίωση λόγω του

δρόμου, το ύψωμα υπέστη αποχωμάτωση μεγάλης κλίμακας στην ανατολική και στη νότια πλευρά του (όπου είχε χτιστεί παλιότερα κατοικία). Επιχώσεις αρχαίας κατοίκησης φαίνεται ότι υπήρχαν μόνο στην κορυφή⁵.

Έρευνα: Αφορμή για την περιορισμένη ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα έδωσε η αίτηση οικοδομικής άδειας σε οικόπεδο στη βάση της βορειοανατολικής πλευράς του λόφου και η ανεύρεση οικοδομικών καταλοίπων στα νότια του εν λόγω οικοπέδου⁶. Της ανασκαφής του 1990 προηγήθηκαν αυτοψία το 1988 και δοκιμαστική έρευνα το 1989, κατά την οποία ήρθαν στο φως τα σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα⁷ που αναφέρονται στη συνέχεια.

Ανασκαφές: *Δοκιμαστικές τομές 1989:* Σε μικρές δοκιμαστικές τομές το καλοκαίρι του 1989 εντοπίστηκαν αρχαιολογικές επιχώσεις ήδη από τα επιφανειακά στρώματα⁸. *Ανασκαφή 1990:* Χαράχτηκαν, όπως φαίνεται από το σχέδιο της ανασκαφής⁹ (Πίν. XXXI. 2) 15 ανασκαφικά τετράγωνα, ωστόσο, δεν αναφέρεται αν η ανασκαφή, που ξεκίνησε από τις τομές Β2, Β3 και Γ4¹⁰, συνεχίστηκε σε ολόκληρο το εμβαδόν του χώρου. Πιθανώς οι εργασίες να επικεντρώθηκαν μόνο στα σημεία όπου κρίθηκε απαραίτητο μετά τις δοκιμαστικές

Εφόσον η θέση της τούμπας του Πολύχρονου αναφέρεται ως ευρισκόμενη στο δυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού, ο βορράς στο σχέδιο της σελ. 386 (Πίν. XXX. 2) φαίνεται ότι σημειώνεται λανθασμένα, καθώς ο εξαρτημένος από το σημείο αυτό του ορίζοντα προϊστορικός οικισμός θα έπρεπε να βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού. Αντιθέτως, στο σχέδιο της σελ. 387 (Πίν. XXXI. 1) ο βορράς φαίνεται ότι είναι τοποθετημένος σωστά, κρίνοντας και από τη θέση του Πολύχρονου στον χάρτη της Χαλκιδικής (Πίν. XXX. 1). Στην περίπτωση αυτή η τούμπα βρίσκεται πράγματι στο δυτικό όριο του οικισμού.

⁵ Παππά 1990β, 385.

⁶ ό.π.

⁷ Παππά, ό.π. υποσημ. 2, 317. Παππά, ό.π. υποσημ. 5, 385.

⁸ Παππά, ό.π. υποσημ. 5, 385.

⁹ ό.π., 388, σχ. 3.

¹⁰ ό.π., 385.

¹ Ε. Γ. Ε., τόμος Γ', 197.

² Παππά 1990α, 317.

³ ό.π., 318.

⁴ Όπως φαίνεται στο Παππά 1990β, 387, σχ. 2, η ψηλότερη κορυφή είναι η βόρεια - βορειοανατολική και η χαμηλότερη η νότια - νοτιοδυτική. Ο δρόμος ανάμεσά τους έχει κατεύθυνση περίπου ΒΔ - ΝΑ.

τομές. Οι μάρτυρες ανάμεσα στα ανασκαφικά τετράγωνα δεν ήταν δυνατόν να παρουσιάσουν κανονικότητα λόγω της δενδροφύτευσης του οικοπέδου¹¹.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Στην ευρύτερη περιοχή του Πολυχρόνου εντοπίστηκαν οικισμός και νεκροταφείο αρχαϊκών-κλασικών χρόνων. Η ιστορία της περιοχής φαίνεται ότι είχε μακρά διάρκεια αφού επιβεβαιώθηκε και η ύπαρξη εγκατάστασης της ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου. Στην περιοχή όμως του οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού δεν φαίνεται να υπήρξαν υστερότερες φάσεις κατά την αρχαιότητα, ενώ οι αλλοιώσεις που υπέστη ο λόφος, όπως ήδη σημειώθηκε, οφείλονται σε ενέργειες νεότερων χρόνων.

Η χρονολόγηση της θέσης στηρίχτηκε σε κεραμική κυρίως χονδροειδή, με επιφάνειες αδρά επεξεργασμένες. Ακόμα και τα δείγματα με στίλβωση δεν ήταν πολύ επιμελημένα. Σε μεγάλα αγγεία εφαρμόστηκε ποικίλη πλαστική διακόσμηση με καμπυλόγραμμα αλλά και ευθύγραμμα κοσμήματα. Ορισμένα πλαστικά στοιχεία έφεραν εμπιέσεις. Συχνή ήταν η παρουσία φιαλών που στο χείλος διακοσμήθηκαν με τρομπετόσχημες αποφύσεις, ή εγχάραξη. Ορισμένες φιάλες είχαν εσωστρεφή χείλη. Βρέθηκαν μόνωτα κύπελλα, κάρθαροι, βάσεις οξυπύθμενων μικρών αγγείων με διαμπερή οπή και σωληνωτές λαβές πιθαριών¹².

Από όλα αυτά εξήχθη το συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση μπορεί να τοποθετηθεί στις προχωρημένες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹³.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Περιοχή 1 (Πίν. XXXI. 2)

Δύο τοίχοι¹⁴: Αποκαλύφθηκε (τετρ. Γ4) ευρύς τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και πλάτος 1,20-1,50 μ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους. Ακολουθήθηκε σε μήκος 7,50 περ. μ. Σχημάτιζε μέτωπο μόνο προς βορράν, αποτελούμενο από δύο σειρές μεγάλων λίθων, με τη μία υπερκείμενη της άλλης, ενώ ο υπόλοιπος, πίσω από το μέτωπο, συμπληρωνόταν με μικρότερες πέτρες. Το νότιο μέτωπο δεν σχηματιζόταν, καθώς φαίνεται ότι δεν θα ήταν ορατό, κρίνοντας από το γεγονός ότι πολύ κοντά βρισκόταν ο φυσικός βράχος. Η κατασκευή ερμηνεύτηκε ως αναλημματική, με σκοπό τη συγκράτηση ανδρήρου που εκτεινόταν προς νότον. Ο χώρος μεταξύ τοίχου και βράχου είχε μπαζωθεί. Στη συνέχεια του τοίχου αυτού προς τα νοτιοανατολικά αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος, στενότερος, κάθετος στον πρώτο, που θεωρήθηκε μεταγενέστερος (τετρ. Δ4). Είχε πλάτος 0,60-0,70 μ. Βόρεια του μετώπου του πρώτου τοίχου, έξω από το άνδρηρο που αυτός συγκρατούσε, επιχώσεις συνδέθηκαν με τον χώρο που σχηματίστηκε μετά την κατασκευή του μικρότερου τοίχου.

Τμήμα κατασκευής¹⁵: Επάνω στο άνδρηρο που αναφέρθηκε προηγουμένως βρέθηκε κατασκευή (Πίν. XXXII.1), τμήμα της οποίας χανόταν στη νότια παρειά του σκάμματος. Κατασκευάστηκε από αργούς λίθους, συνδεδεμένους με ωμό πηλό, γεγονός που δεν επιτρέπει την ερμηνεία του συνόλου ως εστίας. Μεταξύ των λίθων αυτών βρέθηκε τριβείο. Με την κατασκευή συνδέθηκε δάπεδο, που διακρινόταν μόνο στην παρειά του τετραγώνου, είχε τη μορφή λεπτής απόθεσης άμμου και περιείχε μεγάλα τμήματα αγγείων (από πίθους και μικρότερα αγγεία).

Περιοχή 2 (Πίν. XXXI. 2)

Λιθοσωρός¹⁶: Στην Περιοχή 2, κατά μήκος της νότιας παρειάς του σκάμματος, αποκαλύφθηκε λιθοσωρός (τετρ. Β3), διατεταγμένος σε αλληπάλληλες στρώσεις. Δεν σχημάτιζε μέτωπο. Συσχετίστηκε με τον ευρύ αναλημματικό τοίχο των τετρ. Γ4-Δ4, ο οποίος

¹¹ ό.π.

¹² Παππά, ό.π. υποσημ. 2, 317-318. Παππά, ό.π., 391.

¹³ Παππά, ό.π. υποσημ. 2, 318. Παππά, ό.π. υποσημ. 5, 392, όπου η φάση του οικισμού συσχετίστηκε με αντίστοιχες σε οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας, όπως στον Άγιο Μάμα, στα Κριτσανά (Επανομή), στο Περιβολάκι και στον Καστανά (φάση Α). Επίσης, με αντίστοιχες φάσεις οικισμών της ανατολικής Μακεδονίας, όπως των Σιταγρών (φάση Vb) και της Σκάλας Σωτήρος Θάσου (νεότερη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη θέση). Βλ. και Agram-Stern 2004, 816, όπου επίσης η κεραμική της θέσης συσχετίζεται χρονολογικά με εκείνη από άλλες θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας, όπως αναφέρονται και στο Παππά 1990.

¹⁴ Παππά, ό.π. υποσημ. 5, 385.

¹⁵ ό.π.

¹⁶ ό.π., 389.

θα είχε προσαρμοσθεί στην προς δυσμάς καμπύλη του λόφου. Πλάτωμα στο ανεξερευνήτο, γωνιακό τετράγωνο B4, αντιμετωπίστηκε ως η συνέχεια του ανδρήρου της Περιοχής 1, άρχιζαν όμως προς τα εδώ να διαμορφώνονται έντονες κλίσεις.

Άνδηρο¹⁷: Άλλο άνδηρο στα βόρεια του λιθοσωρού φαίνεται ότι αποτελείτο από αμμώδεις επιχώσεις, που περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής και μικρών ευρημάτων.

Επιμήκης Κατασκευή¹⁸: Πολύ κοντά στον λιθοσωρό, και όπως φαίνεται από το σχέδιο της ανασκαφής, σε επαφή με αυτόν, επιμήκης κατασκευή (Πίν. XXXII. 2), αποτελούμενη από μία σειρά αργών λίθων, όριζε μικρό χώρο, και αυτής όμως η συνέχεια «χανόταν» μέσα στην ανατολική παρεία του σκάμματος. Η κατασκευή αποδόθηκε σε χώρο με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, δεδομένων των συνευρημάτων: τριπτήρες, τριβεία, κομμάτια από μεγάλα και μικρά αγγεία.

Περιοχή 3 (Πίν. XXXI. 2)

Κυκλική κατασκευή¹⁹: Κυκλική κατασκευή (Πίν. XXXII. 3) εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του τετραγώνου B2: Λάκκος κανονικού κυλινδρικού σχήματος, με διάμετρο 1,60-1,70 μ. και βάθος μεγαλύτερο των 1,60 μ. στα N, είχε παραβιάσει παλαιότερες επιχώσεις. Στα τοιχώματα έφερε επένδυση από πηλό, όχι καθαρό αλλά με προσμίξεις, και πάχος 0,10-0,15 μ. Η επάλειψη βρέθηκε σε καλύτερη κατάσταση ψηλά (κατά 0,80 μ. περ.) ενώ στη συνέχεια παρουσίαζε αμελέστερη όψη. Στο κατώτερο τμήμα (0,20-0,30 μ.) δεν εντοπίστηκαν ίχνη της. Υπέστη εντονότατη καύση με αποτέλεσμα να ψηθεί, ενώ επακόλουθο της διεργασίας αυτής ήταν στεφάνη καμένου χρώματος περιφερειακά, με πάχος 0,10-0,20 μ. Το δάπεδο της κατασκευής αποτελείτο από τα υπολείμματα αρχαιότερου **τοίχου**: μιας ισχυρής κατασκευής από αργούς λίθους, με κατεύθυνση από Α προς Δ, μέρος της οποίας μάλιστα ενσωματώθηκε στο τοίχωμα της κυκλικής κατασκευής. Η κατασκευή έφερε στόμιο προς βορράν, διαμορφωμένο από τα ίδια τα τοιχώματά της, καθώς αυτά σχημάτιζαν άνοιγμα πλάτους 0,50 μ. και στρέφονταν στη συνέχεια προς τα έξω. Στο σημείο αυτό το τοίχωμά της σωζόταν σε ύψος 0,70 μ. Το στόμιο

υπερείχε του δαπέδου κατά 0,40 μ. Η είσοδος του είχε στρωθεί με όστρακα. Το περιεχόμενο της κατασκευής συμπεριελάμβανε πέτρες, τμήματα από χονδροειδή κυρίως κεραμική και κομμάτια άμορφου ψημένου πηλού, τα τελευταία πιθανώς προερχόμενα από τα τοιχώματά της. Από το στόμιο και κάτω το χώμα ήταν μαυρισμένο από την έντονη καύση, ενώ σωροί λίθων εντοπίστηκαν κατά διαστήματα προς την πλευρά του στομίου. Μεταξύ των λίθων υπήρχαν μεγάλα κομμάτια από πιθάρια με πλαστική διακόσμηση.

Οι διαστάσεις της κατασκευής σε συνδυασμό με τη δυνατή καύση που έψησε τα τοιχώματα και άφησε έντονα ίχνη στον πυθμένα, αλλά και η παρουσία ανοίγματος στη βόρεια πλευρά, θυμίζουν τους πρωιμότερους κεραμικούς κλιβάνους²⁰, που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού. Δεν αναγνωρίστηκε ίχνος σχάρας. Η μορφή του κλιβάνου ήταν απλή, με την καύσιμη ύλη να τοποθετείται στον ίδιο χώρο με τα αγγεία. Άνοιγμα θα χρησίμευε για τον εξαερισμό και για την τροφοδότηση ίσως της πυράς. Η οροφή θα έγινε από πρόχειρα υλικά. Ο κλιβανός χρονολογήθηκε στην περίοδο που ακολούθησε την αχρήστευση των ανδρήρων, αλλά στα όρια της ίδιας εποχής²¹.

Αναλημματικός τοίχος²²: Ο αρχαιότερος τοίχος, που παραβιάστηκε από την κυκλική κατασκευή, χαρακτηρίστηκε και αυτός ως αναλημματικός. Συνδέθηκε μάλιστα με το άνδηρο που αναφέρθηκε προηγουμένως, στην Περιοχή 2, βόρεια του λιθοσωρού του τετρ. Β3. Ακόμα και ο λιθοσωρός αυτός θεωρήθηκε πιθανό να ανήκει στην ανωδομή του εν λόγω τοίχου.

Μικρότερος τοίχος²³: Κάθετος στον αναλημματικό, επίσης αρχαιότερος της κυκλικής κατασκευής, ένας αποσπασματικά διατηρημένος τοίχος, δεν είναι σαφές ποια σχέση είχε με τον μεγαλύτερο. Στρώμα στα ανατολικά του τοίχου αυτού περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως θραύσματα από πίθους.

²⁰ Παππά, ό.π., 391 και υποσημείωση 4: Δύο κατασκευές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού έχουν ερμηνευτεί ανάλογα, ο κλιβανός στον Άγιο Μάμα (Heurtley PM, 5-7 και Heurtley – Raleigh-Radford 1927-28, 153-155, καθώς και ένας λάκκος κοντά στους κλιβάνους των ιστορικών χρόνων στη Σίνδο (Ανδρέου 1996-1997, 51-84).

²¹ Παππά, ό.π. υποσημ. 2, 317. Παππά, ό.π. υποσημ. 5, 391.

²² Παππά, ό.π. υποσημ. 5, 390.

²³ ό.π.

¹⁷ ό.π.

¹⁸ ό.π.

¹⁹ ό.π., 389-391. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 13, 816.

Περιοχή 4 (Πίν. XXXI. 2)

Το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές, όμως δεν απέδωσε παρά ελάχιστες αρχαιολογικές ενδείξεις, ακόμα και στην περίπτωση των πλήρως ανεσκαμμένων τετραγώνων ΣΤ3 και Ε3. Ωστόσο στο τετρ. Ε4, στη δοκιμαστική τομή Η, εντοπίστηκαν οικιστικές επιχώσεις, πλήλινο δάπεδο και θησαυρός λίθινων εργαλείων²⁴.

Η μελέτη των οικιστικών καταλοίπων της ανασκαφής οδήγησε στα εξής συμπεράσματα²⁵:

1) Η ανασκαφή φαίνεται ότι έλαβε χώρα στο άκρο εγκατάστασης με βαθμιδωτή διάταξη επάνω σε άνδηρα, τα οποία συγκρατούσαν αναλημματικοί τοίχοι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους. Ο κύριος όγκος του οικισμού, φαίνεται ότι θα απλωνόταν προς τα δυτικά.

2) Το χαμηλότερο από τα δύο άνδηρα εκτιμήθηκε ότι θα έφτανε τουλάχιστον έως το ύψος των 3 μ., καθώς συγκρατούσε τις επιχώσεις του τετρ. Β3. Το άλλο άνδηρο, ψηλότερα, είχε μικρότερο ύψος, που όμως μεγάλωνε προς τα δυτικά.

3) Η εγκατάσταση θα απλωνόταν και έξω από τα άνδηρα, προς την παραλία, αφού εντοπίστηκαν επιχώσεις βόρεια του χαμηλού ανδέρου στο τετρ. Β2. Το τμήμα του οικισμού έξω από τα άνδηρα θεωρήθηκε ότι θα ήταν πιθανώς εκτεταμένο.

4) Δεν στάθηκε δυνατή η ανασύσταση του τρόπου δόμησης και οργάνωσης των κτισμάτων επάνω στα άνδηρα.

Θεοδωρέικα

Όνομα: Το όνομα του προϊστορικού οικισμού οφείλεται στη θέση της κοινότητας Πολυχρόνου, όπου εντοπίστηκε.

Έρευνα: Το 1990 έγινε σωστική ανασκαφή σε ιδιωτικό οικόπεδο, που εκτείνεται στο βορειοανατολικό όριο εγκατάστασης της Εποχής του Χαλκού²⁶.

Ανασκαφές: Η ανασκαφή ήταν περιορισμένη, με τις κύριες τομές να καταλαμβάνουν περιοχή 50 τ.μ. Με μικρές δοκιμαστικές τομές, ωστόσο, ερευνήθηκε ολόκληρο το οικόπεδο²⁷.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Ο οικισμός που εντοπίστηκε χρονολογήθηκε στις προχωρημένες φάσεις της ΠΕΧ²⁸.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ο οικισμός ήταν κτισμένος σε άνδηρα που κλιμακώνονται στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του λόφου. Υποστηρίζονται από ισχυρούς τοίχους αναλημματικού χαρακτήρα, κατασκευασμένους από αργούς λίθους. Οι τοίχοι ακολουθούν και προσαρμόζονται στην καμπύλη του λόφου. Τα στρώματα κατοίκησης, απέδωσαν λίγα αρχιτεκτονικά στοιχεία, που δεν επέτρεψαν τη διατύπωση συμπερασμάτων για τη χωροταξία του οικισμού²⁹.

Κλίβανος: Βρέθηκε κυλινδρική κατασκευή από πηλό στο χαμηλότερο από τα άνδηρα και ερμηνεύτηκε ως κεραμικός κλίβανος. Παρά τη δυσκολία να χρονολογηθεί θεωρήθηκε κοντινός χρονολογικά προς τη συνολική εγκατάσταση, σύμφωνα με τις κατασκευαστικές του λεπτομέρειες³⁰.

²⁴ ό.π.

²⁵ Παππά, ό.π. υποσημ. 2, 317. Παππά, ό.π.

²⁶ Παππά, ό.π. υποσημ. 2, 318.

²⁷ ό.π.

²⁸ ό.π.

²⁹ ό.π.

³⁰ ό.π.

Θέση: Η αρχαία Τορόνη βρίσκεται σε ακρωτήριο κοντά στο ΝΔ άκρο της Σιθωνίας στη Χαλκιδική (Πίν. XXXIII. 1, 2), κοντά σε ομώνυμο χωριό. Έχει υπάρξει βιβλιογραφική διαμάχη σχετικά με την ακριβή τοποθεσία, ωστόσο δεν εμπίπτει στο πλαίσιο αυτής της εργασίας να παραβάλει τις επιστημονικές διαφωνίες σχετικά με μια θέση των Ιστορικών χρόνων και με κύριο ζήτημα την πιθανή μετατόπισή της κατά 10 χλμ. βορειότερα¹. Τα προϊστορικά κατάλοιπα προέρχονται από μία λωρίδα ξηράς που εισχωρεί στη θάλασσα, και φέρει το όνομα Λήκυθος² (Πίν. XXXIII. 2).

Όνομα: Όπως ήδη αναφέρθηκε, το όνομα της Τορόνης οφείλεται στο ομώνυμο χωριό κοντά στο οποίο εκτείνεται η αρχαία θέση. Η Λήκυθος είναι ένα από τα μικρότερα ακρωτήρια στην ακτογραμμή (Πίν. XXXIII. 2). Όσο δε για το ίδιο το όνομα της Τορόνης, αξίζει να αναφερθεί ότι σε αρχαϊκά και κλασικά νομίσματα απαντά η εκδοχή ΤΕ ή ΤΕΡΟ, που παραπέμπει στην ονομασία *Τερόνη*³.

Μορφή: Πρόκειται γενικότερα για περιοχή με λόφους. Δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε τούμπα ή επίπεδο οικισμό στους προϊστορικούς χρόνους, καθώς κατάλοιπα Ιστορικών κυρίως

περιόδων έχουν αλλοιώσει τη μορφολογία του προϊστορικού τοπίου.

Έρευνα: Τις ανασκαφές στη θέση ανέλαβε το Αυστραλιανό Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση του καθ. Αλ. Καμπίτογλου. Η περίοδος στην οποία εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα της ΠΕΧ που αναφέρονται εδώ ήταν αυτή του 1989.

Ανασκαφές: Οι ανασκαφές στην Τορόνη ξεκίνησαν το 1975 και μετά από τρεις ανασκαφικές περιόδους (1975, 1976 και 1978) ακολούθησε η κύρια δημοσίευση, όπου αναφέρεται και περιορισμένη ανασκαφική έρευνα το 1981⁴. Ακολούθησαν και άλλες ανασκαφικές περιόδοι, έως τουλάχιστον το 1989⁵, οπότε αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Στη θέση της Ληκύθου εντοπίστηκαν κατάλοιπα διαχρονικής παρουσίας τα οποία χρονολογήθηκαν από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως τουλάχιστον τον 3^ο αι. π.Χ. Νεότερο υλικό περιείχε μεταβυζαντινή κεραμική⁶. Η Εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύεται από αρχιτεκτονική και των τριών της φάσεων, με τελευταίο στάδιο αυτό των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων (16^{ος} αι. π.Χ.)⁷. Φαίνεται ότι δεν υπάρχουν καθαρά στρωματογραφημένες φάσεις των προϊστορικών χρόνων, καθώς, όπως ήδη σημειώθηκε, κατάλοιπα υστερότερων περιόδων είχαν παραβιάσει αυτά των αρχαιότερων. Για παράδειγμα, στρώμα με πυκνή κεραμική της ΠΕΧ βρέθηκε σε μία από τις ανασκαφικές τομές κάτω από αρχαϊκό δάπεδο⁸.

¹ Torone I 2001, 37-38.

² ό.π., 38.

³ ό.π., 41. Εκεί αναφέρονται και οι αρχαίες γυναικείες μυθολογικές μορφές οι οποίες έφεραν το όνομα.

⁴ ό.π., 16-17.

⁵ Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989, 439.

⁶ ό.π.

⁷ ό.π., 444.

⁸ ό.π., 439.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αποδόθηκαν τοίχος αριθμημένος ως 24 (Πίν. XXXIV. 1) και τρία διαδοχικά δάπεδα⁹ τα οποία συχετίστηκαν μαζί του. Το λίθινο θεμέλιο, μακρύ και κτισμένο επιμελώς, είχε χρησιμεύσει ως βάση επάνω στην οποία εδράζονταν ωμόπλινθοι. Ένα σπάνιο για την εποχή χαρακτηριστικό είναι η ανεύρεση κεραμίδων που ενδεχομένως ανήκαν στη στέγη του κτίσματος¹⁰.

Εστία: συχετίστηκε με το μεσαίο δάπεδο. Ήταν πήλινη και η διατήρησή της οφείλεται στην καύση του πηλού (Πίν. XXXIV. 2).

Πήλινη εξέδρα: συχετίστηκε με το βαθύτερα ευρισκόμενο από τα τρία δάπεδα. Καλυπτόταν εν μέρει από τοίχο που χρονολογήθηκε στη Μέση Εποχή του Χαλκού. Στο αποκαλυφθέν τμήμα της υπήχαν έξι μικρές κοιλότητες που περιείχαν καθαρό χώμα (Πίν. XXXIV. 2). Η χρήση της εξέδρας δεν αναγνωρίστηκε¹¹.

⁹ ό.π., 441.

¹⁰ ό.π., 442.

¹¹ ό.π., 443.

Θέση: Η κωμόπολη της Επανομής (προ του 1940: *Επανομή*) ανήκει στον νομό Θεσσαλονίκης· βρίσκεται στο νότιο τμήμα του, στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, κοντά στην ακτή του Θερμαϊκού κόλπου, 29 χλμ. νοτιώς της πόλης της Θεσσαλονίκης¹ (Πίν. XXXIV. 1). Η τούμπα βρίσκεται σε απόσταση 6,5 περίπου χιλ. νοτιοανατολικά της κωμόπολης και σε ανάλογη απόσταση ανατολικά του ομώνυμου ακρωτηρίου. Απέχει από τη θάλασσα, από την οποία τη χωρίζει λωρίδα άμμου, 150 περίπου μ.²

Όνομα: Η τούμπα πήρε το όνομά της από κοντινό μετόχι ευρισκόμενο εσωτερικά (προς την πλευρά της ξηράς) του δρόμου που οδηγούσε, όταν ανέσκαψε στη θέση ο Heurtley, από τη Θεσσαλονίκη και την Επανομή προς το Μυριόφυτο και το εσωτερικό της χερσονήσου της Χαλκιδικής³.

Μορφή⁴: Ο λόφος (Πίν. XXXV. 2, XXXVI. 1) έχει απίοσχημη μορφή και μέγιστες διαστάσεις 82 x 53 μ. Η μακρά διάστασή του έχει διεύθυνση από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά. Η κορυφή, πιο κοντά στο νότιο άκρο της τούμπας, υψώνεται στα 18 μ. επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας και στα 12 μ. επάνω από το επίπεδο της γύρω περιοχής. Η αρχική μορφή της τούμπας φαίνεται ότι υπέστη

πολύ μικρές αλλοιώσεις λόγω υστερότερων διαταραχών και επεμβάσεων. Ενδεικτική είναι η παρουσία στην κορυφή μικρής ισοπεδωμένης περιοχής που αναγνωρίστηκε ως «εξέδρα κανονιού ή πυροβόλου» και αποδόθηκε σε εποχή σύγχρονη του ανασκαφέα, ενώ συνδέθηκε με δύο ορύγματα της νότιας κλιτύος προοριζόμενα για τα καταφύγια των χειριστών του οπλισμού.

Έρευνα: Στη θέση ανέσκαψε εκτενώς ο Heurtley το 1929, το επόμενο ακριβώς έτος από εκείνο των ανασκαφών του στον Άγιο Μάμα και στον Μολυβόπυργο⁵.

Ανασκαφές: Η πρώτη σειρά ανασκαφικών τετραγώνων του Heurtley (τομές Α – F)⁶ (Πίν. XXXVI. 1-2) χαράχτηκε κοντά στην κορυφή, κατά μήκος της Β πλευράς του λόφου, σε απόσταση 0,50 μ. από τον μακρύ άξονα, με σκοπό να ελεγχθεί η στρωματογραφία στο υψηλότερο τμήμα της τούμπας. Σε χαμηλότερα άνητρα (Πίν. XXXVI. 1), στην ίδια πλευρά του λόφου, παραλλήλως και πάλι προς τον μακρύ άξονα, σε απόσταση 2,50 μ. από αυτόν, ακολούθησαν δύο ακόμη τομές⁷ (Η – Ι), ενώ στη νοητή προέκταση του άξονα των τομών της κορυφής χαράχτηκαν οι τομές Κ – Ν⁸, ώστε να ερευνηθούν τα κατώτερα άνητρα προς τα ΒΔ. Το έργο του Heurtley ολοκληρώθηκε με τρεις τομές στη νότια πλευρά⁹ (Η^S, Κ^S, Λ^S) και δύο στη βόρεια (Χ, Ζ), οι δύο τελευταίες όμως δεν απέδωσαν οικιστικά κατάλοιπα¹⁰.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Οι περισσότερες από τις τομές του Heurtley απέδωσαν κατάλοιπα συσχετιζόμενα με κεραμική της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Πίν. XXXVII. 1). Οι τομές στην κορυφή του λόφου έφεραν στο φως τα κατάλοιπα έξι διαδοχικών

⁵ ό.π., xx.

⁶ ό.π., 17. Treuil 1983, 90.

⁷ Heurtley, ό.π.

⁸ ό.π., 20.

⁹ ό.π.

¹⁰ ό.π.

¹ Ε. Γ. Ε., τόμος Α', 326.

² Heurtley, PM, 17.

³ ό.π.

⁴ ό.π.

οικισμών¹¹, οι δύο πρώτοι εκ των οποίων απέδωσαν ίση ποσότητα νεολιθικής κεραμικής και κεραμικής Εποχής του Χαλκού (οικισμοί I και II – Πίν. XXXVII. 2). Οι επόμενοι τέσσερις οικισμοί περιείχαν κυρίως κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Οικισμοί III έως VI)¹² χωρίς όμως να απουσιάζουν από αυτούς τα νεολιθικά όστρακα. Μετά τον έκτο οικισμό, που δεν ξεπέρασε χρονολογικά τα όρια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η τούμπα φαίνεται ότι ερήμωσε, έως ότου γνώρισε περιορισμένη επανεγκατάσταση στην Υπομυκηναϊκή περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, χαμηλά όμως, στη βάση της βόρειας κλιτύς¹³.

Πέραν της μεγάλης ποσότητας νεολιθικής κεραμικής που συσχετίστηκε με τα κατάλοιπα των δύο αρχαιότερων οικισμών, και μικρής ποσότητας στους επόμενους, ο κύριος όγκος της κεραμικής ανήκε αποκλειστικά στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Ο Heurtley είδε στο κεραμικό σύνολο συνεχή εξέλιξη χωρίς χρονολογικές διακοπές και χάσματα¹⁴. Στον τελευταίο οικισμό σημαντική χρονολογική πληροφορία παρείχε όστρακο Πρωτοελλαδικής «Patterned»¹⁵ κατηγορίας ενώ στον πρώτο και τρίτο οικισμό βρέθηκαν δύο απολείσματα οψιανού, ικανά, κατά τον Heurtley, να καταδείξουν περιστασιακές σχέσεις μεταξύ του οικισμού και του νοτιότερου αιγαιακού χώρου¹⁶. Στην εισαγωγή του βιβλίου του για την προϊστορική Μακεδονία ο ίδιος μελετητής χρονολόγησε και τους έξι οικισμούς της θέσης στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού¹⁷, καθώς η νεολιθική κεραμική βρέθηκε στην ίδια ποσότητα με την κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹⁸. Ως χαρακτηριστικότερες της

τελευταίας αναφέρονται σφαιρικές φιάλες με στενά στόμια, που σημειώνονται ήδη στους οικισμούς I και II και έχουν έντονη παρουσία και στους οικισμούς III και IV και φιάλες με εσωστρεφή χείλη, που διαφέρουν κυρίως στις λαβές και χρονολογούνται στους οικισμούς V και VI. Η γραπτή νεολιθική κεραμική συνεχιζόταν σε όλους τους οικισμούς¹⁹.

Η στρωματογραφία του Heurtley συζητήθηκε αρκετά, κυρίως και κριτικά από τον Ασλάνη²⁰, χρήσιμες ωστόσο μπορούν να χαρακτηριστούν και οι παρατηρήσεις των Treuil²¹ και Alram-Stern²². Ο Ασλάνης αναφέρεται χωριστά στην κεραμική κάθε οικισμού. Συσχετίζει τους δύο πρώτους οικισμούς του Heurtley με τα στρώματα 28^ο και μέρος του 27^{ου} από τον Καστανά (πρώιμη φάση IV των Σιταγρών), την κεραμική ακολουθία του οποίου θεωρεί αντιπροσωπευτική για τη Μακεδονία γενικότερα. Δεδομένης αυτής της αντιστοιχίας, οι οικισμοί I και II του Heurtley ανήκουν στο πρωιμότερο στάδιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αμέσως μετά την παρέλευση της καλούμενης «Χαλκολιθικής»²³. Σε πιο προχωρημένο στάδιο της πρώτης φάσης της ΠΕΧ τοποθετεί τους οικισμούς III (στρώματα: υπόλοιπο 27^ο έως και πρώτο τμήμα του 24^{ου} από τον Καστανά – ύστερο στάδιο φάσης IV Σιταγρών) και IV (υπόλοιπο στρώμα 24^ο Καστανά – τέλος φάσης IV Σιταγρών)²⁴. Τους οικισμούς V και VI του Heurtley, που είναι βέβαιοι οι υστερότεροι της ΠΕΧ από τα Κριτσανά, συσχετίζει με τις φάσεις Va και Vb των Σιταγρών αντιστοιχώς²⁵. Η κατάταξη αυτή

δύο πρώτοι οικισμοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού να «συναντήσουν» τόσο μεγάλη ποσότητα νεολιθικής κεραμικής κατά την ίδρυσή τους, εάν στη θέση όπου εγκαθιδρύθηκαν δεν υπήρχαν νεολιθικά κατάλοιπα; Αν όχι και οι δύο πρώτοι οικισμοί, τουλάχιστον ο αρχαιότερος (οικισμός I) θα μπορούσε να είναι νεολιθικός, που παραβιάστηκε όταν κτίστηκε ο δεύτερος ή οι υπόλοιποι ανήκοντες στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι χρονολογικοί συσχετισμοί, ωστόσο, όπως συζητήθηκαν παραπάνω, μας υποχρεώνουν να δεχτούμε ότι οι δύο πρώτοι οικισμοί ανήκουν στο πρωιμότερο στάδιο της ΠΕΧ, επομένως κατατάσσονται ανάμεσα στους αρχαιότερους οικισμούς της ΠΕΧ στην κεντρική Μακεδονία.

¹⁹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 22, εικ. 21.

²⁰ Aslanis 1985, 228-240.

²¹ Treuil, ό.π. υποσημ. 6, 90-91.

²² Alram-Stern 2004, 812-813.

²³ Aslanis, ό.π. υποσημ. 20, 235, 257, πίν. 116.

²⁴ ό.π., 235-237, 257, πίν. 116.

²⁵ ό.π., 237-240, 257, πίν. 116, 274, πίν. 119.

¹¹ Treuil, ό.π. υποσημ. 6, 90.

¹² Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 22, εικ. 21, όπου παρατίθεται διάγραμμα που συσχετίζει τους οικισμούς με την κεραμική που βρέθηκε στη θέση.

¹³ ό.π., 21.

¹⁴ ό.π., 22.

¹⁵ Για την κατηγορία αυτή κεραμικής, που θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως ΠΕ III, οπότε συνυπάρχουν και οι δύο παραλλαγές της, σκοτεινή-επί-ανοιχτού και ανοιχτή-επί-σκοτεινού, βλέπε τη συζήτηση στο Forsén 1992, 210-213.

¹⁶ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, xx, 22.

¹⁷ ό.π., xx.

¹⁸ Ίσως θα ήταν προτιμότερο να δεχτούμε ότι οι δύο πρώτοι οικισμοί ανήκαν σε μεταβατική φάση κατά την οποία νεολιθικοί κεραμικοί τύποι και τύποι καταχωρημένοι στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού θα συνυπήρχαν. Διαφορετικά, πώς θα ήταν δυνατόν οι

βρίσκει, προφανώς, σύμφωνη την Alram-Stern, που αναφέρεται μάλιστα και σε αντιστοιχία των οικισμών Ι και ΙΙ με τη φάση 8 των Σερβίων, η οποία ακολουθεί μετά το τέλος της Νεολιθικής περιόδου²⁶. Τους τοποθετεί μάλιστα στο «πρωιμότατο στάδιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού»²⁷. Ο Treuil προτιμά επίσης την κατάταξη του οικισμού Ι στο πρώιμο στάδιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και όχι στο τέλος της Ύστερης Νεολιθικής²⁸.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Οι διαδοχικοί οικισμοί²⁹: Ο φυσικός λόφος φαίνεται ότι κατοικήθηκε για πρώτη φορά στην Ύστερη Νεολιθική, ωστόσο τα κατάλοιπα της περιόδου καταστράφηκαν ή ισοπεδώθηκαν ώστε να ακολουθήσουν οι διαδοχικές εγκαταστάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³⁰. Η μεγάλη ποσότητα νεολιθικής κεραμικής στους δύο πρώτους οικισμούς της ΠΕΧ αποτελεί την κυριότερη μαρτυρία για τον Νεολιθικό ορίζοντα της Επανομής (Κριτσανών).

Πριν από τον πρώτο οικισμό της ΠΕΧ η κορυφή ισοπεδώθηκε αφήνοντας έναν προμαχώνα ύψους 1,50 μ. στο χείλος που έβλεπε προς τη θάλασσα. Πίσω από τον προμαχώνα η κλιτύς διαμορφώθηκε σε άνδρα και φιλοξένησε οικισμό με λιγότερες από 12 κατοικίες. Ακολούθησαν πέντε οικισμοί, ο καθένας επί των ερειπίων του προηγούμενου. Από όλους αυτούς οι τέσσερις υστερότεροι επιβεβαιώθηκαν μόνο στις τομές της κορυφής και φαίνεται ότι έως τα χαμηλότερα άνδρα είχαν επεκταθεί μόνο οι δύο αρχαιότεροι³¹. Ο τρίτος και τέταρτος οικισμός καταστράφηκαν από φωτιά, «γνωστοποιώντας» μας τους λόγους της ανοικοδόμησής τους, δεν υπήρξαν όμως ανάλογες ενδείξεις στα κατάλοιπα των υπολοίπων επανεγκαταστάσεων. Ο τελευταίος οικισμός δεν ξεπέρασε την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, οπότε η τούμπα ερημώθηκε. Ακολούθησε η κατοίκηση της Υπομυκηναϊκής περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

²⁶ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 22, 813.

²⁷ ό.π., 812.

²⁸ Treuil, ό.π. υποσημ. 6, 91.

²⁹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 21.

³⁰ Treuil, ό.π. υποσημ. 6, 91.

³¹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 17 για τις τομές Η και Ι, 20 για τις τομές Κ – Ν και Κs.

Πασσαλόπηκτες κατοικίες με λίθινα θεμέλια³²: Τα ίχνη των κατοικιών ήταν πολύ αποσπασματικά. Μεγάλες μάζες καμένου πηλού βρέθηκαν σε διάφορα σημεία της Νεολιθικής εγκατάστασης³³, και υπολογίστηκε ότι καταλάμβαναν, μέσα στις διάφορες τομές, το ίδιο επίπεδο. Επρόκειτο για καμένο πηλό από κατοικίες κατασκευασμένες από καλαμωτή και λάσπη. Δεν στάθηκε δυνατή η οριοθέτηση κατόψεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοίχοι φαίνεται ότι είχαν πρόχειρο λίθινο θεμέλιο μέσα στο οποίο εισχωρούσαν οι κύριες δοκοί ενίσχυσής τους.

Δάπεδα με υποθεμελίωση³⁴: Τα δάπεδα ήταν από πακτωμένο ή καμένο πηλό, συχνά με λεπτή λίθινη υποθεμελίωση.

Στέγες με καλάμια³⁵: Η παρουσία μαλακού στρώματος από πολύ σκοτεινό υλικό, ανακατεμένο με θραύσματα αποσθρωμένου ξύλου και κονιάματος, επάνω στο δάπεδο μερικών οικιών που δεν κάηκαν, υποδεικνύει ότι οι στέγες θα ήταν αχυροσκεπές με καλάμωτές.

Απουσία από τη θέση ορισμένων χαρακτηριστικών στοιχείων³⁶: Δεν αποκαλύφθηκαν βόθροι ούτε υπήρχαν ίχνη των κανονικών κατασκευών από πηλοπλίνθους, που βρέθηκαν σε άλλες θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

³² ό.π., 21-22.

³³ Όταν ο Heurtley αναφέρεται σε «νεολιθική εγκατάσταση», αφού έχει χρονολογήσει όλους τους οικισμούς της θέσης στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, εννοεί προφανώς τους δύο παλαιότερους οικισμούς με τη μεγάλη ποσότητα νεολιθικής κεραμικής.

³⁴ Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 22.

³⁵ ό.π.

³⁶ ό.π.

Θέση: Η κοινότητα Τριλόφου βρίσκεται στο νότιο άκρο του νομού Θεσσαλονίκης, 23 χλμ. νότια της πόλης της Θεσσαλονίκης, στα σύνορα σχεδόν με τον νομό Χαλκιδικής¹ (Πίν. XXXVIII. 1). Η θέση του οικισμού βρίσκεται 3 χλμ N-NA από τον σημερινό Τρίλοφο², σε υψόμετρο 157 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στο εσωτερικό της παράλιας πεδιάδας της Επανομής, σε περιοχή με χαμηλούς λόφους. Υπολογίστηκε ότι στη νεολιθική εποχή η θάλασσα, που τώρα απέχει λίγα μόλις χιλιόμετρα από τη θέση³, θα προσέγγιζε περισσότερο τον οικισμό⁴.

Όνομα: Το όνομα της τούμπας φαίνεται ότι οφείλεται σε πηγή νερού που βρίσκεται σε απόσταση 250 περίπου μ. στα βορειοδυτικά της και καλείται «μεσημεριανή βρύση»⁵.

Μορφή: Επάνω σε χαμηλό λόφο με επικλινή επιφάνεια σχηματίστηκε η τούμπα⁶, που έχει χαρακτηριστεί ως οικισμός του τύπου «Τούμπα επί Τραπέζης». Η τράπεζα εκτείνεται στο δυτικό, νοτιοδυτικό και βορειοδυτικό τμήμα της τούμπας (Πίν. XXXVIII. 2) και όχι περιμετρικά

αυτής⁷, έχοντας ημικυκλικό σχήμα⁸. Η αρχική εκτίμηση ήταν ότι η τράπεζα-τούμπα έχει έκταση περίπου 6,5 στρεμμάτων⁹, αριθμός που επιβεβαιώθηκε και αναφέρεται και στην τελική δημοσίευση της ανασκαφής¹⁰. Έχει διαστάσεις 90 x 90 περίπου μ. και στη βάση της σχηματίζει κύκλο σχεδόν, ακτίνας 45 μ. Στα ανατολικά έχει ύψος 12 μ. και στα δυτικά 16¹¹. Στο ύψος των 16 μ. θεωρείται ότι είχε φτάσει ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, λόγω των επιχώσεων των ιστορικών χρόνων¹², ενώ οι επιχώσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού έφταναν έως το ύψος των 12 μ.¹³ Το πλάτωμα της κορυφής είχε εμβαδόν 500 τ.μ.¹⁴, ενώ η τούμπα και στη συνέχεια η τράπεζα καταλαμβάνουν δύο διαδοχικά πλατώματα από τα 12 μ. και κάτω, με αυτό της τούμπας να έχει ύψος 3,50 μ.¹⁵

Έρευνα: Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και χαρακτηρίστηκε ως συστηματική. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος, τον Αύγουστο του 1992, έλαβε χώρα υπό την εποπτεία των Δ. Γραμμένου και Κ. Σκουρτοπούλου¹⁶. Ακολούθησαν τρεις ακόμη ανασκαφικές περιόδους, στα 1994-1996, υπό την

⁷ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 339. Γραμμένος – Κώτσος 1996, 356. Και στα δύο άρθρα σημειώνεται ότι η κατοίκηση στην τράπεζα Τριλόφου θεωρείται ως τύπος επίπεδου οικισμού της Νεολιθικής Εποχής, όχι απόλυτα τυπικός, αλλά επί χαμηλού αναβαθμού του φυσικού εδάφους, ενώ η κατοίκηση στην τούμπα σηματοδοτεί τη «συρρικνωμένη» καθ' ύψος κατοίκηση της Εποχής του Χαλκού. Η συνολική μορφή καθορίζει τον τύπο της «τούμπας επί τραπέζης».

⁸ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 17.

⁹ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 341. *Algram-Stern* 2004, 808.

¹⁰ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 17.

¹¹ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 341.

¹² Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 17.

¹³ *Review*, ό.π. υποσημ. 3, 325.

¹⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 17.

¹⁵ ό.π.

¹⁶ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 339-347.

¹ Ε. Γ. Ε., τόμος Γ', 349.

² Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 16.

³ *Review* 2001, Addendum, 324.

⁴ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992, 339.

⁵ ό.π.

⁶ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 17.

εποπτεία των Δ. Γραμμένου και Σ. Κώτσου¹⁷. Η φάση αυτή της ανασκαφής ολοκληρώθηκε με δύο ακόμα ανασκαφικές περιόδους, υπό την εποπτεία και πάλι των Δ. Γραμμένου και Σ. Κώτσου¹⁸. Η θέση θεωρήθηκε κατάλληλη για έρευνα λόγω του μεγάλου χρονολογικού φάσματος που κάλυπτε η επιφανειακή κεραμική αλλά και η αδιατάρακτη, όπως φάνηκε από νωρίς, στρωματογραφική ακολουθία των επιχώσεων¹⁹.

Ανασκαφές: Για τις τομές επιλέχθηκε η δυτική κλιτύς (Πίν. XXXIX. 1), λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης νεολιθικού υλικού στην επιφάνεια της τράπεζας από τη βάση της τούμπας και δυτικότερα²⁰. *Ανασκαφή 1992:* περιορίστηκε σε τομή 4 x 4 μ. στο πλάτωμα της κορυφής, έως το βάθος των 1,50 μ.²¹, με προγραμματισμό, στο σημείο αυτό, τα 3 μ. Το υπόλοιπο βάθος των επιχώσεων, υπολογιζόμενο τουλάχιστον ως τα 10 μ. έως το παρθένο έδαφος, θα καλυπτόταν με βαθμιδωτές τομές²². *Ανασκαφές 1994-1996, 2000:* Η ανασκαφή συνεχίστηκε με κλιμακωτές τομές από την κορυφή της τούμπας προς τις κλιτύες, με αποτέλεσμα τη στρωματογράφιση των επιχώσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού²³. *Ανασκαφή 2001:* ολοκληρώθηκε η έρευνα στην περιοχή με τη διερεύνηση των επιχώσεων του οικισμού στην επίπεδη περιοχή της Τράπεζας, εκτός Τούμπας²⁴.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Πριν από το 1992, επιφανειακές έρευνες είχαν επισημάνει την παρουσία κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής II στη θέση²⁵. *Επιφανειακή έρευνα 1992:* οι εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες του 1992 εντόπισαν κεραμική της νεολιθικής εποχής έως και σε μεγάλη απόσταση από την περιφέρεια της τούμπας. Νεολιθικές επιχώσεις σημειώθηκαν κυρίως στα δυτικά-βορειοδυτικά της τούμπας και αναγνωρίστηκε κεραμική της

Νεότερης Νεολιθικής²⁶. Εκτιμήθηκε ότι από τη Μέση Νεολιθική II έως και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η κατοίκηση στη θέση ήταν αδιάσπαστη²⁷. Μετά από κενό κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού²⁸ η θέση φαίνεται ότι ξανακατοικήθηκε στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, αφού ήδη από το 1992 η στρωματογραφία στην κορυφή της τούμπας περιείχε δύο ύστερες φάσεις, μία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού – Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου²⁹, και μία Γεωμετρικών και Υπογεωμετρικών χρόνων³⁰. Τα υστερότερα κατάλοιπα από τη θέση χρονολογήθηκαν στους ελληνοιστικούς χρόνους³¹.

Με την ολοκλήρωση των ανασκαφικών περιόδων το 2001 εκτιμήθηκε ότι η εγκατάσταση της ΠΕΧ στη θέση αντιστοιχεί στις φάσεις IV και V των Σιταγρών, καταλαμβάνει δηλαδή ολόκληρη την Πρώιμη Χαλκοκρατία στη Μακεδονία. Η νεότερη οικοδομική φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τη θέση χρονολογήθηκε με βάση δείγματα C14 μεταξύ του 2194 και 1931 π.Χ.³² Σύμφωνα με τη στρωματογραφία των Σιταγρών³³ αλλά και τους δεσμούς που σημειώθηκαν με τη θέση κατά την ανασκαφή της Τούμπας Αγκιάλου Β³⁴, η υστερότερη αυτή φάση θα πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο Vb των Σιταγρών και να θεωρηθεί αντίστοιχη της ύστερης φάσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³⁵. Γενικά, η κεραμική της Πρώιμης

²⁶ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π., 341-342.

²⁷ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 356.

²⁸ ό.π., 356. Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 17.

²⁹ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 344. Η κεραμική παραπέμπει περισσότερο στην αρχή της Εποχής του Σιδήρου και όχι στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

³⁰ ό.π. Μελανόμορφα όστρακα αποδόθηκαν σε υστερότερες διαταραχές και όχι σε σταθερή εγκατάσταση.

³¹ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 360.

³² ό.π., 361. Review, ό.π. υποσημ. 3, 325. Alram-Stern ό.π. υποσημ. 9, 808.

³³ Sitagroi I 1986, 445, όπου σχετικός πίνακας παρουσιάζει τους χρονολογικούς συσχετισμούς μεταξύ των Σιταγρών και άλλων θέσεων από τη ΒΔ Ευρώπη, τα Βαλκάνια, το ΒΑ Αιγαίο, την Τροία και την Εγγύς Ανατολή.

³⁴ Παππά κ.ά. 2000, 141, σημ. 8.

³⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι φάσεις της τούμπας Αγκιάλου Β τοποθετήθηκαν στη μέση φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, παρά την αναγνώριση δεσμών με τους Σιταγρούς Vb, που αντιστοιχεί στο ύστερο στάδιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

¹⁷ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 355-368.

¹⁸ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 16.

¹⁹ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 339.

²⁰ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 18.

²¹ Ενώ στο κείμενο αναφέρεται ότι η ανασκαφή του 1992 έφτασε στο βάθος των 1,50 μ., στην αγγλική περίληψη της ανακοίνωσης αναγράφονται 2 μ.

²² Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 342.

²³ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 360.

²⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 451.

²⁵ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου, ό.π. υποσημ. 4, 339. Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 355.

Εποχής του Χαλκού από τη Μεσημεριανή Τούμπα περιέχει ως χαρακτηριστική κατηγορία, εκτός από τη σειρά αυτή των αδρών αγγείων, καστανόχρωμη στιλβωμένη ή λειασμένη κεραμική. Χαρακτηριστικές στη διακόσμηση των αγγείων θεωρήθηκαν ακόμη οι πλαστικές ταινίες με εμπιέσεις δακτύλων και οι σαρωμένες επιφάνειες³⁶. Στα σχήματα συμπεριλαμβάνονται φιάλες με σωληνωτές ή τρομπετόσχημες λαβές, πρόχοι, καθαρόσχημα αγγεία, μεγάλοι αμφορείς, μεγάλα ανοιχτά αποθηκευτικά ή τροφοπαρασκευαστικά αγγεία και κύπελλα³⁷. Ομοιότητες στην κεραμική αναγνωρίστηκαν και με την κεραμική του βορειοανατολικού Αιγαίου.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η κατοίκηση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού φαίνεται ότι περιορίστηκε στην κορυφή του πλατώματος³⁸, όπου αργότερα σχηματίστηκε η τούμπα³⁹, καθώς δεν αποκαλύφθηκαν κτίσματα της ίδιας φάσης στις πλαγιές της τελευταίας. Στη βάση της τούμπας, ωστόσο, ισοπεδωμένες επιχώσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού εξυπηρέτησαν κατοίκηση των γεωμετρικών χρόνων⁴⁰.

Ορθογώνια, πασσαλόπηκτα, κτίσματα: τα κτίσματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ήταν πασσαλόπηκτα· σπάνια έφεραν λίθινη θεμελίωση. Η κάτοψή τους δείχνει ότι επρόκειτο για ορθογώνιες κατασκευές, αν και δεν αποκλείστηκε η παρουσία αμυδρών

κτισμάτων όπως στον Καστανά⁴¹. Παρά το ότι καταμετρήθηκαν 17 οικοδομικές φάσεις⁴², δεν σώθηκαν ολοκληρωμένες κατόψεις οικιών⁴³.

Υπολείμματα οικιών και άλλα κατάλοιπα: τα οικοδομικά κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την τούμπα ήταν τα εξής, κατά ανασκαφικό τετράγωνο:

Τομή Ι – Οικοδομική φάση 5: τοίχος (Πίν. XXXIX. 2) διατηρημένος σε μήκος 4 μ., κατασκευασμένος από σχετικά μεγάλους λίθους διαστάσεων 30 x 40 εκ. και με προσανατολισμό Β – Ν. Σχημάτιζε ορθή γωνία με υπόλειμμα άλλου τοίχου, Α – Δ προσανατολισμού, ενώ το σύνολο προερχόταν πιθανότατα από τετράπλευρο κτίσμα⁴⁴.

Τομή Ι – Οικοδομική φάση 6: υπολείμματα πηλών πάχους 30-50 εκατοστών, προερχόμενα από πεσμένους τοίχους, κάλυπταν το δάπεδο οικίας (Πίν. XXXIX. 3), φαιούκαστανού χρώματος⁴⁵. Υπολείμματα ανοιχτής εστίας ίσως συσχετίζονται με την οικία.

Τομή ΙΙ – Οικοδομική φάση 2: εστία με δάπεδο από ψημένο πηλό. Μάλλον κυκλικής κάτοψης. Ίσως επρόκειτο για φούρνο (Πίν. XL. 1-2). Διαστάσεις δαπέδου εστίας: 0,40 x 0,40 μ. Έφερε υπόστρωμα μεγάλων οστράκων για μόνωση και ισχυροποίηση. Λάκκος διαμέτρου 1 μ. και βάθους 90 εκατοστών χρησίμευε για την απόθεση στάχτης. Το δάπεδο της εστίας βρέθηκε 25-30 εκατοστά πιο πάνω από το δάπεδο της οικίας, που ήταν κατασκευασμένο από πατημένο πηλό, είχε δε γνωρίσει τέσσερις ανακατασκευές με επαλείψεις πάχους 2-5 εκατοστών. Ισάριθμες ανακατασκευές είχε δεχθεί και ο φούρνος: σε κάθε ανακατασκευή του δαπέδου του έστρωναν όστρακα μεγάλων αγγείων και στη συνέχεια εφάρμοζαν επάλειψη πηλού⁴⁶. Η οικία φαίνεται ότι είχε λίθινη θεμελίωση, όπως υποδεικνύεται από σειρά λίθων, πιθανώς του βορείου τοίχου με πλάτος 20-30 εκατοστών, και κατασκευασμένου από πλακοειδείς ασβεστόλιθους. Τέσσερις πασσαλότρυπες δεν είναι σαφές αν ανήκαν σε πασσάλους του τοίχου ή στήριζαν τη στέγη.

Τομή ΙΙ – Οικοδομική φάση 3: υπολείμματα οικίας (Πίν. XLI. 1) με μέγιστο

Από την άλλη πλευρά, το δείγμα χρονολόγησης της υστερότερης φάσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, φαίνεται ότι αντιστοιχεί στη φάση των Σιταγρών Vb. Επομένως, για να μην υπάρξει πρόβλημα χρονολογικής αντιστοιχίας ανάμεσα στα στοιχεία των τριών θέσεων, τα σχετικά στοιχεία της τούμπας Αγγιάλου Β θα πρέπει να χρονολογηθούν προς το τέλος των μέσων φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ενώ τα σχετικά στοιχεία της Μεσημεριανής τούμπας (υστερότερο χρονολογικά δείγμα) θα πρέπει να τοποθετηθούν προς την αρχή των ύστερων φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

³⁶ Η κατηγορία των «σαρωμένων αγγείων» συμπεριλαμβάνεται και στην κεραμική της τούμπας Αγγιάλου Β. Βλ. Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 34, 140.

³⁷ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 364.

³⁸ ό.π., 365.

³⁹ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 152.

⁴⁰ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 360.

⁴¹ ό.π., 360-361.

⁴² Ανακατασκευές κτισμάτων κατά Review, ό.π. υποσημ. 3, 325.

⁴³ ό.π.

⁴⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 44.

⁴⁵ ό.π., 46.

⁴⁶ ό.π., 57-58.

εμβαδόν αποκαλυφθέντος τμήματος τα 3 τμ. Φαίνεται ότι είχε πλινθόκτιστους τοίχους με λίθινη θεμελίωση αργών λίθων. Πάντως μόνο τα υπολείμματα ενός λίθινου τοίχου εντοπίστηκαν και σε απόσταση 30 εκατοστών από αυτόν δύο πασσαλότρυπες, ίσως για τη στήριξη της ξυλοκατασκευής της στέγης⁴⁷.

Τομή II – Οικοδομική φάση 4: Καμένη Οικία⁴⁸ (Πίν. XLI. 2-3): σημαντική για το περιεχόμενό της, με συγκέντρωση αποθηκευτικού και τροφοπαρασκευαστικού εξοπλισμού ανάλογη με σύγχρονες θέσεις της ανατολικής και δυτικής Μακεδονίας⁴⁹ ήταν καμένη οικία, που διέσωσε, εκτός από τμήματα των τοίχων της, πηλόχτιστες κατασκευές, στερεωμένες από τη φωτιά⁵⁰. Ήταν τετράπλευρη ή με αψιδωτή απόληξη. Δείγματα άνθρακα έδωσαν ραδιοχρονολογήσεις κυμαινόμενες στους δύο τελευταίους αιώνες της 3^{ης} χιλιετίας⁵¹. Κάτω από το στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκε το δάπεδο του σπιτιού, αποτελούμενο από ωμό, πατημένο πηλό. Οι τοίχοι της οικίας είχαν κατασκευαστεί από στοιβαχτό πηλό ενισχυμένο με ξύλινη δομή, ενώ για τις κατώτερες στρώσεις τους φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί λίθοι. Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τα υπολείμματα που είχαν καταπέσει στο εσωτερικό της οικίας, καθώς δεν βρέθηκαν τοίχοι σε αρχικές θέσεις⁵².

Εστία και Φούρνος: επάνω στο δάπεδο, στο κέντρο του ανασκαφικού τετραγώνου, υπερυψωμένη κατά 0,05 μ., βρέθηκε τετράγωνη ανοιχτή εστία κατασκευασμένη από τον ίδιο πηλό με το δάπεδο. Η κατοικία είχε εξοπλιστεί επίσης με φούρνο, σε απόσταση 1 μ. νοτιότερα της εστίας. Τα τοιχώματά του σώθηκαν έως το ύψος των 0,30 μ. Ήταν πεταλόσχημος, κατασκευασμένος από πηλό, και σε ορισμένα σημεία υποστηριζόταν από κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες (Πίν. XLII. 1). Υποτέθηκε θολωτή κάλυψη.

Σύνολα αγγείων: Α) κατασκευή (Πίν. XLII. 2) από δύο αγγεία πακτωμένα σε πηλό, συνοδευόμενα από μικρότερο αγγείο με τον πυθμένα του σε ψηλότερο επίπεδο (κατά 0,30 μ.), κατασκευασμένο από τον ίδιο πηλό, αποκαλύφθηκε στη ΝΑ γωνία του ανασκαφικού

τετραγώνου. Το μικρότερο αγγείο είχε απορροές προς τα δύο μεγαλύτερα⁵³. Β) Πλάι στον φούρνο, στη ΝΔ πλευρά του τετραγώνου, αποκαλύφθηκαν τρία αποθηκευτικά αγγεία κατασκευασμένα κατά χώραν από ωμό πηλό. *Σκευοθήκη ή Σιρός:* Στον ίδιο χώρο υπήρχε τετράπλευρη κατασκευή από πηλό και λίθους. Κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες είχαν επενδυθεί με πηλό, εσωτερικά, εξωτερικά και στους αρμούς τους. Η μία πλευρά παρουσίαζε ελαφρά καμπυλότητα⁵⁴. Φαίνεται ότι θα είχε πήλινη στέγαση. Στο εσωτερικό είχαν τοποθετηθεί μικρές πρόχοι και κύπελλα. Ερμηνεύθηκε ως σιρός ή σκευοθήκη. Γ) Επάνω στο δάπεδο της οικίας, κυρίως κοντά στις πηλόχτιστες κατασκευές, υπήρχαν πεσμένα αγγεία, κυρίως πρόχοι και αμφορέας.

Αργαλειός: στη ΒΔ γωνία της τομής τρία υφαντικά βάρη σε ευθεία διάταξη ερμηνεύτηκαν ως προερχόμενα από έναν αργαλειό.

Στοιχεία ανάγλυφης διακόσμησης: πεσμένα σε διάφορα σημεία του δαπέδου αλλά και μέσα στην επίχωση του θρανίου, όπως και κοντά στον φούρνο, βρέθηκαν θραύσματα πήλινης ανάγλυφης διακόσμησης (Πίν. XLIII), που έφεραν έλικες ή ακτινωτούς κύκλους. Είναι πιθανό να προέρχονται από πηλόκτιστο έπιπλο ή και από τους τοίχους της οικίας⁵⁵. Θεωρήθηκε ότι η ανεύρεση των μεγάλων αυτών ανάγλυφων θραυσμάτων πηλού με καμπυλόγραμμα μοτίβα υπογραμμίζει τη σημασία του χώρου και των δραστηριοτήτων του⁵⁶.

Τομή IIα – Οικοδομική φάση 1⁵⁷: (η φάση είναι υπερκείμενη αυτής με την Καμένη Οικία της Τομής II). Λίθινος τοίχος (Πίν. XLIV. 1) μήκους 3 μ. και πάχους 0,30-0,40 μ., διατηρημένος σε ύψος 0,15 μ., σχημάτιζε γωνία με άλλον, από τον οποίο διατηρήθηκε μικρό τμήμα. Είχαν κατασκευαστεί από αργολιθοδομή με τη μέθοδο της ξερολιθιάς. Η ξύλινη δομή της στέγης στηριζόταν εξωτερικά του πρώτου τοίχου με επτά (τουλάχιστον) πασσάλους (βρέθηκαν οι πασσαλότρυπες). Για τη θεμελίωση του τοίχου, ο οποίος παρουσίαζε κάποια καμπυλότητα που αποδόθηκε σε κατασκευαστική ατέλεια, δεν προηγήθηκε ισοπέδωση της κλιτύς στα σημεία έδρασης του, και λόγω της μεγάλης υψομετρικής

⁴⁷ ό.π., 60.

⁴⁸ ό.π., 153. Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 362.

⁴⁹ Review, ό.π. υποσημ. 3, Addendum, 325.

⁵⁰ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 362.

⁵¹ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 63.

⁵² ό.π.

⁵³ ό.π., 62.

⁵⁴ ό.π., 72.

⁵⁵ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 7, 362.

⁵⁶ Review 2001, Addendum, 325.

⁵⁷ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 69.

διαφοράς, υποτέθηκε ότι είχε μεγάλο ύψος, ενώ για το επίπεδο κατοίκησης του σπιτιού θα έγινε εκτεταμένη επιχωμάτωση⁵⁸. Η οικία θεωρήθηκε ως τυπικό Βαλκανικό παράδειγμα ορθογώνιου τύπου, με λίθινα θεμέλια και εξωτερική σειρά από πασάλους.

Τομή Πα – Οικοδομική φάση 3⁵⁹: ακολούθησε η φάση 2, στην οποία βρέθηκε η συνέχεια της Καμένης Οικίας και η υποκείμενη της τελευταίας φάση 3, όπου αποκαλύφθηκε ένας ακόμα εργαστηριακός χώρος, αβέβαιης κάτοψης: τμήμα φούρνου, σωρός λίθινων εργαλείων και αποθηκευτικό αγγείο από ωμό πηλό, κατασκευασμένο επάνω σε μικρές λίθινες πλάκες (Πίν. XLIV. 2). *Φούρνος:* τοιχώματα από πηλό, πάχους 6 περ. εκατοστών. Πεταλόσχημη κάτοψη με τρομπετόσχημο στόμιο (Πίν. XLIV. 3). Νευρώσεις του ίδιου πηλού ενίσχυναν εξωτερικά τα τοιχώματα. Λίθινη υποδομή και λίθινη πλάκα στο στόμιο.

Τομή III – Οικοδομική φάση 3 Τομής Πα⁶⁰: μεγάλος λάκκος ακανόνιστης κυκλικής κάτοψης, με ακτίνα 2 μ. επάνω και 1 μ. στη βάση του. Το βάθος του (αν και δεν διευκρινίζεται) θα πρέπει, όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα, να ξεπερνούσε τα 1,50, φτάνοντας ίσως και έως τα 2,50 μ. Ήταν λάκκος απορριμμάτων, γεμισμένος με οικοδομικά υλικά και κινητά ευρήματα. Σημειώθηκε η πιθανότητα να ανήκει το εύρημα αυτό στην οικοδομική φάση 3 της τομής Πα.

Τομή III – Οικοδομική φάση 2⁶¹: δάπεδο οικίας από πατημένο πηλό, χρώματος φαιοκάστανου (Πίν. XLV. 1).

Τομή III – Οικοδομική φάση 3⁶²: δάπεδο (Πίν. XLV. 2) από πηλό καστανέρυθρου χρώματος οριζόταν στα νότια από πέντε πασσαλότρυπες αποδιδόμενες σε εξωτερικό τοίχο κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ. Υποτέθηκε, από υπολείμματα καμένων πηλών και στάχτης η ύπαρξη φούρνου έξω από τα όρια της τομής. Τα ευρήματα της φάσης 3 συσχετίστηκαν με αυτά της φάσης 2 και τα δύο δάπεδα αποδόθηκαν σε επισκευές του ίδιου χώρου.

Τομή III – Οικοδομική φάση 4⁶³: τμήμα δαπέδου από πατημένο πηλό (Πίν. XLVI. 1).

Τομή III – Οικοδομική φάση 5⁶⁴: δάπεδο οικίας από πατημένο πηλό (Πίν. XLVI. 2), χρώματος φαιοπράσινου. Πασσαλότρυπα αποδόθηκε στον νότιο τοίχο που θα όριζε το δάπεδο. *Φούρνος:* κυκλικής κάτοψης, μάλλον με θολωτή στέγαση. Ως δάπεδο έφερε κατασκευή από πέτρες και όχι πηλό. Κοντά στον φούρνο υπήρχε μυλόλιθος.

Τομή III – Οικοδομική φάση 6⁶⁵: τμήματα δαπέδου και δύο πασσαλότρυπες, που όμως δύσκολα συσχετίζονται. Σκόρπιοι λίθοι ίσως αποτέλεσαν οικοδομικό υλικό στη φάση αυτή. *Πηλόχτιστη κατασκευή* (Πίν. XLVII. 1): διατηρήθηκε ημικύκλιο με τοίχωμα από κοκκινωπό ψημένο πηλό και δάπεδο από πηλό όχι καλά ψημένο.

Τομή III – Οικοδομική φάση 7⁶⁶: κάτω τμήμα λιθόκτιστου τοίχου με πιθανή ανωδομή ωμοπλίνθων (Πίν. XLVII. 2). Χρησιμοποιήθηκαν πλάκες τοπικού ιζηματογενούς πετρώματος. Κατεύθυνση ΒΑ – ΝΔ. Πιθανώς ο ανατολικός τοίχος του κτίσματος. Η ανατολική του όψη είχε κατασκευαστεί επιμελώς, η άλλη είχε καταρρεύσει. Το κύριο μέρος του κτίσματος εκτεινόταν προς τα δυτικά.

Τομή III – Οικοδομική φάση 8⁶⁷: κάτω τμήμα ευθύγραμμου λιθόκτιστου τοίχου (Πίν. XLVII. 3) με κατεύθυνση Α-Δ. Βρέθηκε σε μήκος 1,50 μ.

Τομή IV – Οικοδομική φάση 4⁶⁸: υπολείμματα δύο παράλληλων λίθινων τοίχων (Πίν. XLVIII. 1), σε κακή κατάσταση και με κατεύθυνση ΒΒΔ-ΝΝΑ, σε απόσταση 1 μ. μεταξύ τους. Σε άλλο σημείο της τομής πιθανή λίθινη κατασκευή κυκλικού σχήματος και διαμέτρου 1,50 μ. ίσως ήταν αποθηκευτική. Τμήματα δαπέδου φούρνου από ψημένο πηλό στη θέση τους σε άλλο σημείο.

Τομή IV – Οικοδομική φάση 5⁶⁹: τμήμα κτίσματος: κατώτερο τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή (Πίν. XLVIII. 2), κατά το σύστημα της ξερολιθιάς, και δάπεδο από πατημένο πηλό. *Εστία*, που πλαισιωνόταν από

⁵⁸ Το γεγονός ότι δεν σώθηκαν υπολείμματα της επιχωμάτωσης, ούτε του δαπέδου, αποτελεί ίσως κάποια ένδειξη για τη χρήση ξύλινων επιπέδων;

⁵⁹ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 2, 75.

⁶⁰ ό.π., 79.

⁶¹ ό.π., 88.

⁶² ό.π., 91.

⁶³ ό.π., 93.

⁶⁴ ό.π., 96.

⁶⁵ ό.π., 101.

⁶⁶ ό.π., 105.

⁶⁷ ό.π., 106.

⁶⁸ ό.π., 122.

⁶⁹ ό.π., 128.

σειρά λίθων, είχε χρησιμοποιήσει το δάπεδο του σπιτιού. Ραδιοχρονολόγηση από δείγμα άνθρακα κυμάνθηκε μεταξύ 2894 και 2604 π.Χ.⁷⁰

Τομή V: δεν αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁷¹.

Η ανασκαφή του 2001 απέδωσε στοιχεία για την έκταση του οικισμού κατά τη Νεολιθική Εποχή και δεν αποκαλύφθηκαν βέβαια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΕΧ. Η κεραμική των τομών του έτους αυτού προέρχεται από τους Προϊστορικούς και Ιστορικούς χρόνους⁷².

⁷⁰ ό.π., 152, όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για την αρχαιότερη ανασκαμμένη φάση της ΠΕΧ.

⁷¹ ό.π., 153.

⁷² ό.π., 512.

Θέση: Η σημερινή κοινότητα Αγχιάλου βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης, σε απόσταση 16 χλμ. βορειοδυτικά της πόλης της Θεσσαλονίκης¹ (πίν. XLIX. 1). Η τούμπα Αγχιάλου «Β» βρίσκεται σε απόσταση 1 περίπου χλμ. δυτικά της διπλής τράπεζας Αγχιάλου «Α»², εντός της περιφράξης του εργοστασίου «ΒΑΛΚΑΝ ΕΞΠΟΡΤ»³. Την εποχή της ανασκαφής (προφανώς και σήμερα;) η τούμπα ανήκε στον δήμο Αγίου Αθανασίου⁴.

Όνομα: Στον κατάλογο προϊστορικών θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας των Γραμμένου – Μπέσιου – Κώτσου η τούμπα καλείται «Αγχιάλος Β», ώστε να είναι δυνατή η διάκρισή της από τη διπλή τράπεζα που φέρει το όνομα «Αγχιάλος Α»⁵.

Μορφή: Πρόκειται για χαμηλή τούμπα, κατεστραμμένη κατά το ανατολικό και νότιο τμήμα της. Έχει διατηρηθεί άθικτο το 1/4 του συνόλου, ωστόσο και αυτό δέχτηκε σε νεότερους χρόνους επεμβάσεις επικίνδυνες για την ακεραιότητα του χώρου⁶.

Έρευνα: Η αφορμή για την ανασκαφή δόθηκε λόγω της επέκτασης των εργοστασιακών εγκαταστάσεων της εταιρείας «ΒΑΛΚΑΝ ΕΞΠΟΡΤ» και της ανάγκης μεταφοράς κεντρικού καναλιού στο νότιο, κατεστραμμένο, τμήμα της τούμπας, παράλληλα προς την περιφράξη του εργοστασίου⁷. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και είχε διάρκεια επτά περ. μηνών, από τον Ιούλιο του 2000 έως και τον Φεβρουάριο του 2001⁸.

Ανασκαφές: Ερευνήθηκε με ανασκαφή το νέο κανάλι σε ολόκληρο το κατά μήκος της τούμπας πλάτος του (12 περ. μ.), καθώς ελήφθησαν υπόψη, κατά τη διάρκεια της έρευνας, όλες οι αρχαιολογικές αποθέσεις. Το υπόλοιπο μήκος του καναλιού διερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές. Η συνολική ερευνημένη έκταση κάλυψε τα 1,3 στρέμματα⁹.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Η κατοίκηση στον χώρο της τούμπας φαίνεται ότι περιορίστηκε στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Με τη διαπίστωση αυτή εναρμονίζεται το χαμηλό της ύψος¹⁰, αφού δεν υπήρξε συνεχής κατοίκηση που θα μεγάλωνε, όπως σε αρκετές άλλες περιπτώσεις, το ύψος του λοφίσκου. Αναγνωρίστηκαν δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, μία αρχαιότερη και μία νεότερη, μέσα σε στρώμα μικρού πάχους στη βάση της τούμπας, όχι υψομετρικά αλληπαλλήλες, αλλά διαδοχικές σε οριζόντιο επίπεδο, από Δ προς Α. Τις δύο αυτές φάσεις διαφοροποιούσε ο προσανατολισμός των οικιστικών καταλοίπων¹¹. Δεν αναφέρονται διαφορές στην κεραμική των δύο φάσεων, αν και την εποχή της ανασκαφικής έκθεσης οι σχετικές παρατηρήσεις βασίστηκαν σε προκαταρκτικό, ακόμη, στάδιο εξέτασης του κεραμικού συνόλου.

Χρονολόγηση: Σύμφωνα με την κεραμική, στην οποία δεν περιέχονται σχήματα των πρώιμων

¹ Ε. Γ. Ε., τόμος Α΄, 57.

² Για τους όρους Αγχιάλος «Α» και Αγχιάλος «Β» δεξ παρακάτω, στην ενότητα Όνομα.

³ Παππά κ.ά 2000, 137.

⁴ Ο.π., υποσημείωση 1.

⁵ Γραμμένος κ.ά 1997, 14.

⁶ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 3.

⁷ ό.π.

⁸ Alram-Stern 2004, 805.

⁹ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 3.

¹⁰ ό.π., 138.

¹¹ ό.π.

φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, οι δύο κτιριακές φάσεις, αρχαιότερη και νεότερη, τοποθετήθηκαν χρονολογικά στα μέσα περίπου της τρίτης χιλιετίας¹². Αναγνωρίστηκαν δεσμοί με την κεραμική από τη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, και τους Σιταγρούς (φάση Vb)¹³.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΦΑΣΗ¹⁴

Προσανατολισμός κτιρίων: Διαπιστώθηκε ότι τα οικήματα της αρχαιότερης φάσης ήταν προσανατολισμένα από Δ προς Α. Ο προσανατολισμός αυτός διαφοροποιήθηκε στη νεότερη φάση της εγκατάστασης.

Δρομικά κτίρια: Δεν στάθηκε δυνατόν να αναγνωρισθούν σαφείς χώροι. Εξήχθη όμως το συμπέρασμα ότι στη φάση αυτή ανήκαν μεγάλα, δρομικά κτίρια, πλάτους 4 έως 4,5 μ.¹⁵, χωρισμένα με μεσοτοιχίες. Οι τοίχοι της αρχαιότερης φάσης (Πίν. XLIX. 2) σώζονταν σε μεγαλύτερο ύψος από αυτούς της νεότερης, λόγω του μεγαλύτερου πάχους της επίχωσης στην οποία βρέθηκαν. Κατασκευάστηκαν από ωμό πηλό. Είχαν συνήθως πλάτος γύρω στα 0,25-0,30 μ. Το μεγαλύτερο μήκος αποκαλυφθέντος τοίχου έφτανε στα 11 μ.¹⁶ Το γεγονός ότι σπάνια εντοπίστηκαν κάθετοι τοίχοι¹⁷ υποδεικνύει ότι η κατασκευή τους θα ήταν πρόχειρη. Διαπιστώθηκαν ανακατασκευές, αφού ένας, τουλάχιστον, είχε κτιστεί επί του ίχνους αρχαιότερου (Πίν. XLIX. 3), στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση.

Σε επαφή με τοίχους εντοπίστηκαν ορισμένες οικιακές κατασκευές (Πίν. L. 1). Καλύτερα διατηρημένες, όπως και στη νεότερη φάση, ήταν οι εστίες (Πίν. L. 2), τοποθετημένες όλες στο εσωτερικό των οικιών.

ΝΕΟΤΕΡΗ ΦΑΣΗ¹⁸

Προσανατολισμός κτιρίων: Από ΒΔ προς ΝΑ.

Συγκρότημα δύο δωματίων: Αναγνωρίστηκαν δύο διαδοχικοί χώροι με κοινό νότιο τοίχο, διαστάσεων 4 x 4 μ. ο καθένας. Στον έναν φαίνεται ότι υπήρχε διαχωριστικός τοίχος κατασκευασμένος από ωμό πηλό, το μήκος και πλάτος του οποίου υπολογίστηκαν στα 2,20 και 0,15 μ. αντίστοιχα. Στη γωνία του ίδιου δωματίου αποκαλύφθηκε εστία και παρακείμενο επικουρικό πλακόστρωτο. Οι τοίχοι, που ο εντοπισμός τους παρουσίαζε δυσκολίες λόγω του στρώματος καταστροφής που κάλυπτε το συγκρότημα, και η πορεία των οποίων υπεδείχθη σε πολλές περιπτώσεις από πασσαλότρυπες, φαίνεται ότι και σε αυτή τη φάση ανακατασκευάζονταν κατά καιρούς ή ενισχύονταν.

Γενικά για τα κατάλοιπα των δύο φάσεων

Η λειτουργία των χώρων¹⁹: Η φύση των μικρών ευρημάτων, η κεραμική της ανασκαφής και η παρουσία τόσων εστιών στο εσωτερικό των κτισμάτων μαρτυρούν ότι οι αποκαλυφθέντες χώροι αποτελούσαν δωμάτια κατοικίας, στα οποία όμως λάμβαναν χώρα αρκετές δραστηριότητες σχετικές με υφαντικές και τροφοπαρασκευαστικές εργασίες. Δεν αναγνωρίστηκαν εργαστηριακοί χώροι.

Τοίχοι και πασσαλότρυπες²⁰: Γενικά, οι τοίχοι και των δύο οικιστικών φάσεων σώζονταν μόνο κατά λεπτή στρώση πηλού, που πιθανότατα ανήκε σε πλιθιά. Ωστόσο, δεν αποκλείστηκε η χρήση στοιβαχτού πηλού. Δέχθηκαν ενισχυτικούς πασσάλους, που φαίνεται ότι ήταν ισχυροί, κρίνοντας από τις προσεκτικά ανοιγμένες πασσαλότρυπες, οι οποίες βρίσκονταν στο εσωτερικό των τοίχων ή σε επαφή με αυτούς. Η διάμετρός των οπών, που χαρακτηρίστηκαν μεγάλες, κυμαινόταν από τα 0,17 έως και τα 0,50 μ.²¹ Παρουσίαζαν

¹² ό.π., 142. Επίσης, Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 8, 806, όπου οι δύο οικιστικές φάσεις τοποθετούνται στη ΠΕΧ II.

¹³ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 3, 141, *υποσημείωση* 8.

¹⁴ ό.π., 138-139.

¹⁵ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 8, 805.

¹⁶ ό.π.

¹⁷ Πιθανότατα ως «κάθετοι» αναφέρονται οι εσωτερικοί τοίχοι των κατοικιών, δηλ. οι εγκάρσιοι στους εξωτερικούς.

¹⁸ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 3, 138.

¹⁹ ό.π., 140-141.

²⁰ ό.π., 138.

²¹ Η διάμετρος των 0,50 μ. μας φαίνεται πολύ μεγάλη για να ανήκει σε πασσαλότρυπες. Αν μάλιστα συνδυάσουμε και το γεγονός της παρουσίας λάκκων στην ανασκαφή με ανάλογη διάμετρο, τότε θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε για το αν ορισμένες «πασσαλότρυπες» μεγάλης διαμέτρου, συγκεκριμένα οι εφαπτόμενες των τοίχων και όχι οι ευρισκόμενες στο εσωτερικό τους, ήταν στην πραγματικότητα

διαφορετικά, αν και πάντοτε μεγάλα βάθη· οι διαστάσεις τους υποδεικνύουν ισχυρούς και επιμελημένους τοίχους. Ορισμένες από τις πασσαλότρυπες έφεραν περιχέλιωμα.

Δάπεδα²²: Τα δάπεδα που εντοπίστηκαν αποτελούνταν συνήθως από πακτωμένο χώμα ή κιτρινωπό πηλό. Σε δύο περιπτώσεις βρέθηκαν λιθόστρωτα δάπεδα, ανήκοντα πιθανότατα σε εξωτερικούς χώρους. Τα δάπεδα εντοπίστηκαν συνήθως κάτω από τα στρώματα καταστροφής.

Λάκκοι²³: Εντοπίστηκαν στα δάπεδα. Είχαν συνήθως κυκλικό σχήμα και ήταν σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος. Παρουσίαζαν διαφορετική διάμετρο, από 0,50 έως και 1,10 μ. και διατηρούνταν έως το βάθος των 0,80 μ. Τα κατακόρυφα τοιχώματά τους δεν έφεραν επαλείψεις· θα μπορούσαν να αποτελούν λάκκους απορριμμάτων. Δύο από τους λάκκους εντοπίστηκαν σε επαφή με εστίες.

Εστίες²⁴: Οι εστίες (Πίν. L. 2) που εντοπίστηκαν ήταν συνολικά δεκατρείς. Είχαν α) κυκλικό ή β) ελλειψοειδές σχήμα²⁵. Παρουσίαζαν επιμελημένη κατασκευή και διάμετρο από 0,60 έως και 1,20 μ. Συνήθως έφεραν περιχέλιωμα από κιτρινωπό πηλό, που εξωτερικά ήταν άψητος. Παρατηρήθηκαν σε αυτές διαφορετικές, αλληπάλληλες στρώσεις, που οφείλονταν τόσο σε κατασκευαστικούς παράγοντες όσο και στη χρήση τους: *Επιφάνεια χρήσης:* η ανώτερη επιφάνεια (πρώτο στρώμα πυθμένα – επιφάνεια χρήσης) αποτελείτο από μελανό και σκληρό χώμα, που είχε τη μορφή κρούστας. *Επόμενες στρώσεις:* ακολουθούσε στρώση οστράκων ή οστράκων και λίθων, ενώ σε μερικές περιπτώσεις σημειώθηκε η παρουσία δεύτερης, ανάλογης, στρώσης. Ακόμα και όταν

οι στρώσεις αυτές απουσίαζαν εντοπίστηκαν διάσπαρτα όστρακα με έντονα ίχνη καύσης. Τα ευρήματα από τις εστίες ήταν κυρίως κεραμική και ελάχιστα όστρεα και οστά.

Σύνολο πέντε εστιών, ορισμένες από τις οποίες οφείλονταν μάλλον σε ανακατασκευές χώρων, εντοπίστηκε κοντά στο ανατολικό άκρο της ανασκαφής. Μία από αυτές ήταν μεγαλύτερη. Παρακείμενος λάκκος με περιχέλιωμα και πασσαλότρυπα συνδέθηκαν με το σύνολο. Δεν συσχετίστηκαν με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή στρώματα καταστροφής. Στην άμεση ή την ευρύτερη περιοχή, ωστόσο, υπήρξαν αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως πασσαλότρυπες και τμήματα δαπέδου. Η κατάσταση αυτή μαρτυρεί τη σταθερή χρήση ενός χώρου μαγειρέματος αφού ανακατασκευές εστιών, τόσο αλληπάλληλων όσο και παρακείμενων, εντοπίστηκαν και σε άλλα σημεία της ανασκαφής.

Στοιχεία διαλυμένων κατασκευών²⁶: Μέσα στα στρώματα καταστροφής, που θεωρήθηκαν αποτέλεσμα πυρκαϊάς με μεγάλη ένταση, βρέθηκαν πολλά διαλυμένα πλιθιά, ψημένα και συχνά καμένα, με αποτυπώματα από άχυρα (Πίν. L. 3). Σε λίγες περιπτώσεις διατηρούσαν τελειωμένες επιφάνειες με πάχος έως και 0,10 μ. Ανήκαν, πιθανότατα, σε διαλυμένες κατασκευές.

Πολεοδομικός σχεδιασμός²⁷: Φαίνεται ότι υπήρχε «γενικός πολεοδομικός ιστός εντατικά κατοικημένος». Οι εγκαταστάσεις παρουσίαζαν σταθερότητα, όπως υποδεικνύεται από την ποιότητα κατασκευής και τις διαστάσεις των τοίχων, αλλά και τις διαρκείς ανακατασκευές κτισμάτων και των εστιών στο ίδιο περίπου σημείο.

λάκκοι. Ωστόσο αυτό αποτελεί σκέψη του γράφοντος και δεν αναφέρεται στη δημοσίευση της ανασκαφής.

²² Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 3, 140.

²³ ό.π., 140.

²⁴ ό.π., 139-140.

²⁵ Algram-Stern, ό.π. υποσημ. 8, 806.

²⁶ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 3, 140.

²⁷ ό.π., 142.

Θέση: Ο σύγχρονος οικισμός του Καστανά¹ (έως το 1928 Καρά Ογλού – έκτοτε και έως το 1940 Καστανιά) βρίσκεται στο ΒΔ άκρο του νομού Θεσσαλονίκης, κοντά στα όρια με τον νομό Κιλκίς, ανατολικά του Αξιού (Πίν. ΛΙ. 1). Από τη Θεσσαλονίκη απέχει 36 χλμ.

Όνομα: Η τούμπα οφείλει το όνομά της στον σύγχρονο οικισμό, καθώς βρίσκεται στην επικράτειά του, περί τα 2 χλμ ΝΔτερα², στο πλάι του Αξιού. Για την ακριβή της θέση και αρχική μορφή δεξ αμέσως παρακάτω.

Μορφή: Στην ΠΕΧ η τούμπα είχε τη μορφή μικρού νησιού (Πίν. ΛΙ. 2) το οποίο απείχε 70 περίπου μ. από την ακτή³. Στην κύρια δημοσίευση των φάσεων της ΠΕΧ του Καστανά από τον Ασλάνη δεν παραδίδονται διαστάσεις της τούμπας, ωστόσο τα καλά τοπογραφικά σχέδια που συνοδεύουν το βιβλίο υποδεικνύουν ότι το νησάκι (ή πιο αυστηρά η τούμπα) θα είχε αρχικές διαστάσεις περ. 100-110 x 55-60 μ. με κάτοψη ελλειψοειδή / σχεδόν οκτώσχημη και τη μακρά διάσταση από Β-Ν.

Έρευνα: Η θέση είναι γνωστή από τις αρχές περίπου του 20^{ου} αι. και αναφέρεται στη βιβλιογραφία με το όνομα Καρά Ογλού που

έφερε την εποχή εκείνη⁴. Ανασκαφές στη θέση εκπονήθηκαν από το 1975 έως το 1979 υπό τη διεύθυνση του Γερμανού αρχαιολόγου Β. Hänsel⁵, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεντρικής Μακεδονίας.

Ανασκαφές: Το 1975 η έρευνα ξεκίνησε στη δυτική πλευρά του λόφου (Πίν. ΛΙ. 3 και ΛΙΙ), στο εσωτερικό μεγάλης διερευνητικής τομής, που είχε φορά ΒΔ-ΝΑ και ακολουθώντας την κλίση του λόφου, διαιρέθηκε στις βαθμίδες I-IV. Συνολικά η δοκιμαστική αυτή τομή είχε μήκος 16 και πλάτος 4 μ., με την κάθε βαθμίδα να διαιρείται σε τμήματα με εμβαδόν 4 x 4 μ. το καθένα⁶. Έως το 1979 (Πίν. ΛΙ. 3 και ΛΙΙΙ) η έρευνα επεκτάθηκε στην ανατολική πλευρά της τούμπας και διαιρέθηκε σε τομείς κάθετα διατεταγμένους προς τη δοκιμαστική τομή του 1975, επίσης σημειωμένους με λατινική αρίθμηση. Για την ΠΕΧ έχει σημασία τμήμα του Τομέα V⁷.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Οι ανασκαφές στον Καστανά έφεραν στο φως αρχαιολογική επίχωση ύψους 14 περ. μ., με τη μορφή 28 αλληπάλληλων στρωμάτων. Η στρωματογραφία διαιρέθηκε σε εννέα περιόδους (I-IX)⁸ οι οποίες αποδόθηκαν χρονολογικά στους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους, συγκεκριμένα από την ΠΕΧ έως την ελληνιστική περίοδο. Οι καθορισμένες φάσεις είχαν ως εξής (αναφερόμαστε αναλυτικά μόνο στην Εποχή του Χαλκού): **Φάση I:** στρώματα 28-21 (Πίν. LIV-LV). Διαιρέθηκε σε αρχαιότερη περίοδο Α (στρώματα 28-22b) και νεότερη περίοδο Β (στρώματα 22a-21), η πρώτη από τις οποίες αντιστοιχεί στη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού της νοτιότερης Ελλάδας και η δεύτερη στην πρώιμη ΜΕΧ της ίδιας περιοχής. **Φάση II:** κενό δύο περίπου αιώνων στην κατοίκηση της θέσης. Αντιστοιχεί στη μέση

⁴ Rey 1916, 260, εικ. 4. 1917-1919, 36-37. Heurtley, PM, XXII, αρ. 6.

⁵ Aslanis, ό.π. υποσημ. 3, 6, 11. Alram-Stern 2004, 801.

⁶ Aslanis, ό.π., 18.

⁷ ό.π., 42.

⁸ Συριόπουλος, ό.π. υποσημ. 2, 345-436.

¹ Ε.Γ.Ε., Τόμος Β', 61.

² Συριόπουλος 1995, 345.

³ Aslanis 1985, 321.

MEX της νοτιότερης Ελλάδας. **Φάση III:** στρώματα 19-18. Αντιστοιχεί στην YE I και II της νοτιότερης Ελλάδας. **Φάση IV:** στρώματα 17-14. Αντιστοιχεί στις YE IIIA και IIIB της νοτιότερης Ελλάδας. **Φάση V:** στρώματα 13-11. Αντιστοιχεί στο τέλος της Εποχής του Χαλκού και την αρχή της Εποχής του Σιδήρου της νοτιότερης Ελλάδας, συγκεκριμένα στις περιόδους YE IIIΓ, Υπομυκηναϊκή και πρώιμη Πρωτογεωμετρική. **Φάσεις IV-IX:** στρώματα 10-1: αποδόθηκαν στους ιστορικούς χρόνους, με κενό στην Αρχαϊκή και την πρώιμη και ώριμη Κλασική εποχή (5^{ος} αι. π.Χ.), και επανεγκατάσταση στον λόφο από την ύστερη Κλασική (4^{ος} αι. π.Χ.) έως τη μέση Ελληνιστική περίοδο (περίπου 150 π.Χ.).

Η στρωματογραφία της ΠΕΧ: τα κατάλοιπα της ΠΕΧ προήλθαν από τις βαθμίδες III και IV της δοκιμαστικής τομής του 1975 (Πίν. LII) και από τμήμα του τομέα V της ανασκαφής του 1979 (Πίν. LIII). Ενώ η δοκιμαστική τομή της πρώτης ανασκαφικής περιόδου προσέγγισε το φυσικό έδαφος, φτάνοντας έως και το 28^ο στρώμα, οι εργασίες της τελευταίας χρονιάς ολοκληρώθηκαν με την προσέγγιση και έρευνα του 24^{ου} στρώματος⁹, χωρίς να προσεγγίσουν το φυσικό.

Η αντιστοίχιση των στρωμάτων στους δύο τομείς ήταν δυνατή λόγω της αποκάλυψης και στις δύο περιοχές του στρώματος 20, το οποίο ήταν ιδιαίτερα ομοιογενές σε πάχος και σύσταση, αποδόθηκε δε η ομοιόμορφη αυτή εικόνα σε ανθρώπινη παρέμβαση (για παράδειγμα: άρρωση) στο υπερκείμενο αυτού στρώμα.

Στην περίοδο A του Καστανά, οποία είχε μακρά διάρκεια, αποδόθηκαν τρεις φάσεις, μία πρώιμη (στρώματα 28-24), μία μέση (στρώματα 23b και 23a) και μία ύστερη (στρώμα 22b). Γενικά οι δύο πρώτες φάσεις της περιόδου A συγχρονίζονται με την ΠΕ II περίοδο ενώ η ύστερη με την ΠΕ III του νοτιότερου ελλαδικού χώρου¹⁰. Η φάση B είχε σύντομη διάρκεια και χαρακτηριζόταν από την παρουσία πολλών μεσοελλαδικών στοιχείων στην κεραμική, χωρίς ωστόσο να διακόπτεται η προηγούμενη παράδοση της ΠΕΧ. Θεωρήθηκε σύγχρονη της ΜΕ I φάσης της νοτιότερης Ελλάδας. Και η στρωματογραφία του Καστανά επιβεβαιώνει ότι η έναρξη της ΠΕΧ στην κεντρική Μακεδονία έλαβε χώρα σε

προχωρημένο χρονολογικά στάδιο (ΠΕ II)¹¹, κατά τρόπο ώστε το ΠΕ I στάδιο του νότιου ελλαδικού χώρου να αντιστοιχεί στις χαλκολιθικές φάσεις της βόρειας Ελλάδας.

Ο πίνακας που ακολουθεί περιέχει ένα συνοπτικό διάγραμμα των χρονολογικών συσχετισμών μεταξύ του Καστανά και ορισμένων άλλων θέσεων της Μακεδονίας, οι οποίες συζητιούνται σε άλλες σελίδες της εργασίας μας. Περισσότερη συζήτηση για τους συσχετισμούς αυτούς γίνεται στο κεφάλαιο της Χρονολόγησης, στο δεύτερο μέρος του παρόντος τόμου.

Καστανάς	Σιταγροί	Ντικιλί Τας	Κριτσανά
Πρώιμη φάση A	IV	III A	I-IV
Μέση και Ύστερη φάση A	V	III B	V

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ακολουθεί η έκθεση των ευρημάτων της ΠΕΧ από τον Καστανά, όπως αυτά αποκαλύφθηκαν αρχικά στις βαθμίδες III και IV της δοκιμαστικής τομής του 1975 και στη συνέχεια σε τμήμα του τομέα V της ανασκαφικής περιόδου 1979.

Ανασκαφή 1975

Στρώμα 28¹² (πίν. LIV. 1): το στρώμα αυτό, αμέσως επάνω από το φυσικό, περιέχει τα αρχαιότερα κατάλοιπα κατοίκησης στη θέση. Εντοπίστηκαν τμήματα δύο οικιών, αποτελούμενων από τοίχους πάχους 0,15 περ. μ., κατασκευασμένους με την τεχνική του άψητου στοιβαχτού πηλού. Για την ενίσχυση των τοίχων αλλά και ως στηρίγματα της οροφής χρησιμοποιήθηκαν πάσσαλοι εμπρός ή μέσα στους τοίχους. Πέντε καλά διατηρημένες πασσαλότρυπες, διαμέτρου που κυμαινόταν μεταξύ των 0,20-0,40 μ., είχαν ανοιχθεί σε τακτά διαστήματα των 0,30 περ. μ., σε σειρά κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, σχηματίζοντας τον ΒΔ τοίχο του ενός από τα δύο κτίσματα. Επρόκειτο

⁹ Aslanis, ό.π. υποσημ. 3, 322.

¹⁰ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 5.

¹¹ Aslanis 1990, 163.

¹² Aslanis, ό.π. υποσημ. 3, 20-21.

για κυλινδρικά ή σταδιακά μειούμενα ορύγματα, που έφταναν σε βάθος 0,50-0,60 μ., ενώ στο εσωτερικό τους είχαν τοποθετηθεί εναλλάξ παχύτεροι και λεπτότεροι κυλινδρικοί πάσσαλοι, έως τα 0,50 μ. το μέγιστο. Οι πάσσαλοι περιβάλλονταν από γκρίζο αργιλόχωμα. Στις πασσαλότρυπες δεν βρέθηκαν κατάλοιπα πασσάλων. Ο νότιος τοίχος του ίδιου σπιτιού έφερε στο διατηρημένο τμήμα του στενή πασσαλότρυπα. Και οι δύο οικίες είχαν ως δάπεδα το ίδιο συμπαγές έδαφος με τον περιβάλλοντα χώρο τους.

Στρώμα 27¹³ (πίν. LIV. 2): δύο πασσαλότρυπες στο στρώμα αυτό, με διάμετρο 0,20 και βάθος 0,90 μ., περιείχαν η μία τα υπολείμματα καμένου ξύλου, προερχόμενα από τον αρχικό πάσσαλο, ενώ η δεύτερη τον οξύτερο στο κάτω άκρο του πάσσαλο, που έφτανε σχεδόν έως τον πυθμένα της. Το κενό γύρω από το δοκάρει είχε γεμίσει με γκρίζο αργιλόχωμα. Στο στρώμα 27 αποκαλύφθηκε εστία αποτελούμενη από πηλό και στρώση μεγάλων θραυσμάτων αμφορέα στην επιφάνεια.

Στρώμα 26¹⁴ (πίν. LIV. 3): το επίπεδο αυτό απέδωσε παχύ στρώμα οικοδομικών καταλοίπων επάνω σε καλοσηματισμένο δάπεδο, αποτελούμενα ανάμεσα σε άλλα, από λωρίδα οπτού πηλού και καμένα υλικά. Στο Βτερο τμήμα του επιπέδου 26 πασσαλότρυπα περιείχε διατηρημένο πάσσαλο, ενώ από αυτή και προς τα ΝΔ ζώνη λευκής στάχτης πάχους 0,30 μ. ενδεχομένως ανήκε στα κατάλοιπα τοίχου. Στο ευρύτερο κεντρικό τμήμα του επιπέδου διασταυρώνονταν σχεδόν σε ορθή γωνία δύο σειρές από πασσαλότρυπες, οι οποίες είχαν ανοιχτεί σε ακανόνιστες μεταξύ τους αποστάσεις. Οι οπές αυτές ήταν ορθογώνιες, περιείχαν ωστόσο κυλινδρικούς πασσάλους, από τους οποίους διατηρήθηκαν ορισμένα καμένα κατάλοιπα. Στη ΝΔ γωνία του επιπέδου 26 εντοπίστηκε μία ακόμη πασσαλότρυπα σε συνδυασμό με γκρίζα στάχτη και καμένα οργανικά κατάλοιπα, στοιχεία που στο σύνολό τους αποδόθηκαν, με κάποιες επιφυλάξεις, σε ένα ακόμα οικοδόμημα.

Στρώμα 25¹⁵ (πίν. LIV. 4): το επίπεδο αυτό απέδωσε οικοδομικά κατάλοιπα, που δεν ήταν ωστόσο δυνατόν να αποδοθούν σε σαφή κάτοψη. Στις δύο βορειότερες γωνίες του χώρου (ΒΑ και ΒΔ) ήρθαν στο φως δύο πασσαλότρυπες, η μία από τις οποίες (ΒΔ)

συσχετίστηκε με στρώμα χαλικιών και κάρβουνα.

Στρώμα 24¹⁶ (πίν. LV. 1): στο κεντρικό ανατολικό όριο του επιπέδου 24 (αρ. 53 στον πίν. LV. 1) σημειώθηκε συγκέντρωση καμένου πηλού, γκριζόμαυρης στάχτης και κάρβουνου από ξύλο. Θεωρήθηκε ότι στο τμήμα αυτό υπήρξε κάποιο οικοδόμημα.

Στρώμα 23b¹⁷ (πίν. LV. 2-3): στο βόρειο τμήμα του επιπέδου 23b αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας, η μερική κάτοψη της οποίας αποσαφηνιζόταν από καμπυλούμενη τάφρο θεμελίωσης που περιέβαλλε το αποτελούμενο από κίτρινο πηλό δάπεδό της προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά. Η τάφρος εντοπίστηκε σε μήκος 2,50 μ., με πλάτος που έφτανε τα 0,40 μ. και βάθος τα 0,50. Ο πυθμένας του ορύγματος ήταν επίπεδος. Το εσωτερικό της τάφρου ήταν γεμισμένο με καφέ-κίτρινο αργιλόχωμα. Η τάφρος συνδυαζόταν με πασσαλότρυπες, που περιβάλλονταν εν μέρει μόνο από πηλό. Μετά την τελευταία προς Δ πασσαλότρυπα βρέθηκε προς την ίδια κατεύθυνση υπόλειμμα τοίχου από πηλό, πάχους 0,10 μ. Το οικοδόμημα αποκαταστάθηκε, δεδομένων των παραπάνω στοιχείων, καθώς και με βάση την ανεύρεση διαφόρων καταλοίπων στον χώρο, ως αψιδωτό, με ημικυκλικό ανατολικό πέρασ διαμ. 4 περ. μ. Το μήκος του οικήματος υπολογίζεται στα 6 με 7 μ. Πασσαλότρυπες σε διαστήματα των 0,50 μ. δέχονταν ξύλινους πασσάλους με διάμετρο που κυμαινόταν μεταξύ των 0,10 και 0,20 μ. Τουλάχιστον το κατώτερο τμήμα των πασσάλων περιβαλλόταν από πηλοκονίαμα. Οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί από ξύλινο πλέγμα και επενδύονταν εξωτερικά με πηλό πάχους 0,10 μ. Ενισχύονταν με πασσάλους. Για τη στέγη δεν εξήχθησαν συμπεράσματα, ούτε για το αν στο εσωτερικό της οικίας υπήρχαν πάσσαλοι.

Στρώμα 23a¹⁸ (πίν. LV. 4): διάφορα κατάλοιπα στο στρώμα 23a αποτελούνταν από κιτρινόγκριζο πηλό (που περιείχε στάχτες), χαλίκια, στενές ταινίες καμένων υλικών, μία ταινία από κοκκινωπό καμένο πηλό πάχους 0,05 μ., τα πακτωμένα κατάλοιπα ενός τοίχου από λάσπη, ορισμένες συγκεντρώσεις από καμένο πηλό και δύο πασσαλότρυπες.

Στρώματα 22b¹⁹: τα κατάλοιπα του στρώματος 23b δεν παρείχαν ιδιαίτερα στοιχεία, ενώ φαίνεται ότι ισοπεδώθηκε για την εγκατάσταση

¹³ ό.π., 21-26.

¹⁴ ό.π., 26-28.

¹⁵ ό.π., 28-29.

¹⁶ ό.π., 29-32.

¹⁷ ό.π., 32-35.

¹⁸ ό.π., 35-37.

¹⁹ ό.π., 37-39.

της επόμενης περιόδου. Δεν παρατίθεται σχέδιο κάτοψης του επιπέδου αυτού στη δημοσίευση του Καστανά.

Ανασκαφή 1979

Στρώμα 24²⁰ (πίν. LVI. 1-2): το στρώμα 24 ανασκάφηκε στην ανατολική πλευρά της τούμπας και είναι το πρώτο το οποίο συσχετίστηκε με εκείνα της δυτικής. Τα κατάλοιπα του στρώματος αποτελούνταν κυρίως από ωμό πηλό, αν και εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις επηρεασμένες από φωτιά. Εντοπίστηκαν δύο χώροι που χωρίζονταν από κοινό τοίχο, ο μεγαλύτερος από τους οποίους καταλάμβανε σχεδόν ολόκληρο το πλάτος του ανεσκαμμένου χώρου, είχε σχετικά ορθογώνια κάτοψη και ονομάστηκε «Οικία Α». Ο καλύτερα διατηρημένος τοίχος της οικίας ήταν κατασκευασμένος από στοιβαχτό πηλό και είχε πάχος 0,15 περ. μ. Από τον ανατολικό τοίχο διατηρήθηκε μικρότερο τμήμα, όμοιας τεχνικής και πάχους περ. 0,20 μ. Η ΒΑ γωνία, την οποία σχημάτιζαν οι δύο τοίχοι, παρουσίαζε απόκλιση από την ορθή, κάτι που αποδόθηκε σε καθίζηση του εδάφους. Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου υπήρχαν πασσαλότρυπες διαφορετικού μεγέθους, στο εσωτερικό των οποίων διατηρήθηκαν ίχνη από τους πασσάλους. Ίχνη πασσάλων προήλθαν και από τον δυτικό τοίχο, ο οποίος διατηρήθηκε σε μορφή υπολειμμάτων πηλού κατά σημεία καμένου. Δύο πασσαλότρυπες του τοίχου αυτού, μεγαλύτερες από τις υπόλοιπες και με λίθους κοντά και σε επαφή μαζί τους, ενδεχομένως όριζαν ένα άνοιγμα, πιθανώς την είσοδο της οικίας. Για την οροφή δεν υπήρξαν σημαντικές ενδείξεις και υποτέθηκε κατασκευή από ελαφρύ οργανικό υλικό. Στο εσωτερικό της οικίας, το δάπεδο της οποίας κατασκευάστηκε από λεπτό στρώμα πηλού και είχε ελαφρά κλίση από Δ προς Α, βρέθηκαν μεγάλο δοχείο από πηλό και τρεις εξέδρες. Το δοχείο, που βρισκόταν κοντά στον βόρειο τοίχο, είχε ελλειπτικό σχήμα και διαστάσεις περ. 1.30 x 0.90 μ. Τα τοιχώματά του, διατηρημένα σε ύψος 0,20 μ. είχαν πάχος 0,10 μ., ήταν δε κατασκευασμένα από άψητο πηλό, που όμως κήκε. Στο εσωτερικό του βρέθηκε αγγείο. Η πηλοκατασκευή θεωρήθηκε αποθηκευτική, ίσως δοχείο για δημητριακά. Η μία από τις εξέδρες που εντοπίστηκαν στο σπίτι βρισκόταν μεταξύ της πηλοκατασκευής και του ανατολικού τοίχου, και αποτελείτο από

ακατέργαστο πηλό. Θα είχε ύψος μεγαλύτερο από τα 0,20 μ. στα οποία διατηρήθηκε και εμβαδόν 1,5 περ. τ.μ. Επάνω της βρέθηκαν υφαντικά βάρη, λίθοι και λεπτή λευκή στάχτη. Μια μερικώς ανεσκαμμένη εξέδρα βρέθηκε στη νότια γωνία του σπιτιού, η οποία ήταν επιμήκης και με στρογγυλεμένες πλευρές. Είχε ύψος τουλάχιστον 0,5 μ. και τοίχωμα, πάχους 0,10 μ., από ακατέργαστο στοιβαχτό πηλό. Έφερε γέμισμα από κίτρινο και γκριζό πηλόχωμα, που περιείχε στάχτες, και χαλίκια. Στη ΝΔ γωνία της οικίας βρέθηκε η τρίτη εξέδρα, μικρή, τα όρια της οποίας οριοθετούνταν από ίχνη φωτιάς. Είχε ύψος τουλάχιστον 0,20 μ. και δομή από πηλόχωμα και χαλίκια. Από τις τρεις εξέδρες οι δύο ερμηνεύτηκαν ως καθίσματα, κρεβάτια, ή πάγκοι για καθημερινές εργασίες, ενώ σε εκείνη με τα υφαντικά βάρη λειτουργούσε πιθανώς ένας αργαλειός. Εκτός από τις κατασκευές αυτές στο εσωτερικό της οικίας βρέθηκαν διάφορα σκεύη και αντικείμενα, όπως αγγεία, υφαντικά βάρη κ.ά. Εξωτερικά του δυτικού τοίχου της οικίας φαίνεται ότι υπήρχε στέγαστρο στηριγμένο σε πασσάλους.

Ο δεύτερος χώρος, που προεξείχε κατά 1 περ. μ. σε σχέση με το προηγούμενο σπίτι, ονομάστηκε «Οικία Β». Αποκαλύφθηκε κατά μικρό μόνο τμήμα. Εκτός από το τμήμα τοίχου που μοιραζόταν με την «Οικία Α», διατήρησε μικρά τμήματα του ανατολικού και δυτικού τοίχου, πάχους 0,15-0,20 μ. και σωζόμενου ύψους 0,20 περ. μ., που υποδεικνύουν ορθογώνια κάτοψη. Ήταν και αυτοί κατασκευασμένοι κατά την τεχνική του στοιβαχτού πηλού. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου φαίνεται ότι υπήρχαν πασσαλότρυπες. Βρέθηκε και στο δωμάτιο αυτό ελλειψοειδής πηλοκατασκευή, με τοιχώματα ύψους 0,40 περ. μ., κατασκευασμένα από ωμό στοιβαχτό πηλό. Επίσης αγγεία και μικροαντικείμενα.

Υποτέθηκε από τα στοιχεία των δύο οικιών που βρίσκονταν στις παρυφές του οικισμού του Καστανά, ότι το σύνολο των κατοικιών στην άκρη της εγκατάστασης διατασσόταν κατά τρόπο ώστε οι εξωτερικοί τους τοίχοι να διαμορφώνουν έναν οχυρωματικό περίβολο ύψους 2 περ. μ., στοιχείο άγνωστο στη Μακεδονία, ωστόσο γνωστό από το Ezero της Βουλγαρίας.

Στρώμα 23b²¹ (πίν. LVI. 3): το στρώμα απέδωσε διάφορα κατάλοιπα, ορισμένα από τα οποία αποδόθηκαν σε ορθογώνια κατοικία με τοίχους από στοιβαχτό πηλό, για την οποία δεν

²⁰ ό.π., 45-53.

²¹ ό.π., 53-55.

εξήχθη συγκεκριμένη κάτοψη. Στο εσωτερικό της φαίνεται ότι υπήρχαν πάσσαλοι οι οποίοι στήριζαν την οροφή. Βρέθηκε και εδώ εξέδρα, ορθογώνιου σχήματος, με τις εξωτερικές πλευρές καμένες. Περιβαλλόταν από σειρά λίθων και αργιλόχωμα. Το ύψος της ήταν 0,15 περ. μ.

Στρώμα 23a²² (πίν. LVI. 4): στο στρώμα αυτό βρέθηκε επίσης τμήμα ορθογώνιου κτηρίου, με διατηρημένα ίχνη δύο τοίχων, του βόρειου και δυτικού. Η ακριβής μορφή της επιφάνειας των δύο τοίχων δεν στάθηκε δυνατόν να διακριθεί, καθώς η κατασκευή τους από ακατέργαστο χτυπητό χώμα προκάλεσε την πλήρη σχεδόν εξαφάνισή τους. Ένα μόνο κομμάτι του δυτικού τοίχου στάθηκε δυνατόν να διατηρηθεί, προφανώς επειδή κήκε. Είχε πάχος 0,15 περ. μ. και διατηρήθηκε σε ύψος 0,40. Στο εσωτερικό του κτίσματος διατηρήθηκαν εστία και δύο εξέδρες. Η εστία, τοποθετημένη σε ίσες αποστάσεις από τους τοίχους του σπιτιού, ήταν πεταλόσχημη, με προσανατολισμό Β-Ν. Το μήκος της έφτανε στα 1,50 περ. μ., ενώ το πλάτος της στα 0,80. Το ύψος της έφτανε τα

0,15 μ. Κατασκευάστηκε από καθαρό πηλό, η καύση του οποίου διαμόρφωσε επιφανειακά μία κρούστα πάχους 0,02 περ. μ. Το γεγονός ότι παρατηρήθηκαν δύο τέτοια επάλληλα στρώματα υπέδειξε ανανέωση της εστίας. Ενδιαφέροντα στοιχεία από το εσωτερικό του σπιτιού ήταν δύο λεκάνες με βελανίδια, σκαμμένες στο έδαφος. Η μία, σε επαφή με την εστία, είχε εύρος 0,20 περ. μ. και βάθος 0,10. Η άλλη ήταν λίγο μεγαλύτερη. Η μία από τις εξέδρες ήταν ορθογώνια, είχε ύψος 0,20 περ. μ. και ήταν κατασκευασμένη από λίθους και ωμό πηλό. Η δεύτερη αποτελείτο από έναν κυκλικό δίσκο με λίθινα τοιχώματα και γέμισμα από κιτρινωπό άψητο πηλό. Είχε ύψος 0,10 περ. μ.

Στρώμα 22b²³ (πίν. LVI. 5): τα χαρακτηριστικότερα κατάλοιπα του στρώματος ήταν τα υπολείμματα μιας εστίας, καθώς και ένας κυκλικός λάκκος με απότομα τοιχώματα, για τον οποίο δεν αποκλείστηκε η πιθανότητα να ανήκει σε έναν ταφικό λάκκο. Επίσης συγκέντρωση από θραύσματα και όστρακα αγγείων, υφαντικά βάρη και σφονδύλια.

²² ό.π., 55-58.

²³ ό.π., 58-60.

Θέση: Το Αξιοχώριον, καλούμενο έως το 1928 Βαρδαρόφτσα, βρίσκεται στο ΝΔ άκρο του νομού Κιλκίς (Πίν. LVII. 1), σε απόσταση 49 χλμ. ΝΔ της ομώνυμης πρωτεύουσας του νομού¹.

Όνομα: Το σημερινό όνομα της Τούμπας οφείλεται στην κοινότητα Αξιοχωρίου. Ο Heurtley αναφέρει τη θέση με το παλαιό της όνομα, Βαρδαρόφτσα². Στην εποχή του επρόκειτο για χωριό με λίγα σπίτια και μία εκκλησία³.

Μορφή: Σύμφωνα με την παρεχόμενη από τον Heurtley σχολιασμένη φωτογραφία της θέσης, αλλά και τα σχετικά σχέδια, πρόκειται για συνδυασμό Τούμπας με Τράπεζα (Πίν. LVII. 2, LVIII. 1)⁴. Η κλίμακα που παρατίθεται στο τοπογραφικό της ανασκαφής υποδεικνύει ότι η τούμπα είχε σχετικά στρογγυλεμένη μορφή, με διαστάσεις 95 x 75 περ. μ., ενώ η τράπεζα που την περιέβαλλε ήταν πολύ μεγαλύτερη, με διαστάσεις που θα προσέγγιζαν τα 370 x 300 περ. μ.

Έρευνα: Από τα γραφόμενα στην εισαγωγή του βιβλίου του για την προϊστορική Μακεδονία, και από τη σχετική αναφορά στο Heurtley –

Hutchinson 1925-1926, συνάγεται ότι στην τούμπα ανέσκαψε ο Heurtley, για λογαριασμό της Αγγλικής Σχολής Αθηνών, κατά τα έτη 1925 και 1926⁵ (τον Μάρτιο κάθε έτους).

Ανασκαφές: Οι έρευνες του Heurtley, όπως ήδη σημειώθηκε, είχαν διάρκεια δύο περιόδων, και εξελίχθηκαν κατά τον εξής τρόπο (Πίν. LVIII. 1): κύρια τομή με μεγάλο μήκος και πλάτος 3 μ. ανοίχθηκε στην κορυφή της τούμπας (1925) ενώ λίγο μακρύτερα από την κορυφή προστέθηκαν ορισμένες ακόμα τομές (1926), μικρότερες, περιφερειακά της κύριας, που ονοματίστηκαν σύμφωνα με τον προσανατολισμό τους (π.χ. νότιος λάκκος, ανατολικός λάκκος κ.λ.π.). Το βάθος της επίχωσης που ερευνήθηκε συνολικά, καθώς όλες οι τομές δεν άρχιζαν στο ίδιο βάθος από την κορυφή, αλλά ακολουθούσαν τις υψομετρικές διαφορές του λόφου ήταν μεγάλο, καθώς το παρθένο χώμα προσεγγίστηκε στα 17,5 μ. κάτω από το ανώτερο σημείο έναρξης των εργασιών⁶.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Όλες οι περιόδοι της Εποχής του Χαλκού αναγνωρίστηκαν στη θέση, που κατοικήθηκε και στην Εποχή του Σιδήρου, έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (Πίν. LVIII. 2). Το πάχος των στρωμάτων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού αντιστοιχούσε στο 1/5 περίπου των επιχώσεων που αποδόθηκαν σε ολόκληρη τη Χαλκοκρατία.

Ο Heurtley απέδωσε στην ΠΕΧ τα τελευταία 3,5 μ. της ανασκαφής (διαίρεσε την επίχωση σε 17,5 μ. και 35 ημίμετρα), αναγνωρίζοντας διαδοχικούς οικισμούς⁷. Οι χρονολογικοί συσχετισμοί που επιχειρεί ο Ασλάνης⁸ αποδίδουν περισσότερο από το κατώτερο μισό της επίχωσης αυτής στην πρώιμη ΠΕΧ, ενώ το υπόλοιπο καταχωρείται στη μέση και ύστερη φάση, με ευρύτερη χρονολογικά τη μέση. Τα ευρήματα που περιγράφει ο Heurtley, χρονολογούνται, σύμφωνα με τους συσχετισμούς αυτούς, στην πρώιμη φάση της

¹ Ε.Γ.Ε., Τόμος Α', 129.

² Heurtley, PM, 36.

³ Heurtley – Hutchinson 1925-1926, 4.

⁴ Heurtley – Hutchinson, ό.π., 1, 5 εικ. 4-5. Heurtley, ό.π. υποσημ. 2, 36, εικ. 35.

⁵ Heurtley – Hutchinson, ό.π., 4. Heurtley, ό.π., xx.

⁶ Heurtley – Hutchinson, ό.π.

⁷ ό.π., 8.

⁸ Aslanis 1985, 207-223.

ΠΕΧ. Αρκετά διευκρινιστική παρουσιάζεται η Alram-Stern⁹, που συνοψίζει αυτούς τους χρονολογικούς συσχετισμούς κατά τον τρόπο του παρακάτω πίνακα.

ΠΕΧ	Στρώματα Αξιοχωρ. σε ημίμετρα	Οικισμοί Αξιοχωρ.	Στρώματα Καστανά
Πρώιμη	35-33	1-3	28-24
Μέση	33-31/30	4	23a / b
Ύστερη	31/30-30/29	5	22b

Προσθέτουμε εδώ ότι τη στρωματογραφία και κεραμική της ΠΕΧ του Αξιοχωρίου σημειώνει ο Heurtley ως Περίοδο Α και αποδίδει σε αυτήν τους Οικισμούς 1-6¹⁰, αν και ο 6^{ος}, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα και όπως ήδη σημειώθηκε, θεωρείται Μεσοελλαδικός.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στο κατώτερο μισό της επίχωσης που αντιστοιχούσε στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Πίν. LVIII. 2) ο Heurtley¹¹ βρήκε αλληπάλληλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τα οποία απέδωσε σε διαδοχικές οικίες κατασκευασμένες από καλαμωτή και στοιβαχτό πηλό: κυρίως πηλό

διαφόρων χρωμάτων, στάχτες και καμένα καλάμια (Οικισμοί 1-3, στρώματα από το 16^ο έως το 17,50^ο μ./περ. 33^ο έως 35^ο ημίμετρο). Απλή σειρά λίθων προερχόταν πιθανώς από λίθινο θεμέλιο. Βρέθηκε στο 16^ο μ./32^ο ημίμετρο, αποδόθηκε δε στον 4^ο οικισμό, και πάλι στα όρια της ΠΕΧ. Σημειώνεται χαρακτηριστικά έως το πρώτο λίθινο θεμέλιο που είχε βρεθεί έως εκείνη την ώρα¹². Από τους χρονολογικούς συσχετισμούς που σημειώθηκαν πιο πάνω, φαίνεται ότι ανήκει στη μέση φάση της ΠΕΧ. Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι ο Heurtley σημείωσε τη στρωματογραφική αλλαγή του 16^{ου} μ., τη συνδύασε μάλιστα με την εμφάνιση των λίθινων θεμελίων στη θέση, θεώρησε ωστόσο ότι δεν υφίσταντο περαιτέρω διαφοροποιήσεις στα ευρήματα (κεραμική κ.ά.)¹³. Λίθινα θεμέλια εντοπίστηκαν και στο 15,25^ο μ./30^ο ημίμετρο, τμήμα της επίχωσης καταχωρημένο στην ύστερη φάση της ΠΕΧ (Οικισμός 5). Αποδόθηκαν σε κτίριο η κάτοψη του οποίου δεν ήταν δυνατόν να αποσαφηνισθεί. Επρόκειτο για συσσώρευση λίθων, προσανατολισμού περίπου Β-Ν, και μήκους 3,90 μ. Ο «τοίχος» είχε μεγάλο πλάτος (1,29 μ.) και αποτελείτο από μικρούς λίθους στην κατώτερη σειρά. Δεύτερη σειρά, αποτελούμενη από μεγάλους λίθους, είχε πλάτος 0,60 μ. Λίθινη εστία αποδόθηκε στο ίδιο επίπεδο, ενώ βρέθηκε μία ακόμα λίγο ψηλότερα¹⁴. Δεν αναφέρονται περισσότερα για τα κατάλοιπα της ΠΕΧ.

⁹ Alram-Stern 2004, 804.

¹⁰ Heurtley – Hutchinson, ό.π. υποσημ. 3, 12 κεξ.

¹¹ ό.π., 8. Heurtley, ό.π. υποσημ. 2.

¹² Heurtley – Hutchinson, ό.π.

¹³ ό.π., 10.

¹⁴ ό.π., 41.

ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Σέρβια

σελ. 79-85

Αιανή (Πολεμίστρα, Λειβάδια)

σελ. 86-87

Αρμενοχώριον

σελ. 88-90

Μάνδαλο

σελ. 91-92

Αρχοντικό

σελ. 93-97

Θέση: Η αρχαία θέση των Σερβίων βρίσκεται 6 χλμ. βόρεια της ομώνυμης πόλης (Πίν. LIX. 1), στη δεξιά όχθη του ποταμού Αλιάκμονα, κοντά στη γέφυρα από την οποία περνά ο δρόμος Λάρισας – Κοζάνης¹. Μετά από την κατασκευή υδροηλεκτρικού φράγματος στην περιοχή η κοιλάδα πλημμύρισε και ο οικισμός βυθίστηκε μέσα στην τεχνητή λίμνη Πολυφύτου² (Πίν. LIX. 2).

Όνομα: Το όνομα οφείλεται στην πόλη των Σερβίων, από την οποία, όπως σημειώθηκε, ο οικισμός απέιχε λίγα χλμ. (Πίν. LIX. 1)

Μορφή³: Η τούμπα επιβίωσε έως το 1974 έχοντας τη μορφή χαμηλού λόφου σχηματισμένου επάνω σε ένα ποτάμιο άνδηρο, περί τα 17 μ. επάνω από το επίπεδο του Αλιάκμονα⁴. Με το χαμηλό αυτό ύψος διέφερε από πολλές μακεδονικές τούμπες και τις θεσσαλικές μαγούλες⁵.

Έρευνα: Η θέση εντοπίστηκε από τον Wace το 1909 και ανασκάφηκε για πρώτη φορά και για μία μόνο περίοδο από τον Heurtley το 1931⁶

(Πίν. LX. 1). Των εργασιών του Heurtley είχαν προηγηθεί επιφανειακές έρευνες από τους Wace και Thompson μεταξύ 1911 και 1913, ενώ οι πρώτες μετά τον Heurtley ανασκαφές διενεργήθηκαν από το 1971 έως το 1973 (Πίν. LX. 2) και χαρακτηρίστηκαν ως σωστικές⁷. Η νέα ανασκαφή έγινε υπό την απειλή πλημμύρας στη θέση λόγω του φράγματος που θα κατασκευαζόταν στον Αλιάκμονα (Πίν. LX. 3), ώστε να εξασφαλιστεί η παροχή υδροηλεκτρικής ενέργειας και να ελεγχθεί η άρδευση της παράκτιας περιοχής. Τρεις ανασκαφικές περίοδοι προηγήθηκαν της κατασκευής του φράγματος⁸ και αποτέλεσαν την κοινή προσπάθεια της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Βρετανικής Σχολής Αθηνών⁹.

Ανασκαφές: Τομές Heurtley (Πίν. LX. 1, LXI): Δύο μεγάλες τομές ανοίχθηκαν από τον Heurtley στην κορυφή του λόφου, η D στο δυτικό κέντρο, και η F, 40 μ. ΒΑ της D, σε κεκλιμένο επίπεδο. Μεταξύ τους ανοίχθηκε μικρότερη τομή, η E. Η τομή F διαιρέθηκε σε μικρότερες τομές των 4 τ.μ. η κάθε μία.

Τομές 1971-1973 (Πίν. LX. 2, LXII. 1): Ακολούθησαν το 1971 μικρές, αρχικά, δοκιμαστικές τομές και στη συνέχεια τέσσερις κύριες, διαστάσεων 4 x 4 μ., στις οποίες προστέθηκε μία ακόμη. Χαράχθηκαν 15 μ. νότια της σημαντικότερης τομής F του Heurtley¹⁰. Νέες τομές απαιτήθηκαν έως το τέλος της ανασκαφικής έρευνας εκτός κύριας περιοχής, ώστε να διερευνηθεί εκτενέστερα η ΠΕΧ¹¹. Η έρευνα επεκτάθηκε σε κοντινή περιοχή, 400 μ. μακρύτερα και προς το ρεύμα του ποταμού, όπου δόθηκε η ευκαιρία για τη διερεύνηση πρώιμων Νεολιθικών στρωμάτων¹².

⁷ Morrison, ό.π. υποσημ. 3, 1.

⁸ Serbia, ό.π. υποσημ. 2, xxvii. Ridley – Rhomiopoulou, ό.π. υποσημ. 6, 27-28. Rhomiopoulou – Ridley 1973, 419.

⁹ Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 185-188 και υποσημείωση 4. Serbia, ό.π., 10.

¹⁰ Ridley – Rhomiopoulou, ό.π. υποσημ. 6, 28.

¹¹ Rhomiopoulou – Ridley, ό.π. υποσημ. 8, 419.

¹² Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 188.

¹ Serbia Preliminary 1979, 185.

² Serbia I 2000, 5.

³ Λεπτομέρειες για τη γεωμορφολογία της θέσης παρατίθενται στο Morrison 1973, 425-426.

⁴ Serbia, ό.π. υποσημ. 2.

⁵ Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1.

⁶ Ridley – Rhomiopoulou 1972, 27. Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Η στρωματογραφία των Σερβίων κατέδειξε δύο φάσεις της Νεολιθικής περιόδου και μεγάλο τμήμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹³. Μεγάλοι λάκκοι της Υστερορωμαϊκής ή Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου, που εισχώρησαν έως τα Νεολιθικά στρώματα, διατάραξαν σε μεγάλο βαθμό τη στρωματογραφία ορισμένων τομών¹⁴ (Πίν. LXII. 1). Ο Heurtley το 1932 καθόρισε τρία στρώματα (I-III), σύμφωνα με την κεραμική, μέσα στα οποία περιέχονταν αρκετοί οικισμοί. Θεώρησε ότι η εγκατάσταση στα Σέρβια γνώρισε δύο κύριες περιόδους, η πρώτη από τις οποίες ήταν η Πρώιμη Νεολιθική (γνωστή πλέον ως Μέση Νεολιθική), και η δεύτερη η Ύστερη Νεολιθική (Πίν. LXI), ακολούθησε δε η κατοίκηση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Το 1939 προχώρησε σε ορισμένες διορθώσεις, καθώς δεν γινόταν πια σαφής αναφορά στα τρία στρώματα. Καταμέτρησε πέντε «Πρώιμους Νεολιθικούς», στην πραγματικότητα Μέσους Νεολιθικούς οικισμούς, που χαρακτηρίζονταν από συνεχή κατάλοιπα πάχους 2 μ. Μετά από αυτούς τοποθέτησε την Ύστερη Νεολιθική εγκατάσταση, στην οποία απέδωσε δύο οικισμούς, ο δεύτερος εκ των οποίων είχε αρχικά τοποθετηθεί στο στρώμα III και χαρακτηριστεί ως οικισμός της ΠΕΧ. Ο δεύτερος αυτός οικισμός αναγνωρίζεται πλέον ως εγκατάσταση της ΠΕΧ, και ανήκει στη φάση των ορυγμάτων και ισοπεδώσεων του χώρου, που σηματοδότησαν την επανεγκατάσταση στα Σέρβια (φάση 8 της ανασκαφής 1971-73)¹⁵ (Πίν. LXII. 2).

Πρώιμα Νεολιθικά στρώματα βρέθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα 400-500 μ. μακρύτερα της κύριας περιοχής, ελάχιστα σκόρπια κατάλοιπα όμως στην κύρια θέση. Ακολούθησε, στην κύρια περιοχή, πλήρες Μέσο Νεολιθικό στάδιο, ενώ η μετάβαση προς την Ύστερη Νεολιθική ήταν βαθμιαία, χωρίς στρωματογραφική διακοπή. Η κατοίκηση γνώρισε μεγάλο κενό πριν από την έλευση της ΠΕΧ. Τότε ανοίχθηκαν ορύγματα μεγάλου βάθους, τα μόνα σημαντικά κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας, καθώς δεν διατηρήθηκαν ίχνη οικιών. Χαρακτηρίστηκαν ως φάση 8 (Πίν. LXII. 2). Άλλος ένας οικισμός της ΠΕΧ ακολούθησε μετά από σύντομο διάστημα, τα κύρια κατάλοιπά του δε

αντιπροσωπεύουν αβαθείς λάκκοι της φάσης 9 (Πίν. LXIII. 1) και δάπεδα σπιτιών και επίπεδα αυλών της φάσης 10 (Πίν. LXIII. 2). Μετά την ΠΕΧ ο οικισμός ερημώθηκε και έμεινε ακατοίκητος έως τη Βυζαντινή εποχή, παρά την εμφάνιση οστράκων της ΥΕΧ, αλλά και ελληνιστικής και ρωμαϊκής κεραμικής. Μετά τον 12^ο μ.Χ. αι. η θέση έμεινε αδιατάρακτη ως τον 20^ο αι., οπότε ακολούθησαν στρατιωτικές εγκαταστάσεις και αβαθής καλλιέργεια¹⁶.

Συνολικά για τη στρωματογραφία των Σερβίων μπορούν να συνοψισθούν τα εξής: Η στρωματογραφία του 1971-73 δεν παρουσιάζει ακριβή αντιστοιχία με αυτή του 1930. Ορίσθηκαν οι εξής φάσεις: από τις Ridley και Wardle αναγνωρίστηκαν ένδεκα φάσεις, επτά από τις οποίες χαρακτηρίστηκαν ως νεολιθικές, τρεις ως ανήκουσες στην ΠΕΧ και μία, πολύ υστερότερη, βυζαντινή. Πρέπει να σημειωθούν εδώ τρεις σημαντικές διαπιστώσεις: **A)** Οι φάσεις της ΠΕΧ κατά Ridley και Wardle είναι οι 8, 9 και 10¹⁷. **B)** Γίνεται διόρθωση της φάσης III του Heurtley (Heurtley 1932), η οποία δεν θεωρείται πλέον Ύστερη Νεολιθική 2 (Heurtley 1939), αλλά ως συμβαδίζουσα εν μέρει με τη φάση 8 της ΠΕΧ. Μάλιστα ο Heurtley αρχικά είχε αναγνωρίσει χαρακτήρα της ΠΕΧ στη φάση (1932) αλλά έκανε τελικά διόρθωση σε Ύστερη Νεολιθική 2 (1939)¹⁸. **Γ)** Ορισμένα στοιχεία του στρώματος III του Heurtley (πήλινα δάπεδα, αυλές, εστίες) ξεπερνούν ακόμα και τη φάση 8 και συγκαταλέγονται ανάμεσα στα κατάλοιπα των φάσεων 9 και 10 όπως αυτές ορίσθηκαν στα 1971-73¹⁹.

Έγινε προσπάθεια να συσχετιστούν οι δύο διαφορετικές περίοδοι της ΠΕΧ στα Σέρβια με την ΠΕ II και III της Νότιας Ελλάδας. Η φάση 8 έδωσε χρονολόγηση ελαφρώς υστερότερη από τους Σιταγρούς IV και τη Λίμνη Βουλιαγμένη 1 (πρώιμη ΠΕ II), σύγχρονη όμως με το Μάνδαλο III και την Πεντάπολη I. Θεωρήθηκε ελαφρώς προωιότερη από τον ΠΜ II Μύρτο και την ΠΕ II Λέρνα²⁰. Δύο χρονολογήσεις από τη Φάση 9 θεωρήθηκαν υστερότερες από της Αργισσας, η οποία βασίστηκε σε δύο επίπεδα με ΠΕΧ III κεραμική. Φαίνεται ότι το υλικό αυτό αντιστοιχεί στην Ύστερη ΠΕ II και στο πρώτο τμήμα της ΠΕ III και οι χρονολογήσεις των Σερβίων είναι

¹³ Ridley – Rhomiopoulou, ό.π. υποσημ. 6.

¹⁴ ό.π., 30.

¹⁵ Servia, ό.π. υποσημ. 2, 7.

¹⁶ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 189.

¹⁷ Servia, ό.π. υποσημ. 2, 21.

¹⁸ ό.π.

¹⁹ ό.π.

²⁰ ό.π., 18.

υστερότερες από της Λέρνας III (τελική) και της Βουλαιγμένης 2, που ανήκουν στην ΠΕ II, αλλά και από το Λευκαντί (ΠΕ III). Επίσης λίγο υστερότερες από την Πεντάπολη II και τους Σιταγρούς Vb, πλήρως όμως εναρμονισμένες με το Αρχοντικό 1 και 2. Ο Manning χρονολόγησε τη φάση 8 στην αρχή ή νωρίς στην 3^η χιλιετία και τη φάση 9 στο β' μισό της 3^{ης} χιλιετίας, ίσως προς το τέλος της²¹.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ευρήματα Heurtley: Θα αναφερθούν εν συντομία τα ευρήματα του Heurtley (Πίν. LXII. 1), που συμβαδίζουν εν μέρει με τη φάση 8 και ανήκουν στο αρχαιότερο στάδιο της ΠΕΧ στα Σέρβια, ωστόσο φαίνεται ότι την ξεπερνούν και εκτείνονται στις φάσεις των νεότερων ανασκαφών 9 και 10. Σημειώνονται²² ακανόνιστα διατηρημένα δάπεδα από πατημένο χώμα, που ήταν διαταραγμένα και δεν έδωσαν ικανοποιητικές ενδείξεις για τις κατόψεις των οικιών. Λιθόστρωτα βρέθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Δύο σχεδόν κυκλικές λιθόστρωτες εστίες εντοπίστηκαν κατά χώραν, η μία κοντά σε ασαφή λίθινη κατασκευή αποτελούμενη από ασβεστόλιθους και με διάμετρο 0,80 μ. Στρώμα μαλακού χώματος που περιείχε στάχτες και κάρβουνα επάνω σε χωμάτινο δάπεδο, υποδεικνύει καταστροφή του οικισμού από φωτιά.

Δεν έγινε κατανοητό την περίοδο των νεότερων ανασκαφών εάν τα καταχωρημένα στο στρώμα III του Heurtley, που μόλις αναφέρθηκαν, ήταν στοιχεία της φάσης 8 ή ανήκαν στις 9 και 10. Ο ίδιος δεν αναφέρθηκε σε ορύγματα, ωστόσο η περιγραφή της κεραμικής υποδεικνύει ότι τμήμα του επιπέδου που ανέσκαψε ανήκει στη φάση 8 και αντιπροσωπεύει την εγκατάσταση της περιόδου αυτής²³.

ΦΑΣΗ 8 (1971-1973): Τα Σέρβια εγκαταλείφθηκαν μετά από καταστροφή της Ύστερης Νεολιθικής και δεν γνώρισαν ανθρώπινη εγκατάσταση για τα επόμενα 2500 περίπου χρόνια. Η δραστηριότητα επανήλθε στη θέση κατά την ΠΕΧ, οπότε τοποθετούνται χρονολογικά τέσσερα ή πέντε ιδιότυπα

ορύγματα²⁴. Το πλάτος τους κυμαινόταν στην κορυφή από τα 2,20 έως τα 5 μ. Οι πλευρές τους ήταν απότομα σκαμμένες έως το βάθος των 3,5 περ. μ., ενώ ο πυθμένας τους ήταν στενά διαμορφωμένος ώστε να σχηματίζει ένα V με πλάτος χαμηλά μεταξύ 0,25 και 0,40 μ. Το περιεχόμενό τους ήταν αξιοσημείωτα συνεπές, αποτελούμενο από δομικά κατάλοιπα, καμένα ή ωμά επιχρίσματα, λίθους, κεραμική και μικρά ευρήματα προηγούμενων φάσεων, καθώς και όστρακα. Να σημειωθεί εδώ ότι ανάλογα ορύγματα καταγράφηκαν και ΝΔ του οικισμού κατά την κατασκευή της γέφυρας της Λίμνης Πολυφύτου, υποδεικνύοντας εξάπλωση του συνόλου σε εκτεταμένη περιοχή²⁵. Η ερμηνεία των ορυγμάτων είναι ασαφής. Αποδόθηκαν σε διπλό ομόκεντρο αμυντικό σύστημα αλλά και σε περιβόλους που οριοθετούσαν χωριστές ομάδες κατασκευών. Στην ενίσχυση της θεωρίας περί περιβόλων συνέβαλαν τέσσερις πασσαλότρυπες που εντοπίστηκαν στον πυθμένα δύο ορυγμάτων, ωστόσο σε αντίθεση με μία τέτοια λειτουργία έρχεται η απουσία προσανατολισμού και κανονικού σχεδίου των μεγάλων αυτών αυλακιών. Δυσχέρεια επίσης αποτελεί η παρουσία ανάλογων ορυγμάτων, ίδιας χρονολόγησης, στην περιοχή της γέφυρας, απομακρύνοντας μάλλον την αποκατάσταση του συνόλου στην κύρια θέση ως τετράγωνου περιβόλου από διπλό όρυγμα και με δύο ή τέσσερις εισόδους²⁶.

Εκτός από ένα πολύ αποσπασματικό και διαταραγμένο επίπεδο λευκού πηλού σε δοκιμαστική τομή κοντά στην ανασκαφή του Heurtley, δεν βρέθηκαν άλλα στρώματα κατοίκησης της Φάσης 8 στα 1971-73²⁷. Ορισμένα στοιχεία μπορούν να εξαχθούν από την επίχωση των ορυγμάτων. Τρία επίπεδα οικιστικών καταλοίπων στον πυθμένα ενός, υποδεικνύουν ότι τα ορύγματα παρέμεναν ανοιχτά κατά τη διάρκεια της περιόδου. Επάνω από τα κατάλοιπα αυτά διακρίθηκαν δύο στρώματα πλήρωσης, πιθανώς προερχόμενα από ισοπέδωση της περιοχής σε σύντομη χρονική περίοδο, ώστε να ισοπεδωθεί ο χώρος για τον οικισμό της Φάσης 9²⁸. Είναι πολύ πιθανόν η ισοπέδωση της Φάσης 9 εξαφάνισε τα προγενέστερα στρώματα κατοίκησης. Αγγεία

²¹ ό.π.

²² Heurtley, PM, 55.

²³ Servia, ό.π. υποσημ. 2, 58.

²⁴ ό.π., 55.

²⁵ ό.π., 56.

²⁶ ό.π.

²⁷ ό.π.

²⁸ ό.π., 58.

που δημοσίευσε ο Heurtley φαίνεται ότι προέρχονται από στρώματα της Φάσης 8²⁹.

ΦΑΣΗ 9 (1971-1973): Μετά την κατάργηση των ορυγμάτων και τη σκόπιμη, προφανώς, πλήρωσή τους, τα Σέρβια εξακολούθησαν να κατοικούνται, αν και η διαφοροποίηση της κεραμεικής υποδεικνύει κενό στην εγκατάσταση, ή στρωματογραφική ανακολουθία. Στρωματογραφικά διακρίνονται δύο φάσεις, που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, χαρακτηρίστηκαν ως 9 και 10. Οι δύο αυτές φάσεις διαχωρίζονταν από σειρά δαπέδων κατοικιών που βρέθηκαν σχεδόν σε κάθε περιοχή. Η φάση 9, ουσιαστικά κάτω από τα δάπεδα, χαρακτηριζόταν από μεγάλο αριθμό αβαθών ακανόνιστων λάκκων, που γεμίστηκαν με οικοδομικά κατάλοιπα από σκληρό πηλό, χωρίς να έχουν καεί, επάνω στα οποία διατηρήθηκαν ίχνη από δοκούς και κλαδιά. Τα κατάλοιπα ανήκαν πιθανότατα σε κατοικίες που προηγήθηκαν των διασωθέντων δαπέδων και που, μετά την κατάργησή τους, αποτέλεσαν υλικό που συσσωρεύτηκε στους λάκκους³⁰. Εκτός από τους λάκκους, στη φάση Εννέα μπορεί να αποδοθεί και ένας αριθμός δαπέδων, η αποσπασματική διατήρηση των τελευταίων, ωστόσο, καθιστά δύσκολη τη διάκριση της στρωματογραφικής τους σχέσης με τους λάκκους. Όλοι οι λάκκοι, εκτός από δύο, σφραγίστηκαν από τις αυλές της φάσης 10 ή από πήλινα δάπεδα. Ένας λάκκος σφραγίστηκε πριν από το τέλος της φάσης 9 και ένας άλλος εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στη φάση 10. Δύο τύποι αβαθών και ακανόνιστων λάκκων αναγνωρίστηκαν: ο Τύπος 1 ήταν γεμάτος οικοδομικά κατάλοιπα και ο Τύπος 2 με μαλακό χώμα και οικιακά κατάλοιπα (σκουπίδια)³¹. **Τύπος 1 λάκκων:** Καταμετρήθηκαν 16 λάκκοι του τύπου αυτού. Ήταν χαλαρά γεμισμένοι με ωμά οικοδομικά κατάλοιπα ανακατεμένα με στάχτη, λίθους, όστρακα και οστά. Μεγάλα αποτυπώματα από ξύλα και καλάμια διασώθηκαν στα επιχρίσματα. Ένας λάκκος περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμεικής με αρκετά, σχεδόν ακέραια, αγγεία. Όλοι εκτός από έναν σφραγίστηκαν από δάπεδα της φάσης 10 ή τις επιφάνειες λιθόστρωτων αυλών. Ένας λάκκος γέμισε και σφραγίστηκε πριν το πέρας της φάσης 9³². **Τύπος 2 λάκκων:** Είναι

σύγχρονος με δύο δάπεδα, ένα λίθινο και ένα από πατημένο χώμα, και εκπροσωπείται από ένα μόνο παράδειγμα. Ορυγμα της φάσης 8, γεμίστηκε με οικοδομικά κατάλοιπα, στη συνέχεια σφραγίστηκε μερικώς από σκληρή πετρώδη επιφάνεια και μερικώς από ένα χωμάτινο δάπεδο. Το τελευταίο παραβιάστηκε από ένα σχετικά αβαθή αλλά ευρύ λάκκο που εισχώρησε και στο γέμισμα του ορυγματος της Φάσης 8. Ο λάκκος δεν περιείχε δομικά κατάλοιπα, αλλά ήταν γεμάτος με λίθινα, κεραμικά και οστέινα θραύσματα. Υστερότερο δάπεδο από κίτρινο πηλό που ανήκε στην Κατασκευή 1 (βλ. παρακάτω) δεν παραβίασε τα όρια του λάκκου, που συνέχισε να χρησιμοποιείται στον οικισμό της φάσης Δέκα³³.

Οι κατασκευές που αναγνωρίστηκαν στη φάση 9 ήταν οι εξής:

Κατασκευή 1: αποδόθηκαν σε αυτή τρεις τοίχοι, που αντιπροσωπεύονταν από ταινία κίτρινου πηλού (τοίχος w), από περιχέλιωμα στο δάπεδο (τοίχος s) και από σειρά 4 οπών πασσάλων (τοίχος e), μία εκ των οποίων είχε ανοιχθεί μέσα σε τάφρο θεμελίωσης. Το βόρειο όριο της κατασκευής αυτής δεν βρέθηκε αλλά απείχε τουλάχιστον 7,5 μ. Στην κοντινή περιοχή βρέθηκε δάπεδο από πατημένο χώμα, που καλυπτόταν από οικοδομικά κατάλοιπα³⁴.

Κατασκευή 2: Η κατασκευή 2 καταγράφηκε 3 μ. δυτικότερα της πρώτης. Σκληρό δάπεδο διαστάσεων 2 x 3,5 μ. (Α-Δ x Β-Ν) οριοθετείτο από δύο τοίχους. Ο τοίχος s αντιπροσωπευόταν από ένα επιχρίσμα και μια λωρίδα πηλού. Ο τοίχος w οριζόταν από τρεις πασσαλότρυπες. Εστία οριοθετημένη με χαλίκια βρέθηκε κοντά στη ΝΔ γωνία³⁵.

Κατασκευή 3: Σε πήλινο δάπεδο βρέθηκε σειρά από τέσσερις αβαθείς πασσαλότρυπες που διαχωρίζονταν από αποτυπώματα καλαμιών και λάσπης, που θα πρέπει να ανήκαν σε εσωτερική διαίρεση. Πεταλόσχημο στοιχείο, που αναγνωρίστηκε ως εστία (Πίν. LXIV. 2), κατασκευάστηκε στο δάπεδο. Είχε δικά της πήλινο δάπεδο και περιχέλιωμα ενώ συσχετίστηκαν μαζί της δύο πασσαλότρυπες. Ήταν κατά το πλείστον γεμισμένη με χαλίκια και λίθους, μερικά υπολείμματα επιχρισμάτων και κεραμική³⁶.

²⁹ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 217.

³⁰ ό.π., 219-20.

³¹ Servia, ό.π. υποσημ. 2, 58.

³² ό.π., 60.

³³ ό.π.

³⁴ ό.π.

³⁵ ό.π.

³⁶ ό.π., 61.

Κατασκευή 4: Υστερότερη κατασκευή, που αποτελείται από δάπεδο κίτρινου πηλού, συσχετίστηκε με εστία. Η εστία διασώθηκε ως καμένο πήλινο δάπεδο που τα όριά του καθορίζονται από πέντε μικρές πασσαλότρυπες. Προς ανατολάς μεγάλο χονδροειδές αποθηκευτικό αγγείο βρέθηκε κατά χώραν, τοποθετημένο μέσα στο δάπεδο. Λάκκος στα ΒΑ ήταν επίσης σύγχρονος με το πήλινο δάπεδο. Νότια το πήλινο δάπεδο σφραγιζόταν από μια χαλκωτή αυλή που εκτεινόταν ανατολικά, με την οποία ήταν σύγχρονη μία εστία. Η επιφάνεια της αυλής είχε γνωρίσει διαδοχικές ανακατασκευές και εκτεινόταν τουλάχιστον 1 μ. νοτιότερα³⁷.

ΦΑΣΗ 10 (1971-1973): Τρεις διαδοχικές διασπορές λευκού πηλού σε μεγάλη έκταση (στα κύρια ανασκαφικά τετράγωνα) υπέδειξαν τα επίπεδα των δαπέδων των κατοικιών που θα υπήρχαν στην περιοχή. Σημειώθηκε η πιθανότητα να μην πρόκειται για στρωμένα δάπεδα αλλά για υλικό προερχόμενο από επίχρισμα τοίχων, που κάλυψε πατημένα δάπεδα. Τα ίχνη των κτηρίων δεν ήταν σαφή. Αυτές από χαλίκια οριοθετούν τα λευκά δάπεδα στα νότια και ανατολικά και μικρός αριθμός από ισχνές πασσαλότρυπες που βρέθηκαν σε αυτό το τμήμα. Σειρά από παράλληλες πασσαλότρυπες υποδεικνύει πλάτος 3 περ. μ. ενώ τα λευκά δάπεδα μπορούσαν να ανιχνευθούν σε μήκος 8 περ. μ. προς βορρά, πριν το σημείο καταστροφής τους. Δύο ή τρεις επιφάνειες με σκόρπια μεγάλα όστρακα και οστά στις επιφάνειες των αυλών υπέδειξαν κάποια διάρκεια στην εγκατάσταση. Μικρό τμήμα εστίας φαίνεται ότι κατασκευάστηκε από πηλό χωρίς πυρήνα χαλικιών. Μεγάλος χονδροειδής αποθηκευτικός αμφορέας είχε τοποθετηθεί μέσα σε πήλινο δάπεδο στο νότιο τμήμα της περιοχής αυτής³⁸.

Οι κατασκευές που αναγνωρίστηκαν στη φάση 10 ήταν οι εξής:

Κατασκευή 1: Καμένο πήλινο δάπεδο οριζόταν στο νότιο όριό του από ακμή αποτελούμενη από τέσσερις πασσαλότρυπες και μια γραμμή καμένου επιχρίσματος. Υστερότερο πηλοδάπεδο σωζόταν αποσπασματικά, φαίνεται όμως ότι εντοπίστηκαν στοιχεία της αρχικής του επιφάνειας³⁹.

Κατασκευή 2: Καλά στρωμένο δάπεδο λευκού πηλού στο μέσον του χώρου περιβαλλόταν από δύο τμήματα τοίχων, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ΒΑ-ΝΔ. Ο καθένας διέθετε τάφρο θεμελίωσης, στον πυθμένα της οποίας είχε σκαφτεί πασσαλότρυπα. Το δάπεδο σε κάποια φάση ανακατασκευάστηκε, ενώ επάνω του βρέθηκαν κατάλοιπα από την κατάρρευση της κατασκευής⁴⁰.

Κατασκευή 3: Παρόμοια κατάσταση (Πίν. LXV. 2) καταγράφηκε σε σημείο με λεπτό λευκό πηλοδάπεδο. Μέσα στο δάπεδο είχε τοποθετηθεί μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο. Υστερότερο, μεγαλύτερο δάπεδο, εκτεινόταν στην κοντινή περιοχή. Η ανατολική παρυφή και των δύο δαπέδων οριζόταν από τα κατάλοιπα γκρεμισμένου τοίχου από πηλό⁴¹.

Χαλικόστρωτες αυλές (Πίν. LXV. 2) και δύο ακόμα πήλινα δάπεδα καταγράφηκαν μεταξύ των καταλοίπων της φάσης. Επίσης μια πήλινη εστία⁴². Παρά το ότι δεν μπορούν να οριστούν διαστάσεις κατασκευών, η μεγάλη έκταση των καταλοίπων υποδεικνύει μεγάλο οικισμό στη φάση 10, ανάλογης έκτασης με την εγκατάσταση της Μέσης και Ύστερης Νεολιθικής περιόδου.

ΣΥΝΟΨΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ:

Παρά το μεγάλο κενό μετά την καταστροφή της νεολιθικής φάσης 7, οι κατόψεις των οικιών και οι κατασκευαστικές τεχνικές δεν διαφοροποιήθηκαν ιδιαίτερα. Επτά κατασκευές της ΠΕΧ καταγράφηκαν, αριθμός μικρότερος εκείνου των Νεολιθικών φάσεων, οφειλόταν δε αυτό σε δύο αιτίες: α) στην αποσπασματική φύση της στρωματογραφίας λόγω της διάβρωσης από τη βλάστηση και β) στην ισοπέδωση της φάσης 8 για την εκτεταμένη εγκατάσταση της φάσης 10. Οι πληροφορίες για τη φάση 8 προέρχονται από το γέμισμα τεσσάρων, ίσως πέντε, μεγάλων ορυγμάτων, από ένα αποσπασματικό δάπεδο σε δοκιμαστική τομή του 1971 και από αναφορές του Heurtley στα 1932. Τα χαντάκια καλύφθηκαν από κατάλοιπα κατασκευών που καταστράφηκαν από φωτιά. Ο Heurtley δεν ήταν σε θέση να οριοθετήσει κατόψεις και έτσι δεν μπορούν να δοθούν διαστάσεις κτιρίων για

³⁷ ό.π.

³⁸ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 220.

³⁹ Servia, ό.π. υποσημ. 2, 61.

⁴⁰ ό.π., 62.

⁴¹ ό.π.

⁴² ό.π.

τη φάση 8. Το οικιστικό πλάνο πιθανώς μοιάζει με εκείνο των φάσεων 9 και 10 στο ότι κτίρια από πήλινους τοίχους με ξύλινο πλαίσιο θα μπορούσαν να χωρίζονται από αυλές⁴³.

Τέσσερις κατασκευές βρέθηκαν στη φάση 9 και τρεις στη φάση 10. Αναγνωρίστηκαν από πήλινα δάπεδα, συνήθως μόνα τους, εκτός από ένα που βρέθηκε σε συσχετισμό με τρεις τοίχους (Φάση 9, κατασκευή 1). Οι τοίχοι της φάσης 9 αντιπροσωπεύονταν από έναν συνδυασμό γραμμών πηλού και επιχρισμάτων που συσχετιζόνταν με οπές πασσάλων. Καταγράφηκε μία τάφος θεμελίωσης, με τέσσερις πασσαλότρυπες στην κοίτη της. Οι τοίχοι της φάσης 10 αναγνωρίστηκαν ως γραμμές λάσπης συσχετιζόμενες με πασσαλότρυπες, λάσπη που κατέρρευσε σε συνδυασμό με πασσαλότρυπες και δύο τάφους θεμελίωσης με μία πασσαλότρυπα σε κάθε μία. Πιθανώς τάφοι θεμελίωσης χρησιμοποιήθηκαν για όλες τις κατασκευές των φάσεων 9 και 10, με το γέμισμά τους να αντιπροσωπεύεται από γραμμές πηλού και καμένης λάσπης. Μαρτυρίες για το υλικό των τοίχων βρέθηκαν μόνο μέσα σε γεμίσματα λάκκων της φάσης 9. Αποτυπώματα ξύλου και καλαμιών σε θραύσματα καμένου πηλού υπέδειξαν ότι οι κατασκευές από ξύλινο πλαίσιο και λάσπη χαρακτηρίζαν ακόμα την αρχιτεκτονική στα Σέρβια⁴⁴.

Η μερική κάτοψη της κατασκευής 1 στη φάση 9 έδωσε πλάτος 3,5 μ. και μήκος που θα ξεπερνούσε τα 8 μ. Δεν υφίσταται ένδειξη για την αποδοχή ή την απόρριψη αμίδωτων κατόψεων όπως αυτά στους Σιταγρούς. Η απουσία οπών πασσάλων σε κεντρικά σημεία υποδεικνύει απλό σχέδιο, καθώς μόνοι τους οι τοίχοι, με ή χωρίς τάφο θεμελίωσης, δεν θα μπορούσαν να στηρίξουν σύνθετη ανωδομή. Ένα παράδειγμα της Φάσης 9 δείχνει εσωτερική διαίρεση. Πήλινο δάπεδο διακοπτόταν από σειρά τεσσάρων αβαθών οπών πασσάλων, ενώ θραύσματα στοιβαχτού πηλού με αποτυπώματα καλαμιών ή άχυρων αποκαλύφθηκαν ανάμεσα στις πασσαλότρυπες⁴⁵.

Προσανατολισμός: Σημειώθηκε ο προσανατολισμός δύο κατασκευών της φάσης 9 και τριών της φάσης 10. Τρεις ακολουθούσαν ΒΑ-ΝΔ πορεία (Φ.9/Κ.1, Φ.10/Κ.2 και 3) και δύο Β-Ν (Φ.9/Κ.2, Φ.10/Κ.1)⁴⁶.

Τοίχοι: Σε περιπτώσεις περιοχών καλής διατήρησης των καταλοίπων οι εξωτερικοί τοίχοι αντιπροσωπεύονταν κάτω από το επίπεδο του δαπέδου από σειρές κοντινά τοποθετημένων πασσάλων ή οπών τους, τοποθετημένων σε στενή τάφο θεμελίωσης⁴⁷. Τα όρια της τάφρου σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μπορούσαν πλέον να αναγνωριστούν, οπότε διακρινόταν από το υλικό που τις είχε σφραγίσει. Όταν δεν αναγνωριζόταν τάφος, απλές και μερικές φορές διπλές σειρές από πασσαλότρυπες όριζαν τον τοίχο. Οι εσωτερικοί τοίχοι αναγνωρίζονταν από σειρές μικρών οπών πασσάλων, καθώς δεν χρησιμοποιούσαν τάφρους θεμελίωσης⁴⁸.

Δάπεδα: Βοηθούν στην αναγνώριση των κατόψεων ελλείψει τοίχων. Τα περισσότερα καλύπτονταν με στρώμα καταστροφής, με μικρά ευρήματα και κεραμική στην επιφάνειά τους. Δάπεδα είχαν επιδιορθωθεί και νέες επιφάνειες διαμορφώθηκαν επάνω στα λεπτά στρώματα καταστροφής. Σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης βρίσκονταν όταν οι κατασκευές είχαν καεί, οπότε «ψήνονταν» και σφραγιζόνταν από πεσμένο υλικό⁴⁹. Αναγνωρίστηκαν τρεις τύποι δαπέδων, α) από πατημένο χώμα, β) στρωμένο πηλό και γ) ξύλινα. Τα χωμάτινα σκλήρηναν εξαιτίας της χρήσης τους και όχι λόγω ηθελημένης κατασκευής, επομένως υποδεικνύουν πιθανώς κτήριο χαμηλής ποιότητας, εναλλακτικά βοηθητικό ή προσωρινό χώρο. Αντιθέτως, τα πήλινα δάπεδα από προσεκτικά στρωμένο πηλό σκόπευαν να δημιουργήσουν μια επιφάνεια επίπεδη και ανθεκτική. Πρόκειται για τον κανόνα στα Σέρβια. Η πήλινη επιφάνεια συχνά ανανεωνόταν όταν ένα στρώμα κατοίκησης συσσωρευόταν επάνω στο αρχικό δάπεδο. Ξύλινα δάπεδα δεν αναφέρονται στην ΠΕΧ⁵⁰ (ενδεχομένως περιορίστηκαν στις νεολιθικές φάσεις κατοίκησης).

Αυλές: Επρόκειτο για πολλαπλής λειτουργίας ανοιχτές περιοχές που διαχωρίζαν τις κατοικίες. Χρησίμευαν ως περιοχές απόρριψης και εργασίας, συγκέντρωναν χαρακτηριστικά όπως οι φούρνοι και οι εστίες, ενώ διέσωσαν αποθηκευτικές κατασκευές και λάκκους. Δεν εντοπίστηκαν στη φάση 8⁵¹.

Αποθηκευτικοί χώροι: Αποθηκευτικοί χώροι, όπου διατηρούνταν προϊόντα για

⁴³ ό.π., 77.

⁴⁴ ό.π.

⁴⁵ ό.π., 78.

⁴⁶ ό.π.

⁴⁷ Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 195.

⁴⁸ Serbia, ό.π. υποσημ. 2, 79.

⁴⁹ ό.π., 86.

⁵⁰ ό.π., 89.

⁵¹ ό.π., 91.

κατανάλωση, αναγνωρίστηκαν από συγκεντρώσεις καμένων δημητριακών και οσπρίων. Καταγράφηκαν σε καθορισμένες περιοχές κατοικιών και σε λάκκους. Βρέθηκαν σε ελαφρές κατασκευές των αυλών, στο εσωτερικό των κτηρίων, αλλά και σε μεμονωμένες περιοχές έξω από την περιοχή διαβίωσης. Η αποθηκευτική χρήση των λάκκων είναι πιθανή. Όταν εντοπίστηκαν είχαν χρησιμοποιηθεί πλέον ως αποθέτες απορριμμάτων.

Φούρνοι και εστίες: Το συνηθέστερο στοιχείο που σχετιζόταν με αυλές ήταν μια εστία ή ένας φούρνος. Φούρνος θεωρήθηκε η κατασκευή με στέγη και είσοδο, ενώ εστία (Πίν. LXIII. 1) η αστέγαστη κατασκευή, που συμπεριλαμβάνει πηλό και χαλίκια, έχει δε μαυρίσει από στάχτη και κάρβουνα, ενώ μερικές φορές περιβάλλεται με δακτύλιο πηλού που έχει ψηθεί⁵². Οι φούρνοι ήταν συνολικά 3 ενώ οι εστίες 17. Και οι δύο κατασκευές μπορούσαν να βρίσκονται σε κλειστούς (δάπεδα) ή ανοιχτούς χώρους (αυλές)⁵³. Οι εστίες αντιπροσωπεύονται από πήλινα δάπεδα, αν και μία χαρακτηρίστηκε ως οριζόμενη από χαλίκια. Επίσης ο Heurtley κατέγραψε μία εστία ως «αποτελούμενη από ένα ή περισσότερα στρώματα από μικρά ποταμίσιχα χαλίκια σε υπόστρωμα πηλού. Ένα δάπεδο εστίας το οποίο οριζόταν από πήλινο χείλος, συσχετίστηκε μάλιστα με δύο πασσαλότρυπες, ανήκει στη φάση 9⁵⁴.

Λάκκοι: Δύο ομάδες λάκκων χρονολογήθηκαν στην ΠΕΧ. Ήταν αβαθείς και ακανόνιστοι και θα μπορούσαν να έχουν χρησιμεύσει ως πηγές υλικού για το χώμα με το οποίο θα καλύπτονταν οι τοίχοι. Η μία ομάδα είχε γεμίσει με κτηριακά κατάλοιπα, που συμπεριελάμβαναν καμένες μάζες λάσπης με εντυπώσεις καλαμιών. Η δεύτερη ομάδα περιείχε χώμα και απορίμματα⁵⁵.

Ορύγματα: Όλα βρέθηκαν στην κύρια περιοχή του οικισμού και είχαν ασαφή χρήση. Ερμηνεύτηκαν ως σημαντική προσπάθεια εκ μέρους ανεξάρτητων οικογενειακών ομάδων ή ολόκληρης της κοινότητας, δεδομένου ότι ορισμένα φτάνουν στο βάθος των 3,5 μ. ενώ έχουν παρόμοιο πλάτος στην κορυφή. Ένα από αυτά ανοίχθηκε πριν από την έλευση της ΠΕΧ. Τα υπόλοιπα ανοίχθηκαν στη φάση 8, ενώ ένα τουλάχιστον «επιδιορθώθηκε». Ανεξάρτητα από τον προορισμό τους, φαίνεται ότι σφραγίστηκαν πριν από την έναρξη της φάσης 9. Οι πλευρές τους παρουσίαζαν κλίση 60°, ενώ ο πυθμένας τους ήταν πολύ στενός. Η πλήρωσή τους με κτηριακά κατάλοιπα φαίνεται ότι έγινε σταδιακά, όπως μαρτυρούν οι ισοπεδωμένες επιφάνειες στη στρωματογραφία. Η κεραμική των ορυγμάτων αντιπροσώπευε όλα τα παραβιασμένα για τη διάνοιξή τους στρώματα⁵⁶. Τα ορύγματα είχαν σχήμα V και, όπως ήδη σημειώθηκε, βάθος πάνω από τα 3,5 μ. και πλάτος 3 μ. Παραβίασαν τα υποκείμενα στρώματα και διείσδυσαν στο παρθένο έδαφος. Η ερμηνεία τους ως διπλού ομόκεντρου αμυντικού περιβόλου προσέκρουσε στο γεγονός ότι ο αριθμός τους ήταν μεγάλος και ο προσανατολισμός τους διαφορετικός για ενιαίο σύστημα. Ακόμα και ο χαρακτήρας τους ως μεθόδου απομόνωσης ομάδων κατοικιών δεν ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί. Αβέβαιη υπήρξε επίσης, εκτός από την αιτία κατασκευής τους, η αιτία της πλήρωσης τους με ομοιόμορφο υλικό από την κορυφή έως τον πυθμένα (σημειώθηκαν πιο πάνω οι επίπεδες επιφάνειες στη στρωματογραφία). Παρόμοια ήταν τα ορύγματα που αποκαλύφθηκαν στην τομή για την κατασκευή της γέφυρας στα ΝΔ, δείχνοντας ότι το σύνολο εκτεινόταν σε μεγάλο τμήμα της θέσης⁵⁷.

⁵² ό.π., 92.

⁵³ ό.π.

⁵⁴ ό.π.

⁵⁵ ό.π., 96.

⁵⁶ ό.π., 97.

⁵⁷ Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 1, 217.

Οι έρευνες διαφόρων ετών στην περιοχή της Αιανής Κοζάνης (Πίν. LXVI. 1) έχουν φέρει στο φως κατάλοιπα προϊστορικών οικισμών, ανάμεσά τους και ορισμένων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Περισσότερα στοιχεία αναφέρονται παρακάτω για τη θέση Πολεμίστρα, μια καθαρά προϊστορική θέση. Ωστόσο και στη θέση Λειβάδια αποκαλύφθηκαν ορισμένα αξία αναφοράς κατάλοιπα της ΠΕΧ. Στη δεύτερη θέση αναφερόμαστε με συντομία (στα οικιστικά κατάλοιπα αποκλειστικά – ωστόσο με φωτογραφικό υλικό), αφού, όπως σημειώνεται στη σχετική παράγραφο, πρόκειται για θέση νεκροταφείου των Ιστορικών χρόνων. Σε άλλη θέση της περιοχής (Πάλλα Ράχη) ο οικισμός φαίνεται ότι ήταν νεολιθικός.

Θέση: Η θέση Πολεμίστρα της περιοχής Κοζάνης (Πίν. LXVI. 1) βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή που καλύπτεται περιοδικά από την τεχνητή λίμνη Πολυφύτου¹, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη κατά την εξέταση της θέσης των Σερβίων. Απέχει ελάχιστα από τα Σέρβια και τοποθετείται δυτικά της λίμνης, για την ακρίβεια στο ΝΔ της όριο.

Όνομα: Δεν αναφέρονται στοιχεία σχετικά με την προέλευση του ονόματος της θέσης. Προφανώς το τοπωνύμιο Πολεμίστρα είναι ένα από τα πολλά στην ευρύτερη περιοχή της Αιανής.

Μορφή: Η περιοχή παρουσιάζει εναλλαγή πλατωμάτων και λοφίσκων, ενώ ο οικισμός, αρχικά με μορφή χαμηλής τούμπας, υπέστη μεγάλη διάβρωση από τα νερά της λίμνης². Η θέση στην αρχαιότητα ήταν παραποτάμια, επικλινή και αρκετά εκτεταμένη (περί τα 900 στρέμματα)³. Έως το 1994, έτος δημοσίευσης των αποτελεσμάτων της ανασκαφής, η διάβρωση συνεχιζόταν ακόμη.

Έρευνα: Η έρευνα ήταν σωστική και έγινε με αφορμή τη σταδιακή εξαφάνιση του οικισμού από τα νερά της λίμνης, σποραδικά δε ευρήματα παραδίδονταν στην Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Έδεσσας ήδη από το 1975⁴. Για διεξοδική έρευνα της θέσης έδωσε αφορμή η κατασκευή φράγματος της ΔΕΗ λίγα χιλιόμετρα δυτικότερα της λίμνης.

Ανασκαφές: Ο προϊστορικός οικισμός αποκαλύφθηκε κάτω από επιχώσεις 4 μ. περίπου, συσσωρευμένες σταδιακά. Παρά τη μεγάλη έκταση της θέσης, η κεραμική εντοπίστηκε συγκεντρωμένη σε επιφάνεια 30 στρεμμάτων, επιμήκη, με μήκος 600 και πλάτος 30 περ. μ.⁵ Η καθαρή έκταση του οικισμού υπολογίστηκε στα 40 στρέμματα. Η ανασκαφή έγινε με τη μέθοδο μακράς στρωματογραφικής τομής, η οποία απέδωσε σαφή αποτελέσματα. Συνδυάστηκε με δύο ακόμη τομές πλάτους 2 μ. σε επιλεγμένα σημεία και επιφανειακή περισυλλογή του διάσπαρτου υλικού⁶. Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία για τις διαστάσεις των τομών. Το αρχαιολογικό στρώμα είχε πάχος 0,50 μ. στα άκρα του και 1,50 μ. στο κέντρο του. Ο τρόπος συσσωρευσης και το διαφορετικό πάχος του στρώματος αυτού, παχύτερου στο μέσον και αβαθέστερου στα άκρα, είναι ακριβώς ο λόγος για τον οποίο η θέση αναγνωρίστηκε ως «χαμηλή τούμπα».

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Πρόκειται για θέση με κατοίκηση στην Εποχή του Χαλκού,

² ό.π., 28.

³ ό.π.

⁴ ό.π.

⁵ ό.π.

⁶ ό.π., 29.

¹ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 27.

στο τέλος της οποίας εγκαταλείπεται⁷. Η επιφανειακή κεραμική προέρχεται από όλες τις φάσεις της Χαλκοκρατίας. Αν και η αρχική εγκατάσταση τοποθετείται χρονολογικά στην προχωρημένη ΠΕΧ, δεν αποκλείστηκε προηγούμενη κατοίκηση, ακόμη και στη Νεολιθική εποχή, που ωστόσο δεν άφησε ορατά ίχνη⁸. Η επόμενη μετά την ΠΕΧ σημαντική ενότητα προϊστορικής κεραμικής ανήκε στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, θεωρήθηκε όμως φερτή από τους γύρω λόφους, ή σχετιζόμενη με νεκροταφείο κατά την υστερότερη χρήση του χώρου⁹. Στοιχεία λιθόκτιστων κτιρίων αποδόθηκαν σε φάσεις της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Να σημειώσουμε εδώ ότι τη διαφοροποίηση από τη πηλόκτιστα και ενισχυμένα με ξύλινο πλαίσιο οικοδομήματα της ΠΕΧ (για τα ευρήματα αυτά δεξ παρακάτω) στα λιθόκτιστα της ΜΕΧ είδαμε και στο Αρχοντικό, θέση που εξετάζεται στη συνέχεια αυτής της εργασίας.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Πολεμίστρα: τα στοιχεία που αναφέρονται για την εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού δεν διαφέρουν από όσα απέδωσαν άλλες θέσεις της Μακεδονίας, καθώς κύρια δομικά υλικά ήταν ο πηλός και το ξύλο, χωρίς επιπλέον ενδείξεις για λιθόκτιστα οικοδομήματα¹⁰.

Πιθανή εστία: αποδόθηκε σε πιθανή εστία τμήμα δαπέδου κατασκευασμένο από επάλληλες στρώσεις πηλού και χονδροειδών οστράκων.

Δεν αναφέρονται άλλα στοιχεία για την αρχιτεκτονική της ΠΕΧ.

Λειβάδια: τα προϊστορικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε περιοχή με τάφους αρχαϊκών έως κλασικών χρόνων το 1990. Η έρευνα επαναλήφθηκε το 1996 και 1997 με αφορμή τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου του νεκροταφείου (στέγαστρο και αγωγός απορροής ομβρίων υδάτων)¹¹. Η προϊστορική εγκατάσταση (Πίν. LXVI. 2, 3) εντοπίστηκε στην Τομή VII και χρονολογήθηκε στην Τελική Νεολιθική / Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Βρέθηκαν λίγες πασσαλότρυπες και τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και χαλίκια. Επίσης, δύο εστίες και δύο λάκκοι, κατασκευές στις οποίες αποδόθηκε τροφοπαρασκευαστικός και αποθηκευτικός χαρακτήρας αντιστοίχως. Χωρίς να μπορούν να εξαχθούν στοιχεία για την οργάνωση του οικισμού, υπολογίστηκε ότι θα αποτελείτο από «δύο ή τρεις καλύβες»¹².

Εστία: η καλύτερα διατηρημένη ήταν κυκλική, με διάμετρο 1 μ. Το περιχέλωμά της αποτελείτο από σκληρό πηλό, έφερε δε έντονα ίχνη καύσης.

Λάκκος: ο ένας από τους δύο λάκκους (Πίν. LXVI. 3) έφερε επάλληψη πηλού, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν αγγείο, όστρακα άλλων και καμένα οστά ζώων. Ανάλογα κινητά ευρήματα εντοπίστηκαν και στον άλλο λάκκο.

Πάλλα Ράχη: σε άλλη θέση με προϊστορικά κατάλοιπα ο οικισμός θεωρήθηκε νεολιθικός. Αναφέρεται ότι στην παραλίμνια πλέον και παραποτάμια στην αρχαιότητα περιοχή του Αλιάκμονα έχει σημειωθεί πλήθος οικισμών και νεκροταφείων¹³.

⁷ ό.π.

⁸ ό.π., 30.

⁹ ό.π.

¹⁰ ό.π.

¹¹ Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

¹² ό.π.

¹³ ό.π., 74.

Θέση: Η τούμπα του Αρμενοχωρίου βρίσκεται στην πεδιάδα βορειοανατολικά της Φλώρινας (Πίν. LXVII. 1), σε απόσταση 5 περ. χιλ. από την πόλη, στο νότιο όριο μιας σειράς εξαρμάτων με μέγιστο ύψος τα 700 μ.¹

Όνομα: Το όνομα της τούμπας οφείλεται στην κοινότητα του Αρμενοχωρίου, που απέχει από τη Φλώρινα περί τα 6 χιλμ.² Η τούμπα λειτουργεί στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων ως κοινοτικό νεκροταφείο³.

Μορφή: Η κορυφή του εξάρματος βρίσκεται σε ύψος 13 μ. επάνω από κοντινό ποταμό. Οι αρχαίες επιχώσεις που εντοπίστηκαν υπολογίζεται ότι είχαν μέγιστο πάχος 2 περ. μ., ωστόσο, λόγω της ύπαρξης του σύγχρονου νεκροταφείου, μόνο οι παρυφές τους ήταν δυνατόν να ερευνηθούν από τον Heurtley⁴. Κρίνοντας από τα τοπογραφικά σχέδια του ίδιου (Πίν. LXVII. 2), ο λοφίσκος ήταν σχετικά στρογγυλεμένος, με γενικές διαστάσεις περ. 70/65 x 65/60 μ.

Έρευνα: Στη θέση ανέσκαψε πρώτος ο Heurtley το 1931, οπότε πραγματοποίησε σύντομη έρευνα⁵ (Πίν. LXVII. 2). Μεσολάβησε

διάστημα 65 χρόνων, όταν το 1996 η ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α. έδειξε νέο ενδιαφέρον για την τούμπα, διενεργώντας ανασκαφική έρευνα που συνεχίστηκε το 1997⁶.

Ανασκαφές: Από τον Heurtley⁷ ανοίχθηκαν τέσσερις τετράγωνες τομές (Α, Β, Γ και Δ), πλευράς 2 μ., κατά μήκος της βόρειας πλευράς του λόφου (Πίν. LXVII. 2). Στη συνέχεια οι δύο ενδιάμεσες ενοποιήθηκαν και επεκτάθηκαν προς βορρά, ενώ δέχτηκαν και προέκταση προς ανατολάς. Τα αποτελέσματα της πρώτης αυτής ανασκαφικής έρευνας επιβεβαιώθηκαν με δύο ακόμα τομές (Χ και Υ), επίσης τετράγωνες και πλευράς 2 μ., στη νοτιοανατολική κλιτύ. Όλες οι τομές έφτασαν έως το παρθένο έδαφος. Οι νέες τομές⁸ των ετών 1996 και 1997, στις οποίες δόθηκε λατινική αρίθμηση, ανοίχθηκαν στους λεγόμενους τομείς Ι-ΙΙΙ, είχαν μάλιστα μεγαλύτερες διαστάσεις: αναφέρονται δύο με διαστάσεις 4,20 x 4,20 μ., μία με διαστάσεις 5 x 5 μ., μία με στρωματογραφικό προορισμό ανοιγμένη σε έξι κλιμακωτά άνδηρα, διαστάσεων 2 x 2 μ. Ανοίχθηκαν ΝΑτερα της παλαιάς ανασκαφής του Heurtley, οι τομές του οποίου στάθηκε αδύνατο να εντοπισθούν⁹.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Από τον Heurtley εντοπίστηκαν κατάλοιπα τριών επιπέδων εγκατάστασης¹⁰ (Πίν. LXVIII. 3), που αποδόθηκαν σε αντίστοιχους οικισμούς της ΠΕΧ. Οι δύο κατώτερα οικισμοί αποδόθηκαν σε κοινή φάση, ενώ ο τρίτος σε μεταγενέστερη¹¹. Ο ανασκαφέας διέγνωσε, ωστόσο, στον κατώτερο οικισμό ορισμένα νεολιθικά στοιχεία. Ο Χρυσοστόμου, απέδωσε το επίπεδο αυτό στην Τελική Νεολιθική¹². Ο δεύτερος οικισμός του Heurtley, χρονολογήθηκε αμιγώς στην ΠΕΧ. Ο

⁶ Χρυσοστόμου, ό.π., 335.

⁷ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1. Treuil, ό.π. υποσημ. 4, 185.

⁸ Χρυσοστόμου 1996, 540-541. Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 336-338.

⁹ Χρυσοστόμου 1996, 540. Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 336.

¹⁰ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1.

¹¹ Treuil, ό.π. υποσημ. 4, 86.

¹² Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 338.

¹ Heurtley, PM, 57. Χρυσοστόμου 1998, 335.

² Ε.Γ.Ε, Τόμος Α', 145.

³ Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 347.

⁴ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 57. Treuil 1983, 85.

⁵ Heurtley, ό.π., xxi. Χρυσοστόμου ό.π. υποσημ. 1, 335.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ανώτατος οικισμός φαίνεται ότι ανήκε σε ύστερη φάση της ΠΕΧ ΙΙΙ), με το ανώτερο επίπεδό του να συμβαδίζει πιθανότατα με τη ΜΕΧ της Κεντρικής Μακεδονίας¹³.

Στις πρόσφατες σχετικά ανασκαφές της ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α. ήρθαν στο φως κατάλοιπα διαχρονικής ανθρώπινης παρουσίας, εκτεινόμενα από την Τελική Νεολιθική έως τις πρώιμες φάσεις της ΜΕΧ (Πίν. LXVIII. 3). Στην ΠΕΧ αποδόθηκαν κατάλοιπα και των τριών φάσεων της (ΠΕΧ Ι, ΙΙ και ΙΙΙ)¹⁴. Η αντιστοιχία οικισμών και στρωμάτων Heurtley και Χρυσοστόμου (Πίν. LXIX) είναι η εξής:

Heurtley	Χρυσοστόμου	
Κατώτερος Οικισμός Ωμές πλίνθοι, ενίοτε ψημένες από τη φωτιά	Στρώμα VIII	Οικισμός Τελ. Νεολιθικής Χωρίς οικιστικά κατάλοιπα
	Στρώμα VII	Οικισμός αρχών ΠΕΧ Ι Καταστροφή ή εγκατάλειψη
Μέσος Οικισμός Θεμέλια τοίχου και πασσαλότρυπες	Στρώμα VI	Επίστρωση επάνω από την Τελ. Νεολιθική
Λεπτό τεφό στρώμα μεταξύ Μέσου και Ανώτατου οικισμού	Στρώμα V	Οικισμός ΠΕΧ ΙΙ Καταστροφή από φωτιά
	Στρώμα IV	Επίστρωση επάνω από την ΠΕΧ ΙΙ
Πρώιμη φάση Ανώτατου Οικισμού Κλίβανος & τοίχος	Στρώμα ΙΙΙ	Οικισμός τέλους ΠΕΧ ΙΙΙ Καταστροφή από φωτιά
Ύστερη φάση Ανώτατου Οικισμού	Στρώμα ΙΙ	Πρώιμη ΜΕΧ

Οικισμοί Heurtley¹⁵: Τα κατάλοιπα των δύο πρωιμότερων οικισμών (Πίν. LXVIII. 1) εδράζονταν σε στρώμα σκουρόχρωμης γης αμέσως επάνω από το παρθένο χώμα¹⁶. Οι οικίες του κατώτερου οικισμού ΙΙΙ (Πίν. LXVIII. 1-2) ήταν κτισμένες με ωμές πλίνθους, σε ορισμένες περιπτώσεις ψημένες από τη φωτιά¹⁷. Αποτέλεσμα της καταστροφής ορισμένων από τις οικίες αυτές από πυρκαγιά, ήταν να σχηματισθεί σκληρή ερυθρή μάζα που διαμόρφωσε σταθερή υποδομή για τον επόμενο οικισμό (ΙΙ). Ως κατάλοιπα του δεύτερου αυτού οικισμού αναγνωρίστηκαν η θεμελίωση ενός τοίχου, αποτελούμενη από βοτσαλωτούς λίθους και μερικές πασσαλότρυπες, που εισχωρούσαν μέσω των καμένων καταλοίπων στο παρθένο έδαφος.

Ο τρίτος και υστερότερος οικισμός (Ι) ήταν λιγότερο εκτεταμένος¹⁸, περιοριζόταν δε στην κορυφή του λόφου, επάνω σε ένα στρώμα με χαλίκια, αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Μία λεπτή στρώση καρβουνιασμένου χώματος πάχους 0,05 μ. τον χώριζε από τον υποκείμενο οικισμό. Βρέθηκαν κατάλοιπα μεγάλου κλιβάνου ισχυροποιημένου με λευκωπό κονίαμα, το περιεχόμενο του οποίου ήταν δύο μαγειρικά αγγεία: ανατολικά του κλιβάνου εντοπίστηκε λωρίδα καμένου πηλού, προφανώς το υπόλειμμα τοίχου από ωμοπλίνθους.

Οικισμοί έρευνας 1996-1997: Μετά από ένα στρώμα της Τελικής Νεολιθικής¹⁹ χωρίς οικιστικά κατάλοιπα ακολούθησαν τρεις φάσεις της ΠΕΧ (Πίν. LXIX). Στο στρώμα της ΠΕΧ Ι, αμέσως επάνω από τα Νεολιθικά κατάλοιπα, εντοπίστηκε μικρό ορθογώνιο πλινθόκτιστο δωμάτιο. Σώθηκαν δάπεδο από πατημένο πηλό και κατώτερη ζώνη πλίνθων (Πίν. LXIX. 1-2). Ο οικισμός της φάσης αυτής κάλυπτε έκταση 3 περίπου στρεμμάτων. Εγκαταλείφθηκε ή καταστράφηκε και καλύφθηκε από στρώμα πάχους 0,50-0,70 μ. το οποίο δεν απέδωσε

¹³ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 59. Η χρονολογική αντιστοιχία των φάσεων του τρίτου και υστερότερου οικισμού του Heurtley διευκρινίζεται στο Χρυσοστόμου 1998, 346, όπου τοποθετείται μέρος της εγκατάστασης αυτής στη ΜΕΧ.

¹⁴ Χρυσοστόμου ό.π., 335, 338-9. Alram-Stern 2004, 784.

¹⁵ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 58-59.

¹⁶ Treuil, ό.π. υποσημ. 4, 486.

¹⁷ ό.π.

¹⁸ ό.π.

¹⁹ Στη φάση αυτή τοποθετεί ο Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 338 τον κατώτατο οικισμό του Heurtley με τις οικίες από ωμοπλίνθους.

ευρήματα²⁰.

Στην ΠΕΧ ΙΙ διαπιστώθηκε νέα καταστροφή του οικισμού από φωτιά και νέα επίστρωση με στρώμα τριμματολιθικού υλικού και ασβεστοχώματος. Η έκταση του οικισμού της φάσης αυτής υπολογίσθηκε στα 1,5 στρέμματα. Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα οικιστικά κατάλοιπα.

Ακολούθησε ο οικισμός του τέλους της ΠΕΧ ΙΙΙ, (Πίν. LXX: στρώμα ΙΙΙ) που και αυτός καταστράφηκε από φωτιά²¹. Απέδωσε πλούσια κατάλοιπα, ανάμεσά τους τα θεμέλια τοιχίων ή θρανίων, όπως αυτά σημειώνονται αμέσως παρακάτω.

ΠΕΧ ΙΙΙ – Χώρος Ι²²: Στη φάση αυτή αποδόθηκε χώρος αποτελούμενος από τα εξής κατάλοιπα:

α) δάπεδο από πατημένο λευκό πηλό ασβεστόδους σύστασης. Στην ανατολική και βόρεια περιοχή του υπερυψωνόταν κατά 0,20 μ., χωρίς να υποδεικνύεται διαφοροποίηση του χώρου,

β) θεμελίωση λίθινου θρανίου με μήκος τουλάχιστον 0,80-1,20 μ.,

γ) δύο οπές πασσάλων για τη στήριξη της στέγης της κατοικίας. Αναφέρεται κατάρρευση της στέγης, η οποία αποτελείτο από κλαδιά και ξερά χόρτα.

Μεγάλη ποσότητα αγγείων οδήγησε στην απόδοση του χώρου αυτού ως αποθηκευτικού. Υπάρχουν ενδείξεις για τη θέση και τη διεύθυνση του ανατολικού τοίχου της κατοικίας.

ΠΕΧ ΙΙΙ – Χώρος ΙΙ²³: Η ίδια κατοικία φαίνεται ότι διέθετε εξωτερικό ή υπόστεγο χώρο ο οποίος χωριζόταν από τον προαναφερθέντα με πλέγμα, τα υπολείμματα του οποίου βρέθηκαν διάσπαρτα στην τομή. Στον εξωτερικό χώρο, που θεωρήθηκε τόπος προπαρασκευής της τροφής, ενδεχομένως και πρωτογενούς επεξεργασίας δημητριακών, αποδόθηκε πιθανή ύπαρξη βόρειου ενισχυμένου τοίχου²⁴. Στη ΝΑ γωνία του χώρου αυτού υπήρξε πιθανότατα εστία ή άλλη θερμική κατασκευή.

²⁰ Το στρώμα αυτό αντιστοιχεί στον δεύτερο (μέσο) οικισμό του Heurtley με τη λίθινη θεμελίωση τοίχου και τις πασσαλότρυπες.

²¹ Ο οικισμός αυτός συμπίπτει με τον ανώτατο οικισμό του Heurtley, που το ύστερο χρονολογικά τμήμα του συσχετίζεται με τη ΜΕΧ της Κεντρικής Μακεδονίας. Ο Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 1998, 339-40 σημειώνει τις αντιστοιχίες του τμήματος του οικισμού που αντιστοιχεί στην ύστερη ΠΕΧ ΙΙΙ με τη φάση 9 των Σερβίων, την περίοδο ΙΑ του Καστανά, τη φάση ΙV/V των Κριτσανών, τις φάσεις D28-30/E30-31 του Αγίου Μάμα, τις φάσεις Ιb και Ια της Πεντάπολης και τις φάσεις ΙV/Va-b των Σιταγρών. Τους χρονολογικούς αυτούς συσχετισμούς επαναλαμβάνει και η Alram-Stern 2004, 784.

²² Χρυσοστόμου, ό.π., 341. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 14, 784.

²³ Χρυσοστόμου ό.π., 341-2. Alram-Stern, ό.π.

²⁴ Δεν αναφέρεται εδώ αν πρόκειται για λίθινο τοίχο, ωστόσο η λέξη ενισχυμένος και η αναφορά στην αγγλική περίληψη του άρθρου ότι βρέθηκαν θεμελιώσεις θρανίων ή χαμηλών τοίχων υποδεικνύει ότι ο βόρειος αυτός τοίχος αλλά και ο ανατολικός της κατοικίας θα μπορούσαν πιθανώς να φέρουν λίθινη θεμελίωση. Εξάλλου, όπως υποδεικνύει και η δημοσίευση του Heurtley, στην ΠΕΧ είχαν κατασκευαστεί λίθινοι τοίχοι στην Τούμπα του Αρμενοχωρίου. Από την άλλη, ο χαρακτηρισμός «ενισχυμένος» ίσως αναφέρεται απλώς στο ξύλινο πλαίσιο ισχυροποίησης των πλινθοκτιστων τοίχων. Θα τείνουμε προς τη δεύτερη πιθανότητα, αυτή δηλ. της παρουσίας τοίχου με ισχυρή εσωτερική ενίσχυση.

Θέση: Ο προϊστορικός οικισμός βρίσκεται στο λόφο Σιτσάν-Τεπέ, 1 χλμ. ΒΔ του χωριού Μάνδαλο (Πίν. LXXI. 1) της επαρχίας Γιαννιτσών του νομού Πέλλας, 17 χλμ ΒΔ της Πέλλας¹, στους πρόποδες του όρους Πάικο και στις χαμηλές λοφοσειρές που χωρίζουν την πεδιάδα της Αριδαίας από την πεδιάδα των Γιαννιτσών².

Όνομα: Το όνομα «Μάνδαλο» προέρχεται, προφανώς, από το τοπωνύμιο του ομώνυμου χωριού κοντά στον προϊστορικό οικισμό.

Μορφή: Η θέση παρουσιάζει την τυπική για τη Μακεδονία μορφή της τούμπας. Πρόκειται για μικρό γήλοφο με έκταση 5 στρεμμάτων και ύψος 8 μ.³ (Πίν. LXXI. 2)

Έρευνα: Η πρώτη έρευνα στην τούμπα ήταν σωστική, με αφορμή λαθροσκαφές, οπότε ήρθε στο φως προϊστορικός οικισμός του τέλους της Νεολιθικής εποχής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Την ανασκαφή ανέλαβε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με τη ΙΖ' Εφορεία Αρχαιοτήτων⁴, από το 1981 έως και το 1988⁵.

¹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1987, 177, υποσημείωση 1.

² Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά. 1986, 451.

³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 143. Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά., ό.π.

⁴ Σιγανίδου 1981, 320-1.

⁵ Merousis 2004, 1290.

Ανασκαφές: Οι ανασκαφές των περιόδων αυτών επικεντρώθηκαν στη νότια κλιτύ της τούμπας (στρωματογραφική τομή διαστάσεων 2 x 11 μ.), στην κορυφή και στο ανατολικό της τμήμα. Η ανασκαμμένη έκταση κάλυψε 170 τ.μ.⁶ (Πίν. LXXII. 1).

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Στη θέση διακρίθηκαν δύο κύριες χρονολογικές φάσεις, η αρχαιότερη από τις οποίες τοποθετείται στην 5η π.Χ. χιλιετία (Τελική Νεολιθική: Φάση Σιταγρών III/IV⁷) και η υστερότερη στην 3η. Εντοπίστηκαν 7 επάλληλοι οικιστικοί ορίζοντες, με ίχνη δύο ισχυρών καταστροφών. Στην ΠΕΧ (Μάνδαλο III) αποδόθηκαν τα τέσσερα ανώτερα στρώματα, όπου οι οικιστικοί ορίζοντες φαίνεται ότι ήταν δύο. Παρά τις στρωματογραφικές ενδείξεις, που δεν υπαινίσσονται κενό στην κατοίκηση του οικισμού, οι ραδιοχρονολογήσεις μαρτυρούν πιθανό χάσμα 1000 περ. χρόνων κατά τη διάρκεια της 4ης χιλιετίας⁸. Το κενό ίσως καλύπτεται από μεταβατικό στρώμα που πλησιέστερα στην κορυφή του περιέχει περισσότερο υλικό της ΠΕΧ και χαμηλότερα περισσότερο της Τελικής Νεολιθικής. Ωστόσο, το αναμεμιγμένο υλικό ίσως οφείλεται στη διάνοιξη μεγάλων λάκκων της ΠΕΧ, που διατάραξαν τις νεολιθικές επιχώσεις.⁹ Η χρονολογική φάση της ΠΕΧ προσδιορίστηκε κατόπιν διορθωμένων ραδιοχρονολογήσεων μεταξύ 2950 και 2200 π.Χ.¹⁰

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ο οικισμός: το Μάνδαλο χαρακτηρίστηκε ως μικρός οικισμός, αποτελούμενος από κτίσματα πυκνής διάταξης. Ο πληθυσμός θα έφτανε τις μερικές δεκάδες κατοίκων, με την προϋπόθεση ότι περιοριζόταν εντός του οικισμού, που θα ήταν οχυρωμένος (δες αμέσως παρακάτω για

⁶ Μερούσης – Νικολαΐδου 1997, 155.

⁷ Σιγανίδου 1982, 294.

⁸ Merousis, ό.π. υποσημ. 5.

⁹ Μερούσης - Νικολαΐδου, ό.π. υποσημ. 6, 155-157.

¹⁰ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 3.

τους περιβόλους της οχύρωσης) και δεν είχε διασκορπιστεί στην πεδιάδα που περιέβαλλε τον κύριο πυρήνα¹¹.

Οχυρώσεις: εντοπίστηκαν δύο οχυρωματικοί περιβόλοι (Πίν. LXXII. 2, LXXIII. 1), που φαίνεται ότι θεμελιώθηκαν στην Τελική Νεολιθική, ωστόσο είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν και κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ. Ο ένας (Πίν. LXXII. 2 δεξιά), με μήκος 18 μ., πλάτος 2,40 μ. και σωζόμενο ύψος 1,40 μ.¹², εντοπίστηκε στην κορυφή της τούμπας, και «προστάτευε» τη ΒΑ πλευρά της εγκατάστασης. Ο δεύτερος (Πίν. LXXII. 2 αριστερά, LXXIII. 1), σε απόσταση 3 μ. εξωτερικά του πρώτου, διατήρησε μόνο μικρό τμήμα του ΒΔ της κορυφής προς την πλαγιά. Οι ανώτερες στρώσεις των περιβόλων, ανάμεσά στις οποίες βρέθηκε κεραμική της ΠΕΧ, αποτελούνταν από μεγάλους λίθους τοποθετημένους σε ακανόνιστη διάταξη. Οι κατώτερες στρώσεις, κανονικά διατεταγμένες, περιείχαν νεολιθική κεραμική. Ο ρόλος των δύο περιβόλων, που χαρακτηρίστηκαν ως ασυνήθιστοι στον ελλαδικό χώρο κατά την Ύστερη Νεολιθική, θα μπορούσε να είναι οχυρωματικός, ή περιοριστικός, με την έννοια του διαχωρισμού χώρων για καθημερινές εργασίες¹³.

Κατοικίες: αναφέρεται ότι από τους δύο ορίζοντες της ΠΕΧ, ο υστερότερος συσχετίστηκε με ένα δάπεδο από πηλό και λίγη κεραμική¹⁴. Περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από τον αρχαιότερο ορίζοντα, ο οποίος διέσωσε κατάλοιπα διαδοχικών πασσαλόπηκτων οικιών, που υπέδειξαν δύο ή τρεις κατασκευαστικές φάσεις¹⁵. Τα σπίτια του οικισμού είχαν κατασκευαστεί με τοίχους από στοιβαχτό πηλό και ενισχύονταν από ξύλινους πασσάλους, οι οποίοι εντοπίστηκαν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των οικημάτων. Αν και δεν αποκαλύφθηκαν ολοκληρωμένες κατόψεις, οι κατοικίες

θεωρήθηκαν ορθογώνιες (Πίν. LXXIII. 2) και συσχετίστηκαν με αυτές από το Αρχοντικό. Εξάλλου, δεν σημειώθηκαν διαφοροποιήσεις στις κατασκευαστικές τεχνικές, όχι μόνο των οικιών αλλά και του εξοπλισμού τους, σε σύγκριση με τη Νεολιθική εποχή¹⁶.

Δάπεδα: τα δάπεδα ήταν φτιαγμένα από πηλό. Η υποθεμελίωση ενός δαπέδου φάνηκε ότι αποτελείτο από λεπτά ξύλα πάχους 1,5-2 εκ., ωστόσο ανήκει μάλλον στη νεολιθική φάση του οικισμού αφού ο τρόπος αυτός κατασκευής σημειώθηκε τόσο στα Σέρβια (Νεότερη Νεολιθική) όσο και στο Maliq της Αλβανίας¹⁷.

Διάφορα κατάλοιπα: τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συμπεριέλαβαν λάκκους απορριμμάτων, κρηπιδώματα από πηλό και λίθους, πήλινες εστίες, μία από τις οποίες, κυκλική, περιγράφεται στη συνέχεια, και δάπεδα επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα¹⁸.

Λάκκοι: χαρακτηριστικοί ήταν οι μεγάλοι λάκκοι με διάμετρο 2 μ. και βάθος 1,20 μ., που χρονολογήθηκαν στην ΠΕΧ και διατάραζαν τις νεολιθικές επιχώσεις¹⁹.

Εστίες: φαίνεται ότι η κυκλική εστία που αναφέρθηκε προηγουμένως ανήκει στην τελική νεολιθική, αφού αποκαλύφθηκε στα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής στη νότια κλιτύ, κοντά σε πασσαλόπηκτο τοίχο. Η διάμετρός της ήταν 0,60 μ. και είχε δύο φάσεις. Υπερυψωνόταν του δαπέδου κατά 5-6 εκ. και περιβαλλόταν από πλιθιά πάχους 7-8 εκ. Την κάλυπτε σκληρό λευκό κονίαμα σε υπόστρωμα πηλού. Στην κορυφή της τούμπας αποκαλύφθηκαν το 1983 αλεπάλληλες κυκλικές εστίες της ΠΕΧ. Ήταν επιχρισμένες με κονίαμα και ορισμένες είχαν υπόστρωμα από μεγάλα όστρακα²⁰. Αναγνωρίστηκαν σε αυτές τουλάχιστον δύο ή τρεις επισκευές, που αντιστοιχούν στους οικοδομικούς ορίζοντες της θέσης²¹.

¹¹ ό.π., 155.

¹² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1988, 127.

¹³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1993, 1208.

¹⁴ Merousis, ό.π. υποσημ. 5.

¹⁵ ό.π.

¹⁶ ό.π., 1290-1291.

¹⁷ Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά., ό.π. υποσημ. 2, 454-5.

¹⁸ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 3, 143-4.

¹⁹ Μερούσης – Νικολαΐδου, ό.π. υποσημ. 6, 156-7.

²⁰ Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά., ό.π. υποσημ. 2, 455.

²¹ Merousis, ό.π. υποσημ. 5.

Θέση: Η τούμπα του Αρχοντικού βρίσκεται προς Ν του σύγχρονου συνοικισμού του Αρχοντικού Γιαννιτσών (Πίν. LXXIV. 1), ανάμεσα στην Πέλλα και τα Γιαννιτσά, σε απόσταση 4 χλμ. από την κάθε θέση¹. Θεωρήθηκε πιθανό ότι στην αρχαιότητα απείχε λίγα μόλις χλμ. από τη θάλασσα².

Όνομα: Το όνομα της τούμπας οφείλεται, προφανώς, στη θέση του Αρχοντικού, στα όρια της οποίας υπάγεται (Πίν. LXXIV. 2).

Μορφή: Πρόκειται για εγκατάσταση του τύπου «τούμπας επί τραπέζης», με έκταση που φτάνει τα 128 στρμ. Το ύψος της προσεγγίζει τα 120 μ.³

Έρευνα: Κατά τα έτη 1986-7 η ΙΖ' Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε στον χώρο δοκιμαστικές τομές

οι οποίες έδειξαν ότι επρόκειτο για μια από τις σημαντικότερες θέσεις της περιοχής με συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική έως και την Υστεροβυζαντινή εποχή⁴. Τον Σεπτέμβρη του 1992 ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή της θέσης, με συνεργασία της ΙΖ' Εφορείας και του αρχαιολογικού τομέα του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης⁵ (Πίν. LXXV).

Ανασκαφές: Οι ανασκαφές των πρώτων ετών επικεντρώθηκαν στην ανατολική πλαγιά του λόφου και στην επίπεδη κορυφή (Τομέας Β – Πίν. LXXVI), ώστε να συνεχιστεί η διερεύνηση των φάσεων της Εποχής του Χαλκού που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφική περίοδο 1993 και που χαρακτηρίζονταν α) από την παρουσία λιθόκτιστων κατασκευών και β) πασσαλόπηκτων οικημάτων⁶. Με την πάροδο του χρόνου φάνηκε ότι τα οικήματα με λίθινα οικοδομήματα στην κορυφή της τούμπας ανήκαν σε νεότερη φάση, ενώ τα πασσαλόπηκτα της ανατολικής πλευράς σε αρχαιότερη⁷. Έως το 1996 ανοίχθηκαν 22 τομές, συνολικής έκτασης 350 τ.μ. περ., η ανασκαφή μάλιστα επεκτάθηκε και στη νότια πλαγιά. Μια σειρά πρώτων ραδιοχρονολογήσεων υπήρξε καθοριστική για τον χρονολογικό προσδιορισμό των φάσεων του οικισμού⁸ (δες παρακάτω, στη χρονολόγηση). Οι ανασκαφές στο Αρχοντικό συνεχίζονται ακόμα, ενώ αρκετές είναι οι ανακοινώσεις για τα ευρήματα της θέσης, όχι μόνο τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αλλά και άλλες πτυχές του προϊστορικού βίου⁹.

Στρωματογραφία / Χρονολόγηση: Οι ανασκαφές στο Αρχοντικό εντόπισαν εγκαταστάσεις των Νεολιθικών χρόνων, της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, αλλά και της Μέσης

¹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 151.

² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 146. (Η παρατήρηση αυτή είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, διότι, όπως είναι προφανές από τους χάρτες της εργασίας μας, η θέση βρίσκεται αρκετά μέσα στην ενδοχώρα της Μακεδονίας. Ίσως οι αλλαγές στη μορφολογία του φυσικού αναγλύφου να υπήρξαν εντονότερες στην περιοχή αυτή κατά την περίοδο της αρχαιότητας).

³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 1. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 2.

⁴ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 1.

⁵ ό.π.

⁶ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1994, 83.

⁷ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1995, 137.

⁸ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 2, 147.

⁹ Για παράδειγμα, Δριβαλιάρη 2001, 471-476.

Εποχής του Χαλκού. Μια οικιστική φάση της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου συγχρονίστηκε με τη φάση II του κοντινού Μάνδαλου¹⁰. Προγενέστερες οικιστικές φάσεις θεωρήθηκαν αναμενόμενες, λόγω της εύρεσης μεμονωμένων οστράκων¹¹.

Στις δύο φάσεις της Εποχής του Χαλκού χρονολογήθηκαν δύο ομάδες οικοδομημάτων με χαρακτηριστικές μεταξύ τους κατασκευαστικές διαφορές. Η φάση με τα πασσαλόπηκτα οικήματα τοποθετήθηκε μεταξύ 2200 και 1900 π.Χ., καταλαμβάνοντας το ύστερο στάδιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας και της μετάβασης προς τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Τα σπίτια της φάσης απέδωσαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη λειτουργία και την εσωτερική τους οργάνωση, με κατασκευές όπως οι φούρνοι, οι εστίες και οι αποθηκευτικοί λάκκοι (σε συνδυασμό με πλήθος εργαλείων) που συνδέονται με τις δραστηριότητες των νοικοκυριών¹². Οι έρευνες στην κορυφή του λόφου απέδειξαν ότι τα πασσαλόπηκτα οικήματα της φάσης αυτής επεκτεινόταν και στο τμήμα αυτό, σχεδόν μισό μέτρο, μάλιστα, ψηλότερα απ' ό,τι στην ανατολική κλιτύ¹³.

Η νεότερη φάση ανήκει σαφώς στο Μέσο στάδιο της Εποχής του Χαλκού, καθώς τα κτίρια με τα λίθινα θεμέλια φάνηκε ότι προχωρούν μετά το 1900 π.Χ.¹⁴

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Σχεδιασμός – Κατόψεις – Τοιχοποιία:

Στη φάση της ΠΕΧ αποδόθηκαν τουλάχιστον πέντε κατοικίες (Πίν. LXXVII. 1-2), σε παράλληλη μεταξύ τους διάταξη και με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Πρόκειται για τα αποκαλυφθέντα οικοδομήματα στην ανατολική κλιτύ, που αριθμήθηκαν ως Α – Ε¹⁵. Τα άκρα των περισσότερων οικιών, έως το 2002, δεν είχαν διερευνηθεί, το ανατολικό εξαιτίας καταστροφής, ενώ το δυτικό λόγω του σταδίου

που βρισκόταν τότε η έρευνα. Το δυτικό άκρο της οικίας Δ που αποκαλύφθηκε, ωστόσο, το 2001, έδειξε ορθογώνια κάτοψη¹⁶ (Πίν. LXXVII. 2). Στοιχεία για την επέκταση της φάσης με τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα στην κορυφή του λόφου βρέθηκαν και στις ανασκαφές έως το 2002, προς το παρόν όμως οι δημοσιευμένες πληροφορίες για το τμήμα αυτό είναι περιορισμένες¹⁷. Διατυπώθηκε επιφύλαξη σχετικά με τον χρονολογικό συσχετισμό των πασσαλόπηκτων οικημάτων της κορυφής και της ανατολικής πλαγιάς, καθώς τα τελευταία θεωρήθηκαν λίγο παλαιότερα, λόγω της υψομετρικής διαφοράς των επιπέδων στα οποία εντοπίστηκαν¹⁸.

Οι κατοικίες της ανατολικής κλιτύς ήταν επιμήκεις, κτισμένες σε πυκνή διάταξη, με κοινό τοίχο στις περισσότερες περιπτώσεις. Μεταξύ δύο οικιών, ωστόσο, εντοπίστηκε ανοιχτός χώρος πλάτους 0,80 – 1 μ. (Πίν. LXXVIII. 2). Τον κυριότερο παράγοντα για τον καθορισμό των κατόψεων και των ορίων των οικιών αποτέλεσε η ανεύρεση πλήθους οπών πασσάλων (Πίν. LXXVIII. 1-3), που ανέρχονταν στις τριακόσιες δέκα, σε μια περιοχή με έκταση 185 τ.μ.¹⁹ Οι διαστάσεις των οικιών ήταν περ. 6,50 x 3,50 μ., γεγονός που ανεβάζει το εμβαδόν τους στα 22 τ.μ. Το μήκος των περισσότερων πιθανότατα δεν αντιπροσωπεύεται ολόκληρο, όπως μαρτυρά η οικία Δ, της οποίας έχει αποκαλυφθεί το δυτικό άκρο, που προσδίδει στο κτίσμα μήκος 8,80 μ. Μία οικία, η Γ, ήταν στενότερη από τις υπόλοιπες, με πλάτος 3,15 μ.

Πυκνά τοποθετημένοι πάσσαλοι διαμέτρου 0,10-0,20 μ. διαμόρφωναν τον σκελετό των τοίχων, βυθιζόμενοι στο έδαφος κατά 0,15-0,30 μ. Οι αναλογίες αυτές ενισχύονταν στις γωνίες, όπου η διάμετρος των πασσάλων ανερχόταν στα 0,25 και πλέον μ., ενώ η καταβύθισή τους στο έδαφος έως και τα 0,70 μ. Τους τοίχους εξωτερικά μπορούσαν να ενισχύουν λίθοι (Πίν. LXXVIII. 1). Η κατασκευή των τοίχων επεστράτευε κυρίως

¹⁰ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 1, 155.

¹¹ Ο.π., 156.

¹² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1997, 165.

¹³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 2000, 423.

¹⁴ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 7, 141.

¹⁵ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2002, 457, 459 σχ. 1.

¹⁶ Παπανθίμου κά. 2001, 462.

¹⁷ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 15, 458.

¹⁸ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 1999, 466.

¹⁹ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 16, 461-462. Στο Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 13, 421, αναφέρεται ότι ο ορίζοντας των πασσαλόπηκτων οικημάτων κάλυπτε τα 300 τ.μ., προφανώς συνυπολογίζοντας τα ευρεθέντα πέραν της ανατολικής κλιτύς.

πασσάλους και κλαδιά, ωστόσο χρησιμοποιήθηκε και πηλός σε λεπτές στρώσεις για την επάλειψή τους. Τάφροι θεμελίωσης για την τοποθέτηση των πασσάλων δεν διαπιστώθηκαν, ούτε χρήση πλιθίων. Μεγάλα δοκάρια στο εσωτερικό των σπιτιών, που μπορούσαν να δέχονται πλευρική ενίσχυση με άλλα, λοξά τοποθετημένα, φαίνεται ότι συγκρατούσαν τη στέγη. Άλλα, σε ακανόνιστη διάταξη, ίσως εξυπηρετούσαν πρακτικές ανάγκες ή όριζαν ειδικούς χώρους ή κατασκευές²⁰. Τα δάπεδα συνιστούσε πακτωμένο πηλόχωμα. Για τη στέγαση των κατοικιών δεν παρέχονται πληροφορίες²¹.

Να σημειωθεί ότι σε πασσαλόπηκτο σπίτι της κορυφής του λόφου βρέθηκαν κατάλοιπα ξύλινων πασσάλων κατασκευής των τοίχων ή δοκών της στέγης, με διάμετρο 0,16 μ.²²

Εσωτερική οργάνωση: Το Αρχοντικό αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την εσωτερική οργάνωση των κατοικιών, στις οποίες εντοπίστηκαν περί τις εκατό και άνω πηλοκατασκευές²³ (Πίν. LXXVIII. 4 – LXXXIII) κάτω από στρώμα καταστροφής, που τις διατήρησε σε πολύ καλή κατάσταση. Βρέθηκαν οργανωμένες σε σύνολα, κάθε ένα από τα οποία περιείχε τέσσερις, που κάλυπταν τις ανάγκες αποθήκευσης και παρασκευής της τροφής, αλλά και θέρμανσης και φωτισμού του χώρου. Σε κάθε κατοικία αντιστοιχούσαν δύο τέτοια σύνολα, επομένως περί τις οκτώ πηλοκατασκευές, που μοιράζονταν στα δύο άκρα τους. Παράλληλα στους τοίχους των οικημάτων διατάσσονταν οι σχετικές με την παρασκευή της τροφής, ενώ στον κεντρικό τους άξονα οι προοριζόμενες για αποθήκευση²⁴. Υποδείχθηκε και διαχωριστική λειτουργία των

συνόλων αυτών, κυρίως λόγω των ευρημάτων στην Οικία Δ, όπου οι αποκαλυφθέντες σιροί καταλάμβαναν το πλήρες πλάτος του χώρου.

Όχι μόνο οι πηλοκατασκευές διαφορετικών τύπων βρέθηκαν σε συνδυασμό μεταξύ τους (Πίν. LXXVIII. 4, LXXXII. 2), αλλά αποτελούσαν και σύνολα διαφορετικών λειτουργιών και δραστηριοτήτων²⁵. Με ορισμένες από τις πηλοκατασκευές συσχετίστηκαν αποθηκευτικά αγγεία και λίθινα εργαλεία (μυλόπετρες), ενώ από παρόμοιο πηλό με εκείνες είχαν κατασκευαστεί «πηλόκτιστα» αγγεία μεγάλου μεγέθους (Πίν. LXXIX. 2). Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο όμως είναι ότι ορισμένα από τα σύνολα αυτά συνδέθηκαν και με παιδικές ταφές, αφού σε τέσσερις περιπτώσεις βρέθηκαν ενταφιασμένα παιδιά (εγχυτρισμοί και κανονικοί ενταφιασμοί) σε τέτοια σύνολα²⁶.

*Η τυπολογία των πηλοκατασκευών*²⁷: Οι πηλοκατασκευές του Αρχοντικού είχαν ήδη ταξινομηθεί σε κατηγορίες, καθώς είχαν καθοριστεί τα κύρια χαρακτηριστικά τους, ήδη κατά την ανασκαφή του 2000²⁸, ωστόσο ορισμένα σημεία ξεκαθαρίστηκαν μετά την ανασκαφή του 2001²⁹. Διακρίθηκαν πέντε κατηγορίες (I-V), οι οποίες ήταν οι εξής: φούρνοι (I), πλατφόρμες (II), κυκλικές μεγάλου (III) και μικρού (IV) μεγέθους, καθώς και σύνθετες πηλοκατασκευές (V) (Πίν. LXXVIII. 4 – LXXXIII – στον τελευταίο πίνακα κατόψεις των πέντε τύπων).

I. Φούρνοι (Πίν. LXXX. 1, LXXXI. 2, LXXXII. 1): πεταλόσχημες θολωτές κατασκευές με στόμιο στη μία στενή πλευρά. Κατασκευάστηκαν από πηλό καλής ποιότητας, επιμελώς λειασμένο. Διαστάσεις: 0,60 x 0,65

²⁰ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 2, 150.

²¹ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 16, 464.

²² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 18, 466.

²³ Αλλού αναφέρονται εβδομήντα, ωστόσο αυτό εξαρτάται από την πρόοδο της ανασκαφής και τις ετήσιες αναφορές στο *AEMΘ* ή σε άλλες δημοσιεύσεις. Στην οριστική ταξινόμηση σε τύπους (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 13, 421 και εξής) σημειώνεται ότι μετά από οκτώ χρόνια ανασκαφής είχαν αποκαλυφθεί πάνω από εκατό πηλοκατασκευές, από τις οποίες οι εξήντα περίπου ανήκουν στον ορίζοντα των πασσαλόπηκτων οικημάτων. Σε αυτές αναφερόμαστε και εμείς, στις τρέχουσες σελίδες του κειμένου μας.

²⁴ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 16, 464.

²⁵ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 13, 428-429.

²⁶ Βλ. για έναν ενταφιασμό Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 1999, 469-470, ενώ για τρεις εγχυτρισμούς στα Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1993, 150, Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1994, 86 και Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1997, 168.

²⁷ Η περιγραφή των πηλοκατασκευών που παρατίθεται εδώ στηρίζεται στο Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 13, 421-433, ωστόσο όταν οι πληροφορίες μας προέρχονται από άλλες πηγές, αυτό σημειώνεται στις σχετικές υποσημειώσεις.

²⁸ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 13, 421 κεξ.

²⁹ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 16, 465.

περ. μ. Πάχος τοιχωμάτων 0,05-0,10 μ. Μέγιστο σωζόμενο ύψος τοιχωμάτων: 0,23 μ. Εύρος στομίου: 0,30 μ. Τέσσερα βεβαιωμένα παραδείγματα, τρία από τα οποία συνοδευόμενα από συμφυή πλατφόρμα μπροστά στο στόμιό τους. Σημειώθηκε περίπτωση ανακατασκευής παλαιότερου φούρνου, ωστόσο ο νεότερος διέφερε σε προσανατολισμό. Χαρακτηρίστηκαν ως κατασκευές για τροφοπαρασκευαστική δραστηριότητα, κυρίως ψησίματος του φαγητού. Με τους φούρνους συσχετίστηκε μορφολογικά επίσης πεταλόσχημη κατασκευή από λειασμένο πηλό, με στόμιο εμπρός, ανοιχτή ωστόσο επάνω. Είχε κάθετα τοιχώματα. Στο εσωτερικό της δεν εντοπίστηκαν ίχνη καύσης. Ίσως κατά τη λειτουργία της στεγαζόταν με αγγείο ή άλλο τρόπο. Δεν θα εξυπηρετούσε οπωσδήποτε την ίδια λειτουργία με τους φούρνους. Έξι ακόμα ηλοκατασκευές είναι αβέβαιο εάν διέθεταν κάθετα ή θολωτά τοιχώματα. Την λειτουργία τους ως φούρνων υπέδειξαν τα ίχνη καύσης και απανθρακωμένων σπόρων σε ορισμένες.

Διαπιστώθηκε ότι κάθε οικία διέθετε φούρνο, προβληματίσε ωστόσο το γεγονός της παρουσίας δύο-τριών φούρνων στο ίδιο σπίτι³⁰. Θα μπορούσαν σε τέτοιες περιπτώσεις να εξυπηρετούν διαφορετικά νοικοκυριά ή να προορίζονται ο καθένας για διαφορετική λειτουργία (μαγείρεμα, αποξήρανση καρπών, κ.ά.). Η χρήση των φούρνων φαίνεται ότι περιστρεφόταν γενικά γύρω από το μαγείρεμα³¹. Το συμπέρασμα αυτό εξήχθη από τη μελέτη της πυροτεχνολογίας τους, που έδειξε ότι τα εσωτερικά τους τοιχώματα προσέγγιζαν θερμοκρασίες 500-600° C³², που διατηρούνταν στο επίπεδο αυτό επί 30 λεπτά, χρόνος που απαιτείται για να θερμανθεί ο φούρνος. Στη συνέχεια η θερμοκρασία μειωνόταν στους 400° C και παρέμενε έτσι για όσο διάστημα απαιτούσε η παρασκευή της τροφής. Θερμοκρασία 400° C στα τοιχώματα εξασφάλιζε 200° C στο εσωτερικό, κατάλληλη για το ψήσιμο του φαγητού.

II. Πλατφόρμες: Επίπεδες τετράπλευρες επιφάνειες χρήσης χωρίς τοιχώματα (Πίν. LXXXII. 2). Μία ημικυκλική. Πέντε καλά διατηρημένα παραδείγματα. Διαστάσεις: 0,60 x 0,70 περ. μ. Κατασκευή από συμπαγή πηλό πάχους 0,05-0,06 μ. Ποικίλη

υποδομή: δύο έφεραν υπόστρωμα οστράκων και μία πλέγμα καλαμιών. Θεωρήθηκαν πάγκοι εργασίας για τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, λόγω της θέσης τους κοντά σε φούρνους ή σιρούς.

III. Κυκλικές, μεγάλου μεγέθους: κυκλικού ή ελλειψοειδούς σχήματος, με διάμετρο 1-1,5 μ. Έφεραν κάθετα τοιχώματα πάχους 0,05-0,07 μ., διατηρημένα σε ύψος έως 0,24 μ. Επτά δείγματα, ένα εκ των οποίων με υπόστρωμα οστράκων (Πίν. LXXX. 1). Συνήθως ήταν κατασκευασμένες από πηλόχωμα με προσμειξείς, όπως άχυρα, χαλίκια, θραύσματα οστρέων κ.ά. Αναγνωρίστηκε σε αυτές αποθηκευτικός χαρακτήρας, λόγω της μορφής και των μεγάλων τους διαστάσεων, καθώς και της ομοιότητάς τους με εκείνες από το λεγόμενο «Bin Complex» των Σιταγρών.

IV. Κυκλικές, μικρού μεγέθους: κυκλικού ή ελλειψοειδούς σχήματος, με διάμετρο 0,40-0,60 μ. Και αυτές με κάθετα τοιχώματα, πάχους 0,04-0,08 μ., διατηρημένα σε ύψος που κυμαινόταν από τα 0,15 έως τα 0,24 μ. Δεκατρία δείγματα, κατασκευασμένα από πηλόχωμα ή πιο καθαρό πηλό. Αν και τα ίχνη καύσης που οι περισσότερες έφεραν τις χαρακτηρίζουν ως εστίες, δεν αποκλείστηκε για ορισμένες πιθανή αποθηκευτική χρήση. Το γεγονός ότι στο εσωτερικό μιας από αυτές βρέθηκε αγγείο, υποδεικνύει ότι θα μπορούσαν να λειτουργούν και ως θήκες για παρόμοια σκεύη (Πίν. LXXXI. 2³³).

V. Σύνθετες ηλοκατασκευές: τέσσερις ηλοκατασκευές συνδύαζαν διαφορετικά μορφολογικά στοιχεία: Α) Επίπεδη επιφάνεια χρήσεως από συμπαγή πηλό, διαστάσεων 0,73 x 0,65 μ. Στη μία πλευρά της κυκλική κοιλότητα διαμέτρου 0,28 μ. και βάθους 0,10, έφερε έντονα ίχνη καύσης. Διαμορφωνόταν εκεί και ημικυκλική βύθωση διαμέτρου 0,39 μ. Αποδόθηκε η κατασκευή σε εξειδικευμένη οικοτεχνική δραστηριότητα. Β) Διπλή κατασκευή με έντονα ίχνη καύσης σε μικρή απόσταση από την προηγούμενη. Αποτελούμενη από σχεδόν κυκλική κατασκευή με τοιχώματα (διαστάσεις: διάμετρος 0,37 μ., ύψος 0,03 μ., πάχος 0,035 μ.) και συμφυή πεταλόσχημη (πίν. LXXVIII. 4, LXXIX. 1).

³⁰ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2000, 81.

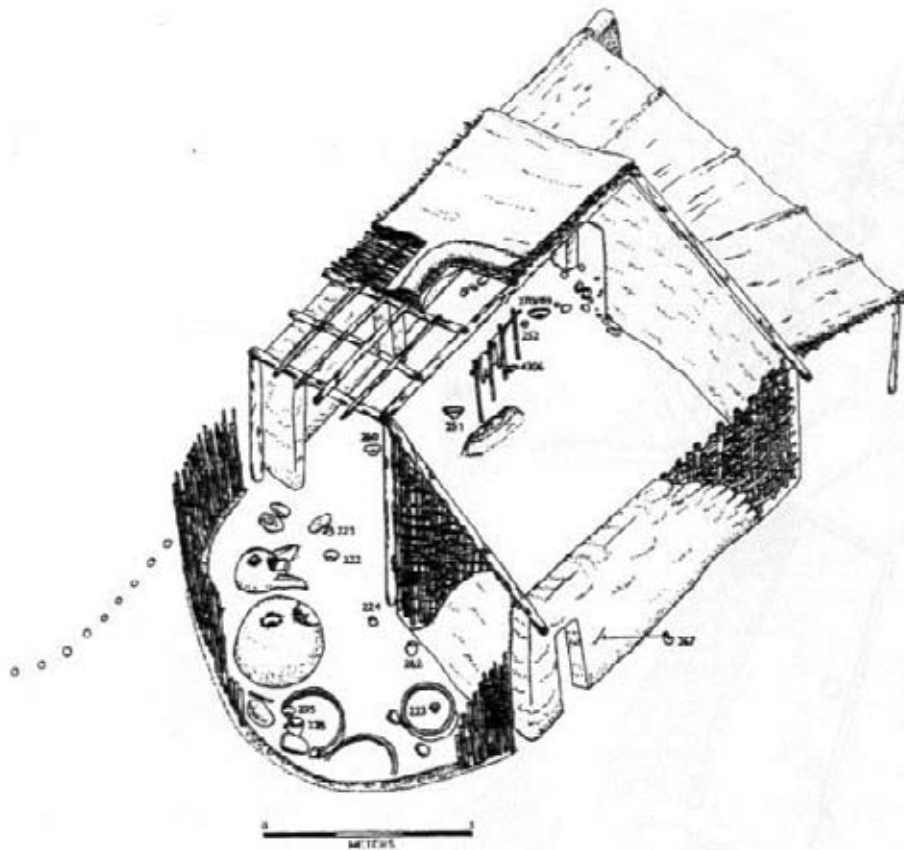
³¹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 2, 153.

³² Μανιάτης – Φακορέλης 1998, 321.

³³ Το αγγείο στις προηγούμενες δημοσιεύσεις αναφέρεται ως ευρεθέν στο εσωτερικό φούρνου, ενώ στην τελική κατάταξη των ηλοκατασκευών ο φούρνος αυτός φαίνεται ότι τελικά θεωρήθηκε εστία. Δεν έχουμε εντοπίσει δεύτερο αγγείο στο εσωτερικό φούρνου, σε όσες δημοσιεύσεις έχουμε υπόψη μας.

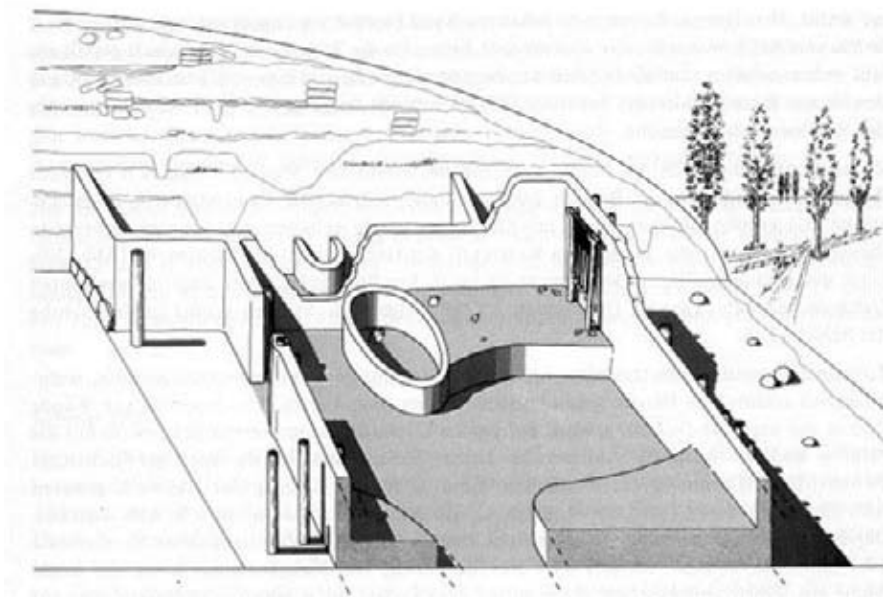
Αναγνωρίστηκε ως παράλληλο παρόμοια κατασκευή από το «Bin Complex» των Σιταγρών, σχετιζόμενη με την επεξεργασία σιτηρών. Γ) Τρεις μικρού μεγέθους κατασκευές είχαν κοινά τοιχώματα. Οι δύο, κυκλικές με περιχέλιωμα, ενώ η τρίτη, πεταλόσχημη. Διάμετρος: 0,25-0,30 μ. Συσχετίστηκε η λειτουργία τους με παρακείμενο φούρνο. Δ)

Κυκλική κατασκευή με περιχέλιωμα και προέκταση, που όριζε πιθανώς τη θέση ταφικού αγγείου. Στην προέκταση και κοντά στο ταφικό αγγείο βρέθηκαν άνθρακες και σπόροι. Το αγγείο περιείχε τα οστά μικρού παιδιού. Στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο βρέθηκαν άλλες πήλοκατασκευές, που εντάσσονται σε ορισμένους από τους τύπους I-IV.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Α. Γεωγραφική κατανομή και μορφολογία των οικισμών

(Εικ. 1, σελ. 108)

Ο διαχωρισμός της Μακεδονίας σε γεωγραφικά διαμερίσματα (κυρίως του ανατολικού από το δυτικό και του ανατολικού από τη Θράκη) είναι αποτέλεσμα των πολιτικών συνθηκών που επικράτησαν στα Βαλκάνια στις αρχές του 20^{ου} αι., εποχή πολέμου μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Βαλκανίων, καθώς και της Ελλάδας με τη Βουλγαρία. Με συνθήκες της εποχής, όπως του Λονδίνου τον Μάιο του 1913¹ και του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του ίδιου έτους², η ελληνική συνοριακή γραμμή μετακινήθηκε στον ποταμό Νέστο, εξαιρώντας από την επικράτεια της τη Θράκη. Όσο και αν τέτοιοι γεωγραφικοί διαχωρισμοί δεν ανταποκρίνονταν στις γεωγραφικές αντιλήψεις του προϊστορικού κατοίκου της Μακεδονίας³, καθοδηγούν συχνά τη σύγχρονη έρευνα, που ζητά συχνά να ανιχνεύσει διαφοροποιήσεις στο αρχαιολογικό υλικό μεταξύ των τριών τμημάτων της Μακεδονίας⁴. Δύο ποταμοί αποτελούν τα όρια ανάμεσα στις τρεις ζώνες της βόρειας αυτής περιοχής του ελλαδικού χώρου, ο Αξιός, που χωρίζει το δυτικό τμήμα από το κεντρικό και ο Στρυμόνας, που θέτει το όριο μεταξύ κεντρικού και ανατολικού. Ο Νέστος, ήδη σημειώθηκε ότι, βρίσκεται στο όριο μεταξύ ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

Η γεωγραφική διασπορά των θέσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που μελετήθηκαν για τους σκοπούς αυτής της εργασίας μαρτυρά το διαφορετικό βαθμό στον οποίο έχει καταμεριστεί η σύγχρονη έρευνα ανάμεσα στα τρία αυτά γεωγραφικά διαμερίσματα, με προεξέχον το κεντρικό, τουλάχιστον αριθμητικά. Από το τελευταίο είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δέκα τουλάχιστον θέσεων (Άγιος Μάμας, Μολυβόπυργος, Σίβηρη, Πολύχρονο και Θεοδωρέικα, Λήκυθος Τορώνης, Επανομή, Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, Τούμπα Αγγιάλου Β, Καστανάς, Αξιοχώριον), διεσπαρμένων κυρίως στη Χαλκιδική και στο νομό Θεσσαλονίκης. Στο ήμισυ φτάνουν οι θέσεις του ανατολικού διαμερίσματος (Ντικιλί Τας, Σιταγροί, Αρκαδικός, Πεντάπολη, Κρυονέρι Νέων Κερδυλλίων), ωστόσο με δύο από αυτές, το Ντικιλί Τας και τους Σιταγρούς, να αποτελούν σταθμούς στην ιστορία της έρευνας. Πέντε ακόμη θέσεις στη δυτική περιφέρεια έρχονται να προστεθούν στον κατάλογο (Σέρβια, Αιανή, Αρμενοχώριον, Μάνδαλο, Αρχοντικό), με την έρευνα σε δύο από αυτές, το Αρχοντικό και το Μάνδαλο, να αποτελούν απόρροια του επιστημονικού ενδιαφέροντος της τρέχουσας δεκαετίας, καθώς και του μεγαλύτερου μέρους της προηγούμενης. Πρέπει αφαλώς να σημειωθεί ότι οι συνεχείς προσπάθειες των αρχαιολόγων της βόρειας Ελλάδας, τόσο των Εφορειών Αρχαιοτήτων όσο και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κινούνται αδιάκοπα προς τον εμπλουτισμό του αριθμού των προϊστορικών θέσεων, σε γεωγραφικά διαμερίσματα που δεν είχαν έως την εποχή μας δεχθεί μεγάλη προσοχή, όπως η περιοχή της Φλώρινας και του Αμύνταιου⁵. Αναφερόμαστε στην Εποχή του Χαλκού, καθώς για τη Νεολιθική εποχή τα πράγματα φαίνεται ότι είναι κάπως καλύτερα⁶.

¹ ΙΕΕ, Τόμος ΙΕ', 9.

² ό.π., Τόμος ΙΔ', 354.

³ Review, 260.

⁴ Παπαδόπουλος 2002, 55.

⁵ Βλ. για παράδειγμα Τρανταλίδου 1993.

⁶ Βλ. για παράδειγμα Γραμμένος 1975 για τον εντοπισμό προϊστορικών θέσεων, μεταξύ των οποίων αρκετές της Εποχής του Χαλκού, στην ανατολική Μακεδονία. Επίσης, Γραμμένος 1991 για την έρευνα

Όπως και σε άλλα κεφάλαια της συζήτησής μας, τα δεδομένα που μας αφορούν εδώ θα ταξινομηθούν κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, ώστε να εξετασθεί το ενδεχόμενο πιθανών διαφοροποιήσεων από περιοχή σε περιοχή. Πρέπει πάντοτε να έχουμε στο νου μας το διαφορετικό αριθμό εγκαταστάσεων σε κάθε τμήμα, με σαφές αριθμητικό πλεονέκτημα στο κεντρικό, όσο και αν αυτό αποτελεί ενδεχομένως συμπτωματικό αποτέλεσμα του σημείου στο οποίο βρίσκεται σήμερα η αρχαιολογική έρευνα.

Ανατολική Μακεδονία

Ξεκινώντας από τις θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας και το *Ντικιλί Τας* (Πίν. I-II) βλέπουμε ότι ο οικισμός έχει τη μορφή τούμπας που υψώνεται στα 17,30-18,30 μ. από την πεδιάδα που την περιβάλλει, βρίσκεται δε κοντά σε αποξηραμένο έλος. Το σχήμα της τούμπας είναι σχετικά ωοειδές, με διαστάσεις 250 x 180 περ. μ. Σύμφωνα με τα κριτήρια για τη Μακεδονία κατατάσσεται στις «υψηλές στρογγυλεμένες τούμπες» και παραλληλίζεται με αυτή των Σιταγρών. Έρευνες στη θέση επικεντρώθηκαν στο ζήτημα της ύπαρξης προγενέστερου φυσικού υψώματος επάνω στο οποίο θα έγινε η πρώτη, νεολιθική, εγκατάσταση, και εξήχθη το συμπέρασμα ότι το αρχικό σημείο ήταν ελαφρά υπερυψωμένο από τη γύρω περιοχή. Υπολογίστηκε ότι η σημερινή έκταση της τούμπας είναι μεγαλύτερη λόγω της σταδιακής απόθεσης επιχώσεων από την κορυφή στις πλαγιές⁷. Η εγκατάσταση στους *Σιταγρούς* (Πίν. VII) προτίμησε τη μία όχθη του ποταμού Αγγίτη, ενώ η δημιουργία της τούμπας αποδόθηκε ως ένα βαθμό στην κατάρρευση κατασκευών, αλλά και σε πιθανή διάβρωση και μεταφορά προσχώσεων, ίσως και σε σκόνη που μεταφέρθηκε με τον άνεμο. Ο λοφίσκος έφτανε στο ύψος των 11 περ. μ. από τη γύρω πεδιάδα, ενώ είχε διάμετρο 180 περ. μ.⁸ Στον *Αρκαδικό Δράμας* (Πίν. XVIII), επίσης κοντά σε ποτάμι, η προϊστορική εγκατάσταση ήρθε στο φως σε χαμηλή κατά τα φαινόμενα τούμπα, που όμως την βλέπουμε στη βιβλιογραφία χαρακτηριζόμενη ταυτοχρόνως ως επίπεδη θέση, συναποτελούμενη πλέον από πολλά διαδοχικά αγροτεμάχια⁹. Προφανώς το χαμηλό ύψος της θέσης οδήγησε στον διπλό αυτό χαρακτηρισμό. Ως χαμηλή τούμπα έχει χαρακτηριστεί και ο προϊστορικός οικισμός της *Πεντάπολης* (Πίν. XX. 1), στην ανατολική παρυφή της πεδιάδας Χρυσού-Πεντάπολης¹⁰. Έφτανε σε ύψος 2,5 περ. μ. και είχε ομαλή πρόσβαση από όλες τις πλευρές της. Πάντως έχει σημειωθεί η παρατήρηση ότι από την Εποχή του Χαλκού έως το 1981 (έτος δημοσίευσης της ανασκαφής) η τούμπα υπέστη σημαντικές αλλοιώσεις στη μορφή της, οφειλόμενες τόσο σε ανθρώπινη δραστηριότητα όσο και σε φυσικούς παράγοντες¹¹. Η τελευταία αριθμητικά ανάμεσα στις ανατολικές θέσεις είναι αυτή στο *Κρυνέρι Νέων Κερδυλλίων* (Πίν. XXII. 1, 2), στους πρόποδες του Κερδυλλίου όρους, δυτικά του Στρυμόνα. Για την εγκατάσταση προτιμήθηκε χαμηλός λόφος περί τα 5 χλμ. από τη θάλασσα, ο οποίος υπερείχε της επιφάνειας της τελευταίας κατά 20 περίπου μ. Αν τον συσχετίσουμε με τους οικισμούς που προαναφέρθηκαν, μάλλον μας παραπέμπει στο Ντικιλί Τας και τους Σιταγρούς, που υψώνονταν σε σύγκριση με τη γύρω πεδιάδα κατά 17.30-18.30 και 11 μ. αντιστοίχως. Πάντως το υψόμετρο που

στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία, αλλά και Παπαδόπουλος, ό.π. υποσημ. 4, κυρίως για το ανατολικό τμήμα. Επίσης Ασλάνης 1992, για εκτεταμένες αναφορές στο δυτικό διαμέρισμα.

⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996, 682-685.

⁸ Sitagroi I, 32.

⁹ Περιστέρη 2002, 131.

¹⁰ Γραμμένος 1981, 103. Alram-Stern 2004, 822.

¹¹ ό.π., 103.

δόθηκε για τη διαφορά του λόφου από τη θάλασσα δεν ανταποκρίνεται οπωσδήποτε στην υψομετρική διαφορά του από τον περιβάλλοντα χώρο, επομένως διατηρούμε εδώ ορισμένες επιφυλάξεις. Σαφής όμως είναι η επισήμανση ότι δεν πρόκειται για τυπικής μορφής τούμπα, αλλά για περίπτωση εγκατάστασης σε χαμηλό λόφο στους πρόποδες των βουνών, μία τυπική νεολιθική εγκατάσταση δυτικά του Στρυμόνα¹², με συνέχεια στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η νεολιθική εγκατάσταση είχε απλωθεί σε τεχνητό άνδηρο, καθώς εντοπίστηκαν συσσωρευσεις λίθων στα όριά της, που συγκρατούσαν συμπαγές ερυθρό πηλόχωμα σκόπιμα στοιβαγμένο¹³.

Κεντρική Μακεδονία

Ήδη έχει αναφερθεί ότι οι θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας είναι περισσότερες, επομένως τα συμπεράσματα ενδεχομένως ασφαλέστερα. Αρκετές από αυτές συμπεριλαμβάνονται στην επικράτεια της Χαλκιδικής, ή στο νότιο τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης στην ίδια χερσόνησο. Στον μυχό του κόλπου της Κασσάνδρας, κοντά στον ποταμό Σάνδανο, η τούμπα του *Αγίου Μάμα* (Πίν. XXIII, XXIV. 1) είχε κατά την έναρξη της ανασκαφής τη μορφή επιμήκους ελλειψοειδούς λόφου με διαστάσεις 200 x 75 μ., που κατέληγε σε δύο κορυφές. Η υψηλότερη από αυτές υψωνόταν στα 19 μ. σε σύγκριση με τη γύρω περιοχή. Η αρχική εγκατάσταση χρησιμοποίησε προϋπάρχον φυσικό έξαρμα με ύψος τουλάχιστον 4 μ. Οι πλαγιές του εξάρματος είχαν διαμορφωθεί σε άνδηρα ώστε να σχηματιστούν τα κατάλληλα επίπεδα για τις κατοικίες¹⁴. Κοντά στη θάλασσα έλαβε χώρα και η εγκατάσταση στον *Μολυβόπυργο* (Πίν. XXVI – XXVII), στον κόλπο της Τορώνης (κόλπος Κασσάνδρας ή Τορωναίος), σε λόφο που απείχε 100 περ. μ. από την ακτή¹⁵. Υπερείχε της θάλασσας κατά 8 περ. μ., λιγότερο όμως, περί τα 4,5 μ. από τον περιβάλλοντα χώρο. Σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις αρχικά ο λόφος ήταν ψηλότερος, ενώ η προϊστορική εγκατάσταση είχε και εδώ χρησιμοποιήσει προϋπάρχον φυσικό έξαρμα, ύψους 3 περ. μ. σύμφωνα με τους υπολογισμούς κατά την ανασκαφική έρευνα¹⁶. Στο μέσον περίπου της δυτικής ακτής της χερσονήσου Κασσάνδρας, στον Θερμαϊκό κόλπο εντοπίστηκε η προϊστορική εγκατάσταση της *Σίβηρης* (Πίν. XXVIII. 1). Ο λόφος του οικισμού είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος, με ομαλή κλίση στη Ν-ΝΑ πλευρά του, περιοχή που επιλέχθηκε για την προϊστορική εγκατάσταση. Αντιθέτως, η ΒΔ είναι απότομη και υψώνεται πολύ κοντά στη θάλασσα έτσι ώστε έχει διαβρωθεί από το νερό¹⁷. Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία για το υψόμετρο του οικισμού, από τις φωτογραφίες ωστόσο της ανασκαφής φαίνεται ότι δεν υψωνόταν πολλά μέτρα επάνω από τη θάλασσα. Σε ακρωτήριο κοντά στο ΝΔ άκρο της Σιθωνίας βρίσκεται η αρχαία Τορώνη, θέση των Ιστορικών χρόνων κυρίως, με προϊστορικά κατάλοιπα σε λωρίδα ξηράς που εισχωρεί στη θάλασσα, και φέρει το όνομα *Λήκυθος*¹⁸ (Πίν. XXXIII). Τα κατάλοιπα υστρότερων περιόδων έχουν προφανώς αλλοιώσει τη μορφολογία του προϊστορικού τοπίου, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να αναφερθούμε σε τούμπα, επίπεδο οικισμό ή οτιδήποτε άλλο σχετικό. Επίσης στη Χαλκιδική, στη χερσόνησο και τον κόλπο της Κασσάνδρας, εντοπίστηκε η προϊστορική εγκατάσταση του *Πολύχρονου* (Πίν. XXX, XXXI. 1) στις δυτικές

¹² Μαλαμίδου 1997, 510.

¹³ ό.π., 512.

¹⁴ Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 119. Heurtley, PM, 4.

¹⁵ Heurtley, ό.π. 10.

¹⁶ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 14, 156. Heurtley, ό.π.

¹⁷ Τσιγαρίδα κ.ά. 2002, 385.

¹⁸ Torone I 2001, 38.

παρυφές λόφου¹⁹. Πολύ κοντά, άλλη εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, εντοπίστηκε στη θέση **Θεοδωρέικα**, στις βόρειες παρυφές φυσικού υψώματος²⁰. Ο λόφος του Πολύχρονου έχει τη μορφή φυσικού υψώματος από αμμώδη χώματα, πλέον διαχωρισμένου σε δύο τμήματα εξαιτίας της διάνοιξης επαρχιακού δρόμου. Είναι επιμήκης και αποτελείται από δύο κορυφές, με την υψηλότερη να φτάνει στα 31,2 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και τη χαμηλότερη στα 25,3 μ. Ο οικισμός στα Θεοδωρέικα ήταν κτισμένος σε κλιμακωτά άνδηρα στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του λόφου, που υποστηρίζονταν από ισχυρούς τοίχους αναλημματικού χαρακτήρα, αποτελούμενους από αργολιθοδομή. Ήταν προσαρμοσμένοι στην καμπύλη του λόφου.

Βορειότερα, ακόμα στα όρια της χερσονήσου της Χαλκιδικής, στην επικράτεια όμως του νομού Θεσσαλονίκης, βρίσκεται η τούμπα της **Επανομής (Κριτσανά)** (Πίν. XXXV – XXXVI), κοντά στην ακτή του Θερμαϊκού κόλπου. Την τούμπα χώριζε από τη θάλασσα την εποχή της ανασκαφής του Heurtley λωρίδα άμμου 150 περίπου μ.²¹ Είχε απιόσχημη μορφή και μέγιστες διαστάσεις 82 x 53 μ. με τη μακρά διάστασή από ΒΔ προς ΝΑ. Η κορυφή της υψωνόταν περίπου 18 μ. επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας και 12 επάνω από τη γύρω περιοχή. Υστερότερες διαταραχές και επεμβάσεις φαίνεται ότι προκάλεσαν μικρές αλλοιώσεις στην αρχική της μορφή. Στο εσωτερικό της παράλιας πεδιάδας της Επανομής εντοπίστηκε η προϊστορική εγκατάσταση της **Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου** (Πίν. XXVIII, XXIX. 1), σε υψόμετρο 157 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, η οποία θα προσέγγιζε τον οικισμό περισσότερο από όσο σήμερα που απέχει λίγα μόλις χιλιόμετρα από τη θέση²². Συγκαταλέγεται στον τύπο της «τούμπας επί τραπέζης» και έχει ουσιαστικά τη μορφή χαμηλού λόφου με επικλινή επιφάνεια επάνω στον οποίο σχηματίστηκε η τούμπα. Η τράπεζα εκτείνεται στο δυτικό, νοτιοδυτικό και βορειοδυτικό τμήμα της τούμπας, έχοντας ημικυκλικό σχήμα²³. Οι διαστάσεις της τούμπας, μάλλον κυκλικής στη βάση της, είναι 90 x 90 περίπου μ., με ακτίνα 45 μ. Το ύψος της ανατολικά προσέγγιζε τα 12 μ. και δυτικά τα 16²⁴. Το ύψος της προϊστορικής εγκατάστασης υπολογίστηκε στα 12 μ., καθώς τα επιπλέον 4 αποδόθηκαν σε επιχώσεις των ιστορικών χρόνων. Το πλάτωμα της κορυφής είχε εμβαδόν 500 τ.μ.²⁵. Συνολικά η τούμπα και στη συνέχεια η τράπεζα καταλαμβάνουν δύο διαδοχικά πλατώματα από τα 12 μ. και κάτω, με αυτό της τούμπας να έχει ύψος 3,50 μ.

Η περιφραξη ενός εργοστασίου, αυτού της «ΒΑΛΚΑΝ ΕΞΠΟΡΤ», στη σημερινή κοινότητα Αγγιάλου, στο δυτικό τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης, περιβάλλει την **Τούμπα Αγγιάλου «Β»** (Πίν. XLIX. 1), σε απόσταση 1 περίπου χλμ. δυτικά της διπλής τράπεζας Αγγιάλου «Α». Θεωρείται χαμηλή τούμπα, η οποία έχει υποστεί καταστροφή στο ανατολικό και νότιο τμήμα της, διατηρώντας μόνο το 1/4 του συνόλου, που δεν απέφυγε βλαπτικές επεμβάσεις σε νεότερους χρόνους²⁶. Διαστάσεις της τούμπας δεν είδαμε στη βιβλιογραφία, ενδεχομένως επειδή η σημερινή της μορφή δεν ανταποκρίνεται στην αρχαία. Μια ακόμη εγκατάσταση στον νομό Θεσσαλονίκης παρουσιάζει ιδιαιτερότητες στη μορφή, λόγω της

¹⁹ Παππά 1990α, 317.

²⁰ ό.π., 318.

²¹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 14, 17.

²² Review, ό.π. υποσημ. 3, Addendum, 324.

²³ Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 17.

²⁴ Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992, 341.

²⁵ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 23.

²⁶ Παππά κ.ά 2000, 137.

διαφοροποίησης στη μορφολογία του περιβάλλοντος χώρου. Πρόκειται για την τούμπα του **Καστανά** (Πίν. LI) στο ΒΔ άκρο του νομού, κοντά στα όρια με τον νομό Κιλκίς, ανατολικά του Αξιού. Στην ΠΕΧ η τούμπα είχε τη μορφή μικρού νησιού σε απόσταση 70 περίπου μ. από την ακτή²⁷. Στην κύρια δημοσίευση των φάσεων της Πρώιμης Χαλκοκρατίας από τον Ασλάνη δεν παραδίδονται διαστάσεις της τούμπας, ωστόσο τα καλά τοπογραφικά σχέδια που συνοδεύουν τον τόμο υποδεικνύουν ότι το νησάκι (ή πιο αυστηρά η τούμπα) θα είχε αρχικές διαστάσεις περ. 100-110 x 55-60 μ. με κάτοψη ελλειψοειδή / σχεδόν οκτώσχημη και τη μακρά διάσταση από Β-Ν. Μια τελευταία θέση της κεντρικής Μακεδονίας (από όσες συμπεριλαμβάνονται σε αυτή την εργασία) είναι αυτή της τούμπας του **Αξιοχωρίου** (*Βαρδαρόφτσα*) (Πίν. LVII, LVIII. 1) στο ΝΔ άκρο του νομού Κιλκίς, στη μακεδονική ενδοχώρα, κοντά όμως στον ποταμό Αξιό. Πρόκειται για συνδυασμό «τούμπας με τράπεζα»²⁸. Σύμφωνα με την κλίμακα που συνοδεύει το τοπογραφικό της ανασκαφής του Heurtley φαίνεται ότι επάνω σε πολύ μεγαλύτερη τράπεζα με διαστάσεις 370 x 300 περ. μ. είχε σχηματιστεί τούμπα διαστάσεων 95 x 75 περ. μ.

Πριν περάσουμε στη Δυτική Μακεδονία, να προσθέσουμε εδώ ότι ένας ακόμη προϊστορικός οικισμός της κεντρικής Μακεδονίας, ο οποίος δεν συμπεριελήφθη στο πρώτο μέρος της εργασίας μας καθώς οι πληροφορίες που θα μας ενδιέφεραν είναι για αυτόν ελάχιστες, φαίνεται ότι περιείχε κατάλοιπα της ΠΕΧ: πρόκειται για τη γνωστή βιβλιογραφικά ως «τούμπα στη **Γκόνα**», στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου. Ερευνήθηκε από τη γαλλική αποστολή του Rey²⁹ και αναφέρονται και από τον Heurtley, ο οποίος συσχετίζει πασσάλους στη θέση με λιμναίο οικισμό³⁰. Νεότερες έρευνες της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ ξεκαθάρισαν ότι επρόκειτο ουσιαστικά για «τούμπα επί τραπέζης»³¹ και ότι η θάλασσα στην αρχαιότητα προσέγγιζε τη θέση πολύ περισσότερο από το 1,5 χλμ. (σημερινή απόσταση). Ίσως τα νέα δεδομένα αναιρούν την υπόθεση περί λιμναίου οικισμού. Οι νέες ανασκαφές στην τράπεζα έφεραν στο φως κατάλοιπα των Ιστορικών και Βυζαντινών χρόνων.

Δυτική Μακεδονία

Περνώντας στη δυτική Μακεδονία οι θέσεις λιγοστεύουν πάλι, αλλά όπως έχουμε ήδη σημειώσει ενδεχομένως αυτό να αντικατοπτρίζει το άνισο μέγεθος πρόσφατα ενδιαφέρον για το γεωγραφικό αυτό διαμέρισμα. Η κατάσταση τα τελευταία χρόνια διαφοροποιείται σταδιακά, ωστόσο ο μικρός αριθμός θέσεων θα μπορούσε να οφείλεται και σε άλλους λόγους, για τους οποίους γίνονται μερικά σχόλια παρακάτω, στο τέλος του τρέχοντος κεφαλαίου. Από τις σπουδαιότερες για τη στρωματογραφική ακολουθία της ΠΕΧ θέσης είναι αυτή των **Σερβίων** (Πίν. LIX – LX) στην ανατολική όχθη του ποταμού Αλιάκμονα³². Η τούμπα, που λόγω της κατασκευής υδροϋλεκτρικού φράγματος βυθίστηκε μέσα σε τεχνητή λίμνη, επιβίωσε έως το 1974, με τη μορφή χαμηλού λόφου, περί τα 17 μ. επάνω από το επίπεδο του Αλιάκμονα³³, σχηματισμένου επάνω σε ένα ποτάμιο άνδηρο. Το σχόλιο ότι «με το χαμηλό αυτό ύψος διέφερε από πολλές μακεδονικές τούμπες και τις θεσσαλικές

²⁷ Aslanis 1985, 321.

²⁸ Heurtley, ό.π. υποσημ. 14, 36, εικ. 35. Heurtley – Hutchinson 1925-1926, 1, 5 εικ. 4-5.

²⁹ Για τις έρευνες της γαλλικής αποστολής δεξ Rey 1916.

³⁰ Heurtley, ό.π. υποσημ. 14, 23.

³¹ Σκαρλατίδου – Κωνσταντινίδου 2003, 214.

³² Servia Preliminary 1979, 185.

³³ Servia I 2000, 5.

μαγούλες»³⁴ ίσως δεν ευσταθεί πλέον όπως είδαμε πιο πάνω, καθώς το ύψος αυτό, τουλάχιστον για τη Μακεδονία, το διαθέτουν τούμπες που χαρακτηρίζονται ως υψηλές. Απέναντι από τα Σέρβια, στην αντίπερα όχθη του Αλιάκμονα, δυτικά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, στην ευρύτερη περιοχή της *Αιανής*, υπήρχαν αρκετοί οικισμοί, μέρος των οποίων έχει δεχτεί σωστική έρευνα. Δύο τουλάχιστον θέσεις, στην Πολεμίστρα και τα Λειβάδια, περιείχαν κατάλοιπα της ΠΕΧ. Στην Πολεμίστρα ο οικισμός είχε τη μορφή χαμηλής τούμπας³⁵. Στα Λειβάδια εγκαταστάσεις των Ιστορικών χρόνων δεν επέτρεψαν συμπεράσματα για τη μορφολογία της θέσης, ο μικρός ωστόσο οικισμός δύο-τριών πρόχειρων οικιών³⁶ θα μπορούσε να είναι επίπεδος. Μια άλλη τούμπα, αυτή του *Αρμενοχωρίου* (Πίν. LXXVII), βρίσκεται στην πεδιάδα βορειοανατολικά της Φλώρινας στο νότιο όριο μιας σειράς εξαρμάτων με μέγιστο ύψος τα 700 μ.³⁷ Η κορυφή της τούμπας υπερέρχει κατά 13 μ. κοντινού ποταμού, ενώ οι αρχαίες επιχώσεις φαίνεται ότι είχαν μέγιστο πάχος 2 περ. μ.³⁸ Τα τοπογραφικά σχέδια του Heurtley υποδεικνύουν λοφίσκο σχετικά στρογγυλεμένο, με διαστάσεις περ. 70/65 x 65/60 μ.

Ολοκληρώνουμε τις θέσεις της δυτικής Μακεδονίας με δύο που ανασκάπτονται τα τελευταία 10-15 χρόνια στην ίδια περίπου περιοχή, αυτές του Μάνδαλου και του Αρχοντικού. Ο προϊστορικός οικισμός του *Μάνδαλου* (Πίν. LXXI, LXXII. 1) βρίσκεται στο λόφο Σιτσάν-Τεπέ, της επαρχίας Γιαννιτσών του νομού Πέλλας και αναφέρεται ότι παρουσιάζει την τυπική για τη Μακεδονία μορφή της τούμπας: μικρός γήλοφος έκτασης 5 στρεμμάτων και ύψους 8 μ.³⁹ Η τούμπα του *Αρχοντικού* (Πίν. LXXIV – LXXV) απέχει μερικά χιλιόμετρα από το Μάνδαλο, θεωρήθηκε δε πιθανό ότι στην αρχαιότητα η θάλασσα τον προσέγγιζε πολύ περισσότερο από όσο σήμερα⁴⁰. Πρόκειται για εγκατάσταση του τύπου «τούμπας επί τραπέζης», με έκταση που φτάνει τα 128 στρμ. και συνολικό ύψος που προσεγγίζει τα 120 μ.⁴¹

Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι γενικά στη Μακεδονία η τυπική μορφή εγκατάστασης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είχε τη μορφή τούμπας κυρίως, ή τούμπας επάνω σε τράπεζα. Οι τούμπες ήταν συνήθως ελλειψοειδείς ή σχετικά κυκλικές, με μικρές διαφοροποιήσεις των σχημάτων αυτών, σε οκτώσχημα ή απιόσχημα, αν και σε ελάχιστο αριθμό περιπτώσεων. Δεν είδαμε τούμπα να ξεπερνά τα 19-20 μ. σε ύψος, ενώ είναι πιθανό ότι οι αρχικές εγκαταστάσεις προτίμησαν εξ αρχής ένα προϋπάρχον έξαρμα του εδάφους, που εξελίχθηκε σε υψηλότερη ή χαμηλότερη τούμπα ανάλογα με τον αριθμό των διαδοχικών εγκαταστάσεων που έλαβαν χώρα στην κορυφή του εξάρματος. Κάθε νέος οικισμός, θεμελιωμένος επάνω στα ερείπια του προηγούμενου, ανύψωνε σταδιακά το αρχικό επίπεδο εγκατάστασης. Φαίνεται ότι πολλές τούμπες είχαν μικρότερο ύψος, ξεκινώντας από τα 3-4 μ. και φτάνοντας έως τα 12-16. Και πάλι όμως μπορεί να είχε σημασία ο αριθμός των διαδοχικών εγκαταστάσεων στις περιπτώσεις αυτές. Αυτό που με βεβαιότητα διαπιστώσαμε είναι η σχετικότητα στους χαρακτηρισμούς «υψηλή» και «χαμηλή» για τις τούμπες, με μέσο όριο, κατά τη

³⁴ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 32.

³⁵ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 27-28.

³⁶ Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

³⁷ Heurtley, ό.π. υποσημ. 14, 57. Χρυσοστόμου 1998, 335.

³⁸ Heurtley, ό.π. Treuil 1983, 85.

³⁹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 143.

⁴⁰ ό.π., 146.

⁴¹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 151. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 146.

γνώμη μας, τα 9-10 μ. ώστε μία τούμπα να αρχίσει να χαρακτηρίζεται ως «υψηλή». Όσο για το εμβαδόν τους, περιπτώσεις όπως αυτή των Σιταγρών ή του Ντικιλί Τας, με διαστάσεις πλευρών ή διαμέτρου που άγγιζαν τα 200 ή 250 μ., δεν φαίνεται να ήταν συνηθισμένες για τις τούμπες, προφανώς επειδή οι περισσότεροι οικισμοί δεν ήταν τόσο μεγάλοι. Διαστάσεις από 60-70 έως 110-120 μ. ήταν μάλλον πιο «κανονικές», ακόμα και αν γύρω από τις τούμπες εκτείνονταν τράπεζες, που διέυρυναν πολύ το γενικότερο εμβαδόν μιας θέσης.

Σε ορισμένες περιπτώσεις προτιμήθηκαν χαμηλοί λόφοι ή οι πλαγιές αυτών, όταν ο λόφος είχε μεγάλο ύψος, το οποίο και πάλι δεν ήταν πολύ συνηθισμένο. Δεν φαίνεται να έλειπαν ορισμένοι επίπεδοι οικισμοί, που είναι βέβαια ελάχιστοι μπροστά στο σύνολο των υπολοίπων και μάλλον απηχούν συνήθειες των Νεολιθικών χρόνων (δες περισσότερα παρακάτω).

Όπου υπήρχε η δυνατότητα φαίνεται ότι επιδιωκόταν η γειτνίαση με το υδάτινο στοιχείο, άλλοτε με τη θάλασσα, κανόνας για τις περισσότερες θέσεις της Χαλκιδικής και όχι μόνο, άλλοτε με ποτάμια, όπου η θάλασσα δεν προσέγγιζε θέσεις, όπως αυτές στην ενδοχώρα της Μακεδονίας. Στον Καστανά η εγκατάσταση είχε χρησιμοποιήσει ένα μικρό νησάκι μέσα σε λίμνη.

Αναφερθήκαμε στην αρχή του κεφαλαίου στον διαφορετικό αριθμό οικισμών της ΠΕΧ ανά γεωγραφικό διαμέρισμα της Μακεδονίας, ενώ περιγράψαμε στην τρέχουσα ενότητα με συντομία τη μορφολογία των θέσεων. Οφείλουμε εδώ να προσθέσουμε ορισμένες επισημάνσεις.

Α) Οι οικισμοί που συμπεριελήφθησαν στην εργασία αυτή και έδωσαν συγκεκριμένα συμπεράσματα, είναι αυτοί με οικιστικά κατάλοιπα και όχι γενικότερα οι εντοπισμένοι με διάφορους τρόπους, όπως (και κυρίως) οι επιφανειακές έρευνες.

Β) Το γεγονός ότι απουσιάζουν οι επίπεδοι οικισμοί σε σύγκριση με τις τούμπες, έχει αποδοθεί⁴², τουλάχιστον για το γεωγραφικό διαμέρισμα της ανατολικής Μακεδονίας, στην απουσία επιφανειακών ερευνών εντατικού χαρακτήρα, εξαιρουμένων των περιοχών της πεδιάδας της Δράμας και των Σερρών. Σημειώνεται ότι οι επίπεδοι οικισμοί είναι λιγότερο ευδιάκριτοι από τις τούμπες, ενώ η πρακτική της επίπεδης εγκατάστασης είναι γνωστή από την κεντρική και δυτική Μακεδονία, καθώς και τη νότια Σερβία και δυτική Βουλγαρία. Στις επισημάνσεις αυτές για τους επίπεδους οικισμούς λαμβάνεται υπόψη το χρονολογικό στάδιο που καθορίζει τη μετάβαση από τη Νεότερη Νεολιθική/Χαλκολιθική προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και όχι το σύνολο της ΠΕΧ σε βάθος. Επομένως είναι πιθανό να μην έχουν ισχύ για το σύνολο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, ή για ολόκληρη τη Μακεδονία την ίδια περίοδο.

Γ) Έχουμε ήδη αναφερθεί στις προσπάθειες των αρχαιολόγων της Μακεδονίας που φέρνουν στο φως όλο και περισσότερες προϊστορικές θέσεις και στα τρία γεωγραφικά διαμερίσματα της επικράτειας αυτής, παρατηρήσαμε όμως ότι πέραν των αναφερομένων στην εργασία μας θέσεων δεν υπάρχουν διαθέσιμα άλλα οικιστικά δεδομένα ώστε να συμπεριληφθούν εδώ και να δώσουν περισσότερα συμπεράσματα. Ας σημειωθεί ότι πολλές θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού έγιναν γνωστές παρεμπιπτόντως, μέσα από τις προσπάθειες να ερευνηθεί κυρίως το νεολιθικό παρελθόν της Μακεδονίας. Σε πολλές από τις περιπτώσεις αυτές υποδεικνύεται η συνέχεια από το νεολιθικό στάδιο ζωής προς την Πρώιμη Χαλκοκρατία, αν όχι όσον αφορά τα κινητά ευρήματα όπως η κεραμική, τουλάχιστον στον τομέα της κατοίκησης και των κατασκευαστικών τεχνικών των κατοικιών, αλλά

⁴² Παπαδόπουλος, ό.π. υποσημ. 4, 98.

και στα αντικείμενα του εσωτερικού εξοπλισμού. Αυτή η διαπίστωση θα είχε μεγάλη σημασία για την προέλευση των κατασκευαστικών τεχνικών ή των ιδεών γενικότερα, δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις «πολιτισμικής συνέχειας» διαπιστώθηκε κενό ανάμεσα στο ύστατο νεολιθικό στάδιο και τις βεβαιωμένες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σε κάποια θέση. Για τη διαπίστωση τέτοιων κενών μπορεί ο ενδιαφερόμενος να ανατρέξει στο πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής, όπου για κάθε οικισμό ξεχωριστά παρατίθεται η στρωματογραφία του, χωρίς να ισχυριζόμαστε ότι καλύπτουμε όλες τις περιπτώσεις, ή κάθε περίπτωση σε βάθος.

Οι θέσεις που εξετάζονται στην εργασία αυτή και αναφέρονται στο τρέχον κεφάλαιο, σημειώνονται στον παρακάτω χάρτη της εικ. 1.

Εικ. 1

Οι θέσεις της Μακεδονίας με οικιστικά κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: **Ανατολική Μακεδονία:** 1. Ντικιλί Τας, 2. Σιταγροί, 3. Αρκαδικός, 4. Πεντάπολη, 5. Κρυονέρι Νέων Κερδυλλίων, **Κεντρική Μακεδονία:** 6. Άγιος Μάμας, 7. Μολυβόπυργος, 8. Σίβηρη, 9. Πολύχρονο και Θεοδωρέικα, 10. Τορώνη (Λήκυθος), 11. Επανομή (Κριτσανά), 12. Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, 13. Τούμπα Αχιάλου Β, 14. Καστανάς, 15. Αξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα), **Δυτική Μακεδονία:** 16. Σέρβια, 17. Αιανή: Πολεμίστρα, Λειβάδια, 18. Αρμενοχώριον, 19. Μάνδαλο, 20. Αρχοντικό.

B. Χρονολογικό Πλαίσιο **(με αναφορά στην Ιστορία της Έρευνας)** (Πίν. 1, σελ. 117)

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού δεν είναι η χρονολόγηση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία, ούτε οποιαδήποτε διόρθωση των χρονολογικών συσχετισμών, σχετικών ή απόλυτων, που έχουν προταθεί για τις ανεσκαμμένες ή ερευνημένες με άλλο τρόπο (όπως η επιφανειακή έρευνα) θέσεις. Πολύ σημαντικές εργασίες, που διαπραγματεύονται επαρκώς το ζήτημα αυτό, έχουν ήδη κατατεθεί, είτε αφορούν γενικότερα στη χρονολόγηση του προϊστορικού Αιγαίου¹, είτε αποκλειστικά στη χρονολόγηση της Μακεδονικής Πρώιμης Εποχής του Χαλκού². Χρήσιμα στοιχεία για τη χρονολόγηση των αιγαιακών θέσεων, μαζί με ορισμένες περιγραφές και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, έχουν συγκεντρωθεί σε νεότερες επίσης εργασίες³, ενώ λεπτομερή ευρετήρια⁴ για κάθε στάδιο της Εποχής του Χαλκού έχουν δημοσιευτεί και στα ελληνικά, αποτελώντας πολύτιμους οδηγούς για την έρευνα, τουλάχιστον έως το στάδιο που βρισκόταν η τελευταία περίπου κατά το έτος έκδοσης των εργασιών αυτών. Δεν πρέπει, εξάλλου, να ξεχνάμε πιο εξειδικευμένες εργασίες, που έχοντας σκοπό να συζητήσουν ορισμένες πτυχές του βίου του προϊστορικού ανθρώπου⁵, προσθέτουν ή ανακεφαλαιώνουν χρονολογικά στοιχεία, χρήσιμα για τους συσχετισμούς θέσεων και περιοχών ακόμα και απομακρυσμένων μεταξύ τους. Αυτές οι προσπάθειες, από τις οποίες μας ενδιαφέρουν εδώ κυρίως όσες διαπραγματεύονται χρονολογικά ζητήματα της ΠΕΧ στη Μακεδονία, έχουν ξεκινήσει πολύ νωρίς στον 20^ο αι.⁶, συνεχίζονται δε αμείωτες⁷, και αποτελούν τους μάρτυρες επίπονης αλλά αποδοτικής εργασίας σε ένα δύσκολο συχνά και ακανθώδες πεδίο.

Πρόθεσή μας στην τρέχουσα ενότητα είναι η ένταξη των οικισμών της Μακεδονίας με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σε ένα κατά το δυνατόν συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο, η δημιουργία δηλαδή ενός ενδεικτικού πίνακα χρονολόγησης, ώστε να ανιχνευθούν πιθανά στάδια στη διαφοροποίηση των κατασκευαστικών συνηθειών της περιόδου (χωρίς να είναι

¹ Βλ. για παράδειγμα Warren – Hankey 1989.

² Για παράδειγμα Aslanis 1985, όπου καταβάλλεται προσπάθεια να συσχετιστούν τα στρώματα του Καστανά με διάφορες θέσεις της κεντρικής, κυρίως, Μακεδονίας, ενώ αναφέρονται και οι συσχετισμοί με τους Σιταγρούς, τα Σέρβια, την Πεντάπολη και άλλες θέσεις. Σημαντική είναι η διόρθωση στην εργασία αυτή και η ένταξη σε ορθότερο χρονολογικό πλαίσιο των ευρημάτων του Heurtley, που εξήχθησαν σε μια εποχή κατά την οποία η έρευνα δεν είχε προχωρήσει όσο σήμερα (βλ. σχετικά και υποσ. 6).

³ Βλ. Review για την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο και Alram-Stern 2004 για την Πρώιμη Χαλκοκρατία στον ίδιο γεωγραφικό χώρο.

⁴ Βλ. Συριόπουλος 1995, όπου σε ένα ογκώδες έργο ταξινομούνται οι αιγαιακές θέσεις, αναφέρονται συνοπτικά τα ευρήματά τους και παρατίθεται η σχετική με αυτές βιβλιογραφία.

⁵ Βλ. για παράδειγμα Treuil 1983.

⁶ Αξιοσημείωτες είναι οι προσπάθειες του Heurtley σε συνεργασία με άλλους επιστήμονες της εποχής του, που έγιναν τη δεκαετία 1920-1930 και δημοσιεύονται στα *BSA* της περιόδου αλλά και στο Heurtley, PM. Αρκετά σημεία των χρονολογήσεων αυτών έχουν αναθεωρηθεί με την πρόοδο της έρευνας, ωστόσο οι βάσεις τέθηκαν τότε, σε μια εποχή που τα εργαλεία της μελέτης ήταν λιγότερα, οι συνθήκες δυσκολότερες και οι κίνδυνοι για αστοχίες αυξημένοι.

⁷ Το περιοδικό *AEMΘ* είναι ο αμειωτέρος μάρτυρας για όλες τις προσπάθειες που καταβάλλονται ετησίως στη βόρεια Ελλάδα από τις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, αλλά και τις ξένες αρχαιολογικές σχολές που εργάζονται στην επικράτεια αυτή της χώρας μας.

απαραίτητο ότι θα διαπιστωθούν) και να μην γίνεται γενικώς λόγος για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Προσπαθώντας να παρακολουθήσουμε σε χρονολογικά στάδια τους οικισμούς ίσως έχουμε την ευκαιρία για μια χρονολογική και γεωγραφική ταξινόμηση της «αρχιτεκτονικής» και του εσωτερικού εξοπλισμού τους, καθώς και τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε πιθανές διαφοροποιήσεις σε βάθος χρόνου και προτιμήσεις κατά περιφέρεια ή θέση.

Μία παραδοχή είναι απαραίτητη: η έναρξη της ΠΕΧ στη νοτιότερη Ελλάδα δεν αντιστοιχεί απολύτως με την έναρξη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία. Η τελευταία κάνει τα πρώτα της βήματα σε προχωρημένο στάδιο σε σύγκριση με την πρώτη, με αποτέλεσμα να θεωρείται σχεδόν σύγχρονη της ΠΕ II περιόδου ή ενός πολύ προχωρημένου σταδίου της ΠΕ I. Επομένως δεν έχει τόση σημασία να παρακολουθήσουμε τους χρονολογικούς συσχετισμούς των οικισμών της Μακεδονίας σε συνδυασμό με αυτούς του «κύριου ελλαδικού κορμού», αλλά κυρίως τις αντιστοιχίες μεταξύ των ιδίων. Οι αρχιτεκτονικές εξάλλου μορφές της Μακεδονίας, κυρίως τα πασσαλόπηκτα οικήματα, δεν θα ήταν δυνατόν να αναζητήσουν την πιθανή προέλευσή τους στη νοτιότερη Ελλάδα, αλλά μόνο σε βορειότερες περιοχές, ή σε γηγενείς νεολιθικές παραδόσεις. Οι αναφορές στις χρονολογικές φάσεις του νοτιότερου ελλαδικού χώρου, όπου υπήρξε απολύτως απαραίτητο, γίνονται για την ορθότερη χρονολογική κατάταξη των οικισμών της προϊστορικής Μακεδονίας.

Ρίχνοντας μια γρήγορη ματιά στην ιστορία της έρευνας μπορούμε να ταξινομήσουμε τους Μακεδονικούς οικισμούς της Πρώιμης Χαλκοκρατίας σε τρεις κύριες ομάδες, αναλόγως με την εποχή κατά την οποία ερευνήθηκαν. Ο συνδυασμός χρονολόγησης και εποχής ανασκαφικής έρευνας είναι αναπόφευκτος, καθώς σε ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, που καλύπτει ουσιαστικά ολόκληρο τον 20^ο αι. και την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} έχουν σημειωθεί αρκετές διαφοροποιήσεις στους χρονολογικούς συσχετισμούς και συγχρονισμούς, με αποτέλεσμα τη μετακίνηση αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε πρωιμότερα ή υστερότερα στάδια.

Ορισμένοι από τους μακεδονικούς οικισμούς της ΠΕΧ, ανεσκαμμένοι στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αι. ή στα τελευταία χρόνια πριν από αυτό, αποτελούν σήμερα σταθερά σημεία αναφοράς για τη χρονολόγηση στη Μακεδονία. Από αυτούς θα αρχίσουμε.

Οι δεκαετίες 1961-1979

Οι **Σιταγροί** (έρευνα 1968-1969) θεωρούνται για περισσότερες από τέσσερις δεκαετίες ένα από τα σημεία αυτά. Με στρωματογραφία σε αποθέσεις συνολικού πάχους 11 μ. απέδωσαν πέντε χρονολογικές φάσεις⁸, από τις οποίες οι δύο, αριθμημένες ως IV και V, αντιστοιχούν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η φάση IV, στρωματογραφημένη επάνω από τη νεολιθική φάση III, αν και μεσολάβησε χρονολογικό κενό ενός έως τριών αιώνων⁹, αποδόθηκε κατόπιν συσχετισμών με τη Θεσσαλία και τη νοτιότερη Ελλάδα¹⁰, αλλά και το βορειοανατολικό Αιγαίο, την Τροία και τα Βαλκάνια¹¹, στην πρώτη από τις τρεις φάσεις της μακεδονικής ΠΕΧ. Ωστόσο ξεκινά σε πιο προχωρημένο στάδιο σε σύγκριση με την έναρξη της Πρώιμης

⁸ Sitagroi I 1986, 10. Έχουν δοθεί διορθωμένες χρονολογήσεις, που αποκλίνουν από τις αντίστοιχες ραδιοχρονολογήσεις κατά 400 έως 700/800 έτη, με την απόκλιση να μειώνεται όσο κατεβαίνει η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

⁹ Elster 1997, 21. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 2, 825.

¹⁰ Warren – Hankey, ό.π. υποσημ. 1, 42-3.

¹¹ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 8, 429 κεξ., 482-484.

Εποχής του Χαλκού στη νοτιότερη Ελλάδα. Η επόμενη περίοδος V, διαιρέθηκε σε δύο φάσεις, τις Va και Vb¹², οι οποίες, κατόπιν ανάλογων με τους παραπάνω συσχετισμούς, θεωρήθηκαν αντίστοιχες των δύο επόμενων σταδίων της Πρώιμης Χαλκοκρατίας¹³ (μέση και ύστερη ΠΕΧ), τόσο στη Μακεδονία όσο και στη νοτιότερη Ελλάδα, με αποτέλεσμα η στρωματογραφία των Σιταγρών να εκπροσωπεί ολόκληρη την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία.

Σχεδόν αμέσως μετά την ανασκαφή των Σιταγρών ακολούθησε η έρευνα στα **Σέρβια** (έρευνα 1971-1973), συμπληρώνοντας και επεκτείνοντας τα συμπεράσματα του Heurtley που εργάστηκε στη θέση 60 χρόνια νωρίτερα. Όπως και για τους Σιταγρούς, έγινε προσπάθεια να οριστούν αντιστοιχίες ανάμεσα στις φάσεις που διακρίθηκαν στη θέση με την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού της Μακεδονίας αλλά και της νοτιότερης Ελλάδας. Αποτέλεσμα ήταν να αποδοθούν στην Πρώιμη Χαλκοκρατία οι φάσεις 8, 9 και 10 των νεότερων ανασκαφών, που, όπως αποδείχτηκε, δεν κάλυπταν αντίστοιχο με τους Σιταγρούς διάστημα, καθώς η αρχαιότερη από αυτές (φάση 8), έδωσε χρονολόγηση ελαφρώς υστερότερη από τους Σιταγρούς IV και θεωρήθηκε λίγο πρωιμότερη από τον ΠΜ II Μύρτο και την ΠΕ II Λέρνα¹⁴. Πρέπει, επομένως, η φάση 8 να θεωρηθεί ως τμήμα ενός αρκετά προχωρημένου σταδίου της πρώιμης φάσης της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, με κάλυψη ενός μεγάλου τμήματος της ΠΕ II περιόδου. Οι δύο επόμενες φάσεις 9 και 10 των Σερβίων, που συνήθως δεν διαχωρίζονται αυστηρά, αλλά αντιμετωπίζονται μαζί ως η δεύτερη από τις δύο κύριες περιόδους της ΠΕΧ στη θέση, θα πρέπει να θεωρηθούν αντίστοιχες προς την ύστερη ΠΕ II και την πρώιμη ΠΕ III¹⁵. Οι χρονολογικοί συσχετισμοί που προτείνει ο Aslanis κατεβάζουν τη δεύτερη περίοδο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στα Σέρβια (φάσεις 9 και 10) έως το τέλος της ΠΕ III ή και αργότερα¹⁶.

Η στρωματογραφία του **Καστανά** (έρευνα 1975-1979) θεωρήθηκε σημαντική για τη χρονολόγηση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία. Η εργασία του Ασλάνη¹⁷ βοηθά πολύ, όχι μόνο στην αντιστοιχία σημαντικών θέσεων με υλικό της περιόδου, οι οποίες ερευνήθηκαν στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι., αλλά και στη χρονολογική τους σχέση με θέσεις που ερευνήθηκαν στη δεκαετία 1920-1930 από τον Heurtley¹⁸ (δες για τις ανασκαφές αυτές παρακάτω). Ο Καστανάς απέδωσε στρώματα που καλύπτουν ολόκληρη την Πρώιμη Χαλκοκρατία της Μακεδονίας. Η έναρξη της περιόδου αντιστοιχεί και εδώ με την έναρξη της ΠΕ II στη νοτιότερη Ελλάδα. Στο πρώιμο στάδιο της Μακεδονικής Πρώιμης Χαλκοκρατίας εντάσσονται τα στρώματα 28-24 της θέσης (πρώιμη και μέση ΠΕ II), στο μέσο στάδιο τα στρώματα 23a και 23b (ύστερη ΠΕ II), ενώ στο ύστερο στάδιο το στρώμα 22b (καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της ΠΕ III)¹⁹. Με το πρώιμο στάδιο συσχετίστηκαν η φάση IV των Σιταγρών²⁰ και 8 των Σερβίων. Στο μέσο και ύστερο στάδιο αντιστοιχούν οι φάσεις Va και Vb των Σιταγρών και 9-10 των Σερβίων. Αρκετές ακόμα θέσεις συσχετίστηκαν με τη στρωματογραφία του Καστανά και προβλήθηκαν οι αντιστοιχίες τους, όπως η Πεντάπολη και το Ντικιλί-Τας, αλλά και οι ερευνημένες από τον Heurtley.

¹² ό.π., 19.

¹³ Warren – Hankey, ό.π. υποσημ. 1, 43.

¹⁴ Servia I 2000, 18.

¹⁵ Servia Preliminary 1979, 226.

¹⁶ Aslanis, ό.π. υποσημ. 2, 317-320.

¹⁷ ό.π.

¹⁸ Δες σχετικά Heurtley, PM αλλά και στα BSA της περιόδου, όπως παραπέμπουμε σε αυτά στο πρώτο τμήμα της εργασίας μας.

¹⁹ Aslanis, ό.π. υποσημ. 2, 317-320.

²⁰ ό.π., 273-5 για τους Σιταγρούς και 276-278 για τα Σέρβια.

Την ίδια εποχή έγινε η ανασκαφή στην **Πεντάπολη** (περί το 1978), που έδωσε δύο φάσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, καλούμενες ως I και II, οι οποίες συσχετίστηκαν με τις φάσεις των Σιταγρών IV και V²¹. Ο Γραμμένος αντιμετώπισε τη φάση Πεντάπολης I ως αντίστοιχη της Τελικής Νεολιθικής του Αιγαιακού χώρου, ενώ η Alram-Stern παραθέτει τη γενικευμένη πλέον άποψη που κατεβάζει το τέλος της φάσης στην περίοδο των Σιταγρών Va²². Ο Ασλάνης, σύμφωνος με την άποψη αυτή συσχετίζει ένα μεγάλο μέρος της φάσης (Πεντάπολη Ια) με την περίοδο των Σιταγρών IV και την πρώιμη φάση του Καστανά, ενώ ένα μικρότερο (Πεντάπολη Ιβ) το μοιράζει μεταξύ της ύστερης περιόδου των Σιταγρών IV και μεγάλου μέρους της Va²³, προτείνοντας για αυτό την αντιστοιχία με το πρώιμο στάδιο της μέσης φάσης του Καστανά. Τη φάση Πεντάπολης II τοποθετεί εν μέρει παράλληλα προς το τέλος της περιόδου Va και ολόκληρη την περίοδο Vb των Σιταγρών (Πεντάπολη Πα), ενώ το τελευταίο τμήμα της (Πεντάπολη Πβ) θεωρεί υστερότερο της φάσης Vb. Γενικότερα, η περίοδος Πεντάπολης I χαρακτηρίζεται πλέον ως τμήμα του πρώτου σταδίου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία, παράλληλο περίπου προς την ΠΕ I και μέρος της ΠΕ II, ενώ η φάση Πεντάπολης II χρονολογείται γενικά στο δεύτερο τμήμα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, που αντιστοιχεί σε τμήματα της ΠΕ II και III του νοτιότερου Αιγαιακού χώρου²⁴. Εδώ θα αντιμετωπισθούν οι δύο φάσεις ως αντίστοιχες της Πρώιμης (Πεντάπολη I) και της Μέσης και Ύστερης (Πεντάπολη II) Μακεδονικής ΠΕΧ.

Οι ελληνογαλλικές ανασκαφές στο **Ντικιλί Τας** ξεκίνησαν το 1961 και επικεντρώθηκαν σε δύο τομείς, τον ελληνικό και τον γαλλικό. Η έρευνα στη θέση ξεπερνά βεβαίως τις «δύο δεκαετίες 1961-1979» που τέθηκαν ως επικεφαλίδα της υποεπότητας αυτής, καθώς μετά το πρώτο ανασκαφικό πρόγραμμα της περιόδου 1961-1975 (σε συνεργασία J. Deshayes και Δ. Θεοχάρη) ακολούθησε νέα περίοδος ανασκαφικής διερεύνησης, από το 1986, με τη συνεργασία της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη) και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (R. Treuil)²⁵. Πλέον, το επιστημονικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη νεολιθική, κυρίως, εγκατάσταση της θέσης. Οι έρευνες όλων αυτών των δεκαετιών οδήγησαν στην αποσαφήνιση της στρωματογραφίας του προϊστορικού οικισμού, που απέδωσε οικιστικά κατάλοιπα της Νεολιθικής εποχής (Ντικιλί Τας I και II), αλλά και της Αρχαιότερης (Ντικιλί Τας III) και Νεότερης Εποχής του Χαλκού (Ντικιλί Τας IV)²⁶. Η φάση III διαιρέθηκε με τη σειρά της, σύμφωνα με τη στρωματογραφία, σε δύο υποπεριόδους, την περίοδο Ντικιλί Τας IIIA (στρώματα 17-13), που αντιστοιχεί στη φάση Σιταγρών IV²⁷ και την Πρώιμη περίοδο Α του Καστανά²⁸, επομένως στην πρώιμη ΠΕΧ της Μακεδονίας, και την περίοδο Ντικιλί Τας IIIB (στρώματα 11-3), η οποία συγχρονίστηκε με τη φάση Σιταγρών V²⁹ και τη Μέση και Ύστερη περίοδο του Καστανά³⁰ (μέση και ύστερη ΠΕΧ στη Μακεδονία).

²¹ Γραμμένος 1981, 128. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 3, 823.

²² Alram-Stern, ό.π., 823, όπου η φάση Πεντάπολης I κρίνεται αντίστοιχη των Σιταγρών IV/Va και χρονολογείται στο 2560/2670-2900/3000 π.Χ. (παραθέτει τις υστερότερες χρονολογήσεις δεύτερες κατά σειρά).

²³ Aslanis, ό.π. υποσημ. 2, 273-5.

²⁴ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 3, πίν. σελ. 148.

²⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κά 1996, 681.

²⁶ Dikili Tash I, 20.

²⁷ Séfériadès 1983, 639.

²⁸ Aslanis, ό.π. υποσημ. 2, 272-273 και πίν. σελ. 274.

²⁹ Séfériadès, ό.π. υποσημ. 27.

³⁰ Aslanis ό.π. υποσημ. 2, 272-273 και πίν. σελ. 274.

Οι ανασκαφές του Μεσοπολέμου

Μετά την παράθεση των συγχρονισμών που αναγνωρίστηκαν στις προαναφερθείσες θέσεις, οι οποίες θεωρούνται κατά κάποιο τρόπο ως «χρονολογικοί οδηγοί» για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία, θα αναφερθούν οι δύο άλλες ομάδες ερευνημένων θέσεων, η χρονολόγηση των οποίων εξαρτάται στενά από εκείνες. Η πρώτη ομάδα συμπεριλαμβάνει τις παλαιότερες ανασκαφές, κυρίως αυτές του Heurtley, οι οποίες διενεργήθηκαν περί το 1930 και έθεσαν τις βάσεις για την έρευνα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία. Στη δεύτερη ομάδα συγκαταλέγονται οι πιο πρόσφατες έρευνες οικισμών της Μακεδονίας, κυρίως κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, στις περισσότερες περιπτώσεις σωστικές, ή αρχικά τέτοιες, οι οποίες μάλιστα συμβαδίζουν με την ετήσια έκδοση του *AEMΘ*, από όπου συνήθως μαθαίνουμε όλα τα «τελευταία νέα». Για λίγες από τις τελευταίες έχουν εκδοθεί πλήρεις δημοσιεύσεις, ενώ οι περισσότερες είναι γνωστές μόνο από προκαταρκτικές αναφορές.

Αρκετοί, λοιπόν, οικισμοί με κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία διερευνήθηκαν από τον Heurtley, σε μια εποχή που οι χρονολογήσεις δεν είχαν ακόμα αποκρυσταλλωθεί πλήρως (διαδικασία που συναντά δυσκολίες ακόμα και στην εποχή μας), επομένως σε ορισμένες περιπτώσεις τα συμπεράσματα στα οποία εκείνος κατέληξε χρειάστηκε να αναθεωρηθούν. Σε όλες αυτές τις αναθεωρήσεις αναφερθήκαμε στο πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής όπου παρατέθηκε ο κάθε οικισμός χωριστά, δεν θα τις επαναλάβουμε επομένως εδώ. Θα σημειωθούν όμως εν συντομία τα τελικά χρονολογικά συμπεράσματα που αφορούν στους οικισμούς αυτούς, ώστε να τοποθετηθούν οι εγκαταστάσεις σε ένα χρονολογικό πλαίσιο επικουρικό για την εξέταση της αρχιτεκτονικής τους.

Μεταξύ των θέσεων αυτών πρέπει να σημειωθούν δύο ακόμα, που ερευνήθηκαν πριν από την εποχή του Heurtley, από την «Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής» των Γάλλων με επικεφαλής τον L. Rey. Η Γκόνα ή Γόνα, του τύπου της «τούμπας επί τραπέζης», απέδωσε κατά τον Rey³¹, μεταξύ άλλων, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μιας «προ-μυκηναϊκής» φάσης με ένα «πρωτόγονο» και ένα «γεωμετρικό» στάδιο. Ο Heurtley συμπεριέλαβε τη θέση στο βιβλίο του για τη Μακεδονία, συσχετίζοντας την «πρωτόγονη» κεραμική του Rey με το στρώμα εγκατάστασης Α, ενώ τη «γεωμετρική προ-μυκηναϊκή», επεξηγηματικά «Αμαυρόχρωμη»³², με το στρώμα Β³³. Το στρώμα Α συγχρονίστηκε με την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού. Η άλλη θέση είναι η τούμπα στις Σέδες, για την οποία επίσης ο Heurtley διευκρινίζει ότι το κατώτερο στρώμα Α περιείχε κατάλοιπα της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού³⁴. Όσον αφορά γενικότερα στην έρευνα του Rey, φαίνεται ότι η μεθοδολογία του προκάλεσε ορισμένες ασυνέπειες σχετικά με την ορθή απόδοση των τοπωνυμίων, αφού παρέβλεψε συχνά τον τρόπο με τον οποίο οι ντόπιοι κάτοικοι συνήθιζαν να ονοματίζουν τους λόφους / τούμπες και προχώρησε σε συσχετισμούς με τα κοντινότερα σημαντικά χωριά σε κάθε περιοχή³⁵. Οι περισσότερες από τις παρανοήσεις αυτές έχουν πλέον διορθωθεί.

Οι κυριότερες θέσεις που ανέσκαψε ο Heurtley, τουλάχιστον από την άποψη της «ικανοποιητικής» διατήρησης αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Μακεδονικής

³¹ Βλ. σχετικά Rey 1916 αλλά και 1917-1919 για τα ευρήματα από τη θέση, η οποία ερευνήθηκε από το Φεβρουάριο του 1916 έως τον Ιούνιο του 1917.

³² Heurtley, ό.π. υποσημ. 6, 24 *υποσημείωση*. 1.

³³ ό.π., 23-24.

³⁴ ό.π., 24.

³⁵ Pazaras 1974, 268-273.

Πρώιμης Χαλκοκρατίας, ήταν ο Άγιος Μάμας, το Αξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα), το Αρμενοχώριον, η Επανομή (Κριτσανά) και ο Μολυβόπυργος. Ορισμένες άλλες θέσεις φαίνεται ότι γνώρισαν φάσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, ωστόσο δεν υπάρχουν αναφορές σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ίσως επειδή δεν ήσαν αξιόλογα, αν και παρατίθεται περιγραφή της κεραμικής τους³⁶. Η εργασία του Ασλάνη³⁷ βοηθά ιδιαίτερα στην ορθή χρονολογική ένταξη των θέσεων αυτών, για τις περισσότερες από τις οποίες χρονολογική σύνοψη παρέχει και η Alram-Stern³⁸, μαζί με σχετική βιβλιογραφία.

Για τη δύσκολη περίπτωση του *Αγίου Μάμα*, όπου αποκαλύφθηκαν στρώματα όλων των περιόδων της Εποχής του Χαλκού, ωστόσο δεν στάθηκε δυνατός ο υπολογισμός του αριθμού των διαδοχικών οικισμών³⁹, παρέχει διορθωμένους χρονολογικούς συγχρονισμούς ο Ασλάνης⁴⁰, που, συσχετίζοντας τη στρωματογραφία της θέσης με αυτή του Καστανά, αποδίδει σε κάθε φάση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας συγκεκριμένα στρώματα από όλες τις τομές στην τούμπα. Έτσι, τα στρώματα 33^ο – 29^ο συγχρονίζονται με την πρώιμη και μακροβιότερη φάση της Μακεδονικής ΠΕΧ, το 28^ο χονδρικά με τη μέση, ενώ το πρώτο τμήμα του 27^ο με την ύστερη. Αλλά και η *Τούμπα Επανομής/Κριτσανών*⁴¹ συγχρονίζεται με τον Καστανά, με αποτέλεσμα να αποδίδονται στην πρώιμη Μακεδονική ΠΕΧ οι οικισμοί I έως IV (στρώματα 28^ο – 24^ο Καστανά), ενώ στη μέση και ύστερη ΠΕΧ οι οικισμοί V (Φάση Σιταγρών Va) και VI (Φάση Σιταγρών Vb) αντιστοίχως. Στην *Τούμπα Αξιοχωρίου* αποκαλύφθηκαν αρκετοί διαδοχικοί οικισμοί, οι πέντε κατώτεροι από τους οποίους αποδόθηκαν και στις τρεις φάσεις της Μακεδονικής Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Ο Heurtley ανέσκαψε και μελέτησε τις επιχώσεις της τούμπας σε διαδοχικά μέτρα και ημίμετρα, με αποτέλεσμα να συσχετισθούν με τους οικισμούς 1 – 5 τα ημίμετρα 35^ο – 29^ο, που και αυτά με τη σειρά τους, όπως βέβαια και οι αναλογούντες οικισμοί, αποδόθηκαν σε όλες τις διαδοχικές φάσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Στην πρώιμη ΠΕΧ αποδόθηκαν από τον Ασλάνη⁴² τα ημίμετρα 35^ο – 33^ο, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν οι οικισμοί 1 – 3, στη μέση ΠΕΧ τα ημίμετρα 33^ο – 31/30^ο (οικισμός 4), ενώ στην ύστερη ΠΕΧ τα ημίμετρα 31/30^ο – 30/29^ο (οικισμός 5). Η *Τούμπα Αρμενοχωρίου* παρουσιάζει μεγαλύτερη πολυπλοκότητα, αφού εκτός από τις ανασκαφές του Heurtley⁴³ πραγματοποίησε νέα έρευνα η ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α. (1996-1997). Στάθηκε επομένως αναγκαίο να συσχετισθούν και να συγχρονισθούν τα ευρήματα των δύο ανασκαφικών περιόδων, όπως και έγινε, για να αποδειχθεί ότι τα κατάλοιπα στη θέση ανήκαν σε όλες τις φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, τόσο αυτά των οικισμών του Heurtley, όσο και αυτά των στρωμάτων VII έως και III της νεότερης ανασκαφικής περιόδου⁴⁴. Στην ενότητα για την Τούμπα Αρμενοχωρίου παρατίθεται πίνακας στον οποίο σημειώνονται τα συμπεράσματα αυτά. Στον *Μολυβόπυργο* η εγκατάσταση ανήκε κυρίως στη Μέση Εποχή του Χαλκού, ωστόσο

³⁶ Βλ. για παράδειγμα Heurtley – Raleigh-Radford 1928-30, για την Τούμπα στο Περιβολάκι (Σαρατσέ), όπου αναφέρονται όλες οι επιβεβαιωμένες κεραμικά φάσεις της Εποχής του Χαλκού, όχι όμως κατάλοιπα των οικισμών που θα αντιστοιχούσαν σ' αυτές.

³⁷ Aslanis ό.π. υποσημ. 2.

³⁸ Alram-Stern ό.π. υποσημ. 3, 784-5 Αρμενοχώριον, 804 Αξιοχώριον, 812-13 Επανομή (Κριτσανά), 813-15 Άγιος Μάμας. Δεν αναφέρεται στον Μολυβόπυργο, προφανώς επειδή η θέση ανήκει κυρίως στη Μέση Εποχή του Χαλκού.

³⁹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 6, 4.

⁴⁰ Aslanis, ό.π. υποσημ. 2, 240 κεξ.

⁴¹ ό.π., 228 κεξ.

⁴² ό.π., 207 κεξ.

⁴³ Heurtley, ό.π. υποσημ. 6, 57 κεξ.

⁴⁴ Χρυσοστόμου 1998, 335, 338-9. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 3, 784.

από τον Heurtley ερευνήθηκαν τα κατάλοιπα δύο οικισμών της ΠΕΧ⁴⁵, που, όπως σημειώθηκε και στην ενότητα για την εγκατάσταση, αντιστοιχούν πιθανώς στη μέση και ύστερη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Νεότερες ανασκαφές

Οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν αυξήσει τις γνώσεις μας σχετικά με την Μακεδονική Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, αφού, εκτός από το ενδιαφέρον για ανασκαφές σε παλαιότερες γνωστές θέσεις ή έρευνα στις αποθήκες όπου φιλοξενείται η κεραμική τους, πολλές, σωστικές κυρίως, ανασκαφές, αποκάλυψαν κατάλοιπα της περιόδου, για τα οποία δίνονται ακριβέστερες ή γενικότερες χρονολογήσεις, ανάλογα με το στάδιο στο οποίο έχει προχωρήσει η μελέτη τους.

Η συνεργασία του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τη ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α., έχει οδηγήσει στην ανασκαφική διερεύνηση δύο οικισμών στην πεδιάδα Πέλλας-Ημαθίας, του Αρχοντικού και του Μάνδαλου. Στο *Αρχοντικό* ανιχνεύθηκαν δύο κύριες φάσεις της Χαλκοκρατίας, μία με πασσαλόπηκτα οικοδομήματα, χρονολογημένη στην ύστερη φάση της Μακεδονικής Πρώιμης Χαλκοκρατίας, και μία με λίθινα θεμέλια, που αντιστοιχεί στη Μέση Εποχή του Χαλκού⁴⁶. Η φάση των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων απέδωσε τέσσερις οικιστικούς ορίζοντες, στους οποίους αποδόθηκαν συγκεκριμένες κατοικίες, με ενδιαφέρουσες πήλινες κατασκευές, οι οποίες συζητούνται σε σχετικό κεφάλαιο της εργασίας αυτής. Τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προέρχονται από τον ορίζοντα IV, όπου διασώθηκαν τα λείψανα πέντε σπιτιών, με ραδιοχρονολογήσεις και κεραμική της ύστερης Πρώιμης Χαλκοκρατίας και των αρχών της Μέσης Εποχής του Χαλκού⁴⁷. Στο *Μάνδαλο* ήρθαν στο φως κατάλοιπα που ανήκουν κατά ένα μεγάλο μέρος τους στη Νεολιθική εποχή (Μάνδαλο I και II), αλλά ένα κομμάτι τους, με κατοικίες θεμελιωμένες επάνω στη νεολιθική εγκατάσταση, ανήκει στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Μάνδαλο III), με ραδιοχρονολογήσεις μεταξύ 2950 και 2200 π.Χ., που αντιστοιχούν στη φάση IV και Va των Σιταγρών. Το γεγονός αυτό συγχρονίζει το Μάνδαλο III με την πρώιμη και μέση ΠΕΧ της Μακεδονίας. Στη δυτική Μακεδονία ανήκει και η περιοχή της *Αιανής* στην Κοζάνη, όπου επιφανειακές έρευνες και σωστικές ανασκαφές έχουν καταδείξει αλλά και αποκαλύψει μεγάλο αριθμό οικισμών. Για έναν από αυτούς, στην Πολεμίστρα, δόθηκε χρονολόγηση στην προχωρημένη ΠΕΧ⁴⁸, ενώ για αυτόν στα Λειβάδια, στη μετάβαση μεταξύ Τελικής Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁴⁹.

Αρκετές άλλες θέσεις ανασκάφηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στη Μακεδονία, στο πλαίσιο σωστικής ή συστηματικής έρευνας, ορισμένες δε από αυτές απέδωσαν κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στην ευρύτερη επικράτεια της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής ερευνήθηκαν θέσεις όπως η Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, η Τούμπα Αγκιάλου Β, το Πολύχρονο, η Τορώνη και η Σίβηρη. Στη *Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου* ανιχνεύθηκε κατοίκηση που καταλάμβανε όλες τις φάσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, με ραδιοχρονολογήσεις από το 2900 περ. για την αρχαιότερη φάση⁵⁰, έως και τους δύο τελευταίους αιώνες της 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας για την υστερότερη. Αναγνωρίστηκαν δεσμοί με τις φάσεις των Σιταγρών IV, V, και Va,

⁴⁵ Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 159-60. Heurtley, ό.π. υποσημ. 6, 14-6.

⁴⁶ Merousis 2004, 1293.

⁴⁷ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2002, 457.

⁴⁸ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 28.

⁴⁹ Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

⁵⁰ Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 152.

αλλά και την Πεντάπολη I και II. Από τη στρωματογραφία της **Τούμπας Αγγιάλου Β** απουσίαζαν κεραμικά σχήματα των πρώιμων φάσεων της Μακεδονικής ΠΕΧ, ενώ οι δύο κτηριακές φάσεις που εντοπίστηκαν στη θέση χρονολογήθηκαν στα μέσα περίπου της τρίτης χιλιετίας⁵¹. Αναγνωρίστηκαν δεσμοί με την κεραμική από τη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, αλλά και με εκείνη της φάσης Σιταγρών Vb στην ανατολική Μακεδονία⁵². Η Alram-Stern τοποθετεί και τις δύο φάσεις στη μέση ΠΕΧ⁵³. Για το **Πολύχρονο** παρέχεται η πληροφορία ότι βρέθηκε οικισμός των προχωρημένων φάσεων της ΠΕΧ⁵⁴, όπως και για τη θέση Θεοδωρέικα, στην άμεση περιοχή της σύγχρονης κοινότητας Πολυχρόνου⁵⁵. Δεν φαίνεται να παρουσιάζει διαφορές η στρωματογραφία της **Σίβηρης** (βόρειος τομέας), αφού και εδώ σημειώθηκαν, όπως και για το Πολύχρονο, χρονολογικοί συσχετισμοί με τη φάση Vb των Σιταγρών και την περίοδο Α του Καστανά⁵⁶. Η εγκατάσταση στην **Τορόνη** συσχετίστηκε μέσω της κεραμικής της με τον χρονολογικό ορίζοντα θέσεων όπως ο Κατανάς, το Αξιοχώριον, τα Κριτσανά και ο Άγιος Μάμας, αλλά και ορισμένες θέσεις του βορειοανατολικού Αιγαίου⁵⁷. Για τα προϊστορικά κατάλοιπα της θέσης δόθηκε χρονολόγηση γενικά στην ΠΕΧ⁵⁸.

Δύο ακόμα θέσεις συμπεριλαμβάνονται στην εργασία μας, το Κρυονέρι Νέων Κερδυλλίων στο νομό Σερρών και η Τούμπα Δράμας/Αρκαδικού στο νομό Δράμας. Η προϊστορική επίχωση στο **Κρυονέρι** χρονολογήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της στη νεότερη νεολιθική (Σιταγοί III, Ντικιλί Τας II, Δήμητρα II), ανιχνεύθηκαν, ωστόσο, λίγες φάσεις κατοίκησης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁵⁹. Τα επίπεδα εγκατάστασης της ΠΕΧ ήταν δύο⁶⁰, φαίνεται δε ότι πρέπει να τοποθετηθούν στην πρώιμη φάση της Μακεδονικής ΠΕΧ. Στην **Τούμπα Αρκαδικού** αναγνωρίστηκε ένα μεταβατικό στάδιο από την Τελική Νεολιθική προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁶¹, επομένως τα κατάλοιπα από τη θέση πρέπει να συμπεριληφθούν ανάμεσα στα αρχαιότερα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία, και να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά των πιθανών αλλαγών και διαφοροποιήσεων, ή όποιας πιθανής «αρχιτεκτονικής» προόδου ή στασιμότητας χαρακτηρίζει το κατώφλι της Εποχής του Χαλκού στη βόρεια Ελλάδα.

Το χρονολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάχθηκαν οι προαναφερθέντες οικισμοί αποτελεί τον οδηγό για την ανίχνευση αλλαγών και προτιμήσεων σε οικοδομικούς τύπους, κατασκευαστικά σταδίων και τεχνικές, αρχιτεκτονικές μορφές και εσωτερικό εξοπλισμό των κατοικιών κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία. Για γενικότερη διευκόλυνση ακολουθεί πίνακας όπου σημειώνονται οι χρονολογικές αντιστοιχίες των θέσεων, σαφώς σε γενικές γραμμές, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα μιας γρήγορης ματιάς σε ώρα ανάγκης.

⁵¹ Παππά κ.ά. 2000, 142.

⁵² ό.π., 141, υποσημείωση 8.

⁵³ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 3, 806.

⁵⁴ Παππά, 1990α, 318. Παππά, 1990β, 392. Αναγνωρίστηκαν δεσμοί με τους Σιταγρούς Vb.

⁵⁵ Παππά 1990α, 318.

⁵⁶ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 3, 819.

⁵⁷ Torone I 2001, 278.

⁵⁸ ό.π. και Καμπίτογλου-Παπαδόπουλος 1989, 441.

⁵⁹ Μαλαμίδου 1997, 512. Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 3, 823.

⁶⁰ Μαλαμίδου, ό.π., 514.

⁶¹ Vargas κ.ά. 1992, 577-578.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ										
	Ντυκίλιας	Σιταγροί	Αρκαδικός	Πεντάπολη	Κρυονέρι					
Πρώιμη ΠΕΧ	Φάση IIIA	Φάση IV	Μετάβαση προς την ΠΕΧ	Φάση I	Δύο επίπεδα					
Μέση ΠΕΧ	Φάση IIIB	Φάση Va		Φάση II						
Ύστερη ΠΕΧ		Φάση Vb								
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ										
	Άγιος Μάμας	Μολυβόπυργος	Σίβηρη	Πολύχρονο Θεοδώρεϊκα	Τορώνη (Λήκυθος)	Επανομή (Κριτσανά)	Μεσημεριανή Τούμπα	Αγγιάλος Β	Καστανάς	Αξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα)
Πρώιμη ΠΕΧ	Στρώματα 33-29				Δόθηκε γενική χρονολόγηση στην ΠΕΧ	Οικισμοί I-IV	Όλες οι φάσεις της ΠΕΧ χωρίς διάκριση σε στάδια		Στρώματα 28-24	Οικισμοί 1-3
Μέση ΠΕΧ	Στρώμα 28	Οικισμός 1				Οικισμός V		Δύο φάσεις	Στρώματα 23a-b	Οικισμός 4
Ύστερη ΠΕΧ	Στρώμα 27	Οικισμός 2	Βόρειος Τομέας	Οι οικισμοί των δύο θέσεων		Οικισμός VI			Στρώμα 22b	Οικισμός 5
ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ										
	Σέρβια	Αιανή	Αρμενοχώριον	Αρχοντικό	Μάνδαλο					
Πρώιμη ΠΕΧ	Φάση 8	Λειβάδια Μετάβαση προς την ΠΕΧ	Οικισμός αρχών ΠΕΧ I Χρυσοστόμου		Φάση III					
Μέση ΠΕΧ	Φάση 9	Πολεμίστρα (η χρονολόγηση στην «προχωρημένη» ΠΕΧ μάλλον εξαιρεί το πρώτο τμήμα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας)	Οικισμός ΠΕΧ II Χρυσοστόμου Μέσος Οικισμός Heurtley							
Ύστερη ΠΕΧ	Φάση 10		Οικισμός τέλους ΠΕΧ III Χρυσοστόμου Ανώτατος Οικισμός Heurtley	Φάση πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων						

Πίν. 1: Το χρονολογικό πλαίσιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία.

Γ. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ

Γ.1. Οχυρώσεις, Χωροταξία, Πληθυσμός, Πολεοδομικός Ιστός

Α. Πιθανά οχυρωματικά έργα

Οι οικισμοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, εποχή κατά την οποία οχυρώσεις έχουν εντοπισθεί σε διάφορες θέσεις του ευρύτερου αιγαιακού χώρου, δεν έχουν στην πλειοψηφία τους αποδώσει στοιχεία οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Ωστόσο ορισμένες ενδείξεις και κατάλοιπα μαρτυρούν ότι έργα με πιθανό προστατευτικό χαρακτήρα δεν ήταν άγνωστα, ωστόσο κάθε περίπτωση εφαρμογής τους απέχει πολύ από οποιαδήποτε γενίκευση. Τέσσερις από τους οικισμούς που εξετάστηκαν στο πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής ενδεχομένως υποδεικνύουν την εκδήλωση τέτοιου ενδιαφέροντος και μάλιστα με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περίπτωση. Μαζί με εκείνους θα αναφερθούμε επίσης στη Θάσο, περιοχή που δεν εξετάστηκε εδώ, καθώς δεν ανήκει στη μακεδονική ακτογραμμή ή ενδοχώρα, αλλά αποτελεί τμήμα του νησιωτικού αιγαιακού χώρου. Στοιχεία οχυρωματικής πρακτικής ωστόσο από τη νήσο δεν μπορούν να παραβλεφθούν, λόγω της εγγύτητάς της με τις μακεδονικές ακτές, που ενδεχομένως θα μπορούσε να έχει οδηγήσει σε αλληλεπιδράσεις ποικίλης μορφής.

Η περισσότερο επιβεβαιωμένη περίπτωση οχυρωματικού έργου, αλλά και η χρονολογικά αρχαιότερη, προέρχεται από το *Μάνδαλο* στη δυτική Μακεδονία, αποτελεί μάλιστα σημαντικό παράδειγμα για το γεγονός ότι πολλά αρχιτεκτονικά στοιχεία της μακεδονικής ΠΕΧ ίσως οφείλονται σε γηγενή νεολιθική παράδοση και όχι σε εξωτερικές επιδράσεις¹. Οι δύο περίβολοι που εντοπίστηκαν στη θέση (Πίν. LXXII. 2, LXXIII. 1) φαίνεται ότι θεμελιώθηκαν στην Τελική Νεολιθική, περίοδο ακμής του οικισμού², ενώ δεν αποκλείστηκε η λειτουργία τους στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Βρέθηκαν στην ίδια περιοχή, συγκεκριμένα στην κορυφή της τούμπας, χαρακτηρίστηκαν ως ασυνήθιστοι για τον ελλαδικό χώρο κατά την Ύστερη Νεολιθική, ενώ θεωρήθηκε ότι ο χαρακτήρας τους θα μπορούσε να είναι οχυρωματικός, ή περιοριστικός. Στη δεύτερη περίπτωση θα οριοθετούσε χώρους για καθημερινές εργασίες³. Ίσως μπορούμε να υποθέσουμε κοινό σύστημα, καθώς δεν απείχαν πολύ μεταξύ τους, αφού ο μεγαλύτερος σε διατηρημένες διαστάσεις (μήκος 18 μ., πλάτος 2,40 μ., σωζόμενο ύψος 1,40 μ.⁴) (Πίν. LXXII. 2, δεξιά), εντοπίστηκε στην κορυφή της τούμπας, όπου «προστάτευε» τη ΒΑ πλευρά του οικισμού, ενώ ο δεύτερος (Πίν. LXXII. 2, αριστερά, LXXIII. 1), μόλις 3 μ. μακρύτερα και εξωτερικά του πρώτου. Από αυτόν διατηρήθηκε μικρό τμήμα ΒΔ της κορυφής προς την πλαγιά.

Προφανώς η χρήση τους στην ΠΕΧ, πέραν της Νεολιθικής, στηρίχθηκε σε κατασκευαστικές διαφορές, που υποδεικνύονται εξάλλου από τις διαφορές στην κεραμική. Αναφέρεται ότι οι ανώτερες στρώσεις των περιβόλων αποτελούνταν από μεγάλους λίθους τοποθετημένους σε ακανόνιστη διάταξη, ενώ οι κατώτερες

¹ Δες για παράδειγμα Παπαδόπουλος 2002, 106, όπου επαναλαμβάνεται η άποψη των Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, 1992, 242, σχετικά με την «εξέλιξη τοπικών πολιτιστικών στοιχείων» σε αντιπαράβολη με την «αναζήτηση παράλληλων αρχιτεκτονικών προτύπων σε άλλες περιοχές».

² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1988, 128.

³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1993, 1208.

⁴ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 2, 127.

βρέθηκαν κανονικά διατεταγμένες. Οι πρώτες συνοδεύονταν από κεραμική της ΠΕΧ, ενώ οι δεύτερες από νεολιθική. Η προσθήκη λίθων στην ΠΕΧ υποδεικνύει, κατά τη γνώμη μας, μέριμνα για την προστασία, τουλάχιστον σε βαθμό εκμετάλλευσης ενός προϋπάρχοντος οχυρωματικού έργου. Όσο δε για την πιθανή λειτουργία τους, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, φαίνεται ότι η ερμηνεία περί πιθανών διαχωριστικών περιβόλων για «τη δημιουργία ωφέλιμων χώρων για διάφορες καθημερινές εργασίες», αποτελεί επίδραση των απόψεων του Χουρμουζιάδη για το νεολιθικό Διμήνι, με το οποίο αναγνωρίστηκαν αναλογίες στον τομέα της οργάνωσης του χώρου⁵.

Οι ανασκαφές του 1979 στον *Καστανά* έφεραν στο φως τμήματα δύο οικιών που μοιράζονταν κοινό τοίχο και χρονολογήθηκαν σε ύστερο στάδιο της πρώιμης ΠΕΧ, καθώς εντοπίστηκαν στο στρώμα 24⁶ (πίν. LVI. 1-2). Από τους δύο αυτούς χώρους ο ένας, ορθογώνιας κάτοψης, καταλάμβανε σχεδόν ολόκληρο το πλάτος του ανεσκαμμένου χώρου, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία για τη μελέτη και άλλων ζητημάτων, όπως ο εσωτερικός εξοπλισμός του νοικοκυριού της συγκεκριμένης κατοικίας. Ο δεύτερος αποκαλύφθηκε κατά μικρό μόνο τμήμα, ωστόσο θεωρήθηκε σαφές ότι προεξείχε κατά 1 περ. μ. σε σχέση με το προηγούμενο σπίτι. Η παρατήρηση αυτή σε συνδυασμό με τη θέση των δύο κατοικιών, οι οποίες βρίσκονταν στις παρυφές του οικισμού του Καστανά, υπέδειξε ότι συνολικά τα σπίτια στην άκρη της εγκατάστασης θα διατάσσονταν κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι εξωτερικοί τους τοίχοι να διαμορφώνουν έναν οχυρωματικό περίβολο ύψους 2 περ. μ. Πρόκειται για ένα ακόμα στοιχείο που δεν έχει παράλληλα στη Μακεδονία, απαντά ωστόσο στο Ezero της Βουλγαρίας: οι οικισμοί της Βουλγαρίας παρουσιάζουν γενικότερα αρκετές ομοιότητες με τους μακεδονικούς, καθώς προτιμούνται οι τούμπες και τα πασσαλόπηκτα οικήματα, στο Ezero από τις πρώιμες φάσεις της ΠΕΧ, ενώ σε άλλες θέσεις όπως στη Nova Zagora και στο Ongyanovo αργότερα⁷.

Ένα ακόμη μορφολογικό χαρακτηριστικό το οποίο απασχόλησε τους μελετητές κάποιας θέσης σε σχέση με τα πιθανά οχυρωματικά έργα της ΠΕΧ, προέρχεται από τη Φάση 8 των ανασκαφών του 1971-1973 στα *Σέρβια*. Ένας αριθμός δύσκολα ερμηνευόμενων ορυγμάτων (Πίν. LXII. 2), περί τα τέσσερα ή πέντε⁸, παρουσίαζαν τις εξής μορφή και διαστάσεις: με ευρύτερο άνοιγμα και στενότερο πυθμένα είχαν σχήμα V, που στην κορυφή είχε πλάτος κυμαινόμενο μεταξύ 2,20 και 5 μ. ενώ χαμηλά μεταξύ 0,25 και 0,40 μ. Το βάθος τους οριζόταν από απότομα σκαμμένες πλευρές έως τα 3,5 περ. μ. από την άνω επιφάνεια. Δέχτηκαν δύο ερμηνείες, οι οποίες αμέσως ανακαλούν τις αντίστοιχες για τους οχυρωματικούς περιβόλους από το Μάνδαλο: αποδόθηκαν σε διπλό ομόκεντρο αμυντικό σύστημα αλλά και σε περιβόλους που οριοθετούσαν χωριστές ομάδες κατασκευών. Τέσσερις πασσαλότρυπες στον πυθμένα δύο ορυγμάτων θεωρήθηκαν ως ενισχυτικές για την ερμηνεία του συνόλου ως οχυρωματικού έργου. Ωστόσο, δύο παρατηρήσεις ήρθαν σε αντίθεση με την άποψη αυτή. Τα ορύγματα δεν είχαν συγκεκριμένο προσανατολισμό ή κανονικό σχέδιο, ενώ ανάλογα ορύγματα όσον αφορά στη μορφή και χρονολόγησή τους, αποκαλύφθηκαν και στην περιοχή της γέφυρας της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου. Τα δεδομένα αυτά μάλλον απομάκρυναν την ιδέα αποκατάστασης ενός τετράγωνου περιβόλου από διπλά ορύγματα και με δύο ή τέσσερις συνολικά εισόδους⁹.

⁵ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 3.

⁶ Aslanis 1985, 45-53.

⁷ Harding 2000, 44. Nikolova 1999, 28.

⁸ Servia I 2000, 55.

⁹ ό.π.

Πέραν της ασαφούς χρήσης τους ωστόσο, μπορούμε να αναφέρουμε εδώ κάποια επιπλέον στοιχεία που πηγάζουν από την παρουσία και τη μορφή των ορυγμάτων αυτών στα Σέρβια. Σφραγίστηκαν πριν από την έναρξη της φάσης 9, ενώ η απόρριψη παλαιών οικοδομικών υλικών στο εσωτερικό τους έγινε σταδιακά, επομένως θα ήταν ανοιχτά για μεγάλο χρονικό διάστημα στη διάρκεια της φάσης 8. Το μεγάλο βάθος τους και οι κοινές διαστάσεις ορισμένων στην κορυφή υπέδειξαν σημαντική προσπάθεια εκ μέρους ανεξάρτητων οικογενειακών ομάδων ή ολόκληρης της κοινότητας. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να ισχύει η δεύτερη ερμηνεία που δέχτηκαν, αυτή της απομόνωσης ομάδων κατοικιών, ωστόσο δεν βρέθηκαν περισσότερα στοιχεία που θα υποστήριζαν μια τέτοια άποψη.

Ενδιαφέρουσα για την τρέχουσα ενότητα είναι πιθανώς μια παρατήρηση του Heurtley για την **Επανομή**, όπου εντοπίστηκαν αρκετοί διαδοχικοί οικισμοί της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, επάνω από τα ερείπια της Ύστερης Νεολιθικής. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πριν από τον πρώτο οικισμό της ΠΕΧ και αφού ισοπεδώθηκε η κορυφή της τούμπας, παρέμεινε προς την πλευρά της θάλασσας προμαχώνας ύψους 1,50 μ. στο χείλος της εγκατάστασης¹⁰ (Πίν. XXXVI. 1). Πίσω από τον προμαχώνα η κλιτύς διαμορφώθηκε σε άνδηρα και δέχτηκε λιγότερες από 12 κατοικίες. Ακολούθησαν πέντε ακόμα οικισμοί, ο καθένας επάνω στα κατάλοιπα του προηγούμενου, συνήθης δηλ. τρόπος για τη δημιουργία μιας τούμπας με σωρευτικό τρόπο. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν στην πρώτη του φάση ο προμαχώνας αυτός είχε πιθανό οχυρωματικό σκοπό, ενώ δεν αναφέρεται ανανέωση του ύψους του με κάθε νέα εγκατάσταση.

Στην εισαγωγική παράγραφο αναφερθήκαμε στη Θάσο, από όπου προέρχονται στοιχεία οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Οι ανασκαφές στη Σκάλα έφεραν στο φως κατάλοιπα παράλιου οικισμού όχι μεγαλύτερου των 1350-1400 τ.μ., ο οποίος περιβαλλόταν από οχύρωση (Πίν. LXXXIV. 1). Το τείχος παρουσίαζε δύο οικοδομικές τεχνικές¹¹. Αυτή της ιχθυάκανθας στο κατώτερο τμήμα του, που θεωρήθηκε αρχαιότερο χρονολογικά και συσχετίστηκε με την Τροία I, το Ανατολικό Αιγαίο και τον νοτιότερο ελλαδικό χώρο, και μία τεχνική με κροκάλες της παραλίας, πιο άτακτα και ασταθώς δομημένες, που θεωρήθηκε υστερότερη και επέβαλε μεγάλο πάχος στην οχύρωση. Δύο πύλες, επίσης διαφορετικής χρονολόγησης, αποτελούσαν στοιχεία του περιβόλου, με τη μία από αυτές ενισχυμένη με εξωτερικές αντηρίδες και δύο εσωτερικές εσοχές του τείχους, πιθανούς προμαχώνες. Η δεύτερη πύλη προστατευόταν από μια καμπυλόσχημη προέκταση του τείχους.

Μια-δυο παρατηρήσεις για την προέλευση των ιδεών

Το παράδειγμα της Σκάλας το αναφέραμε εδώ ώστε να υποδειχθεί ότι η οχυρωματική αρχιτεκτονική, δεδομένων των ελάχιστων αντιπροσωπευτικών της παραδειγμάτων, όπως αυτά αναφέρθηκαν πιο πάνω, δεν θα ήταν άγνωστη στις μακεδονικές θέσεις της ΠΕΧ, καθώς η Θάσος είναι γειτονική των μακεδονικών ακτών και ενδεχομένως γνωστή στη μακεδονική ενδοχώρα της περιόδου. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η εικόνα από τη νήσο παραπέμπει σε λιγότερο γνωστές στη Μακεδονία πρακτικές, περισσότερο οικείες όμως στη νοτιότερη Ελλάδα (για παράδειγμα στη Λέρνα – ως επαναλάβουμε εδώ την τεχνική της «ιχθυάκανθας») και τα νησιά του Αιγαίου (π.χ. στο Καστρί της Σύρου). Εξάλλου έχει παρατηρηθεί και αλλού ότι το οχυρωματικό αυτό έργο από τη Σκάλα θυμίζει «παραδείγματα εφαρμογής σύνθετων

¹⁰ Heurtley, PM, 21.

¹¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 391.

οικιστικών προτύπων από θέσεις του Βόρειου Αιγαίου, όπως η Μπλε Πολιόχνη, το Μικρό Βουνί και η Τροία, αναγκάζοντάς μας να εντάξουμε τη Θάσο στο νησιωτικό σύμπλεγμα του Β.Α. Αιγαίου»¹².

Από την άλλη, όσον αφορά γενικότερα στην προέλευση ορισμένων μορφών και ιδεών, οι επιδράσεις θα μπορούσαν να είναι ποικίλες και προερχόμενες από διαφορετικά σημεία του ορίζοντα. Δεν μπορούμε, για παράδειγμα, να παραβλέψουμε στοιχεία οχυρωματικής αρχιτεκτονικής από βορειότερες περιοχές, όπως έναν λίθινο οχυρωματικό περίβολο από τις πρώιμες φάσεις του οικισμού στο Ezero¹³. Αλλά και για τα ιδιότυπα ορύγματα των Σερβίων ίσως υπήρξαν ορισμένα παράλληλα, ακόμα και αν δεν ήταν γνωστά στον μακεδονικό αυτό οικισμό, ή δεν επιτελούσαν την ίδια λειτουργία με εκείνα. Προέρχονται μάλιστα από τη Βουλγαρία, όπου και το Ezero. Ένα σύστημα αποτελούμενο από τέσσερα τουλάχιστον ορύγματα περιέβαλλε τον οικισμό Oncharitsa II (Πίν. LXXXIV. 2), όπου συνηθίζονταν τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα (πρώιμα στάδια μέσης ΠΕΧ στη θέση)¹⁴, ενώ ένα σχεδόν ελλειψοειδές όρυγμα βρέθηκε σκαμμένο στα στρώματα της πρώιμης Χαλκοκρατίας και της Νεολιθικής στη περιοχή Drama¹⁵ (Πίν. LXXXIV. 3) (στη δεύτερη αυτή περίπτωση θεωρήθηκε λατρευτικός χώρος).

Επαναλαμβάνουμε, ωστόσο, ότι οι ομοιότητες δεν είναι πάντοτε δηλωτικές για την προέλευση των ιδεών. Είναι εντυπωσιακό σε πόσο μακρινές θέσεις μπορούν να απαντούν ίδια ή παρόμοια αρχιτεκτονικά στοιχεία, ακόμα και αν τις χωρίζουν χιλιάδες χιλιόμετρα ή αιώνες. Μας έκανε εντύπωση το σχέδιο ενός οικισμού στη θέση Cabezo de Monleón στη Σαραγόσα της Ισπανίας, ο οποίος χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού της περιοχής αυτής¹⁶. Οι κατοικίες στη θέση διατάσσονταν στα όρια του οικισμού και ορισμένες προεξείχαν των πλαϊνών τους, αν και όχι τόσο πολύ ή τόσο συχνά όπως στο παράδειγμα από τον Καστανά. Στο σύνολό τους διαμόρφωναν ένα παρόμοιο σύστημα με αυτό της μακεδονικής θέσης, έχοντας πρόσωπο σε μια προστατευμένη ανοιχτή περιοχή στο εσωτερικό του οικισμού (Πίν. LXXXV. 1). Και βέβαια καμία από τις δύο θέσεις δεν θα μπορούσε να έχει επηρεαστεί από την άλλη, για χρονολογικούς κυρίως, αλλά και γεωγραφικούς, δευτερευόντως, λόγους.

B. Χωροταξία, Πληθυσμός, Πολεοδομικός Ιστός

Τα στοιχεία που αφορούν στη χωροταξία των οικισμών, τον τρόπο δηλ. με τον οποίο διατάσσονταν οι κατοικίες στο εσωτερικό τους, είναι αρκετά αποσπασματικά, καθώς αρκετές ανασκαφές είναι σωστικές, μικρής έκτασης, ή δημοσιευμένες σε προκαταρκτικό ακόμη στάδιο, ενώ για άλλες δεν παραδίδονται πολλές σχετικές λεπτομέρειες. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παραδίδονται εκτιμήσεις για τους πιθανούς αριθμούς κατοικιών που θα συναποτελούσαν μια εγκατάσταση, ενώ τα πράγματα δεν είναι καλύτερα για άλλες πτυχές της εσωτερικής οργάνωσης, όπως ο πολεοδομικός ιστός, το οδικό δίκτυο, τα αποχετευτικά συστήματα (εάν υπήρχαν οργανωμένα) κ.ά.

Μια γενική εικόνα, η οποία επικρατεί σε περιπτώσεις κατοίκησης σε τούμπες ή χαμηλούς λόφους, είναι αυτή της *διαμόρφωσης ανδρών* ώστε να

¹² Παπαδόπουλος, ό.π. υποσημ. 1, 110.

¹³ Nikolova, ό.π. υποσημ. 7, 270.

¹⁴ ό.π., 45, 270, 271 εικ. 13.3.

¹⁵ ό.π., 28, 270, 271 εικ. 13.4.

¹⁶ Harding, ό.π. υποσημ. 7, 64, 65 εικ. 2.17.

αντιμετωπισθούν οι κλίσεις του εδάφους και οι υψομετρικές διαφορές. Ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις διακρίναμε στο Πολύχρονο και τα γειτονικά του Θεοδωρέικα, των προχωρημένων φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αλλά και στον Άγιο Μάμα, όπου οι διαδοχικές εγκαταστάσεις καταλάμβαναν ολόκληρη την ΠΕΧ. Στο *Πολύχρονο* (Πίν. XXXI. 1) ο οικισμός διατασσόταν βαθμιδωτά επάνω σε άνδηρα, τα οποία συγκρατούνταν από αναλημματικούς τοίχους κατασκευασμένους με αργολιθοδομή. Διακρίθηκαν δύο κύρια επίπεδα¹⁷, από τα οποία το βαθύτερα ευρισκόμενο υπολογίσθηκε ότι είχε ύψος 3 περ. μ., ενώ το υψηλότερα ευρισκόμενο είχε μικρότερο ύψος. Η εγκατάσταση στη θέση συνδύασε και κατοίκηση έξω από τα δύο αυτά επίπεδα, προς την κοντινή παραλία. Πάντως, παρά τις παρατηρήσεις αυτές, και τη γενική εκτίμηση ότι το τμήμα του οικισμού έξω από τα άνδηρα θα ήταν εκτεταμένο, δεν στάθηκε δυνατή η ανασύσταση του τρόπου δόμησης και οργάνωσης των κτισμάτων. Στα γειτονικά *Θεοδωρέικα* τα άνδηρα επί των οποίων ήταν ιδρυμένος ο οικισμός κλιμακώονταν στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του λόφου και υποστηρίζονταν παρομοίως από από ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους κατασκευασμένους από αργούς λίθους και προσαρμοσμένους στην καμπύλη του λόφου¹⁸. Ούτε για τα Θεοδωρέικα ωστόσο εξήχθησαν περισσότερα συμπεράσματα για τη χωροταξία του οικισμού. Αρκετά ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του *Άγιου Μάμα* (Πίν. XXIV. 1), θέση για την οποία ο Heurtley παρατήρησε ότι στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η εγκατάσταση γινόταν σε άνδηρα, που το υλικό κατασκευής τους δεν ήταν δυνατόν να διακριθεί, ωστόσο ο συσχετισμός τους με πασσαλότρυπες και υπολείμματα πηλού (εάν δεν ανήκε ο τελευταίος σε κατοικίες), υπέδειξε κατασκευή από χώμα όμοιο με αυτό των ηλοπλίνθων, ωστόσο με ξύλινη ενίσχυση¹⁹.

Εκτιμήσεις για το *μέγεθος του πληθυσμού* σε συνδυασμό με πληροφορίες για την *πυκνότητα της κατοίκησης* αναφέρονται σε ελάχιστες περιπτώσεις. Ορισμένους αριθμούς διαθέτουμε για οικισμούς των αρχαιότερων σταδίων της ΠΕΧ, που φαίνεται ότι ήταν μικροί, όπως στα Λειβάδια της Αιανής, στον Άγιο Μάμα και στο Μάνδαλο. Στα *Λειβάδια*, όπου δεν στάθηκε δυνατόν να εξαχθούν στοιχεία για την οργάνωση του οικισμού, υπολογίσθηκε ότι η εγκατάσταση θα αποτελείτο από «δύο ή τρεις καλύβες»²⁰, ωστόσο ένα τόσο μικρό μέγεθος δεν ακούγεται ως ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τους περισσότερους από τους οικισμούς που συμπεριλαμβάνονται στην εργασία μας. Για την *Επανομή* αναφέρεται ότι μετά την ισοπέδωση των νεολιθικών καταλοίπων, ο αρχαιότερος οικισμός της ΠΕΧ, που ιδρύθηκε πίσω από προμαχώνα για τον οποίο μιλήσαμε στην ενότητα για τα πιθανά οχυρωματικά έργα, θα μετρούσε λιγότερες από δώδεκα κατοικίες²¹. Για το *Μάνδαλο* υπολογίσθηκε ότι μερικές δεκάδες κατοίκων συνιστούσαν τον πληθυσμό του μικρού οχυρωμένου οικισμού, που αποτελείτο από κτίσματα πυκνής διάταξης. Η γενική αυτή εκτίμηση για τον αριθμό των κατοίκων στηρίχθηκε στην προϋπόθεση ότι ο πληθυσμός θα περιοριζόταν εντός της οχύρωσης, χωρίς να έχει διασπαρεί στην πεδιάδα που περιέβαλλε τον κύριο πυρήνα²². Έμμεσα, μπορούμε ίσως να υπολογίσουμε ότι και στους *Σιταγρούς* ο προϊστορικός οικισμός θα αριθμούσε μερικές δεκάδες κατοίκων, καθώς εκτιμήθηκε ότι η «Καμένη Οικία» θα φιλοξενούσε

¹⁷ Παππά 1990α, 317.

¹⁸ ό.π., 318.

¹⁹ Heurtley – Raleigh-Radford, 1927-1928, 152. Heurtley, ό.π. υποσημ. 10, 5.

²⁰ Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

²¹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 10, 21.

²² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 155.

εξαμελή οικογένεια²³. Και γνωρίζουμε καλά ότι υπήρχαν αρκετές τέτοιες κατοικίες στη θέση. Ορισμένες άλλες παρατηρήσεις, αυτή τη φορά σχετικές με το σχέδιο του οικισμού και τη χωροταξία του, στηρίχθηκαν σε πασσαλότρυπες που ανήκαν σε τοίχους γειτονικών σπιτιών ίδιου προσανατολισμού. Φάνηκε ότι οι οικίες στη θέση, στις μέσες φάσεις της ΠΕΧ, οπότε χρονολογήθηκε και η «Καμένη Οικία», ήταν κτισμένες η μία κοντά στην άλλη, μαρτυρώντας πυκνή διάταξη που ερχόταν σε αντίθεση με τον διαθέσιμο χώρο. Η αμυντική πρόθεση της διάταξης αυτής αποκλείστηκε λόγω της απουσίας οχύρωσης και προτάθηκε η εναλλακτική θεωρία περί κοινωνικού ελέγχου της κληρονομημένης γης²⁴.

Συχνά οι αναφορές είναι ακόμη λιγότερο άμεσες σε σχέση με αριθμούς, όπως στην περίπτωση της *Μεσημεριανής Τούμπας*, για την οποία αναφέρεται ότι η κατοίκηση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού φαίνεται ότι περιορίστηκε στην κορυφή του πλατώματος²⁵, όπου αργότερα σχηματίστηκε η τούμπα²⁶. Ίσως υποδεικνύεται εδώ μικρό και πάλι μέγεθος οικισμού, καθώς καθώς δεν αποκαλύφθηκαν κτίσματα της ίδιας φάσης στις πλαγιές της τούμπας, ωστόσο ισοπεδωμένες στους Γεωμετρικούς χρόνους επιχώσεις της ΠΕΧ στη βάση της δεν αποκλείεται να σημαίνουν ευρύτερη εγκατάσταση²⁷.

Ακόμη λιγότερες είναι οι πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη **πολεοδομικού ιστού** σε οικισμούς της Μακεδονικής ΠΕΧ. Στην Τούμπα *Αγχιάλου Β*, οι οικισμοί στην οποία χρονολογήθηκαν περίπου στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας, παρατηρήθηκε σταθερότητα των εγκαταστάσεων, καθώς χαρακτηρίζονταν από ποιότητα κατασκευής σε συνδυασμό με τις διαστάσεις των τοίχων και τις διαρκείς ανακατασκευές κτισμάτων και εστιών στο ίδιο περίπου σημείο. Η παρατήρηση αυτή οδήγησε στην άποψη περί «γενικού πολεοδομικού ιστού εντατικά κατοικημένου»²⁸. Στο *Ντικιλί Τας* η αποκάλυψη δρόμου τριών στρώσεων μεταξύ δύο πασσαλόπηκτων κτισμάτων στις ελληνικές ανασκαφές του 1961 υπέδειξε την ύπαρξη πολεοδομικού ιστού της περιόδου²⁹. Το πλάτος του δεν ξεπερνούσε τα 0,90 μ.³⁰. Μάλιστα, όλες οι ανατασκευές της «Οικίας Θεοχάρη» προσαρμόστηκαν στον προϋπάρχοντα δρόμο, δεγνός που υποδεικνύει διάρκεια της οδού αλλά και του πιθανού πολεοδομικού ιστού στον οποίο θα εντασσόταν. Ο δρόμος είχε γνωρίσει τρεις χρονολογικές φάσεις. Μία παρατήρηση από το *Αρχοντικό* ίσως παραπέμπει στην ύπαρξη υποτυπώδους έστω πολεοδομικού ιστού και στη θέση αυτή. Ενώ οι παράλληλες μεταξύ τους πασσαλόπηκτες οικίες Α-Ε ήταν κατά το πλείστον πυκνά διατεταγμένες, σε σημείο να μοιράζονται κοινούς τοίχους, ανάμεσα σε δύο (οικίες Γ και Δ) υπήρχε κενός χώρος διαστάσεων 0.80 – 1 μ. (Πίν. LXXVII. 2, LXXVIII. 2), που θυμίζει την αντίστοιχη μέτρηση από το Ντικιλί Τας. Ίσως υπήρχε και εδώ ένας δρόμος.

Ένα τελευταίο στοιχείο για την οικιστική οργάνωση προσφέρουν πιθανότατα οι *αυλές* με τις οποίες ήταν εφοδιασμένες τα σπίτια των φάσεων 9 και 10 στα Σέρβια. Επρόκειτο για ανοιχτές περιοχές πολλαπλής λειτουργίας, που διακρίνονταν από τις κατοικίες, καθώς σε αντίθεση με τα χωμάτινα δάπεδα των σπιτιών, ήταν στρωμένες με χαλίκια. Χρησίμευαν ως περιοχές απόρριψης και εργασίας. Συγκέντρωναν όμως και κατασκευές οικιακού εξοπλισμού, όπως οι φούρνοι και οι εστίες. Σε ορισμένες

²³ Elster 1997, 23.

²⁴ ό.π., 22.

²⁵ Γραμμένος – Κώτσος 1996, 365.

²⁶ Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 152.

²⁷ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 25, 360.

²⁸ Παππά κ.ά 2000, 142.

²⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου 1992, 235.

³⁰ Θεοχάρη – Ρωμιοπούλου 1961, 84.

βρέθηκαν αποθηκευτικές κατασκευές και λάκκοι³¹. Εξωτερικοί χώροι έχουν εντοπισθεί και σε άλλους οικισμούς της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, φαίνεται δε ότι αποτελούσαν περιοχές καθημερινών δραστηριοτήτων, ωστόσο δεν είναι πάντοτε κατανοητή η λειτουργία τους. Στον *Αρκαδικό*, για παράδειγμα, υπήρξε η δυνατότητα να καθοριστεί εξωτερικός χώρος στη μία πλευρά τοίχου μιας κατοικίας, ωστόσο η μικρή έκταση της ανασκαφής δεν επέτρεψε πολλές παρατηρήσεις, πέραν του εντοπισμού μάζας πηλού μικρού πάχους (0,13 μ.), που θεωρήθηκε ως ένδειξη κατασκευής³². Δεν μπορούμε, εξάλλου, να υποθέσουμε ότι σε περιπτώσεις απουσίας συγκεκριμένων οικοδομικών καταλοίπων, ο οικιακός εξοπλισμός που έχει εντοπισθεί στις ανασκαφές θα βρισκόταν σε εξωτερικό χώρο οπωσδήποτε, αν και δεν αποκλείεται ενίοτε να συνέβαινε αυτό. Στην Τούμπα *Αγγιάλου Β* πέντε εστίες³³, για ορισμένες από τις οποίες υποτέθηκε ότι οφείλονταν σε ανακατασκευές χώρων, συσχετίστηκαν με παρακείμενο λάκκο με περιχέλιωμα και πασσαλότρυπα, όχι όμως με άλλα συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή στρώματα καταστροφής. Η πιθανή σταθερή χρήση ενός χώρου μαγειρέματος δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένης της συγκέντρωσης των εστιών, αποτελεί ωστόσο ερώτημα αν είχαν τοποθετηθεί σε αστέγαστο ή εξωτερικό χώρο. Έχει εξάλλου σημειωθεί ότι τέτοιες θερμικές κατασκευές θα μπορούσαν να βρίσκονται και εξωτερικά των κατοικιών, όπως στον οικισμό του *Ντικιλί Τας*³⁴.

³¹ Servia, ό.π. υποσημ. 8, 91.

³² Τουλούμη-Περιστέρη 1991, 362.

³³ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 28, 134-135.

³⁴ Dikili Tash I 1992, 50.

Γ.2. Κατόψεις, Πασσαλόπηκτα Οικοδομήματα, Λίθινα Θεμέλια

1. Κατόψεις

Για τις κατόψεις, τα υλικά και τις κατασκευαστικές τεχνικές της πρώιμης φάσης της Μακεδονικής ΠΕΧ έχουμε στη διάθεσή μας τα στοιχεία από αρκετούς οικισμούς, και των τριών διαμερισμάτων της Μακεδονίας, τόσο της δυτικής και κεντρικής, όσο και της ανατολικής. Όπως έχουμε ήδη συζητήσει στα προηγούμενα κεφάλαια, στο κεντρικό τμήμα οι οικισμοί με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώιμης ΠΕΧ είναι περισσότεροι από όσους στο καθένα από τα άλλα δύο, παρ' όλα αυτά η ανατολική και δυτική περιοχή αντιπροσωπεύονται από οικισμούς σημεία αναφοράς για την ιστορία της έρευνας. Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να συγκεντρώσουμε τα διαθέσιμα στοιχεία για τις κατόψεις των οικοδομημάτων, όσο το δυνατόν κατά χρονολογική σειρά, ώστε να διαπιστώσουμε πιθανές εξελίξεις στο σχέδιό τους ή προτιμήσεις σε κάθε περιοχή. Πρόθεσή μας είναι κυρίως η εξέταση της διασποράς των ορθογώνιων κατόψεων σε σχέση με τις αψιδωτές, τόσο γεωγραφικά όσο και χρονολογικά, αλλά και η εσωτερική διαρρύθμιση των κατοικιών.

Πρώιμη ΠΕΧ

Στον οικισμό του *Αρμενοχωρίου* (δυτική Μακεδονία) οι νεότερες ανασκαφές (1996-1997) αποκάλυψαν μικρό ορθογώνιο πλινθόκτιστο δωμάτιο¹, που θεωρήθηκε τμήμα ευρύτερης κατασκευής και αποδόθηκε στην πρώιμη ΠΕΧ (Οικισμός I νεότερων ανασκαφών). Ωστόσο δεν αναφέρεται αν επρόκειτο για εξωτερικό χώρο ή χώρο κοντά σε απόληξη κτίσματος, ώστε να αποδοθεί ορθογώνια κάτοψη σε ολόκληρο το πιθανό οικοδόμημα. Οι πασσαλόπηκτες κατοικίες του *Μάνδαλου*, παρατεταγμένες σε πυκνή διάταξη (Πίν. LXXIII. 2), θεωρήθηκαν ορθογώνιες, παρά το γεγονός ότι δεν ήρθε στο φως πλήρης κάτοψη, που να το επιβεβαιώνει. Αναφέρεται μάλιστα ότι το συμπέρασμα για τις κατόψεις εξήχθη βάσει στατιστικής ανάλυσης των αποστάσεων ανάμεσα στις πασσαλότρυπες των οικοδομημάτων². Δεν είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι εκεί υφίστανται αντιπροσωπευτικά παραδείγματα για το πρώιμο στάδιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, καθώς η φάση III του Μάνδαλου καταλαμβάνει τόσο την πρώιμη όσο και μέση Μακεδονική ΠΕΧ, ενδεχομένως δε κατεβαίνει λίγο ακόμη χρονολογικά. Η φάση 8 των *Σερβίων* (πρώιμη ΠΕΧ) δεν παρέχει σχετικές πληροφορίες, αφού από τον Heurtley δεν παραδίδονται κατόψεις, ενώ κατά τις ανασκαφές του 1971-1973 το αποκαλυφθέν υλικό δεν ήταν πρωτογενές, καθώς είχε τη μορφή υλικού πλήρωσης και κατάργησης ορισμένων ιδιότυπων ορυγμάτων, για τη χρήση των οποίων δεν δόθηκε ικανοποιητική ερμηνεία (συζητήθηκαν στην ενότητα για τις οχυρώσεις). Τα κατάλοιπα, τέλος, από τα *Λειβάδια Αιανής* δεν παρέχουν πληροφορίες για τις κατόψεις αλλά μόνο για τη χαμηλή ποιότητα κατασκευής των κατοικιών του πολύ μικρού οικισμού της πρώιμης ΠΕΧ. Όπως φαίνεται από τις αρχαιολογικές αυτές ενδείξεις, ελάχιστα κατάλοιπα, μάλλον αβέβαια, υπαινίσσονται ορθογώνιους χώρους στις θέσεις της δυτικής Μακεδονίας κατά την πρώιμη ΠΕΧ, χωρίς ενδείξεις για παρουσία αψιδωτών

¹ Χρυσοστόμου 1998, 338.

² Merousis 2004, 1290.

οικοδομημάτων. Εξίσου πενιχρές είναι οι ενδείξεις από τις κεντρικές Μακεδονικές θέσεις της ίδιας περιόδου, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Οι ανασκαφές στον *Άγιο Μάμα* αποκάλυψαν ορισμένους ευθύγραμμους τοίχους, αναφέρεται δε γωνία δύο λίθινων θεμελιώσεων³ στο 17^ο μ. της επίχωσης της τομής N (Πίν. XXV. 2 αριστερά), επομένως σε πολύ πρώιμο στάδιο της πρώιμης ΠΕΧ στη θέση. Το γεγονός ότι ευρύτερο λίθινο θεμέλιο, πλάτους 0,90 μ., υποστήριζε λίθινο τοίχο, ενώ στενότερο, με πλάτος 0,70 μ., έναν πλινθόκτιστο, εκατέρωθεν του οποίου εντοπίστηκαν δάπεδα, υποδεικνύει συνδυασμό εξωτερικού και εσωτερικού τοίχου, επομένως δεν πρόκειται για την απόληξη κτιρίου, που θα μπορούσε να υποδείξει το άκρο μιας κάτοψης, αλλά για μια πλευρά του. Από τους οικισμούς 1-3 του *Αξιοχωρίου*, που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές του Heurtley, δεν αναφέρονται κατόψεις κτισμάτων, παρά μόνο υλικά και κατασκευαστικές τεχνικές εν συντομία. Παρομοίως, δεν αναφέρονται κατόψεις από τους διαδοχικούς οικισμούς της τούμπας *Επανομής* (*Κριτσανά*), καθώς δεν στάθηκε δυνατή η εξαγωγή τους. Ορθογώνιες κατόψεις φαίνεται ότι είχαν τα κτίσματα στη *Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου*⁴, ωστόσο δεν παραδίδεται για τη θέση κάποια πλήρως ανεσκαμμένη κατοικία, τουλάχιστον όσον αφορά τους εξωτερικούς της τοίχους. Δεν αποκλείστηκε, εξάλλου, η πιθανότητα να υπήρχαν εκεί αψιδωτά κτίρια, χωρίς ωστόσο να παρέχονται οι σχετικές ενδείξεις, αλλά και χωρίς να διευκρινίζεται η φάση της ΠΕΧ στην οποία θα μπορούσαν να ανήκουν. Αναφέρονται κατ' αναλογία με τον *Καστανά*, όπου μία τουλάχιστον κάτοψη, που αποδίδεται εκεί σε αψιδωτό κτίσμα⁵, τοποθετείται στο στρώμα 23b, επομένως στη μέση ΠΕΧ και όχι νωρίτερα. Σειρές όμως από πασσαλότρυπες που ανήκαν σε άλλες οικίες στη θέση αυτή και χρονολογήθηκαν στην πρώιμη ΠΕΧ υποδεικνύουν ευθύγραμμες κατόψεις (Πίν. LIV. 1, 3, LVI. 1), ωστόσο, δεδομένης της αποσπασματικότητάς τους δεν μπορούν να αποκλειστεί η ύπαρξη και άλλων αψιδωτών κτισμάτων στον οικισμό του Καστανά, προγενέστερων του στρώματος 23b.

Η θέση με τα πρωιμότερα ίσως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώιμης Μακεδονικής ΠΕΧ από την ανατολική Μακεδονία είναι αυτή του *Αρκαδικού*, όπου μια οικία αποτελούμενη από δύο χώρους (Πίν. XIX. 1 αριστερά) χρονολογήθηκε στο μεταβατικό στάδιο από την Τελική Νεολιθική προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Είναι χαρακτηριστικό ότι αν και δεν απέδωσε αψιδωτό πέρας⁶, συγκρίθηκε, λόγω των διαστάσεων και της εσωτερικής της διαίρεσης, με τα αψιδωτά κτίσματα των Σιταγρών, από όπου όμως προέρχονται επιβεβαιωμένες τριμερείς κατόψεις. Στη φάση *Πεντάπολης* I αναφέρονται εστίες και δάπεδα, ωστόσο δεν αναγνωρίστηκαν κατόψεις, δεδομένης και της μικρής έκτασης της ανασκαφής⁷. Δύο ακόμα θέσεις της πρώιμης ΠΕΧ από την ανατολική Μακεδονία μένει να αναφερθούν εδώ, καθώς διέσωσαν χαρακτηριστικά κατάλοιπα της περιόδου: οι *Σιταγροί*, που ήδη αναφέρθηκαν λόγω των συχνών συγκρίσεών τους στη βιβλιογραφία με άλλες θέσεις, αλλά και το *Ντικιλί Τας*, μια νεολιθική ουσιαστικά θέση, ωστόσο με σημαντικά κατάλοιπα και της πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Τα κτίσματα από την τελευταία θέση φαίνεται ότι ήταν ορθογώνια και επιμήκη, αν και δεν αναφέρονται κατόψεις για αρκετά από αυτά. Ιδιαίτερα έχει μελετηθεί μια οικία⁸ (Πίν. IV. 1-2) που ήρθε στο φως με τις ανασκαφές του Θεοχάρη, ωστόσο η τοποθέτηση των οικοδομικών φάσεων της

³ Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 152-153. Heurtley, PM, 5.

⁴ Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 31 κεξ.

⁵ Aslanis 1985, 32-35.

⁶ Vargas κ.ά. 1992, 577.

⁷ Γραμμένος 1981, 95.

⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμοπούλου 1992, 236 κεξ.

στην περίοδο Ντικιλί Τας ΙΙΙΒ τη συγχρονίζει με τη μέση και ύστερη Μακεδονική ΠΕΧ, επομένως η αναφορά στο συγκεκριμένο κτίριο είναι ορθότερο να γίνει και από εμάς παρακάτω. Αφήσαμε τελευταία τη θέση των **Σιταγρών**, καθώς από εκεί προέρχονται ορισμένα βέβαια αψιδωτά κτίσματα που μπορούν να χρονολογηθούν στη Μακεδονική ΠΕΧ. Και αυτά όμως τοποθετούνται χρονολογικά σε στάδιο μεταγενέστερο της φάσης Σιταγρών IV, επομένως μετά το αρχαιότερο από τα τρία στάδια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Για τη φάση IV των Σιταγρών μας ενδιαφέρουν οι πληροφορίες από ορισμένες τομές, που μαρτυρούν την ύπαρξη οικιών οι οποίες ήταν επιμήκεις και έφεραν εσωτερική διαίρεση (Πίν. XVII. 1-2). Οι κατόψεις είναι αποσπασματικές, ωστόσο δύο τάφροι θεμελίωσης, κάθετοι σε έναν μακρύ τοίχο, υποδεικνύουν τριμερή διαίρεση σε ένα τουλάχιστον από τα σπίτια της φάσης. Άλλα κτηριακά κατάλοιπα υπαινίσσονται τουλάχιστον δύο χώρους. Είναι πιθανόν ότι η παράδοση των οικοδομημάτων που βρίσκουμε αργότερα στη θέση (φάση V), τριμερών και με αψιδωτή απόληξη, να έχει ξεκινήσει ήδη από την πρώιμη ΠΕΧ στον οικισμό.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι ενδείξεις για τις κατόψεις των κτηρίων από το πρώιμο στάδιο της πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία δεν επαρκούν για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Προφανώς τα στοιχεία για ευθύγραμμα κτήρια φαίνονται περισσότερα, ενώ η ανίχνευση αψιδωτών κατοικιών στηρίζεται μάλλον σε υποθετικές κατόψεις, ή σε αναζήτηση αναλογιών με τις οικίες των Σιταγρών και του Καστανά, που ωστόσο χρονολογούνται στη μέση και ύστερη ΠΕΧ. Θεωρούμε ότι εάν υφίσταντο πράγματι αψιδωτά οικοδομήματα στην πρώιμη αυτή φάση, θα τα περιμέναμε μάλλον σε οικισμούς όπου απουσιάζουν ή δεν προτιμούνται ιδιαίτερα τα λίθινα θεμέλια και υπερτερούν τα πασσαλόπηκτα κτίσματα. Οι θέσεις αυτές συζητούνται στο δεύτερο και τρίτο μέρος του τρέχοντος κεφαλαίου.

Μέση ΠΕΧ

Για τη μέση ΠΕΧ της Δυτικής Μακεδονίας πληροφορίες αντλούμε από το Αρμενοχώριον (Μέσος Οικισμός Heurtley – Οικισμός ΠΕΧ II Χρυσοστόμου), το Μάνδαλο III, όπου ήδη αναφέρθηκε στις παραγράφους για την πρώιμη ΠΕΧ, και τη Φάση 9 των Σερβίων. Οι πληροφορίες, ωστόσο, αφορούν μόνο στα υλικά, τις κατασκευαστικές τεχνικές και μερικά ακόμη στοιχεία των προϊστορικών εγκαταστάσεων, χωρίς να αναφέρονται ή να έχουν εξαχθεί ιδιαίτερα συμπεράσματα για τις κατόψεις των κτηρίων. Η αναφορά από τον Heurtley στη θεμελίωση ενός τοίχου⁹ στο Μέσο Οικισμό του *Αρμενοχωρίου*, ο οποίος αποτελείτο από βοτσαλωτούς λίθους και μερικές πασσαλότρυπες, δεν αρκεί για την αποτίμηση της κάτοψης του κτιρίου στο οποίο, προφανώς, ανήκε. Για το *Μάνδαλο III*, το οποίο έχει γενικώς χρονολογηθεί, στις προκαταρκτικές τουλάχιστον αναφορές, στην πρώιμη και μέση ΠΕΧ, αναφέρθηκε ήδη ότι, χωρίς να έχει έρθει στο φως πλήρης κάτοψη, οι αποκαλυφθείσες κατοικίες θεωρήθηκαν ορθογώνιες¹⁰. Τα κατάλοιπα της φάσης 9 των *Σερβίων* ήταν πολύ αποσπασματικά, σε βαθμό ώστε για την απόδοση των τοίχων να αρκούν αποσπασματικές ταινίες πηλού και λίγες πασσαλότρυπες. Δεν αναφέρονται ιδιαίτερα στοιχεία, όπως καμπυλούμενοι τοίχοι, επομένως δεν μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη αψιδωτών κτισμάτων, φαίνεται δε ότι τα διατηρημένα κατάλοιπα προέρχονταν από ευθύγραμμες κατασκευές (εξαρτάται η επιβεβαίωση του

⁹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 3, 58-59.

¹⁰ Αναφερθήκαμε και παραπάνω στις κατοικίες αυτές, απλώς επαναλαμβάνουμε εδώ την πληροφορία λόγω του μακρού χρονολογικού ορίζοντα της φάσης Μάνδαλον III.

συμπεράσματος αυτού και από τον βαθμό πρωιμότητας της πρώτης φάσης της λεγόμενης «Οικίας Θεοχάρη», για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω).

Το στρώμα 28 του Αγίου Μάμα, οι δύο οικιστικές φάσεις της τούμπας Αγγιάλου Β, ο 4^{ος} οικισμός του Αξιοχωρίου (Βαρδαρόφτσα), ο οικισμός V της Επανομής (Κριτσανά), τα στρώματα 23b και a του Καστανά, ο οικισμός 1 του Μολυβόπυργου και η γενική αναφορά στα κτίσματα της Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου, αποτελούν τις κύριες πηγές πληροφόρησης για την οικιστική της μέσης ΠΕΧ από την κεντρική Μακεδονία. Οι πληροφορίες του Αρμενοχωρίου προέρχονται από την πρώιμη και ύστερη ΠΕΧ, με αποτέλεσμα να μην παρέχονται πιθανά στοιχεία που αφορούν στη μέση φάση. Οι δύο οικιστικές φάσεις της μέσης ΠΕΧ στην τούμπα **Αγγιάλου Β** απέδωσαν δρομικά κτήρια¹¹, για τα οποία δεν αναφέρονται τοίχοι με καμπυλότητες, ενώ η διάταξή τους στηρίχθηκε στην ανίχνευση στρώσεων πηλού, γεγονός όχι σπάνιο για τους οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία. Απλή σειρά λίθων¹² στον 4^ο οικισμό του **Αξιοχωρίου** υποδεικνύει ευθύγραμμο οικοδόμημα, αν και δεν αποσαφηνίστηκαν κατόψεις. Όπως ήδη σημειώθηκε πιο πάνω, κατόψεις δεν διακρίθηκαν ούτε στους διαδοχικούς οικισμούς της τούμπας **Επανομής**. Τα κτίσματα της **Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου**, που ανήκαν σε 17 επάλληλες οικιστικές φάσεις, χαρακτηρίστηκαν ως ορθογώνια πασσαλόπηκτα, για όλη τη διάρκεια της πρώιμης ΠΕΧ, αν και δεν αποκαλύφθηκαν ούτε εδώ ολοκληρωμένες κατόψεις. Η χρονολόγηση της εγκατάστασης στον **Μολυβόπυργο**, όπως τουλάχιστον μπορούμε να συμπεράνουμε από τα δημοσιευμένα στοιχεία, είναι κάπως ασαφής, ίσως όμως ο αρχαιότερος από τους δύο οικισμούς της θέσης να ανήκει στη μέση ΠΕΧ. Βρέθηκαν εκεί δύο οικίες¹³, προφανώς ευθύγραμμες, για τη θεμελίωση των πλίνθινων τοίχων των οποίων απολαξεύτηκε ο φυσικός βράχος. Η μοναδική αναφορά σε αψιδωτό οικοδόμημα από την κεντρική Μακεδονία κατά τη μέση ΠΕΧ προέρχεται από τον **Καστανά**, όπου ο Ασλάνης αποκαθιστά μια αψιδωτή κάτοψη (Πίν. LV. 2-3) στο στρώμα 23b¹⁴ στηριζόμενος σε υπολείμματα πηλού και τέσσερις πασσαλόπυργους που, σύμφωνα με το σχέδιο, θα στήριζαν τον καμπυλόγραμμο τοίχο στο εσωτερικό του.

Είναι προφανές ότι τα διαθέσιμα στοιχεία για τη μέση Μακεδονική ΠΕΧ στο δυτικό και κεντρικό τμήμα φαίνονται κάπως «ανεπαρκή», ωστόσο η γενική εικόνα των καταλοίπων από τις διάφορες θέσεις τα εντάσσει σε έναν γενικό «μέσο όρο» επαρκούς ενδεικτικού υλικού. Και σύμφωνα με αυτό, φαίνεται και πάλι ότι κυριαρχούν οι ορθογώνιες κατόψεις, με πιθανότερη την ύπαρξη ενός αψιδωτού οικοδομήματος στον Καστανά, που μόλις αναφέρθηκε.

Στην ανατολική Μακεδονία μέση φάση της ΠΕΧ έχει αναγνωριστεί στους **Σιταγρούς** (φάση Va), αλλά και στο Ντικιλί Τας και την Πεντάπολη, με τη διαφορά ότι στις δύο τελευταίες θέσεις οι περίοδοι Ντικιλί Τας ΙΙΒ και Πεντάπολης ΙΙ καλύπτουν και την ύστερη φάση. Το γνωστότερο και καλύτερα μελετημένο ίσως από όλα τα κτήρια του οικισμού είναι η καλούμενη «Καμένη Οικία»¹⁵ (Πίν. XII-XIII), χρονολογημένη στην περίοδο Va. Πρόκειται για αψιδωτή κατασκευή, η οποία αποτελεί συχνό σημείο αναφοράς για επιβεβαιωμένα ή επίδοξα παράλληλα άλλων θέσεων, τόσο για το γενικό της σχήμα, όσο και για την εσωτερική της, τριμερή, διαίρεση και το περιεχόμενό της. Στο **Ντικιλί Τας** ένα δρομικό οικοδόμημα¹⁶ που ήδη

¹¹ Παππά κ.ά 2000, 138-139. Alram-Stern 2004, 805.

¹² Heurtley – Hutchinson 1925-1926, 8.

¹³ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 3, 173.

¹⁴ Αναφερθήκαμε προηγουμένως, δεξ και παραπομπή στην υποσημ. 5.

¹⁵ Sitagroi I 1986, 190 κεξ. Elster 1997, 19 κεξ.

¹⁶ Αναφερθήκαμε προηγουμένως, δεξ και παραπομπή στην υποσημ. 8.

αναφέρθηκε παραπάνω (οικία «Θεοχάρη», Πίν. IV. 1-2) γνώρισε τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, στην αρχαιότερη από τις οποίες, σε ένα πρώιμο στάδιο της περιόδου ΠΙΒ, υφίστατο ως πασσαλόπηκτο κτήριο. Έως την ύστερη οικοδομική του φάση το κτίσμα, οπότε απέκτησε λίθινη θεμελίωση, δεν φαίνεται να απομακρύνθηκε από το αρχικό ευθύγραμμο σχέδιό του, αν και είχε, πιθανώς εξ αρχής, αποστρογγυλεμένες γωνίες. Στην *Πεντάπολη* (φάση Π) βρέθηκε «κατοικία με εστία και λάκκο», ωστόσο, η κάτοψή της δεν επιβεβαιώθηκε¹⁷, ενώ κρίθηκε αδύνατον να χαρακτηριστεί ως αψιδωτό ή ορθογώνιο οίκημα, αλλά και να ανιχνευθεί ο εσωτερικός διαχωρισμός της.

Είναι προφανές ότι κατά τη μέση φάση της Μακεδονικής ΠΕΧ, κυρίως στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία, οι ενδείξεις για αψιδωτά κτήρια πυκνώνουν, σε σύγκριση με το πρώιμο στάδιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Πάντοτε οφείλουμε να έχουμε υπόψη μας ότι τα ανασκαφικά δεδομένα δεν αποτελούν παρά το σημείο στο οποίο βρίσκεται η έρευνα, αν και δεν αποκλείεται η γενική εικόνα να αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα.

Υστερη ΠΕΧ

Στις μαρτυρίες για την οικιστική και την αρχιτεκτονική της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία, συγκεκριμένα για το ύστερο στάδιό της, έρχονται να προστεθούν τα δεδομένα από ορισμένους ακόμα οικισμούς, που δεν έχουν αποδώσει κατάλοιπα του πρώιμου και μέσου σταδίου. Στη δυτική Μακεδονία νέες θέσεις είναι αυτές του Αρχοντικού, όπου στην ύστερη ΠΕΧ αποδίδεται μια φάση πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων, και της Πολεμίστρας Αιανής, με λίγα ωστόσο στοιχεία. Στην κεντρική Μακεδονία οι οικισμοί του Πολύχρονου και των γειτονικών Θεοδωρέικων, ενώ στην ανατολική ο βόρειος τομέας της Σίβηρης. Στην Τορώνη δεν υπάρχει σαφής στρωματογραφία, φάνηκε όμως ότι ένα ευθύγραμμος τοίχος της ΠΕΧ (Πίν. XXXIV. 1) καλυπτόταν εν μέρει από άλλον της Μέσης Εποχής του Χαλκού, διαφορετικής κατεύθυνσης. Κατά τα άλλα, εκτός από τις προαναφερθείσες θέσεις, οι περισσότεροι από τους οικισμούς της Μακεδονίας με έναρξη της ζωής τους στην πρώιμη ή μέση ΠΕΧ έχουν να επιδείξουν ορισμένα κατάλοιπα της ύστερης Πρώιμης Χαλκοκρατίας και στα τρία τμήματα του γεωγραφικού αυτού διαμερίσματος.

Στη φάση 10 των *Σερβίων* (δυτική Μακεδονία) οι τοίχοι του ύστερου τμήματος της ΠΕΧ αναγνωρίστηκαν από τάφρους θεμελίωσης¹⁸, γραμμές πηλού ή πασσαλότρυπες, αλλά και από τις παρυφές δαπέδων που εφάπτονταν των τοίχων. Δηλώνεται σαφώς ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις για την αποδοχή ή απόρριψη αψιδωτών κτισμάτων. Στο *Αρχοντικό* οι πασσαλόπηκτες κατοικίες (Πίν. LXXVII. 2) που ήρθαν στο φως ήταν ορθογώνιες¹⁹, διατυπώθηκε μάλιστα η παρατήρηση ότι έμοιαζαν με αυτές του Μάνδαλου.

Από την ύστερη φάση του *Άγιου Μάμα* (στρώμα 27) στην κεντρική Μακεδονία προέρχεται κλίβανος, ενώ δεν γίνονται αναφορές σε σαφή οικοδομικά κατάλοιπα. Τα λίθινα θεμέλια ενός κτηρίου από τον 5^ο οικισμό του *Αξιοχωρίου*²⁰ ανήκαν σε κτήριο χωρίς σαφή κάτοψη, ωστόσο φαίνεται ότι ήταν ευθύγραμμο. Στην τούμπα *Επανομής* έχει ήδη αναφερθεί ότι δεν αναγνωρίστηκαν κατόψεις. Στον 2^ο οικισμό του *Μολυβόπυργου*, που φαίνεται ότι αντιστοιχεί στην ύστερη ΠΕΧ,

¹⁷ Γραμμένος, ό.π. υποσημ. 7, 125.

¹⁸ Servia Preliminary 1979, 195.

¹⁹ Δες Παπανθίμου κά. 2001, 462, για τη σημασία της «Οικίας Δ» όσον αφορά στο ζήτημα της αποσαφήνισης των κατόψεων.

²⁰ Αναφορές σε λίθινα θεμέλια από το Αξιοχώριον γίνονται στο Heurtley, ό.π. υποσημ. 3, 38.

αναγνωρίστηκαν τα κατάλοιπα μιας ορθογώνιας οικίας²¹. Τα κατάλοιπα του στρώματος 22β του **Καστανά** δεν παρέχουν ενδείξεις για την αποκρυστάλλωση κατόψεων της ύστερης ΠΕΧ. Τα οικοδομικά κατάλοιπα από το **Πολύχρονο** συμπεριελάμβαναν ορισμένες λίθινες θεμελιώσεις²² (Πίν. XXX1. 2), συχνά ισχυρές, με αποτέλεσμα να αποδοθούν συχνά σε αναλημματικές κατασκευές. Μικρότερου πλάτους τοίχοι, σε κάθετη διάταξη προς τους αναλημματικούς, δεν οδήγησαν στην αποσαφήνιση κατόψεων. Σημειώνεται εξάλλου ότι δεν στάθηκε δυνατή η ανασύσταση του τρόπου δόμησης και οργάνωσης των κτισμάτων επάνω στα άνδρα. Ανάλογη ήταν η εικόνα από τα γειτονικά **Θεοδωρέικα**, όπου και πάλι αναλημματικοί τοίχοι προσαρμόζονταν στο σχήμα του λόφου και συγκρατούσαν τα άνδρα επάνω στα οποία διατασσόταν ο οικισμός, δεν αναφέρονται όμως κατόψεις ή περισσότερα στοιχεία για τα κτήρια της θέσης. Τα κατάλοιπα από τον βόρειο τομέα της **Σίβηρης** ανήκαν σε λίθινες κατασκευές (Πίν. XXVIII. 2, XXIX. 1), αναγνωρίστηκε μάλιστα κτήριο μεγάλων διαστάσεων²³ αποτελούμενο από δύο εγκάρσια διασταυρούμενους τοίχους. Η γενική εικόνα των θεμελίων της θέσης παραπέμπει σε ευθύγραμμες κατόψεις, χωρίς ενδείξεις για την παρουσία αψιδωτών κτισμάτων. Ο τοίχος της ΠΕΧ από την **Τορώνη**, που μάλιστα συνοδευόταν από τα δάπεδα μιας κατοικίας²⁴, ήταν ευθύγραμμος, δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι για την ύστερη χρονολόγησή του.

Στην ανατολική Μακεδονία πληροφορίες για την ύστερη ΠΕΧ παρέχουν οι ήδη γνωστές θέσεις. Από το **Ντικιλί Τας** πρέπει να αναφέρουμε κυρίως τη δεύτερη και τρίτη οικοδομική φάση που γνώρισε το αρχικό οικοδόμημα, γνωστό ως «οικία Θεοχάρη» (Πίν. IV. 1-2), στην πορεία του προς μια επίσης ορθογώνια κατασκευή, που διατήρησε βέβαια τις εξαρχής αποστρογγυλεμένες γωνίες²⁵. Στη φάση **Πεντάπολης** II αναγνωρίστηκαν τα κατάλοιπα μιας κατοικίας, την οποία αναφέραμε ήδη στη συζήτηση των καταλοίπων της μέσης ΠΕΧ, έχει όμως θέση και εδώ λόγω της διάρκειας της συγκεκριμένης χρονολογικής φάσης φάσης. Δεν προσφέρει ωστόσο ιδιαίτερα στοιχεία για το θέμα μας. Η «Μακρά Οικία»²⁶ των **Σιταγρών**, ένα αψιδωτό κτήριο (Πίν. XI) στην παράδοση της «Καμένης Οικίας», θεωρήθηκε υστερότερη από την τελευταία, η οποία έχει χρονολογηθεί στην περίοδο Va. Άλλα κατάλοιπα στην περιοχή, όχι σε τέτοιο βαθμό πληρότητας όσο οι προαναφερθείσες οικίες, συσχετίστηκαν με αυτές, επομένως, όπως συμπεράναμε και για τη φάση Va, θα μπορούσαν επίσης να είναι αψιδωτές, με ανάλογη, τριμερή, εσωτερική διαίρεση.

Όσο εξετάζουμε τα δεδομένα από τις διάφορες θέσεις της Μακεδονίας, διαχρονικά και διατοπικά, παρατηρούμε ότι ενισχύεται η άποψη που διατυπώθηκε πιο πάνω σχετικά με την πιθανή διασπορά των αψιδωτών κτισμάτων. Φαίνεται ότι, εξαιρουμένου του Καστανά, που πρόκειται ουσιαστικά για παραλίμνια θέση, η παρουσία τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ενισχυμένη στις περιοχές της Μακεδονικής ενδοχώρας, ενώ σε θέσεις κοντινότερες στη θάλασσα, ίσως και λόγω των σχέσεων με το νοτιότερο Αιγαίο, προτιμήθηκαν ευθύγραμμες κατασκευές. Ίσως αυτό μπορεί να συνδυαστεί και με τον τρόπο κατασκευής των οικοδομημάτων. Τα αψιδωτά κτίσματα φαίνεται ότι συνδέονται κυρίως με τις πασσαλόπηκτες κατοικίες, ενώ όπου τα θεμέλια ήταν λίθινα, οι κατασκευές ήταν μάλλον ευθύγραμμες. Ίσως

²¹ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 3, 173.

²² Παππά 1990β, 385 κεξ.

²³ Αυγέρος κ.ά. 2003, 359.

²⁴ Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989, 441.

²⁵ Δες παραπάνω αλλά και υποσημ. 8 και 16.

²⁶ Sitagroi I, ό.π. υποσημ. 15, 189 κεξ.

διδεισδύει για μια φορά ακόμη στη συζήτησή μας το ζήτημα των επιδράσεων σε κάθε περιοχή, με μεγαλύτερες πιθανότητες οι θέσεις κοντά στην ακτογραμμή να επηρεάζονται από τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο εντονότερα από τις βορειότερες, που θα είχαν να αντιμετωπίσουν αμεσότερα τη «βαλκανική πραγματικότητα».

Θα επαναλάβουμε εδώ ότι οι μαρτυρίες για αψιδωτά οικοδομήματα είναι ελάχιστες. Οι οικίες των Σιταγρών, αλλά και του Καστανά, δεν αποτελούν παρά λιγιστά παραδείγματα επιβεβαιωμένων αψιδωτών κατοψεων, ωστόσο ικανά να καταδείξουν γεωγραφική ευρύτητα και χρονική διάρκεια. Αν προσθέσουμε και τις «προτάσεις» για πιθανές περιπτώσεις αψιδωτών οικοδομημάτων σε διάφορες άλλες θέσεις, τότε οι ενδείξεις πληθαίνουν, δεν μπορούν ωστόσο να ξεπεράσουν το αριθμητικό πλεονέκτημα των ευθύγραμμων κατοψεων. Εξάλλου, η προσαρμογή των τελευταίων θα ήταν περισσότερο δυνατή σε κάθε οικιστικό σχέδιο από όσο τα αψιδωτά οικοδομήματα με την ημικυκλική τους απόληξη.

2. Πασσαλόπηκτα οικοδομήματα

Πριν από την εξέταση της διασποράς και των λεπτομερειών του σχεδίου και της κατασκευής των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων είναι απαραίτητο να υιοθετηθούν ορισμένες συμβάσεις: ως πασσαλόπηκτα θεωρούμε εκείνα τα οικοδομήματα τα οποία δεν έκαναν χρήση λίθινου θεμελίου για την ανέγερσή τους, αλλά εδράσθησαν κατ' ευθείαν στο έδαφος, με ή χωρίς τάφρο θεμελίωσης, συνήθως με ενίσχυση πασσάλων και τοίχους από πηλό, στοιβαχτό, επαλειφόμενο, ή με μορφή πηλοπλίνθων. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι πληροφορίες μας για την κατασκευή των τοίχων προέρχονται από την ανωδομή πήλινων ή χωμάτων, που στο κατώτερο τμήμα τους έφεραν λίθινο θεμέλιο. Επειδή το συγκεκριμένο τμήμα τους, δηλαδή αυτό μετά το καθ' ύψος πέρας του λίθινου θεμελίου, παρουσιάζει άμεσες ομοιότητες με τους τοίχους των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων, προτιμήσαμε τις σχετικές πληροφορίες να τις αναφέρουμε εδώ, τουλάχιστον όσες αφορούν στο επιμέρους θέμα της κατασκευής, και όχι στην επόμενη ενότητα όπου συζητούνται τα λίθινα θεμέλια.

Η δεύτερη σύμβαση δεν αφορά ουσιαστικά τη δική μας προσπάθεια, καθώς θα αναφερθούμε σε όσες κατοικίες έχουν ήδη χαρακτηριστεί ως πασσαλόπηκτες από τους μελετητές τους, ωστόσο θα την μνημονεύσουμε εδώ, με μόνη πρόθεση να καταδειχθεί πόσο δύσκολη είναι συχνά η διάκριση των κατοψεων, ειδικά όταν πρέπει να γίνει η κατάλληλη επιλογή ανάμεσα σε δεκάδες οπές πασσάλων. Διότι πολλές φορές μόνο οι οπές και μερικές «γραμμές πηλού» έχουν απομείνει ώστε να αποδοθούν σε τοίχους σπιτιών. Σε μία από τις προκαταρκτικές αναφορές της ανασκαφής του Αρκαδικού²⁷ σημειώνεται ότι «η χρήση των πασσάλων μπορεί να αναγνωριστεί με βάση τη διάμετρό τους, η οποία κυμαινόμενη σε μεγέθη α) κάτω των 7 εκ., β) άνω των 12 εκ., και γ) μεταξύ 7 και 11 εκ., αντιστοιχεί σε κλαδί, κορμό νεαρού δένδρου και κορμό δένδρου. Οι διαστάσεις αυτές όταν επαναλαμβάνονται μπορούν να καθορίσουν ζώνες πασσάλων και να διακρίνουν εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους». Ως ένα ακόμα κριτήριο τέθηκε το βάθος θεμελίωσης των πασσάλων. Δόθηκε ένα παράδειγμα σύμφωνα με το οποίο «ένας πάσσαλος με διάμετρο 0,25 μ. και βάθος θεμελίωσης 0,10 μ. δεν θα μπορούσε να είναι ψηλότερος

²⁷ Αναγνώστου – Vargas-Escobar 1991, 373-374. Τα αποσπάσματα που αναφέρουμε εδώ, μέσα σε εισαγωγικά» αποτελούν κατά το πλείστον δικές μας περιλήψεις μεγαλύτερων χωρίων κειμένου.

του 0,5-1 μ.» Αλλού σημειώνεται ότι «η αναγνώριση τοιχοποιίας ... έχει τη δυσκολία ότι πρέπει να εξηγηθεί μία πληθώρα από παράλληλες, περίπου ισοδύναμες πασσαλότρυπες, που η απόστασή τους δεν θα έπειθε ότι μεταξύ τους ορίζουν έναν χρήσιμο χώρο». Αντιλαμβανόμαστε επομένως τις δυσκολίες που έχει η διάκριση των χώρων σε περιπτώσεις πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων τα οποία δεν διέσωσαν ικανά κατάλοιπα της τοιχοδομίας τους ώστε να παράσχουν σχετική ασφάλεια κατά την αναγνώριση των κατόψεων.

Ανατολική Μακεδονία

Σιταγοί: ορισμένα καλά μελετημένα παραδείγματα πασσαλόπηκτων οικιών στη θέση αυτή παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες, τόσο για τις κατόψεις των οικοδομημάτων όσο και για την κατασκευή των τοίχων τους. Σε γενικές γραμμές, το ζήτημα των κατόψεων συζητήθηκε στην προηγούμενη ενότητα, ωστόσο μόνο σε συνάρτηση με την παρουσία ευθύγραμμων ή αψιδωτών οικοδομημάτων στους οικισμούς και ανεξάρτητα από το αν επρόκειτο για πασσαλόπηκτα κτήρια ή για κτίσματα με λίθινα θεμέλια. Εδώ οι παρατηρήσεις μας θα «επικεντρωθούν» στις πασσαλόπηκτες κατοικίες, με περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά σε αριθμούς (διαστάσεις, εμβადόν) και τεχνικές κατασκευής. Επιστρέφοντας στους Σιταγούς, ξεκινούμε την αναφορά μας από τη λεγόμενη «*Μακρά Οικία*»²⁸ (Πίν. XI), ένα αψιδωτό κτίσμα των ύστερων φάσεων της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, με διαστάσεις 15,5 x 5,2 μ. Έφερε χωμάτινους τοίχους, για τους οποίους ενδεχομένως υπήρξε τάφος θεμελίωσης βάθους 0,50 μ., η οποία ανιχνεύθηκε με τη μορφή ορυγμάτων εκατέρωθεν αυτών. Στο εσωτερικό της θα μπορούσαν να έχουν τοποθετηθεί κάθετοι ξύλινοι πάσσαλοι αντιστήριξης ή ενίσχυσης των τοίχων. Ωστόσο η παρατήρηση ότι τα κατώτερα δάπεδα της οικίας δεν κάλυπταν τα ορύγματα προκάλεσε αμφιβολίες για την παρουσία τάφρου, έτσι ώστε προτάθηκε η εναλλακτική λύση της διαμόρφωσης αυλάκων με σκοπό την απορροή των υδάτων. Οι παρατηρήσεις αυτές, πέραν της ορθότητάς τους, μας δίνουν μία σημαντική κατασκευαστική πληροφορία: φαίνεται ότι σκαβόταν αρχικά τάφος θεμελίωσης, στρωνόταν στη συνέχεια το κατώτερο δάπεδο της οικίας και τέλος, επί των δαπέδων, προφανώς στα άκρα τους, βυθίζονταν πάσσαλοι που διαμόρφωναν ξύλινο πλαίσιο για τη συγκράτηση του πηλού των τοίχων, ή τοποθετούνταν εξωτερικά για να τους ενισχύσουν. Εξάλλου, ορισμένες από τις πασσαλότρυπες που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των τοίχων, χωρίς όμως να διαμορφώνεται κεντρική σειρά μεγαλύτερων, όπως θα αναμενόταν. Επίσης, δεν εντοπίστηκαν διαφορετικής διαμέτρου πάσσαλοι στήριξης της στέγης, ρόλο που μάλλον είχαν μερικές μεγάλες κεντρικές οπές στον χώρο. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις, ακόμα και με αρνητικό τρόπο (πιθανή απουσία ουσιαστών για την κατασκευή στοιχείων) μας πληροφορούν για το τί θα περιμέναμε να συναντήσουμε σε ένα καλά διατηρημένο πασσαλόπηκτο αψιδωτό οικοδόμημα. Ακόμα και διαχωριστικοί τοίχοι έλειπαν αρχικά από το κτήριο, ενώ φαίνεται ότι ένας προστέθηκε στα βόρεια σε μεταγενέστερη φάση.

Ορισμένα από τα στοιχεία που έλειπαν από εκεί υπήρξε η δυνατότητα να παρατηρηθούν στην *Καμένη Οικία*²⁹, άλλο πασσαλόπηκτο οικοδόμημα, προγενέστερο της Μακράς, χρονολογημένο στη φάση Va, δηλ. στις μέσες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Πράγματι, οι τοίχοι του κτίσματος αυτού ισχυροποιήθηκαν εσωτερικά (Πίν. XIV. 1) και εξωτερικά (Πίν. XIV. 2) με ξύλινους πασσάλους

²⁸ Sitagoi, ό.π. υποσημ. 15, 189.

²⁹ ό.π., 190 κεξ. Elster, ό.π. υποσημ. 15.

διαφορετικής διαμέτρου (3, 10 και 20 εκ.) με τους μεγαλύτερους προοριζόμενους για τη στήριξη της οροφής (την οποία περιγράφουμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο). Ένα μεγαλύτερο δοκάρι (Πίν. XIII. 2) είχε τοποθετηθεί ανά 3 – 4 μικρότερα, μεταξύ δε των πασσάλων έμπαινε καλαμωτή, δημιουργώντας έτσι ένα παχύ πλαίσιο που επαλειφόταν με λασποκονίαμα. Διαπιστώθηκαν σε διάφορες κατασκευές του σπιτιού επαλείψεις με αδιάβροχα κονιάματα, τόσο στις εξωτερικές επιφάνειες των μεσοτοιχιών (Πίν. XIV. 3), όσο και στα δάπεδα, στην οροφή, ή σε στοιχεία του οικιακού εξοπλισμού (π.χ. σε φούρνο και εστία). Εξωτερικά της οικίας εφαρμοζόταν λασποκονίαμα, ενώ εσωτερικά λευκός ασβέστης ή γυψοκονίαμα. Οι τελικές επιφάνειες φαίνεται ότι θα εξομαλύνονταν με τη βοήθεια κατάλληλου ξύλινου ή λίθινου εργαλείου. Όλες αυτές οι εργασίες θεωρήθηκε ότι θα εκτελούνταν από εξειδικευμένους τεχνίτες³⁰.

Η καμένη οικία είναι, εξάλλου, χρήσιμη για παρατηρήσεις σχετικά με τη διαίρεση και τις διαστάσεις των οικημάτων, αν και δεν είναι απαραίτητο να εφαρμόζονται αλλού όσα στους Σιταγρούς. Εκεί, 55 περ. τ.μ. διαιρούνταν σε τρεις χώρους αξονικά διατεταγμένους (Πίν. XII – XIII), έναν ανοιχτό προθάλαμο ή προστώο, με διαστάσεις περ. 5 x 4 μ., κεντρικό δωμάτιο διαστάσεων 5 x 5 μ. και αψιδωτή κουζίνα, διαστάσεων περ. 5 x 3 μ. Η είσοδος από τον έναν χώρο στον άλλο γινόταν με θύρες στο κέντρο του βόρειου τοίχου κάθε δωματίου, ενώ το προστώο φαίνεται ότι διέθετε και εναλλακτική δυτική είσοδο³¹. Τα προαναφερθέντα τετραγωνικά μέτρα υπολογίστηκε ότι αναλογούσαν σε έξι μέλη της οικογένειας στην οποία ανήκε το σπίτι, με λιγότερα των 10 τμ. στη διάθεση του κάθε μέλους³².

Δεν θα αναφερθούμε εδώ αναλυτικά στις δραστηριότητες κάθε δωματίου, καθώς αυτό το αφήνουμε για άλλο κεφάλαιο της τρέχουσας εργασίας (δες στο κεφάλαιο για τη λειτουργία των χώρων). Είναι όμως ενδιαφέρουσες κατασκευαστικά οι παρατηρήσεις για το αψιδωτό τμήμα του σπιτιού. Αναφέρεται ότι η κουζίνα³³ έφερε εξωτερική περίμετρο υπό μορφή καμπυλόγραμμου φράχτη, η πορεία του οποίου ανιχνεύθηκε χάρη στην παρουσία ορύγματος γεμάτου με λεπτό σκοτεινόχρωμο χώμα. Αυτό σε συνδυασμό με την απουσία οπών πασσάλων στο εσωτερικό της ή στη γύρω περιοχή οδήγησε στην άποψη ότι αρχικά θα στήθηκε ελαφρύς φράχτης από λεπτές, κοντά τοποθετημένες σανίδες, καλάμια, πασσάλους ή κλαδιά, διαμορφώνοντας χώρο που ίσως στεγαζόταν μερικώς, ώστε να προστατεύονται οι αποθηκευμένες τροφές και να επιτυγχάνεται επαρκής αερισμός για το μαγείρεμα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο χώρος αυτός ήταν ταυτοχρόνως «μέσα αλλά και έξω» από το σπίτι, ένα είδος επέκτασης του κεντρικού δωματίου, με λειτουργίες σημαντικές για το νοικοκυριό, αποθήκευσης, προετοιμασίας και παρασκευής της τροφής.

Τα ανασκαφικά δεδομένα από άλλα σημεία του οικισμού, αποσπασματικά συνήθως, συμπληρώνουν τη γενική εικόνα χωρίς διαφοροποιήσεις. Στην Τομή ROc³⁴ ορισμένες πασσαλότρυπες και υπολείμματα εστίας υπέδειξαν την παρουσία μίας ακόμη «καμένης οικίας» χρονολογημένης στη φάση IV (πρώιμη ΠΕΧ), εύρημα σημαντικό για τη διαχρονικότητα των οικιστικών συνηθειών στους Σιταγρούς. Άλλες πασσαλότρυπες από τη φάση V στην ίδια τομή φαίνεται ότι ανήκαν σε οικία προγενέστερη της «Μακράς», επίσης επιμήκους και ανάλογου προσανατολισμού. Είχε μάλιστα κατασκευαστεί μετά την καταστροφή μιας θεμελιωμένης στον ίδιο

³⁰ Elster, ό.π., 25.

³¹ ό.π., 29-30.

³² ό.π., 23.

³³ ό.π., 25-28.

³⁴ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 15, 203-207.

άξονα προγενέστερης επιμήκους κατοικίας. Στην Περιοχή ΖΗ³⁵ (Πίν. XVII. 1) τα καμένα υπολείμματα δύο άλλων μακρών οικιών χρονολογήθηκαν στη φάση IV³⁶. Σημαντικό για την πυκνότητα των κατοικιών στη θέση είναι το ότι απείχαν μόλις 2,3 μ. μεταξύ τους, ήταν δε παράλληλες. Οι ομοιότητές τους με την Καμένη Οικία είναι προφανείς: ο διατηρημένος τοίχος της μίας, μήκους 11,5 μ., συνδυάστηκε με δύο σχεδόν κάθετες προς εκείνον τάφρους θεμελίωσης, που υπέδειξαν εσωτερική διαίρεση, όπως σημειώσαμε και στην προηγούμενη ενότητα, σε συνδυασμό με έναν ακόμα, καλά διατηρημένο τοίχο, κοντά στο βόρειο άκρο. Η άλλη οικία διέσωσε εστία του τύπου με ευθύγραμμο έξαρμα (δες για τον τύπο στο κεφάλαιο για τις εστίες και τους κλιβάνους). Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην περιοχή SL³⁷ (Πίν. XVII. 2) (φάση IV ή V), φαίνεται ότι ανήκαν σε μία ακόμα οικία, ανάλογη με αυτές στην περιοχή ΖΗ, αλλά και με την «Καμένη Οικία» στην κύρια περιοχή: τα κατάλοιπα καμένων τοίχων αποδόθηκαν σε έναν εξωτερικό, που διασταυρωνόταν με εσωτερικό χώρισμα σε ορθή γωνία. Τέλος, στην ανατολική περιοχή της Τομής ΖΕ³⁸ παρατηρήθηκαν πασσαλότρυπες και καμένα στοιχεία που αποδόθηκαν σε διαδοχή δαπέδων από πηλό, με συνολικό πάχος 0,50 περ. μ.

Ντικιλί Τας: σημαντικές πληροφορίες για τις κατασκευαστικές τεχνικές και το σχέδιο των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων προέρχονται και από το Ντικιλί Τας, όπως και στοιχεία για τις επιδράσεις που ενδεχομένως δέχτηκε η οικιστική της μακεδονικής ΠΕΧ από τις γύρω περιοχές των Βαλκανίων, ή μακρύτερα ακόμη, της Ευρώπης. Παρατηρήθηκε κατά τις νεότερες ανασκαφές (1986-1996) στον ελληνικό τομέα ότι ανάμεσα σε κατάλοιπα σχετικά με πασσαλόπηκτα κτίσματα συμπεριλαμβάνονταν λίθοι τοποθετημένοι σε κυκλική διάταξη³⁹ γύρω από πασσαλότρυπες (Πίν. III. 1-2), προοριζόμενοι για την στήριξη των πασσάλων. Για μια ακόμη φορά οι έρευνες των Γάλλων, από την άλλη, αντιμετώπισαν το πρόβλημα της απόδοσης οπών πασσάλων σε συγκεκριμένες σειρές, καθώς ήταν συχνά πολυάριθμες και δεν έδειχναν σαφή προσανατολισμό. Παρατηρήθηκε ωστόσο ότι η χρήση λάσπης από άψητο πηλό εξακολούθησε να αποτελεί την κύρια κατασκευαστική τεχνική της περιόδου III στη θέση, στοιχείο παραδοσιακό, που εφαρμοζόταν ακόμη στην Ευρώπη, τα Βαλκάνια, τη Θράκη και την ανατολική Μακεδονία⁴⁰, ενώ σε δυτικότερες και νοτιότερες περιοχές εφαρμοζόταν πλέον η χρήση ωμοπλίνθων. Λευκά επιχρίσματα υπήρχαν και στο Ντικιλί Τας (ξαναείδαμε στους Σιταγρούς) ενώ μάζες πηλού που έφεραν αποτυπώματα καλαμιών προέρχονταν από τμήματα τοίχων ή τις στέγες.

Την *Οικία Θεοχάρη* (φάση IIIβ) έχουμε αναφέρει και αλλού, ωστόσο ορισμένα στοιχεία από την παλαιότερη οικοδομική φάση του κτίσματος, που ήταν πασσαλόπηκτο⁴¹ (Πίν. IV. 1) πρέπει να αναφέρουμε εδώ. Ανήκαν σ' αυτό οπές πασσάλων σε σειρά με κατεύθυνση ΝΔ – ΒΑ, προερχόμενες από τη δυτική πλευρά δρομικού οικήματος μήκους 11 τουλάχιστον μ. Ο διαχωρισμός του οικοδομήματος, από το οποίο διατηρήθηκαν ίχνη της νότιας και βόρειας⁴² επίσης πλευράς, σε τρεις χώρους με δύο τοιχάρια, αποτελεί ενδεχομένως υστερότερο της πρώτης φάσης έργο, ωστόσο δεν αποσυσχετίστηκε εντελώς από την αρχική κατασκευή. Ίσως στο αρχικό

³⁵ ό.π., 207.

³⁶ ό.π., 209.

³⁷ ό.π., 209-210.

³⁸ ό.π., 210.

³⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993α, 138.

⁴⁰ Dikili Tas I 1992, 48.

⁴¹ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου 1961, 84.

⁴² Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 8.

οικοδόμημα, οι γωνίες του οποίου ήταν ελαφρώς καμπυλούμενες, ανήκει ο βορειότερος διαχωριστικός λίθινος τοίχος. Αυτό που μας ενδιαφέρει από την τρίτη οικοδομική φάση του οικοδομήματος, όταν οι τοίχοι του, εσωτερικοί και εξωτερικοί, ήταν πλέον λίθινοι, είναι ότι θεωρήθηκαν θεμέλια ανωδομής ξύλινων, επιχρισμένων με πηλό, ή πλίνθινων τοίχων.

Από τις άλλες θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας οι πληροφορίες είναι λιγότερες, όχι όμως λιγότερο σημαντικές, ενώ προσθέτουν στοιχεία στο θέμα μας. Στον *Αρκαδικό* τα κατάλοιπα παρέχουν μαρτυρίες για ένα πολύ πρώιμο στάδιο, συγκεκριμένα τη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αποκαλύφθηκε εκεί δίχωρη οικία⁴³ (Πίν. XIX. 1-3) αποτελούμενη από τοίχους στοιβαχτού πηλού. Υπήρχαν ενισχυτικοί πάσσαλοι στο κτίσμα, όπως μαρτυρούν πασσαλότρυπες κατά μήκος των δύο πλευρών των τοίχων αλλά και στο εσωτερικό τους. Μεγάλα κομμάτια πηλού με ίχνη από καλάμια⁴⁴ προέρχονται προφανώς από τους τοίχους ή τη στέγη. Όταν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του κτίσματος φάνηκε ότι αυτό ξεπερνούσε σε μήκος τα 9 και σε πλάτος τα 4 μ., ενώ παρά την πρώιμη χρονολόγησή του, αναγνωρίστηκαν σ' αυτό ομοιότητες με τα πασσαλόπηκτα κτήρια των Σιταγρών. Έχει σημασία το ότι στον Αρκαδικό αποκαλύφθηκαν και νεολιθικές πασσαλόπηκτες οικίες, που υποδεικνύουν τη συνέχεια σε στοιχεία της οικιστικής, τουλάχιστον στην τρέχουσα θέση. Σε μία από αυτές αποδόθηκαν πασσαλότρυπες με διάμετρο και βάθος που μπορούσε να ξεπερνά ακόμα και τα 0,20 μ.⁴⁵ Άλλη⁴⁶ ήταν αψιδωτή, λεπτομέρεια σημαντική και σε ευρύτερη κλίμακα.

Από την *Πεντάπολη* έρχεται η επιβεβαίωση μιας παρατήρησης που διατυπώθηκε από τους Γάλλους ανασκαφείς του Ντικιλί Τας, ότι σε ορισμένες θέσεις η χρήση των ωμοπλίνθων είχε αρχίσει να γενικεύεται. Στη φάση Πεντάπολης II (μέσες και ύστερες φάσεις ΠΕΧ) θραύσματα αποσαθρωμένων ή καμένων πλίνθων υπέδειξαν ότι το ανώτερο τουλάχιστον τμήμα των τοίχων ήταν φτιαγμένο από ωμές πλίνθους, ξεραμένες στον ήλιο. Το πάχος τους δεν ξεπερνούσε τα 0.10 μ. Αλλά και στη φάση Πεντάπολης I (πρώιμη ΠΕΧ) εντοπίστηκαν υπολείμματα πλίνθων, σκούρου καστανού χρώματος. Αναφέρεται ωστόσο ότι το κυριότερο οικοδομικό υλικό (εκτός από τα υπολείμματα πλίνθων που ήδη σημειώθηκαν) ήταν οι καλαμωτές με επαλείψεις πηλού, που περιείχαν μη πλαστικά στοιχεία, κυρίως χόρτο. Διατηρήθηκαν μάλιστα ελάχιστα αποτυπώματα από καλάμια⁴⁷. Φαίνεται ότι στην Πεντάπολη οι διαφορετικές αυτές κατασκευαστικές μέθοδοι συνυπήρξαν.

Τέλος, στο *Κρυονέρι* Νέων Κερδυλλίων διαπιστώθηκε η ύπαρξη σκόρπιων καταλοίπων τοίχων από αχυροπηλό⁴⁸.

Δυτική Μακεδονία

Αφήνουμε προς το παρόν την κεντρική Μακεδονία, όπου εκτός από πασσαλόπηκτα οικοδομήματα συνηθίζονταν και εκείνα με λίθινη θεμελίωση (δες σχετικό κεφάλαιο), για να συνοψίσουμε τα δεδομένα από το δυτικό διαμέρισμα, όπου τα πράγματα θυμίζουν περισσότερο την ανατολική περιοχή.

Η καλύτερα δημοσιευμένη θέση στο τμήμα αυτό είναι τα *Σέρβια*, όπου υπήρξε η ευκαιρία να μελετηθούν οι κατασκευαστικές συνήθειες των οικοδομημάτων

⁴³ Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 6, 577.

⁴⁴ Τουλούμης – Περιστέρη, ό.π. υποσημ. 4, 360.

⁴⁵ Vargas κ.ά., ό.π. υποσημ. 6, 578-9.

⁴⁶ Περιστέρη 2002, 132.

⁴⁷ Γραμμένος, ό.π. υποσημ. 7, 98.

⁴⁸ Μαλαμίδου 1997, 514.

τόσο της νεολιθικής όσο και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Τα χρονολογημένα στη φάση 8 ευρήματα δεν είναι χρήσιμα για το θέμα μας, πλην της πληροφορίας ότι στο εσωτερικό των ιδιότυπων ορυγμάτων της περιόδου βρέθηκαν καμένα ή ωμά επιχρίσματα. Μία γενική παρατήρηση για τη φάση 9 είναι ότι αποδόθηκαν σ' αυτή οικοδομικά κατάλοιπα από σκληρό πηλό, τα οποία διατήρησαν ίχνη από δοκούς και κλαδιά. Ανήκαν πιθανότατα σε κατοικίες που προηγήθηκαν ορισμένων δαπέδων της περιόδου και στη συνέχεια αποτέλεσαν υλικό πλήρωσης αβαθών ακανόνιστων λάκκων⁴⁹. Τα αποτυπώματα αυτά υπέδειξαν ότι οι κατασκευές από ξύλινο πλαίσιο και λάσπη χαρακτήριζαν ακόμα την αρχιτεκτονική στα Σέρβια⁵⁰. Φαίνεται ότι αναγνωρίστηκε εδώ κάποια οικοδομική φάση της μέσης ΠΕΧ (τμήμα της φάσης 9). Επιχρίσματα εντοπίστηκαν πιθανώς και στη φάση 10, εάν τρεις διαδοχικές διασπορές λευκού πηλού σε μεγάλη έκταση δεν ανήκαν σε δάπεδα αλλά σε υλικό προερχόμενο από επίχρισμα τοίχων, που κάλυψε τα πατημένα δάπεδα της περιόδου ως στρώμα καταστροφής. Τα ίχνη των κτηρίων δεν ήταν σαφή, στην οριοθέτησή τους μάλιστα βοηθούσαν αυλές από χαλίκια σε συνδυασμό με δάπεδα και μικρό αριθμό από ισχνές πασσαλότρυπες⁵¹.

Αναλυτικότερα, τα οικιστικά σύνολα των φάσεων 9 και 10 χαρακτηρίστηκαν ως «Κατασκευές» και αριθμήθηκαν κατά αύξοντα αριθμό. Οι τοίχοι της φάσης 9 ορίζονταν από πολύ αποσπασματικά στοιχεία, όπως μερικές λωρίδες πηλού και λίγες πασσαλότρυπες. Ορισμένα χρήσιμα στοιχεία είναι τα εξής: τρεις τοίχοι στην *Κατασκευή 1* αντιπροσωπεύονταν από ταινία κίτρινου πηλού, περιχέλιωμα στο δάπεδο και σειρά 4 οπών πασσάλων αντιστοίχως, μία εκ των οποίων είχε ανοιχθεί μέσα σε τάφρο θεμελίωσης. Ο χώρος τον οποίο διαμόρφωναν, αν και χωρίς ορατό πλέον βόρειο όριο, θα είχε μήκος 8 τουλάχιστον μ. και πλάτος 3,5⁵². Δύο τοίχοι της *Κατασκευής 2*, η οποία απείχε 3 μ. από την προηγούμενη και έφερε σκληρό δάπεδο διαστάσεων 2 x 3,5 (Α-Δ x Β-Ν), αντιπροσωπεύονταν από επίχρισμα και λωρίδα πηλού ο ένας, ενώ ο δεύτερος από τρεις πασσαλότρυπες⁵³. Στην *Κατασκευή 3* ανήκε πήλινο δάπεδο και σειρά από τέσσερις αβαθείς πασσαλότρυπες. Οι τελευταίες διαχωρίζονταν από αποτυπώματα καλαμιών και λάσπης, επομένως στο σημείο αυτό θα υπήρχε κάποιο διαχωριστικό τοιχάριο⁵⁴. Οι κατασκευές της φάσης 10 δεν έχουν να μας πληροφορήσουν για πολλά περισσότερα: τέσσερις πασσαλότρυπες και γραμμή καμένου επιχρίσματος όριζαν το νότιο όριο καμένου πήλινου δαπέδου στην *Κατασκευή 1*⁵⁵. Δύο τοίχοι στην *Κατασκευή 2*, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ΒΑ-ΝΔ, έφεραν τάφρο θεμελίωσης με πασσαλότρυπα στον πυθμένα της⁵⁶.

Από τα ευρήματα των ανασκαφών στα Σέρβια δεν ήταν δυνατόν να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα για την παρουσία ή απουσία αψιδωτών κατοίσεων. Ο γενικότερος σχεδιασμός ήταν μάλλον απλός, αφού η απουσία οπών πασσάλων σε κεντρικά σημεία δεν θα επέτρεπε τη στήριξη σύνθετης ανωδομής. Αναφερθήκαμε ήδη στη χρήση τάφρων θεμελίωσης, που όταν απουσίαζαν ή δεν αναγνωρίζονταν, οι τοίχοι οριοθετούνταν από απλές και μερικές φορές διπλές σειρές από πασσαλότρυπες. Οι εσωτερικοί τοίχοι αναγνωρίζονταν από σειρές μικρών οπών πασσάλων, καθώς δεν είχαν τάφρους θεμελίωσης⁵⁷.

⁴⁹ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 18, 219-20.

⁵⁰ Servia I 2000, 77.

⁵¹ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 18, 220.

⁵² Servia, ό.π. υποσημ. 50, 78.

⁵³ ό.π., 60.

⁵⁴ ό.π., 61.

⁵⁵ ό.π.

⁵⁶ ό.π., 62.

⁵⁷ ό.π., 79.

Από την πολύ κοντινή περιοχή των Σερβίων, αυτή της *Αιανής*, οι πληροφορίες είναι λιγοστές και δεν διαφοροποιούν τη γενική εικόνα. Στην *Πολεμίστρα* κύρια δομικά υλικά ήταν ο πηλός και το ξύλο⁵⁸. Στα *Λειβάδια* υπολογίστηκε ότι ο οικισμός θα αποτελείτο από «δύο ή τρεις καλύβες»⁵⁹.

Δύο από τις νεότερες ανασκαφές στη δυτική Μακεδονία έχουν φέρει στο φως πασσαλόπηκτα οικοδομήματα, σε θέσεις που η κατοίκηση σε τέτοιου τύπου οικίες κυριαρχούσε. Ο αρχαιότερος από τους δύο οικιστικούς ορίζοντες στο *Μάνδαλο* διέσωσε κατάλοιπα διαδοχικών πασσαλόπηκτων οικιών, που υπέδειξαν δύο ή τρεις κατασκευαστικές φάσεις⁶⁰. Κύριο οικοδομικό υλικό για τους τοίχους ήταν ο στοιβαχτός πηλός που ενισχύονταν με ξύλινους πασσάλους, οι οποίοι εντοπίστηκαν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των οικημάτων. Τα τελευταία θεωρήθηκαν ορθογώνια, αν και δεν επιβεβαιώθηκε αυτό από ολοκληρωμένες κατόψεις (Πίν. LXXIII. 2). Για μία ακόμη φορά θεωρήθηκε ότι οι κατασκευαστικές τεχνικές δεν διαφοροποιήθηκαν από αυτές της Νεολιθικής εποχής⁶¹.

Πολύ περισσότερα στοιχεία απέδωσε η άλλη περιοχή έρευνας των ιδίων ανασκαφών, αυτή στο *Αρχοντικό*. Πέντε τουλάχιστον κατοικίες της ύστερης ΠΕΧ (Πίν. LXXVII. 1-2), αποκαλύφθηκαν παράλληλα χτισμένες στην ανατολική κλιτύ του λόφου, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ⁶². Το σχέδιό τους επιβεβαιώθηκε ως ορθογώνιο μετά την αποκάλυψη του δυτικού άκρου μιας από αυτές (Οικία Δ)⁶³ (Πίν. LXXVII. 2). Πασσαλόπηκτες οικίες, μάλλον λίγο παλαιότερες, ήρθαν στο φως και στην κορυφή του λόφου⁶⁴, ωστόσο τα στοιχεία από αυτές στην πλαγιά είναι μάλλον περισσότερα.

Είναι ενδιαφέρον ότι η διάταξη των οικιών στην ανατολική πλαγιά ήταν τόσο πυκνή ώστε οι περισσότερες μοιράζονταν κοινό τοίχο. Σε μία ωστόσο περίπτωση διαπιστώθηκε κενό πλάτους 0,80 – 1 μ. ανάμεσα σε δύο σπίτια (Πίν. LXXVIII. 2). Η ανεύρεση περισσότερων των τριακοσίων οπών πασσάλων σε περιοχή έκτασης 185 τ.μ.⁶⁵ και η απόδοσή τους σε συγκεκριμένες κατοικίες οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι διαστάσεις των σπιτιών ήταν περ. 6,50 x 3,50 μ., με εμβαδόν 22 τ.μ. Ωστόσο το μήκος τους μάλλον ξεπερνούσε το προαναφερθέν, καθώς τα δεδομένα από την Οικία Δ (Πίν. LXXVIII. 2) δείχνουν μήκος 8,80 μ. Μία οικία, η Γ, με πλάτος 3,15 μ., ήταν στενότερη από τις υπόλοιπες. Για το ξύλινο πλαίσιο των τοίχων χρησιμοποιούνταν πυκνά τοποθετημένοι πάσσαλοι με διάμετρο κυμαινόμενη μεταξύ 0,10 και 0,20 μ. που βυθίζονταν στο έδαφος κατά 0,15-0,30 μ. χωρίς να προηγηθεί τάφρος θεμελίωσης. Μεγάλη διαφοροποίηση των αναλογιών, που όπως θα δούμε αργότερα ταιριάζει «αριθμητικά» περισσότερο με τα στοιχεία άλλων θέσεων όπως ο Καστανάς στην κεντρική Μακεδονία, γινόταν στις γωνίες, όπου πάσσαλοι με διάμετρο 0,25 και πλέον μ. βυθίζονταν στο έδαφος ακόμα και έως 0,70 μ. Μια παραλλαγή ενός στοιχείου που είδαμε στο Ντικιλί Τας, όπου γύρω από τους πασσάλους τοποθετούνταν υποστηρικτικά λίθοι, διαπιστώθηκε και στο Αρχοντικό, όμως εδώ οι λίθοι διατάσσονταν σε σειρά παράλληλη προς τον τοίχο που αντιστήριζαν (Πίν. LXXVIII. 1). Εκτός από τα κλαδιά, που κάλυπταν τα κενά ανάμεσα στους πασσάλους, χρησιμοποιείτο και επαλειφόμενος σε λεπτές στρώσεις πηλός. Δεν

⁵⁸ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 30.

⁵⁹ Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

⁶⁰ Merousis, ό.π. υποσημ. 2, 1290.

⁶¹ ό.π.

⁶² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2002, 457, 459 σχ. 1.

⁶³ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 19.

⁶⁴ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 1999, 466.

⁶⁵ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 19, 461-462.

διαπιστώθηκε η χρήση ωμοπλίνθων στη θέση. Η ίδια λογική στην κατασκευή είναι προφανές ότι χαρακτήριζε και τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα της κορυφής, καθώς σε ένα από αυτά βρέθηκαν κατάλοιπα ξύλινων πασσάλων διαμέτρου 0,16 μ., τα οποία προέρχονταν από το πλαίσιο των τοίχων ή αποτελούσαν τις δοκούς στήριξης της στέγης⁶⁶.

Αφήσαμε τελευταίο το *Αρμενοχώριον*, διότι τόσο οι παλαιότερες όσο και οι νεότερες ανασκαφές έφεραν στο φως στοιχεία για τη χρήση ωμοπλίνθων, κάτι που δεν είδαμε σε άλλη θέση της δυτικής Μακεδονίας. Ο Heurtley αναφέρει ότι οι οικίες του κατώτερου οικισμού III (Πίν. LXVIII. 1-2) ήταν κτισμένες με ωμές πλίνθους, σε ορισμένες περιπτώσεις ψημένες από τη φωτιά⁶⁷. Πάντως, η νεότερη έρευνα έχει αποδώσει την εγκατάσταση αυτή στην Τελική Νεολιθική (δες στην ενότητα για τη θέση τη σχετική συζήτηση). Αλλά και στον υστερότερο οικισμό I⁶⁸ (ΠΕΧ III) εντοπίστηκε λωρίδα καμένου πηλού, η οποία αποδόθηκε σε υπόλειμμα τοίχου από ωμοπλίνθους. Επίσης, στις νεότερες ανασκαφές του 1996-1997 εντοπίστηκε μικρό ορθογώνιο πλινθόκτιστο δωμάτιο⁶⁹ της πρώιμης ΠΕΧ.

Κεντρική Μακεδονία

Οι καλύτερα δημοσιευμένες θέσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας από την Κεντρική Μακεδονία είναι αυτές του Καστανά και της Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου. Ιδιαίτερα η πρώτη από τις δύο παρέχει αρκετές και σημαντικές πληροφορίες για τις κατόψεις και την κατασκευή των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων. Τα ευρήματα της δεύτερης είναι περισσότερο αποσπασματικά, και μάλιστα χωρίς να έχουν αποκαλυφθεί ολοκληρωμένες κατόψεις. Οι πληροφορίες από άλλες θέσεις συμπληρώνουν τη γενική εικόνα. Ας σημειωθεί, παράλληλα, εδώ ότι το κεντρικό διαμέρισμα της Μακεδονίας είναι αυτό με τις περισσότερες μαρτυρίες για τη χρήση λίθινων θεμελίων (δες σχετικό κεφάλαιο), συχνά σε συνδυασμό με πασσαλόπηκτα οικοδομήματα.

Καστανάς: *Ανασκαφή 1975:* Στρώμα 28⁷⁰ (πίν. LIV. 1): τμήματα δύο οικιών έφεραν τοίχους πάχους 0,15 περ. μ., κατασκευασμένους με την τεχνική του ωμού στοιβαχτού πηλού, σε συνδυασμό με ξύλινους πασσάλους στη μια τους πλευρά ή στο εσωτερικό τους. Οι πασσαλότρυπες, που απείχαν μεταξύ τους κατά 0,30 μ., είχαν διάμετρο μεταξύ 0,20 και 0,40 μ. και βάθος που προσέγγιζε τα 0,50-0,60 μ. Παρατηρήθηκε ότι μπορούσαν να είναι κυλινδρικές ή σταδιακά μειούμενες. Κατάλοιπα πασσάλων δεν εντοπίστηκαν, ωστόσο φάνηκε ότι τέτοια κυλινδρικά στηρίγματα είχαν τοποθετηθεί έτσι ώστε να εναλλάσσονται παχύτερα με στενότερα, όλα κυλινδρικά, που έφταναν έως το βάθος των 0,50 μ. το μέγιστο. Περιβάλλονταν από γκρίζο αργιλόχωμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο πασσαλότρυπες του Στρώματος 27⁷¹ (πίν. LIV. 2), όχι μόνο για το μεγάλο βάθος τους, που έφτανε στα 0,90 μ. με διάμετρο 0,20, αλλά και διότι περιείχαν κατάλοιπα πασσάλων, η μία υπό μορφή καμένου ξύλου, ενώ η άλλη υπό μορφή οξύτερου στο κάτω άκρο του δοκαριού, που έφτανε σχεδόν έως τον πυθμένα της. Το κενό γύρω από το δοκάρι είχε γεμίσει, ως συνήθως, με γκρίζο αργιλόχωμα. Άλλο ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό

⁶⁶ ό.π., 466.

⁶⁷ Treuil 1983, 86.

⁶⁸ ό.π.

⁶⁹ Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 338.

⁷⁰ Aslanis ό.π. υποσημ. 5, 20-21.

⁷¹ ό.π., 21-26.

παρατηρήθηκε στο Στρώμα 26⁷² (πίν. LIV. 3), όπου εντοπίστηκαν δύο σειρές από διασταυρούμενες πασσαλότρυπες ανοιγμένες σε ακανόνιστες μεταξύ τους αποστάσεις: δεν ήταν κυλινδρικές αλλά ορθογώνιες, προορίζονταν όμως για κυλινδρικούς πασσάλους, από τους οποίους διατηρήθηκαν ορισμένα καμένα κατάλοιπα. Όλα τα παραπάνω χρονολογούνται στις πρώιμες φάσεις της ΠΕΧ. Στο στρώμα Στρώμα 23b⁷³ (πίν. LV. 2-3) της ίδιας χρονιάς, το οποίο ανήκει μαζί με το 22a στη μέση ΠΕΧ, βρέθηκε τάφος θεμελίωσης αψιδωτού οικοδομήματος. Το πλάτος της προσέγγιζε τα 0,40 μ. ενώ το βάθος της τα 0,50 μ. Είχε επίπεδο πυθμένα και συνδυαζόταν με πασσαλότρυπες, που περιβάλλονταν εν μέρει μόνο από πηλό. Είχαν ανοιχθεί σε τακτά διαστήματα των 0,50 μ. και προορίζονταν για πασσάλους με διάμετρο μεταξύ των 0,10 και 0,20 μ., το κατώτερο τμήμα των οποίων περιβαλλόταν από πηλοκονίαμα. Υπολογίστηκε ότι το οικοδόμημα θα είχε μήκος 6-7 μ., και διάμετρο στο αψιδωτό τμήμα του 4 περ. μ. Οι τοίχοι του είχαν κατασκευαστεί από ξύλινο πλέγμα που είχε εξωτερικά δεχθεί επάλειψη πηλού πάχους 0,10 μ. Στο Στρώμα 23a⁷⁴ βρέθηκαν τα πακτωμένα κατάλοιπα ενός τοίχου από λάσπη και δύο πασσαλότρυπες.

Ανασκαφή 1979: Τα κατάλοιπα του Στρώματος 24⁷⁵ (πίν. LVI. 1-2) έδειξαν ότι στην πρώιμη ΠΕΧ συνυπήρχαν στον Καστανά, μαζί με τα αψιδωτά, ορθογώνια πασσαλόπηκτα οικοδομήματα, που ίσως κυριαρχούσαν. Δύο αντιπροσωπευτικοί χώροι που μοιράζονταν κοινό τοίχο (ονομάσθηκαν «Οικία Α» και «Οικία Β»), είχαν ορθογώνια κάτοψη, όπως τουλάχιστον επιβεβαιώνεται από τον πληρέστερα ανεσκαμμένο («Οικία Α»). Ο καλύτερα διατηρημένος τοίχος της Οικίας Α (βόρειος), πάχους 0,15 μ., αποτελείτο από στοιβαχτό πηλό, ενώ υπόλειμμα άλλου (ανατολικός), σε γωνία με εκείνον, όμοιας τεχνικής, είχε πάχος περ. 0,20 μ. Κατά μήκος και εξωτερικά του δεύτερου πασσαλότρυπες διαφορετικού μεγέθους διατήρησαν ίχνη από πασσάλους. Ένα άνοιγμα στον δυτικό τοίχο της οικίας, το οποίο θεωρήθηκε είσοδος, οριζόταν από δύο μεγάλες πασσαλότρυπες στα άκρα του, κοντά ή/και σε επαφή με τις οποίες υπήρχαν λίθοι. Ο πολύ ενδιαφέρων εσωτερικός εξοπλισμός του οικοδομήματος συζητείται σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας. Οι τοίχοι της «Οικίας Β», από τους οποίους διατηρήθηκαν μικρά τμήματα του ανατολικού και δυτικού, είχαν πάχος 0,15-0,20 μ. και κατασκευή ομοίως από στοιβαχτό πηλό. Είχε και αυτή η κατοικία ενισχυθεί με ξύλινους πασσάλους. Τα πράγματα δεν φαίνεται να άλλαξαν ιδιαίτερα στη μέση ΠΕΧ, καθώς στο Στρώμα 23b⁷⁶ (πίν. LVI. 3) ορισμένα κατάλοιπα αποδόθηκαν σε ορθογώνια κατοικία με τοίχους από στοιβαχτό πηλό, ενώ και στο Στρώμα 23a⁷⁷ (πίν. LVI. 4) αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιου κτηρίου, με μία όμως διαφορά: τα κατάλοιπα δύο τοίχων έδειξαν κατασκευή από ακατέργαστο χτυπητό χώμα, γεγονός που προκάλεσε την πλήρη σχεδόν εξαφάνισή τους, πλην μικρού τμήματος του ενός, που στάθηκε δυνατόν να διατηρηθεί επειδή κήκε. Είχε πάχος 0,15 περ. μ. και διατηρήθηκε σε ύψος 0,40. Όπως και στην ανασκαφή του 1975, έτσι και στην ανασκαφή του 1979, το στρώμα 22b (ύστερη ΠΕΧ) δεν απέδωσε κατάλοιπα που να έχουν ιδιαίτερη σημασία για το θέμα μας.

Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου: η γενική εκτίμηση από τη θέση, όπου τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα χαρακτηρίζονταν από μεγάλη αποσπασματικότητα, είναι ότι προτιμήθηκαν τα ορθογώνια πασσαλόπηκτα οικοδομήματα, σπάνια με λίθινη

⁷² ό.π., 26-28.

⁷³ ό.π., 32-35.

⁷⁴ ό.π., 35-37.

⁷⁵ ό.π., 45-53.

⁷⁶ ό.π., 53-55.

⁷⁷ ό.π., 55-58.

θεμελίωση. Δεν αποκλείστηκε η παρουσία αψιδωτών κτισμάτων όπως στον Καστανά⁷⁸, παρά το γεγονός ότι δεν σώθηκαν ολοκληρωμένες κατόψεις. Τα λίθινα θεμέλια από τη θέση συζητούνται στην επόμενη ενότητα. Εδώ θα αναφέρουμε όσα στοιχεία είναι σχετικά με το θέμα μας, ακόμη και αν η πλήρης ανωδομή προέρχεται από τοίχους με λίθινη θεμελίωση. Στην Οικοδομική Φάση 6 της Τομής Ι υπολείμματα πηλών πάχους 0,30-0,50 μ. επάνω σε δάπεδο αποδόθηκαν στους κατακρημνισμένους τοίχους μιας οικίας⁷⁹ (Πίν. XXXIX. 3). Στην οικοδομική φάση 2 της Τομής ΙΙ⁸⁰ σε μία οικία με λίθινη πιθανώς θεμελίωση ανήκαν τέσσερις πασσαλότρυπες, ωστόσο μπορεί να προέρχονταν από πασσάλους της στέγης και όχι ενός από τους τοίχους του σπιτιού. Μία άλλη οικία στην Οικοδομική φάση 3 της Τομής ΙΙ (Πίν. XLI. 1) διέσωσε λίθινα θεμέλια, ωστόσο παρατηρήθηκε ότι το άνω μέρος των τοίχων ήταν πλινθόκτιστο⁸¹. Η σημαντική για τον εσωτερικό εξοπλισμό της «Καμένη Οικία»⁸² στην Οικοδομική φάση 4 της Τομής ΙΙ (Πίν. XL. 2-3) χαρακτηρίστηκε ως τετράπλευρη ή με αψιδωτή απόληξη. Έφερε τοίχους από στοιβαχτό πηλό ενισχυμένο με ξύλινη δομή, που και αυτοί φαίνεται ότι είχαν εφοδιαστεί με λίθινη θεμελίωση. *Στοιχεία ανάγλυφης διακόσμησης*: Ένα μάλλον σπάνιο εύρημα αποτέλεσαν θραύσματα πηλινής ανάγλυφης διακόσμησης (Πίν. XLIII), που έφεραν έλικες ή ακτινωτούς κύκλους. Αποδόθηκαν σε πηλόκτιστο έπιπλο ή στους τοίχους του σπιτιού⁸³. Αναγνωρίστηκε στα πήλινα αυτά θραύσματα ένας ρόλος τονισμού της σημασίας του χώρου στον οποίο βρέθηκαν και των δραστηριοτήτων του⁸⁴. Στην Οικοδομική φάση 3 της Τομής ΙΙΙ⁸⁵ ένα δάπεδο (Πίν. XLV. 2) συσχετίστηκε με πέντε πασσαλότρυπες προερχόμενες μάλλον από εξωτερικό τοίχο με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Μία ακόμη πασσαλότρυπα στην Οικοδομική φάση 5 της ίδιας τομής⁸⁶ αποδόθηκε στον νότιο τοίχο άλλης οικίας, συσχετίστηκε δε και αυτός με δάπεδο, το οποίο θα όριζε από Ν. Στην Οικοδομική φάση 7 της ίδιας και πάλι τομής⁸⁷ εντοπίστηκε, όχι για πρώτη φορά στη θέση, κάτω τμήμα λιθόκτιστου τοίχου με πιθανή ανωδομή ωμοπλίνθων (Πίν. XLVII. 2).

Για την ενδεχόμενη χρήση ωμοπλίνθων στην τοιχοποιία αντί του στοιβαχτού πηλού ή του αχυροπηλού, καθώς και για τις διαστάσεις των οικοδομημάτων, παρέχει πληροφορίες και η ανασκαφή της *Τούμπας Αγγιάλου Β*, με δύο οικιστικές φάσεις χρονολογημένες μάλλον στη μέση και ύστερη ΠΕΧ, πιο κοντά στη φάση Vb των Σιταγρών. Στην αρχαιότερη φάση⁸⁸ ανήκαν μεγάλα, δρομικά κτήρια, πλάτους 4 έως 4,5 μ.⁸⁹, χωρισμένα με μεσοτοιχίες. Οι τοίχοι, που κατασκευάστηκαν από ωμό πηλό, είχαν πλάτος γύρω στα 0,25 – 0,30 μ., ο μεγαλύτερος δε σε μήκος έφτανε τα 11 μ.⁹⁰ Η κατασκευή των μεσοτοιχιών θεωρήθηκε πρόχειρη, λόγω της σπάνιας εύρεσης κάθετων τοίχων⁹¹. Το γεγονός ότι ένας τουλάχιστον τοίχος είχε κτιστεί επί του ίχνους αρχαιότερου (Πίν. XLIX. 3) και στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση, υπέδειξε

⁷⁸ Γραμμένος – Κώτσος 1996, 360-361.

⁷⁹ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 4, 46.

⁸⁰ ό.π., 57-58.

⁸¹ ό.π., 60.

⁸² ό.π., 153. Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 78, 362.

⁸³ Γραμμένος – Κώτσος, ό.π.

⁸⁴ Review 2001, Addendum, 325.

⁸⁵ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 79, 91.

⁸⁶ ό.π., 96.

⁸⁷ ό.π., 105.

⁸⁸ Παππά κ.ά, ό.π. υποσημ. 11, 138-139.

⁸⁹ Alram-Stern, ό.π. υποσημ. 11, 805.

⁹⁰ ό.π.

⁹¹ Πιθανότατα ως «κάθετοι» δεν αναφέρονται μόνο οι εσωτερικοί τοίχοι των κατοικιών, αλλά και οι εξωτερικοί εγκάρσιοι στους μακρούς.

ανακατασκευές. Στη νεότερη φάση, οπότε ο προσανατολισμός των οικοδομημάτων άλλαξε από Δ-Α σε ΒΔ-ΝΑ, χρονολογήθηκαν δύο διαδοχικοί χώροι με κοινό νότιο τοίχο, διαστάσεων 4 x 4 μ. ο καθένας. Ο ένας ήταν περαιτέρω διαχωρισμένος με τοίχο από ωμό πηλό, μήκους 2,20 και πλάτους 0,15 μ. Και στη φάση αυτή οι τοίχοι είχαν γνωρίσει ανακατασκευές ή ενίσχυση. Η πορεία τους σε αρκετές περιπτώσεις έγινε κατανοητή από πασσαλότρυπες. Και για τις δύο οικιστικές φάσεις θεωρήθηκε ότι ο πηλός που αντιπροσώπευε τους τοίχους προερχόταν μάλλον από ωμοπλίνθους, χωρίς να αποκλειστεί η χρήση στοιβαχτού πηλού⁹². Ενισχυτικοί πάσσαλοι τοποθετούνταν σε επαφή με τους τοίχους ή στο εσωτερικό τους, φαίνεται μάλιστα ότι ήταν ισχυροί, όπως μαρτυρούν οι μεγάλες, προσεκτικά ανοιγμένες πασσαλότρυπες, με διάμετρο από 0,17 έως και 0,50 μ. και μεγάλα, αν και διαφορετικά, βάθη. Στοιχείο που μας θυμίζει και άλλες θέσεις είναι το περιχέλιωμα που έφεραν ορισμένες.

Στην ενότητα για τη θέση είχαμε εκφράσει τον προβληματισμό μας σχετικά με τη διάμετρο των μεγαλύτερων από τις πασσαλότρυπες, η οποία έφτανε στα 0,50 μ. Δεν έχουμε συναντήσει σε άλλη θέση τόσο μεγάλα ορύγματα πασσάλων. Δεδομένης μάλιστα της ανεύρεσης λάκκων με ανάλογη διάμετρο στην τούμπα, ορισμένες «πασσαλότρυπες», συγκεκριμένα οι εφαπτόμενες των τοίχων, ίσως ήταν στην πραγματικότητα λάκκοι με απορριμματικό ή αποθηκευτικό χαρακτήρα.

Από τις υπόλοιπες θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας τα δεδομένα δεν είναι πάρα πολλά, μπορούν επομένως να αναφερθούν συνοπτικά. Προέρχονται όλα από τις παλαιές ανασκαφές του Heurtley. Στο *Αξιοχώριον* αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποδόθηκαν σε διαδοχικές οικίες κατασκευασμένες από καλαμωτή και στοιβαχτό πηλό⁹³ (Οικισμοί 1-3, στρώματα από το 16° έως το 17,50° μ./περ. 33° έως 35° ημίμετρο). Στον *Άγιο Μάμα* τοίχος από ωμοπλίνθους, πλάτους 0,60 μ. και σωζόμενου ύψους 0,50 μ., χωρίς λίθινο θεμέλιο, ανήκε, πιθανότατα στις μέσες φάσεις της πρώιμης ΠΕΧ. Παρά την αποσύνθεση που είχε υποστεί, παρατηρήθηκαν ξεχωριστές πλίνθοι στη δομή του (Τομή D, 15° μ.)⁹⁴. Στην *Επανομή* οι κατοικίες ήταν πασσαλόπηκτες, έφεραν όμως με λίθινα θεμέλια⁹⁵. Το άνω μέρος των τοίχων είχε κατασκευαστή από καλαμωτή και λάσπη. Οι δοκοί ενίσχυσης εισχωρούσαν στα πρόχειρα λίθινα θεμέλια. Τέλος, στον οικισμό 1 του *Μολυβόπουρου* ανάμεσα στα κατάλοιπα δύο οικιών⁹⁶, αναγνωρίστηκαν αποσαθρωμένοι τοίχοι ωμοπλίνθων, πλάτους 0,60 περ. μ., χωρίς ξύλινο πλαίσιο, ενώ στον Οικισμό 2 ορθογώνια οικία, πλάτους 3 μ., διέσωσε τοίχο από ίδιο υλικό.

Ορισμένα συμπεράσματα μπορούν ενδεχομένως να συνοψιστούν εδώ, όσον αφορά κυρίως στην κατασκευή των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων. Αν εξαιρεθεί η χρήση ωμοπλίνθων, πιθανότατα σε ορισμένες θέσεις από τη μέση ΠΕΧ και μετά, κατά τα άλλα δεν φαίνεται να διαφοροποιήθηκαν οι κατασκευαστικές συνήθειες με την πάροδο του χρόνου.

Το κύριο υλικό δομής των τοίχων ήταν ο πηλός, αν και ορισμένα οικοδομήματα που έχουν χαρακτηριστεί ως πασσαλόπηκτα έφεραν ενισχυτική λίθινη θεμελίωση. Τον πηλό βρίσκουμε εφαρμοσμένο με τρεις διαφορετικούς τρόπους: Α) Ως *αχυροπηλό*, δηλαδή λάσπη που έμπαινε ως επάλειψη σε ξύλινο πλαίσιο αποτελούμενο από πασσάλους, κλαδιά και/ή καλάμια. Και οι δύο πλευρές του πλαισίου καλύπτονταν από το ίδιο υλικό. Η τεχνική είναι γνωστή ως προσθετική

⁹² Παππά, ό.π. υποσημ. 11, 138.

⁹³ Heurtley – Hutchinson, ό.π. υποσημ. 12, 8. Heurtley, ό.π. υποσημ. 3, 36.

⁹⁴ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 3, 153. Heurtley, ό.π., 5.

⁹⁵ Heurtley, ό.π., 21-22.

⁹⁶ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 3, 173.

(torchis). Β) Ως *στοιβαχτό*, που φαίνεται ότι αποτελείτο από αργιλόχωμα ανακατεμένο με φυτικές ίνες και χαλίκι. Κατά τη μέθοδο αυτή (στοιβαχτή = risé) ο πηλός «χτιζόταν» με τη βοήθεια καλουπιού, το οποίο στη συνέχεια αφαιρείτο. Γ) Υπό μορφή ωμοπλίνθων (adobe), που ξεραίνονταν στον ήλιο. Τόσο ο αχυροπηλός, όσο και ο στοιβαχτός δέχονταν στο εσωτερικό τους ενισχυτικούς πασσάλους. Είδαμε την πρώτη μέθοδο εφαρμοσμένη σε περισσότερες από οκτώ θέσεις, ενώ τη δεύτερη σε πέντε τουλάχιστον. Τη χρήση ωμοπλίνθων διαπιστώσαμε σε επτά τουλάχιστον θέσεις, με σημαντικό στοιχείο ότι το λιγότερο σε τέσσερις από αυτές συνηπήρχε με μία από τις άλλες μεθόδους (Ντικιλί Τας, Πεντάπολη, Μεσημεριανή Τούμπα, Μάνδαλο). Δεν γνωρίζουμε αν αυτό σημαίνει αποκλειστική εφαρμογή της μεθόδου στις τρεις άλλες θέσεις, για τις οποίες δεν είδαμε αναφορά σε άλλη τεχνική (Άγιος Μάμας, Μολυβόπυργος, Τούμπα Αγκιάλου Β). Πάντως, μικρότερη συχνότητα στη χρήση ωμοπλίνθων παρατηρήθηκε στη δυτική Μακεδονία.

Για τη θεμελίωση των τοίχων χρησιμοποιούνταν σε αρκετές περιπτώσεις τάφροι θεμελίωσης, συχνότερα στους εξωτερικούς και λιγότερο στους εσωτερικούς. Ωστόσο, το υλικό κατασκευής εσωτερικών και εξωτερικών τοίχων δεν διέφερε, διαφοροποιούνταν όμως κάπως οι διαστάσεις, με τις μεσοτοιχίες στενότερες. Γενικότερα οι τοίχοι δεν φαίνεται να ξεπερνούσαν τα 0,15-0,20 μ., με πιο συνηθισμένη τη μικρότερη διάσταση. Οι πάσσαλοι που τους στερέωναν τοποθετούνταν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό τους, σε επαφή. Παραδίδονται αρκετές και διαφορετικές μετρήσεις διαμέτρων και βάθους στο οποίο έφταναν οι πάσσαλοι: η διάμετρός τους, ανάλογα με το σημείο στο οποίο τοποθετούνταν ξεκινούσε από τα 3 μόλις εκατοστά και μπορούσε να φτάνει ακόμα και στα 0,5 μ. ενώ το βάθος τους δεν ξεπερνούσε συνήθως το μισό μέτρο, αν και παρατηρήθηκαν ορισμένες αποκλίσεις: στον Καστανά βρέθηκαν πασσαλότρυπες που εισχωρούσαν στο έδαφος έως και τα 0,90 μ., ενώ στο Αρχοντικό έως τα 0,70. Στη δεύτερη μάλιστα περίπτωση ήταν γωνιαίες, καθώς φαίνεται ότι τα πασσαλόπηκτα οικήματα τη θέσης ενισχύονταν περισσότερο στις γωνίες. Άλλοτε οι πασσαλότρυπες ανοίγονταν σε τακτά διαστήματα, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις ήταν ακανόνιστα ανοιγμένες, κάτι που προκάλεσε δυσχέρειες στην οριοθέτηση των κατόψεων. Οι πάσσαλοι μπορούσαν να ενισχύονται περιμετρικά με λίθους, ενώ σε μία περίπτωση (Αρχοντικό) ολόκληρη σειρά λίθων είχε επίσης ενισχυτικό χαρακτήρα έξω από τοίχο πασσαλόπηκτης οικίας και παράλληλα σε εκείνον. Πολλές πασσαλότρυπες έφεραν χωμάτινο περιχέλωμα, είναι δε δική μας σκέψη ότι μπορεί σκοπό τους να είχαν την παρεμπόδιση των νερών να εισχωρήσουν στο εσωτερικό τους, προκαλώντας έτσι διάβρωση της δοκού. Οι πασσαλότρυπες ήταν κατά το πλείστον κυλινδρικές, έχουν όμως σπάνια σημειωθεί και τετράγωνες, ωστόσο πάντοτε για κυλινδρικούς πασσάλους.

Όταν ολοκληρώνονταν η κατασκευή των τοίχων, μπορούσαν να επιχρίονται. Έχουν βρεθεί λευκά επιχρίσματα, ωστόσο δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ανάλογο υλικό έμπαινε και στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων, ή περιοριζόταν μόνο στο εσωτερικό τους, όπως διαπιστώθηκε στην «Καμένη Οικία» των Σιταγρών. Τα επιχρίσματα μπορούσαν να εξομαλύνονται με κατάλληλο εργαλείο.

Τέλος, όσον αφορά τις διαστάσεις των οικοδομημάτων, φαίνεται ότι προτιμούνταν τα μακρόστενα κτήρια, που μπορούσαν να διαιρούνται σε δύο ή τρεις χώρους. Ορισμένα επιμήκη οικοδομήματα ξεκινούσαν από τα 8 τουλάχιστον και μπορούσαν να φτάνουν σε μήκος 15-16 μ., ενώ το πλάτος τους, εναρμονιζόμενο στη μακρά διάσταση, κυμαινόταν από τα 3-3,50 έως 5-5,10 μ.

3. Οικοδομήματα με λίθινα θεμέλια

Είναι προφανές από την προηγούμενη ενότητα ότι οι τοίχοι από πηλό, ενισχυμένοι με ξύλινο πλαίσιο, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη τεχνική τους, αποτελούσαν τον κανόνα στις περισσότερες θέσεις της Μακεδονίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, κυρίως στο ανατολικό και δυτικό τμήμα, καθώς και στο βορειότερο κεντρικό, από το σημερινό δηλ. νομό Θεσσαλονίκης και άνω. Αποκτά επομένως αρκετό ενδιαφέρον η εξέταση των λίθινων τοίχων σε ένα τέτοιο πλαίσιο, με κύριες κατευθύνσεις να ανιχνευθούν ορισμένες κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες, αλλά και να αναζητηθεί ο ρόλος τους στην οικιστική της περιόδου αυτής. Αποτελούσαν τμήματα οικοδομημάτων αποκλειστικά λιθόκτιστων, έστω έως το ύψος του θεμελίου; Συνδυάζονταν με τοίχους από πηλό; Ήσαν εξωτερικοί ή εσωτερικοί; Σε ποιες περιοχές προτιμούνταν; Θα γίνει και εδώ προσπάθεια να δοθούν τα δεδομένα σε μια χρονολογική σειρά, αν και όπως έχει γίνει κατανοητό και από άλλα σημεία της εργασίας μας, η ένταξη των διαθέσιμων μαρτυριών σε ένα αυστηρό χρονολογικό πλαίσιο παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, λόγω διαφόρων χρονολογικών προβλημάτων και δύσκολων συγρονισμών από θέση σε θέση, αλλά και διότι για ορισμένες εγκαταστάσεις σημειώνονται ευρείες χρονολογήσεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις καλύπτουν ολόκληρη την ΠΕΧ χωρίς επιμέρους απόδοση σε κάποιο τμήμα της. Επίσης, επειδή όπως φάνηκε από την προηγούμενη ενότητα αρκετά στοιχεία παρέμειναν σταθερά σε όλη τη διάρκεια της μακεδονικής ΠΕΧ, χωρίς τις διαφοροποιήσεις που θα περιμέναμε σε ένα τόσο ευρύ χρονικό διάστημα. Η χρονολογική παράθεση των δεδομένων, δεν θα γίνει με «οριζόντιο» αλλά με «κάθετο» τρόπο. Δεν θα εξετάσουμε δηλ. πρώτα όλες τις θέσεις της πρώιμης ΠΕΧ, στη συνέχεια αυτές της μέσης και τέλος της ύστερης, αλλά τον κάθε οικισμό με τέτοια δεδομένα στην πορεία του σε όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, ώστε να γίνει φανερό εάν νέοι τρόποι στην οικοδομική διεισδύουν με την πάροδο του χρόνου σε κάθε εγκατάσταση.

Ανατολική Μακεδονία

Ντικιλί Τας: φαίνεται ότι η μόνη θέση της Ανατολικής Μακεδονίας στην οποία εντοπίστηκαν λίθινα θεμέλια είναι το Ντικιλί Τας. Αρκετά εντυπωσιακό στοιχείο δεδομένου ότι η απόστασή του από άλλες θέσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στο ανατολικό τμήμα δεν ήταν τέτοια ώστε να μην υφίστανται αλληλεπιδράσεις. Προφανώς στο Ντικιλί Τας υπήρξε ισχυρή νεολιθική επίδραση στην οποία οφείλεται η επιμονή λίθινων στοιχείων, όχι μόνο για τους τοίχους αλλά και για άλλες κατασκευές, όπως τα λίθινα έδρανα-κλίνες⁹⁷. Από τη θέση αναφέρεται η παρουσία λιθόκτιστων τοίχων γενικά⁹⁸, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν στο αρχικό πρόγραμμα του 1961 στον ελληνικό τομέα, ενώ από τον γαλλικό τομέα και τις νεότερες ελληνικές ανασκαφές δεν φαίνεται να προέρχονται παρόμοιες πληροφορίες. Ίσως οφείλεται η κατάσταση αυτή στο γεγονός ότι ένα μόνο οικοδόμημα, όπως επισημαίνεται και αλλού⁹⁹, αποτελεί το μοναδικό ανεσκαμμένο πλήρες δείγμα αρχιτεκτονικής από τον οικισμό. Δεν θα το περιγράψουμε εδώ αναλυτικά, καθώς αυτό γίνεται διεξοδικότερα στο κεφάλαιο για τη «λειτουργία των χώρων», ωστόσο θα σημειώσουμε τις θέσεις των λίθινων θεμελίων του και κάποια στοιχεία για την εξέλιξη της τοιχοδομίας του. Το αρχικό πασσαλόπηκτο οίκημα έκανε χρήση λίθινων θεμελίων ώστε να διαιρεθεί

⁹⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 8, 242-243.

⁹⁸ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 41, 83-84.

⁹⁹ Παπαδόπουλος 2002, 107.

σε τρεις χώρους και να αποκτήσει από νωρίς πιθανώς τη μορφή δρομικού κτιρίου. Παρά την πιθανότητα να προηγήθηκε ο βόρειος διαχωριστικός τοίχος και στη δεύτερη από τις τρεις οικοδομικές φάσεις του να προστέθηκε ο νότιος, υπάρχει γενική συμφωνία ότι όσο το κτίσμα ήταν ακόμη πασσαλόπηκτο, οι εγκάρσιοι τοίχοι με λίθινο θεμέλιο συνυπήρχαν μαζί του. Το σχέδιο του κτίσματος δεν άλλαξε ακόμα και όταν σε τρίτη οικοδομική φάση έγινε πλήρης αντικατάσταση των εξωτερικών τοίχων με λίθινους, οι οποίοι προορίζονταν για θεμέλια ανωδομής ξύλινων, επιχρισμένων με πηλό, ή πλίνθινων τοίχων. Για τη χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων του οικοδομήματος είναι σημαντική η παρατήρηση ότι ακόμα και το αρχαιότερο δάπεδό του πρέπει να αναχθεί σε φάση νεότερη της Τροίας I και Va των Σιταγρών¹⁰⁰, επομένως εναρμονίζεται με την περίοδο IIIβ στο Ντικιλί Τας, και μάλλον με το εντασσόμενο στην ύστερη ΠΕΧ τμήμα της.

Δυτική Μακεδονία

Αν και συνήθως «κινούμαστε» από τα ανατολικά προς τα δυτικά στα δύο τμήματα και στις περισσότερες ενότητες αυτής της εργασίας, αφήνουμε προς το παρόν την κεντρική Μακεδονία και περνάμε στη δυτική, καθώς τα δεδομένα για λίθινα θεμέλια είναι εκεί επίσης λιγοστά, όπως και στην ανατολική περιοχή, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε.

Παρά τη χρήση λίθου σε ορισμένες θέσεις για διάφορες κατασκευές όπως οι εστίες και τα λιθόστρωτα δάπεδα, τα λίθινα θεμέλια τοίχων δεν φαίνονται διαδεδομένα. Στα Σέρβια ο Heurtley διαπίστωσε την ύπαρξη αποσπασματικών λιθόστρωτων δαπέδων και δύο κυκλικών λιθόστρωτων εστιών, ωστόσο όχι λίθινους τοίχους, ενώ και κατά τις νεότερες ανασκαφές, χαρακτηριστικές λιθόστρωτες αυλές δεν συνοδεύονταν από λίθινα θεμέλια. Αναφέρεται αντίθετα η ύπαρξη εξωτερικών τοίχων που αναγνωρίζονταν από πασσαλότρυπες και τάφρους¹⁰¹ και εσωτερικών χωρίς τάφρο¹⁰². Στο Μάνδαλο, παρά την ύπαρξη λιθόκτιστης οχύρωσης, αλλά και κρηπιδωμάτων από πηλό και λίθους, σημειώνεται ότι τα σπίτια είχαν κατασκευαστεί με τοίχους από στοιβαχτό πηλό και ενισχύονταν με ξύλινους πασσάλους. Στα αρχιτεκτονικά στοιχεία του οικισμού παρατηρήθηκε άμεση συνέχεια των νεολιθικών παραδόσεων¹⁰³. Ούτε στην περιοχή Αιανής κατασκευάστηκαν λίθινοι τοίχοι, σημειώνεται μάλιστα ότι τα στοιχεία για την εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη θέση Πολεμίστρα δεν διαφέρουν από όσα απέδωσαν άλλες θέσεις της Μακεδονίας, καθώς κύρια δομικά υλικά ήταν ο πηλός και το ξύλο, χωρίς επιπλέον ενδείξεις για λιθόκτιστα οικοδομήματα¹⁰⁴. Στο Αρχοντικό χρησιμοποιήθηκαν λίθοι με καθαρά βοηθητικό τρόπο, καθώς τοποθετούνταν εξωτερικά των τοίχων από πλέγμα και πηλό, ώστε παράλληλα τοποθετημένοι προς αυτούς να τους ενισχύουν¹⁰⁵. Είναι πολύ χαρακτηριστική μια λήψη (Πίν. LXXVIII. 1) όπου λίθοι σε σειρά, σε αραιά διαστήματα χωρίς να εφάπτονται μεταξύ τους, βρέθηκαν παράλληλα διατεταγμένοι σε μια σειρά από πασσαλότρυπες.

Κανονικά λίθινα θεμέλια βρέθηκαν σε μία μόνο θέση από όσες έχουμε υπόψη μας, συγκεκριμένα στο *Αρμενοχώριον*, όπου ήδη ο Heurtley είχε εντοπίσει θεμελίωση ενός τοίχου, αποτελούμενη από βοτσαλωτούς λίθους και μερικές

¹⁰⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 8, 245.

¹⁰¹ Serbia Preliminary, ό.π. υποσημ. 18, 195.

¹⁰² Serbia, ό.π. υποσημ. 50, 79.

¹⁰³ Merousis, ό.π. υποσημ. 2.

¹⁰⁴ Χονδρογιάννη-Μετόκη, ό.π. υποσημ. 58.

¹⁰⁵ Παπανθίμου κά., ό.π. υποσημ. 19, 463.

πασσαλότρυπες, που εισχωρούσαν μέσω των καμένων καταλοίπων έως το παρθένο έδαφος¹⁰⁶. Σύμφωνα με χρονολογικούς συσχετισμούς που προήλθαν από νεότερες έρευνες στη θέση, το θεμέλιο αυτό τοποθετείται στις αρχές της Πρώιμης Χαλκοκρατίας¹⁰⁷. Μια άλλη, σύντομη, αναφορά σχετική με τις νεότερες αναφορές κάνει λόγο για την ύπαρξη θεμελίων τοιχείων ή θρανίων¹⁰⁸ στο στρώμα καταστροφής ΙΙ, που τοποθετήθηκε χρονολογικά στα τέλη της ΠΕΧ και έδωσε τα κατάλοιπα οικίας στην οποία διακρίθηκαν επιμέρους χώροι. Κατά την περιγραφή της οικίας στο ελληνικό κείμενο δεν γίνεται περαιτέρω αναφορά σε θεμέλια τοίχων, αλλά μόνο σε λίθινο θρανίο, ενώ στην αγγλική περίληψη ο όρος «low walls» προσθέτει ουσιαστικά μια πολύ σύντομη περιγραφή στην εξίσου σύντομη αναφορά. Μας είχε, εξάλλου, προβληματίσει κατά την εξέταση των πληροφοριών από τον οικισμό, ο χαρακτηρισμός ενός τοίχου της ίδιας κατοικίας ως εξωτερικού «ενισχυμένου»¹⁰⁹. Τελικά, όπως διατυπώσαμε και στην *υποσημείωση* 24 στην ενότητα για το Αρμενοχώριον, δεν έχουμε ιδιαίτερους λόγους να πιστεύουμε ότι ο συγκεκριμένος τοίχος διέθετε λίθινη θεμελίωση.

Είναι προφανές πως τα στοιχεία για λίθινα θεμέλια στη δυτική Μακεδονία κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία είναι ακόμη πιο φτωγά από όσα λίγα αναφέρθηκαν για το ανατολικό τμήμα. Θα εξετάσουμε στη συνέχεια το κεντρικό τμήμα της μακεδονικής επικράτειας, όπου τα πράγματα φαίνεται να διαφοροποιούνται σημαντικά.

Κεντρική Μακεδονία

Ξεκινώντας από τις παλαιότερες ανασκαφές, οι οποίες επικεντρώθηκαν σε θέσεις της Χαλκιδικής και του νομού Θεσσαλονίκης, με εξαίρεση το Αξιοχώριον που βρίσκεται στα ΝΔ του νομού Κιλκίς, ερχόμαστε αμέσως να παρατηρήσουμε ότι σε όλους εντοπίστηκαν λίθινα θεμέλια, εικόνα που δεν άλλαξε με τη νεότερη έρευνα στις ίδιες περιοχές.

Άγιος Μάμας: Οι ανασκαφές του Heurtley έφεραν στο φως κατάλοιπα της Νεολιθικής Εποχής αλλά και όλων των φάσεων της Εποχής του Χαλκού, τόσο της Πρώιμης¹¹⁰, όσο και της Μέσης και Ύστερης¹¹¹. Αν και δεν ήταν δυνατόν να υπολογιστεί ο αριθμός των διαδοχικών οικισμών¹¹², μία γενική παρατήρηση μας ενδιαφέρει: τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είχαν συχνά τη μορφή συγκεντρώσεων λίθων ή θυλάκων ωμοπλίνθων και πηλού. Στο σύνολο της πρώιμης Χαλκοκρατίας αποδόθηκαν λίθινοι τοίχοι ή θεμέλια, πλάτους περίπου 0,60 μ., με ανωδομή ωμοπλίνθων ή καλαμωτές με πηλό. Η νεότερη έρευνα, κυρίως η μελέτη της κεραμικής αρκετών μακεδονικών θέσεων, μας βοηθά πλέον να αποδώσουμε έστω κατά προσέγγιση σε συγκεκριμένες φάσεις ορισμένα λίθινα θεμέλια της ΠΕΧ από τη θέση, υπολογίζοντας τα βάθη στα οποία βρέθηκαν αυτά, κατά μέτρα και ημίμετρα.

Στην *Τομή Ν* (17^ο μ. – Τέλη Νεολιθικής / αρχές πρώιμης ΠΕΧ) δύο λίθινες θεμελιώσεις¹¹³ σχημάτιζαν ορθή γωνία (Πίν. XXV. 2 αριστερά). Για τον ένα τοίχο παραδίδεται μεγάλο πάχος, αυτό των 0,90 μ., ενώ για τον δεύτερο, μικρότερο, 0,70 μ.

¹⁰⁶ Heurtley, ό.π. υποσημ. 3, 59.

¹⁰⁷ Χρυσοστόμου, ό.π. υποσημ. 1, 338-339.

¹⁰⁸ ό.π. 340.

¹⁰⁹ ό.π. 341.

¹¹⁰ Heurtley, ό.π. υποσημ. 3, 5.

¹¹¹ ό.π., 7.

¹¹² Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 3, 122. Heurtley, ό.π., 4.

¹¹³ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. 152-153. Heurtley, ό.π., 5.

Επάνω στον φαρδύτερο τοίχο εδραζόταν άλλος, επίσης λίθινος, με πλάτος συνηθέστερο για την Εποχή του Χαλκού, 0,60 μ. Ο στενότερος, αντιθέτως, αποτελούσε τη βάση ανωδομής ωμοπλίνθων, που δεν φαίνεται να διαφοροποιούσαν το πλάτος του. Η εγκάρσια τοποθέτηση του στενότερου προς τον μεγαλύτερο τοίχο, το γεγονός ότι δεν σχηματιζόταν εδώ εξωτερική γωνία, αλλά και η παρουσία δαπέδων εκατέρωθεν και σε επαφή με τον πρώτο, μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι τα κατάλοιπα αυτά προέρχονται από την μακρά πλευρά οικοδομήματος, με τον μεγαλύτερο φυσικά τοίχο να είναι ο εξωτερικός. Πάντως, δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε ότι ο μεγαλύτερος τοίχος θα συνεχιζόταν με λιθοδομή, έστω στενότερη, σε πολύ μεγάλο ύψος. Ίσως το στενότερο τμήμα του υποδεικνύει ισχυρό εξωτερικό θεμέλιο, λίθινο έως ένα λογικό για την εποχή ύψος, ή δεύτερη οικοδομική φάση. Στην *Τομή D* (15° μ. – πιθανότατα μέσες φάσεις της πρώιμης ΠΕΧ) δεν βρέθηκε λίθινο θεμέλιο, όμως ένας τοίχος από ωμοπλίνθους (Πίν. XXV. 2 μέση), πλάτους 0,60 μ., διακοπτόταν από κατώφλι αποτελούμενο από στρώση επίπεδων λίθων τοποθετημένων σε πηλό, το οποίο συνδυαζόταν με παραστάδες, για τις οποίες υπήρχαν τετράγωνα οπές πλευράς 0,25 μ., σε απόσταση 1,25 μ. μεταξύ τους¹¹⁴. Τέλος, στην *Τομή N* ($17,75^{\circ}$ μ. – τέλη Νεολιθικής εποχής / αρχές ΠΕΧ) βρέθηκε λίθινος τοίχος¹¹⁵ (Πίν. XXV. 3 δεξιά) πλάτους 0,65 και ύψους 0,25 μ.. Η μία πλευρά του φαίνεται ότι είχε αναλημματικό χαρακτήρα, καθώς συγκρατούσε το φυσικό έδαφος, ώστε να σχηματίζεται άνδηρο. Με τον τοίχο συσχετίστηκαν δάπεδο, λίθινο πλακόστρωτο και ημικυκλική εστία, στοιχεία που υποδεικνύουν τμήμα κτηρίου, με το πλακόστρωτο και την εστία στο εσωτερικό του (εφάπτονταν μάλιστα του τοίχου).

Η πρωιμότητα όλων αυτών των καταλοίπων στον οικισμό ίσως υποδεικνύει για μία ακόμη φορά την επιβίωση νεολιθικών παραδόσεων, αν δεν έχει η παρουσία τους να κάνει με γεωγραφικές προτιμήσεις, δεδομένης της θέσης του στο μυχό του κόλπου της Κασσάνδρας. Θα μπορούσε, όπως και άλλες θέσεις στη Χαλκιδική, να έχει υιοθετήσει αρχιτεκτονικά στοιχεία διαδεδομένα στη νοτιότερη Ελλάδα.

Μολυβόπυργος: Λίγο ανατολικότερα του Αγίου Μάμα, επίσης στο μυχό του κόλπου της Κασσάνδρας, ο Heurtley ανέσκαψε μία ακόμη θέση, αυτή του Μολυβόπυργου, στην οποία διαπιστώθηκαν δύο διαδοχικές εγκαταστάσεις της ΠΕΧ. Για τη χρονολόγηση των δύο εγκαταστάσεων είδαμε μόνο ενδείξεις, σύμφωνα όμως με τη συλλογιστική που αναπτύξαμε στην ενότητα για τον Μολυβόπυργο στο πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής, ίσως ο αρχαιότερος οικισμός μπορεί να τοποθετηθεί στις μέσες φάσεις της ΠΕΧ, ενώ ο νεότερος στις ύστερες. Επιμένουμε στην χρονολογική τοποθέτηση των δύο εγκαταστάσεων διότι στην αρχαιότερη δεν εντοπίστηκαν λίθινες θεμελιώσεις, σε αντίθεση με τη νεότερη, όπου ως υπολείμματα ενός τοίχου, προφανώς λίθινου θεμελίου, αναγνωρίστηκαν λίγες πέτρες¹¹⁶. Δεν πρόκειται για θέση με πλούσια για το θέμα μας στοιχεία, ωστόσο δεν λείπει από εκεί έστω μία ένδειξη για τη χρήση λίθινων θεμελίων.

Επανομή: Ανεβαίνοντας ΒΔτερα, στο ΝΔτερο τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης, βρίσκουμε μία ακόμη από τις ανασκαφές του Heurtley, στην οποία αποκαλύφθηκαν λίθινα θεμέλια. Πολύ αποσπασματικά διατηρημένες πασσαλόπηκτες κατοικίες στη θέση είχαν στις περισσότερες περιπτώσεις λίθινα θεμέλια¹¹⁷, στο εσωτερικό των οποίων εισχωρούσαν οι κύριες δοκοί ενίσχυσής τους. Παρατηρούμε εδώ έναν συνδυασμό τεχνικών, όπου τοίχοι με λίθινη θεμελίωση υποστήριζαν ανωδομή κατασκευασμένη με καλαμωτή και λάσπη. Σημειώθηκε μάλιστα ότι λίθοι

¹¹⁴ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 153. Heurtley, ό.π.

¹¹⁵ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. Heurtley, ό.π. 5.

¹¹⁶ Heurtley, ό.π., 14.

¹¹⁷ ό.π., 21-22.

είχαν ενισχύσει και ορισμένα δάπεδα στη θέση, τα οποία έφεραν λεπτή λίθινη υποθεμελίωση¹¹⁸. Δεν παραδίδονται λεπτομέρειες για τη χρονολόγηση των λίθινων θεμελίων σε συγκεκριμένους οικισμούς από τους έξι διαδοχικούς της Επανομής, ωστόσο νεολιθικές παραδόσεις θα μπορούσαν κι εδώ να επιμένουν, τη στιγμή μάλιστα που ο Heurtley δεν διέκρινε χάσμα μεταξύ κεραμικής της Νεολιθικής εποχής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Παρά την κριτική που δέχτηκε η συζήτηση της στρωματογραφικής ακολουθίας του Heurtley¹¹⁹, ούτε η νεότερη έρευνα διαπίστωσε κενό χρονολογικό στη θέση, με τον αρχαιότερο από τους διαδοχικούς οικισμούς αμέσως μετά το χαλκολιθικό στάδιο.

Αξιοχώριον: Η βορειότερη από τις θέσεις που ανέσκαψε ο Heurtley και περιείχε κατάλοιπα της πρώιμης Χαλκοκρατίας, το Αξιοχώριον, γνώρισε αδιάκοπη εγκατάσταση στη διάρκεια της ΠΕΧ (και όχι μόνο), στην οποία αποδόθηκαν έξι από τον ανασκαφέα, πέντε όμως από τη νεότερη έρευνα οικισμοί¹²⁰. Στους δύο τελευταίους από τους πέντε οικισμούς βρέθηκαν λίθινα θεμέλια, γεγονός που μαρτυρά, σε συνδυασμό με τα ευρήματα από άλλες θέσεις του ίδιου ερευνητή, ότι ανάλογοι τοίχοι συνηθίζονταν, χωρίς να υπερτερούν οπωσδήποτε, σε όλη την ΠΕΧ στην κεντρική Μακεδονία. Στον 4^ο οικισμό (16^ο μ./32^ο ημίμετρο – μέση ΠΕΧ) απλή σειρά λίθων προερχόταν πιθανώς από ένα τέτοιο θεμέλιο. Σημειώνεται μάλιστα ότι επρόκειτο για το πρώτο λίθινο θεμέλιο που είχε βρεθεί έως εκείνη την ώρα¹²¹. Ο Heurtley σημείωσε γενικά στρωματογραφική αλλαγή στο 16^ο μ., την οποία συνδύασε με την εμφάνιση των λίθινων θεμελίων στη θέση, επομένως στους τρεις οικισμούς της πρώιμης ΠΕΧ φαίνεται ότι δεν υπήρχαν πέτρινοι τοίχοι¹²². Στον 5^ο οικισμό (15,25^ο μ./30^ο ημίμετρο – ύστερη ΠΕΧ) εντοπίστηκαν επίσης λίθινα θεμέλια¹²³ που αποδόθηκαν σε κτίριο η κάτοψη του οποίου δεν ήταν δυνατόν να εξαχθεί. Περιγράφονται ως συγκέντρωση λίθων, με προσανατολισμό περίπου Β-Ν, μήκος 3,90 μ. Το πλάτος του κατώτερου, αποτελούμενου από μικρούς λίθους, τμήματος ήταν αρκετά μεγάλο, 1,29 μ. Ακολουθούσε στενότερο τμήμα από από μεγάλους λίθους (ουσιαστικά μία δεύτερη σειρά), με πλάτος 0,60 μ. Η διαφορά αυτή στα δύο τμήματα του τοίχου μας θυμίζει έναν με ανάλογη διαφοροποίηση από τον Άγιο Μάμα.

Οι νεότερες ανασκαφές στην κεντρική Μακεδονία απέδωσαν κατάλοιπα της πρώιμης Χαλκοκρατίας σε έξι από όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε θέσεις, μοιρασμένες στους νομούς Χαλκιδικής (Σίβηρη, Τορώνη, Πολύχρονο/Θεοδωρέικα) και Θεσσαλονίκης (Καστανάς, Τούμπα Αγκιάλου Β, Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου). Από τις τρεις θέσεις της Θεσσαλονίκης μόνο στη Μεσημεριανή Τούμπα ήρθαν στο φως λίθινα θεμέλια. Αντιθέτως, και οι τρεις θέσεις της Χαλκιδικής έδωσαν λίθινους τοίχους. Τα σχετικά κατάλοιπα σε κάθε θέση είχαν ως εξής:

Μεσημεριανή Τούμπα: Στην οικοδομική φάση 5 της τομής Ι, στα κατάλοιπα ενός τετράπλευρου πιθανότατα κτίσματος¹²⁴ συμπεριλαμβάνονταν δύο τοίχοι που σχημάτιζαν ορθή γωνία. Ο ένας (Πίν. XXXIX. 2), με προσανατολισμό Β – Ν, ήταν διατηρημένος σε μήκος 4 μ. και αποτελείτο από σχετικά μεγάλους λίθους διαστάσεων 0,30 x 0,40 μ. Ο άλλος χαρακτηρίζεται ως υπόλειμμα, με προσανατολισμό Α – Δ. Στην οικοδομική φάση 2 της τομής ΙΙ ένα άλλο σπίτι με λίθινα θεμέλια¹²⁵, φαίνεται

¹¹⁸ ό.π., 22.

¹¹⁹ Για παράδειγμα, Aslanis, ό.π. υποσημ. 5, 228-240.

¹²⁰ Δες για τους συσχετισμούς αυτών στο πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής, όπου η ενότητα για το Αξιοχώριον.

¹²¹ Heurtley – Hutchinson, ό.π. υποσημ. 12, 8.

¹²² ό.π., 10.

¹²³ ό.π., 41.

¹²⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 4, 44.

¹²⁵ ό.π., 57-58.

ότι διέσωσε τον βόρειο τοίχο του, από πλακοειδείς ασβεστόλιθους, ο οποίος είχε πλάτος 0,20-0,30 μ. Εάν τέσσερις πασσαλότρυπες που εντοπίστηκαν εκεί δεν αποτελούσαν στηρίγματα στέγης αλλά ανήκαν σε εκείνον, τότε πρόκειται για παράδειγμα συνδυασμού πασσαλόπηκτου οικοδομήματος με λίθινη θεμελίωση. Στην οικοδομική φάση 3 της ίδιας τομής ένα ακόμη σπίτι (Πίν. XLI. 1) έφερε λίθινα θεμέλια, αυτή τη φορά από αργολιθοδομή, τα οποία υποστήριζαν ανωδομή από πλινθόκτιστους τοίχους. Το συμπέρασμα αυτό στηρίχθηκε στην ανεύρεση ενός μόνο τοίχου. Στον χώρο αυτό, δύο πασσαλότρυπες προορίζονταν με βεβαιότητα τη φορά αυτή για τη στήριξη της ξύλινης στέγης¹²⁶. Στην οικοδομική φάση 4 της τομής II, αποκαλύφθηκε ένα ιδιαίτερα σημαντικό σύνολο, η *Καμένη Οικία*¹²⁷ (Πίν. XL. 2-3), με τοίχους από στοιβαχτό πηλό και ξύλινη ενίσχυση, επάνω σε λίθινη θεμελίωση. Αν και τοίχοι δεν βρέθηκαν σε αρχικές θέσεις, υπολείμματα στο εσωτερικό της οικίας¹²⁸ θεωρήθηκαν αρκετά για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Σε αμέσως υστερότερη χρονολογικά φάση (Τομή IIa – Οικοδομική φάση 1¹²⁹) ανήκει λίθινος τοίχος (Πίν. XLIV. 1) μήκους 3 μ. και πάχους 0,30-0,40 μ., ο οποίος σχημάτιζε γωνία με άλλον, από τον οποίο διατηρήθηκε μικρό μέρος. Είχαν κατασκευαστεί από αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό (μέθοδος ξερολιθιάς). Ο μακρὺς τοίχος παρουσίαζε κάποια καμπυλότητα που αποδόθηκε σε κατασκευαστική ατέλεια, ενώ για τη θεμελίωσή του δεν προηγήθηκε ισοπέδωση της κλιτύς στα σημεία έδρασής του, παρατήρηση που οδήγησε στη σκέψη ότι λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς του εδάφους το ύψος του θα ήταν μεγάλο. Η οικία χαρακτηρίστηκε τυπικό Βαλκανικό παράδειγμα ορθογώνιου τύπου, με λίθινα θεμέλια και εξωτερική σειρά από πασάλους στήριξης της στέγης. Στην οικοδομική φάση 7 της τομής III¹³⁰, πιθανή ανωδομή πηλοπλίνθων έφερε για μία ακόμη φορά λίθινο θεμέλιο (Πίν. XLVII. 2), στην προκειμένη περίπτωση από πλάκες τοπικού ιζηματογενούς πετρώματος. Ήταν πιθανώς ο ανατολικός τοίχος του κτίσματος, με επιμελημένο ανατολικό πρόσωπο και κατακρημνισμένο δυτικό. Από την οικοδομική φάση 8 της τομής III¹³¹ αναφέρεται το κάτω τμήμα ενός ευθύγραμμου λιθόκτιστου τοίχου (Πίν. XLVII. 3) με κατεύθυνση Α-Δ. Διατηρήθηκε σε μήκος 1,50 μ. Ενδιαφέρον είναι το εύρημα από την οικοδομική φάση 4 της τομής IV¹³², όπου τα κατάλοιπα δύο παράλληλων λίθινων τοίχων (Πίν. XLVIII. 1) με κατεύθυνση ΒΒΔ-ΝΝΑ, απέχον μεταξύ τους 1 μ. Δεν διευκρινίζεται αν ανήκαν στο ίδιο οικοδόμημα ή επρόκειτο εδώ για ένα στενό δρομάκι μεταξύ γειτονικών κτισμάτων. Τέλος, στην οικοδομική φάση 5 της ίδιας τομής¹³³ σε τμήμα κτίσματος αποδόθηκε το κατώτερο τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή (Πίν. XLVIII. 2) κατά το σύστημα της ξερολιθιάς.

Λήκοθος Τορώνης: Τα ευρήματα από την Τορώνη δεν είναι πολλά, οφείλεται δε αυτό στο γεγονός ότι η θέση δεν είναι αμιγώς προϊστορική, καθώς γνώρισε εκτεταμένη εγκατάσταση στους Ιστορικούς χρόνους. Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αποδόθηκαν τοίχος (αριθμημένος ως 24) με τον οποίο συσχετίστηκαν τρία διαδοχικά δάπεδα¹³⁴. Επρόκειτο για προσεκτικά χτισμένο λίθινο θεμέλιο, μακρύ και

¹²⁶ ό.π., 60.

¹²⁷ ό.π., 153.

¹²⁸ Ο.π.

¹²⁹ ό.π., 69.

¹³⁰ ό.π., 105.

¹³¹ ό.π., 106.

¹³² ό.π., 122.

¹³³ ό.π., 128.

¹³⁴ Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος, ό.π. υποσημ. 24, 441.

κτισμένο επιμελώς, που είχε χρησιμεύσει ως βάση επάνω στην οποία εδράζονταν ομόπλινθοι. Αποδόθηκε σε «αρκετά αξιόλογη οικοδομή»¹³⁵.

Σίβηρη: Τα στοιχεία που μας ενδιαφέρουν από τη Σίβηρη προέρχονται από την προχωρημένη ΠΕΧ, και καθώς συσχετίστηκαν με τη φάση Vb των Σιταγρών, προφανώς από την ΠΕΧ III περίοδο. Στη θέση κυριαρχούν οι τοίχοι από αργολιθοδομή¹³⁶. Δύο από αυτούς και είσοδος αποδόθηκαν σε κτήριο μεγάλων διαστάσεων (Πίν. XXVIII. 2): διασταυρώνονταν εγκάρσια, με τον μεγαλύτερο διατηρημένο σε μήκος 12,5 μ. και προσανατολισμό Β-Ν, ενώ τον μικρότερο, με μήκος 7 μ., προσανατολισμένο Α-Δ. Ο δεύτερος σώθηκε σε μεγάλο ύψος, 0,90 μ., γεγονός που οδήγησε σε σκέψεις περί πιθανής ανακατασκευής, αν και δεν υπήρχαν σχετικές ενδείξεις¹³⁷, ενώ θεωρήθηκε ακόμα και αναλημματικός¹³⁸. Λίθοι διαφόρων μεγεθών και σύστασης επιστρατεύτηκαν για την κατασκευή τους. Η θύρα βρισκόταν κοντά στη συμβολή τους, στον μεγαλύτερο από τους δύο, και το πλάτος της έφτανε στα 1,5 μ. Οι λίθοι του «κατωφλίου» ήταν αραιότερα τοποθετημένοι από αυτούς του τοίχου και σε μεγαλύτερο βάθος ευρισκόμενοι από την κατώτερη στάθμη του.

Σε άλλο σημείο και επίπεδο δύο παράλληλες σειρές λίθων μήκους 11 μ. και μια κάθετη σε αυτές, μήκους 5 μ., αποτελούσαν τα κατάλοιπα των εξωτερικών τοίχων ενός ακόμα μεγάλου κτηρίου (Πίν. XXIX. 1). Αποκαλύφθηκε εδώ και εσωτερικό λίθινο θεμέλιο, εγκάρσιο προς τους δύο παράλληλους, που απομόνωνε χώρο στα βόρεια του κτίσματος¹³⁹.

Πολύχρονο: Στην καλούμενη ως Περιοχή 1 της ανασκαφής δύο τοίχοι¹⁴⁰ (Πίν. XXXI, 2 – τετρ. Γ4-Δ4) φαίνεται ότι αποτελούσαν κατάλοιπα διαφορετικών χρονολογικά κατασκευών, με τον μεγαλύτερο (τετρ. Γ4) και ευρύτερο, κατεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, να έχει πλάτος 1,20-1,50 μ., ενώ τον μικρότερο, κάθετο στον πρώτο, 0,60-0,70 μ. Ο μεγάλος τοίχος, που αποτελείται από αργούς λίθους και αποκαλύφθηκε κατά μήκος 7,50 περ. μ., έφερε μόνο βόρειο μέτωπο, που το συνέθετε διπλή σειρά μεγάλων λίθων. Πίσω από το μέτωπο οι λίθοι ήταν μικρότεροι. Η απουσία νότιου μετώπου και η εγγύτητα του βράχου οδήγησε στην ερμηνεία του τοίχου ως αναλημματικού. Ένας ακόμη αναλημματικός τοίχος αποκαλύφθηκε στην Περιοχή 3¹⁴¹ (Πίν. XXXI, 2 – τετρ. Β2), διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι μπορεί να ανήκαν στην αρχική δομή του ορισμένοι συσσωρευμένοι λίθοι ανάμεσα σ' εκείνον και σε παρακείμενο κλίβανο. Μικρότερος τοίχος¹⁴² σε κοντινή απόσταση, κάθετος στον αναλημματικό, σώθηκε αποσπασματικά, αλλά η σχέση μεταξύ των δύο δεν αποσαφηνίστηκε.

Νομίζουμε ότι δεν υπάρχει αμφιβολία για τη διαφορά της διασποράς των λίθινων θεμελίων μεταξύ των τριών τμημάτων της Μακεδονίας, με ελάχιστα παραδείγματα από το ανατολικό και δυτικό τμήμα, αλλά με πολύ περισσότερα από το κεντρικό, κυρίως από τις θέσεις της Χαλκιδικής και της Θεσσαλονίκης. Σε ορισμένες θέσεις η λειτουργία τους ήταν παράλληλη με περισσότερο πρόχειρες κατασκευές από πηλό ή χώμα και ξύλινο ενισχυτικό πλαίσιο (π.χ. Μεσημεριανή Τούμπα), αλλού όμως η χρήση τους ήταν πιο γενικευμένη, οπότε είχαν τη μορφή πραγματικά μεγάλων κατασκευών (π.χ. Σίβηρη και Πολύχρονο). Ίσως η χρήση λίθινων θεμελίων σε πολύ

¹³⁵ ό.π., 442.

¹³⁶ Τσιγαρίδα κ.ά. 2002, 385.

¹³⁷ ό.π., 386-7.

¹³⁸ Αυγέρος κ.ά., ό.π. υποσημ. 23, 360.

¹³⁹ ό.π., 362.

¹⁴⁰ Παππά, ό.π. υποσημ. 22, 385.

¹⁴¹ ό.π., 390.

¹⁴² ό.π.

πρώιμα στάδια να σχετίζεται με την επιβίωση νεολιθικών παραδόσεων. Ωστόσο, η παρουσία τους στις μέσες αλλά και ύστερες φάσεις της πρώιμης Χαλκοκρατίας σε ορισμένες παράκτιες ή κοντινές στη θάλασσα θέσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν επαφές με τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, δεν αποκλείεται να σχετίζεται με το γενικότερο πνεύμα στη νοτιότερη Ελλάδα και το βορειοανατολικό Αιγαίο την εποχή αυτή, όπου κυριαρχούν τα λίθινα θεμέλια.

Για την κατασκευή τους δεν μπορούμε να πούμε πάρα πολλά πράγματα, αφού σπάνια παρέχονται οι απαραίτητες πληροφορίες. Από καλές περιγραφές ορισμένων οικισμών διαπιστώνουμε διαφορετικούς τρόπους δόμησης ακόμα και στην ίδια θέση. Για παράδειγμα, στη Μεσημεριανή Τούμπα βρέθηκαν τοίχοι από αργούς λίθους, ασβεστόλιθους και ιζηματογενές πέτρωμα. Αργολιθοδομή χαρακτήριζε τους τοίχους στη Σίβηρη, ενώ στο Αρμενοχώριον αναφέρθηκε τοίχος από βοτσαλωτούς λίθους. Η κατασκευή δεν ήταν το ίδιο επιμελής σε όλες τις περιπτώσεις, ενώ φαίνεται ότι επιμελέστερη δόμηση είχαν οι τοίχοι κτηρίων μεγάλων διαστάσεων, όπως στο Πολύχρονο και την Τορώνη.

Διαστάσεις μεγαλύτερες φαίνεται ότι είχαν οι αναλημματικοί τοίχοι, καθώς υπάρχουν αναφορές για τέτοιες κατασκευές με πάχος 1,20-1,50 (Πολύχρονο) ή 1,29 μ. (Αξιοχώριον). Ακόμα και αυτοί μπορούσαν να συνδυάζονται με στενότερους, κάθετους, που το πάχος τους έφτανε περίπου στα 0,60-0,70 μ. (Αξιοχώριον, Πολύχρονο, Άγιος Μάμας), ενώ σημειώθηκαν και τοίχοι με μικρότερο πάχος, όπως δύο από τη Μεσημεριανή Τούμπα (0,20-0,30 μ. και 0,30-0,40 μ.). Όσον αφορά στο ύψος τους, σημειώσαμε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία, αλλά δεν νομίζουμε ότι θα μπορούσαν να γενικευτούν: σε δύο περιπτώσεις πλατύτεροι στο κάτω μέρος τους τοίχοι συνεχίζονταν ψηλότερα επίσης με λίθινη κατασκευή, για την οποία είναι αβέβαιο σε τί ύψος έφτανε (Αξιοχώριον, Πολύχρονο). Θα ήταν πράγματι παράδοξο να συνεχιζόταν η λιθοδομή έως την οροφή των οικοδομημάτων. Προφανώς από κάποιο σημείο και μετά θα έδινε τη θέση της σε ωμοπλίνθους ή τοίχους με ξύλινο πλαίσιο και επένδυση πηλού. Εξάλλου, τα περισσότερα από τα πέτρινα θεμέλια παρατηρήθηκε ότι ήταν χαμηλά και έφεραν ανωδομή παρόμοια με εκείνη των πασσαλόπηκτων οικημάτων. Για μία όμως περίπτωση (Μεσημεριανή Τούμπα) υπάρχει η πληροφόρηση ότι λίθινο θεμέλιο θα είχε μεγάλο ύψος, ώστε να προσαρμοστεί στο επικλινές επίπεδο στο οποίο εδραζόταν.

Οι διαστάσεις των κτηρίων με λίθινα θεμέλια θα λέγαμε ότι θυμίζουν αυτές των μακρών πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων, ή τις ξεπερνούν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός από τη Σίβηρη, όπου δύο τοίχοι με διατηρημένο μήκος 11 μ., παράλληλοι μεταξύ τους, σχημάτιζαν ορθή γωνία με άλλον μήκος 5 μ., κάτι που δηλώνει το πλάτος του κτηρίου και υποδεικνύει το μήκος του. Στην ίδια θέση άλλο κτήριο οριζόταν από μακρύ τοίχο μήκους 12,5 μ. σε ορθή γωνία με μικρότερο, μήκους 7, αλλά μεγάλο ύψος, που έφτανε στα 0,90 μ. Αναφέρονται σε αρκετές περιπτώσεις και μικρότερες διαστάσεις, ενδεχομένως όμως αντικατοπτρίζουν την κατάσταση διατήρησης των θεμελίων την ώρα της ανασκαφής και όχι πάντοτε το αρχικό τους μήκος.

Παράλληλα

Μετά το πέρας των τριων ενοτήτων του τρέχοντος κεφαλαίου θα θέλαμε και εδώ να πούμε δύο λόγια για το ζήτημα των «παραλλήλων», αν και δεν θα ισχυριστούμε ότι έχουμε διεισδύσει ιδιαίτερα στο θέμα περισσότερο από υπαινικτικά.

Αναρωτιόμαστε πόσο μακριά από μία περιοχή «νομιμοποιούμαστε» να αναζητούμε κοινές ιδέες και παρόμοιες μορφές, ειδικά σε περιόδους κατά τις οποίες οι μετακινήσεις ανάμεσα σε πολύ μεγάλες αποστάσεις, χωρίς να αποκλείονται, δεν θα μπορούσαν να είναι τόσο συχνές ή δυνατές, και μάλλον, σε περιπτώσεις επιβεβαίωσής τους, θα αφορούσαν σε ολόκληρες πληθυσμιακές ομάδες, και όχι σε μεμονωμένες επισκέψεις ατόμων ή μικρών ομάδων. Για το θέμα της οικιστικής και αρχιτεκτονικής αρκούν μόνο οι κατόψεις, τα υλικά δομής, οι διαστάσεις, ή θα ήταν απαραίτητο η αναζήτηση επιδράσεων να συμπεριλαμβάνει και άλλες παραμέτρους, με προεξέχουσα τη διάδοση της κεραμικής και άλλων αντικειμένων τέχνης και τεχνικής; Και πόσο πίσω θα ήταν λογικό να ανατρέχουμε ώστε να αποδεχόμαστε διάδοση μιας ιδέας παλαιότερης σε μεταγενέστερες περιόδους, ειδικά όταν ο αρχικός φορέας έχει ενδεχομένως εξαλειφθεί;

Προβάλαμε στην προηγούμενη παράγραφο αυτές τις σκέψεις, διότι δεν μπορούμε παρά να παρατηρήσουμε ακόμη και μετά από μία σύντομη έρευνα στη βιβλιογραφία, ότι η Πρώιμη Χαλκοκρατία και νωρίτερα η Νεολιθική εποχή χαρακτηρίζονται από έναν ευρωπαϊκό ορίζοντα παρόμοιων μορφών, που ξεπερνά την περιοχή των Βαλκανίων και εκτείνεται ως τις άκρες της «γηραιάς ηπείρου». Πού «κοιτούσαν» οι προϊστορικοί κάτοικοι της Μακεδονίας στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού; Στα Βαλκάνια, στην Ευρώπη, στη νοτιότερη Ελλάδα, στο βορειοανατολικό Αιγαίο και τη Μικρά Ασία, ή στο νεολιθικό τους παρελθόν; Με μερικά παραδείγματα θα εξηγήσουμε γιατί, κατά τη γνώμη μας, η απάντηση δεν είναι τόσο εύκολη ή προφανής.

Νεολιθικές κατόψεις και υλικά δομής μαρτυρούν ότι σε διάφορες θέσεις παλαιότερες παραδόσεις συνεχίζονταν στην ΠΕΧ ακόμη και σε περιπτώσεις στρωματογραφικού κενού, ενώ περιοχές που δεν έδωσαν κατάλοιπα μεταγενέστερα της Νεολιθικής εποχής επέδειξαν παρόμοια στοιχεία με εκείνα που χαρακτήρισαν αρκετές εγκαταστάσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία. Ο πηλός, χαρακτήρισε την τοιχοδομία και των δύο εποχών, κυρίως με τις δύο συχνότερες μεθόδους εφαρμογής του, την προσθετική και τη στοιβαχτή. Αψιδωτά οικοδομήματα φαίνεται ότι προηγήθηκαν της Εποχής του Χαλκού (έτσι τουλάχιστον έδειξαν οι οικίες του Αρκαδικού) ενώ λίθινα θεμέλια συνηθίζονταν σε νεολιθικές θέσεις και δεν έπαψαν να χρησιμοποιούνται και σε οικισμούς της μακεδονικής ΠΕΧ. Κατόπιν αυτών ή ανάλογων παρατηρήσεων θα μπορούσαμε να αρκεστούμε στη διαπίστωση της επιβίωσης γηγενών παραδόσεων και να αναζητήσουμε σε κάθε περίπτωση νεολιθικές εικόνες για τις απαντήσεις στα ερωτήματά μας. Αλλά, όπως ήδη σημειώθηκε, η προϊστορία της Ευρώπης διαθέτει αρκετές μορφές διαδεδομένες στον ελλαδικό χώρο, ακόμα και σε σημείο «εξοβελισμού» του δικού μας νεολιθικού υπόβαθρου, ή έστω μη αποδοχής του με τρόπο απόλυτο.

Το συνηθέστερο οικοδομικό υλικό στις τούμπες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού της Ουγγαρίας ήταν ο αχυροπηλός επάνω σε ξύλινο πλαίσιο, χαρακτηριστικό που παρατηρήθηκε ήδη στη νεολιθική οικοδομική της Βουλγαρίας¹⁴³. Πολύ πιο μακριά, πασσαλόπηκτο ευθύγραμο επίμηκες σπίτι με αποστρογγυλεμένες γωνίες και τριμερή εσωτερική διαίρεση, καθώς και εστία σε κάθε άκρο του, όλα στοιχεία που παρατηρήθηκαν και στην «οικία Θεοχάρη» στο Ντικιλί Τας, έχει αποκαλυφθεί στο Trappendal της Δανίας¹⁴⁴ (Πίν. LXXXV. 2). Ανατρέχοντας και στη Νεολιθική περίοδο, παραθέτουμε ένα παράδειγμα από το Divostin της Σερβίας, όπου πασσαλόπηκτο σπίτι¹⁴⁵ (Πίν. LXXXVI. 1), ορθογώνιο και επίμηκες είχε επίσης

¹⁴³ Harding 2000, 42.

¹⁴⁴ ό.π., 47, 46 εικ. 2.10.

¹⁴⁵ Bailey 2000, 163, 164 εικ. 5.6.

τριμερή διαίρεση, με εισόδους στο μέσον κάθε ενός από τους δύο διαχωριστικούς τοίχους του και ορισμένα επιπλέον χαρακτηριστικά που είδαμε στη «Μακρά Οικία» και την «Καμένη Οικία» των Σιταγρών: είσοδο στον πλαϊνό τοίχο του πρώτου δωματίου («Καμένη Οικία»), που φαίνεται να ήταν και η κύρια στο οικοδόμημα, θερμικές κατασκευές (εστία και φούρνους), καθώς και διαστάσεις παρόμοιες (16.2 x 6.4 μ. αντί των 15.5 x 5.2 της Μακράς και των 12 x 5 της «Καμένης Οικίας»). Τέτοιου είδους ομοιότητες βρίσκουμε και σε άλλα σπίτια της μακεδονικής ΠΕΧ. Και για να μην αγνούμε τη νοτιότερη Ελλάδα, αναφέρουμε εδώ τη συζήτηση για την παρουσία αψιδωτών κτισμάτων στην ΠΕ ΙΙΙ φάση ορισμένων θέσεων, με κύριο ερώτημα αν ο τύπος αυτός έφτασε στη χώρα μας από τον ευρωπαϊκό βορρά ή τη Μικρά Ασία¹⁴⁶. Και στην Πολιόχνη, εξάλλου, ανιχνεύτηκε μία παράδοση αψιδωτών κτισμάτων¹⁴⁷ («Μπλε περίοδος», πρώιμη φάση Τροίας Ι/ΠΕ ΙΙ), που δεν έλειπαν ούτε από ορισμένες θέσεις των Κυκλάδων¹⁴⁸. Δεν θα πούμε περισσότερα, ωστόσο θα υπενθυμίσουμε ορισμένες πληροφορίες που παραθέσαμε και στο κεφάλαιο για τη χωροταξία των οικισμών, όπου επίσης σημειώθηκαν ομοιότητες με μακρινές ευρωπαϊκές περιοχές, όπως η Σαραγόσα της Ισπανίας.

Το ζήτημα της αναζήτησης παραλλήλων είναι ένα πολύπλοκο θέμα που μπορεί πολλές φορές να εξαρτηθεί και από προκαταλήψεις «εθνικού προσανατολισμού», σε μια εποχή που πολλές χώρες προσπαθούν να περιχαρακώσουν την ιστορία τους, ανατρέχοντας ακόμη και στο μακρινό παρελθόν, όταν η έννοια του έθνους ή του κράτους δεν υπήρχε. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι την επιβίωση γηγενών παραδόσεων ενισχύει η δυσκολία της μετακίνησης σε μακρινές περιοχές, ειδικά σε εποχές που το γενικό υπόβαθρο της ζωής φαίνεται απλοϊκό, και στηρίζεται σε οικοδομήματα πρόχειρα κατασκευασμένα, με σκοπό την εκπλήρωση βασικών αναγκών όπως το φαγητό, ο ύπνος, η προστασία από τις καιρικές συνθήκες, η επεξεργασία των πρώτων υλών που προμήθευαν τα κοπάδια εξημερωμένων ζώων στο νοικοκυριό. Επίσης η έντονη παρουσία της νεολιθικής παράδοσης, ειδικά στα πρωιμότερα στάδια της μακεδονικής ΠΕΧ. Από την άλλη, την πιθανότητα υιοθέτησης ξένων μορφών και εφαρμογής ενός ευρύτερου πολιτισμικού ορίζοντα υποστηρίζει η ομοιότητα των κατόψεων και των οικοδομικών υλικών, που δύσκολα θα μπορούσαμε να την εκλάβουμε ως συμπτωματική. Δεν μπορούμε, τέλος, να παραβλέψουμε μία άλλη πιθανότητα, που κατά τη γνώμη μας διαθέτει ελάχιστη δυνατότητα επιβεβαίωσης, αυτή της εφαρμογής παράλληλων φαινομένων σε περιοχές που απείχαν πολύ μεταξύ τους, τόσο γεωγραφικά, όσο και χρονολογικά, χωρίς να έχουν έρθει σε επαφή σε κανένα σημείο της πορείας τους μέσα στον χρόνο.

¹⁴⁶ Hood 1986, 39.

¹⁴⁷ ό.π. 43.

¹⁴⁸ ό.π. 44-45.

Γ.3. Στέγες, Δάπεδα

Θα ολοκληρώσουμε με τα ζητήματα της κατασκευής των οικοδομημάτων της Πρώιμης Χαλκοκρατίας από τη Μακεδονία συγκεντρώνοντας όσες πληροφορίες ήσαν στη διάθεσή μας σχετικά με τις οροφές και τα δάπεδα των σπιτιών. Τα στοιχεία δεν είναι πάρα πολλά, τουλάχιστον σε σύγκριση με όσα είδαμε έως τώρα ή με αυτά που θα ακολουθήσουν στο κεφάλαιο για τον εσωτερικό και εξωτερικό εξοπλισμό των προϊστορικών νοικοκυριών. Οι δημοσιευμένες πληροφορίες είναι ακόμη λιγότερες από όσες αφορούν σε άλλα μέρη των κτηρίων, ειδικά στο ζήτημα της κατασκευής των στεγών, όπου συχνά οι μαρτυρίες μπορούν να οδηγήσουν μόνο σε υποθετικές «αποκαταστάσεις».

1. Στέγες

Τα κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τη Μακεδονία δεν φαίνεται να έχουν ευνοήσει τις μαρτυρίες για τη στέγαση των οικοδομημάτων, πέραν της διαπίστωσης για τα υλικά κατασκευής τους σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ αρκετές φορές γίνονται υποθέσεις στηριγμένες σε αρχιτεκτονικά λείψανα όπως οι πιθανές βάσεις δοκών στήριξης ή η πασσαλότρυπες για την υποδοχή τους. Η πληρέστερη περιγραφή που ήταν διαθέσιμη στη βιβλιογραφία προέρχεται από τους Σιταγρούς, συγκεκριμένα από την «Καμένη Οικία», και μάλλον θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε αντιπροσωπευτική για τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα.

Γενικά για τους διαδοχικούς οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την *Επανομή*, ο Heurtley¹ διαπίστωσε την ύπαρξη μαλακού στρώματος από ιδιαίτερα σκουρόχρωμο υλικό, αναμεμιγμένο με θραύσματα αποσαθρωμένου ξύλου και κονιάματος, επάνω στα δάπεδα μερικών οικιών που δεν κάηκαν: κατά τον ανασκαφέα το στοιχείο αυτό υπέδειξε ότι οι στέγες θα ήταν αχυροσκεπές με ενίσχυση από καλαμωτή. Εντελώς υποθετικά θα τολμούσαμε να τοποθετήσουμε χρονολογικά το στοιχείο αυτό στις προχωρημένες φάσεις της πρώιμης ΠΕΧ, καθώς από τους έξι διαδοχικούς οικισμούς που ανέσκαψε ο Heurtley φωτιά κατέστρεψε τους δύο ενδιαμέσους, τρίτο και τέταρτο κατά σειρά, τους οποίους ο Ασλάνης συγχρονίζει με τα στρώματα 27^ο έως και 24^ο από τον Καστανά (ύστερο στάδιο φάσης IV Σιταγρών)².

Ορισμένες πληροφορίες από τον *Καστανά*, που προέρχονται από κατάλοιπα της προχωρημένης πρώιμης και μέσης ΠΕΧ, οι πληροφορίες είναι αρκετά αποσπασματικές, ενίοτε υποθετικές: στο Στρώμα 24³ του 1979 (ύστερη πρώιμη ΠΕΧ) βέθηκε τμήμα οικίας για την οροφή της οποίας αναφέρεται ότι δεν υπήρξαν σημαντικές ενδείξεις και υποτέθηκε κατασκευή από ελαφρύ οργανικό υλικό. Ωστόσο αναφέρεται ότι εξωτερικά του δυτικού τοίχου της οικίας υπήρχε πιθανότατα ένα στέγαστρο στηριγμένο σε πασσάλους. Στο Στρώμα 23b⁴ της ίδιας ανασκαφικής περιόδου (μέση ΠΕΧ) εντοπίστηκαν στοιχεία για μεγάλους πασσάλους στο εσωτερικό οικίας, οι οποίοι φαίνεται ότι στήριζαν την οροφή.

¹ Heurtley, PM, 22.

² Aslanis 1985, 235-237, 257, πίν. 116.

³ ό.π., 45-53.

⁴ ό.π., 53-55.

Αναλόγως αποσπασματικές είναι οι πληροφορίες από τη *Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου* και εκτείνονται σε ολόκληρη την Πρώιμη Χαλκοκρατία: στην οικοδομική φάση 2 της Τομής II⁵ δεν στάθηκε δυνατόν να διακριθεί εάν τέσσερις πασσαλότρυπες ανήκαν σε πασσάλους του τοίχου οικίας ή στήριζαν τη στέγη της. Στη οικοδομική φάση 3 της ίδιας τομής, όπου ανάμεσα στα κατάλοιπα οικίας βρέθηκε λίθινος τοίχος, δύο πασσαλότρυπες σε απόσταση 0,30 μ. από τον τελευταίο ίσως στήριζαν την ξυλοκατασκευή της στέγης⁶. Σε άλλη οικία, επίσης εφοδιασμένη με λίθινους τοίχους, η στέγη ήταν και πάλι ξύλινη, φαίνεται δε ότι στηριζόταν σε επτά τουλάχιστον πασσάλους, όπως υπέδειξαν οι αποκαλυφθείσες πασσαλότρυπες. Τα τελευταία αυτά κατάλοιπα προέρχονται από την Τομή Ια και συγκεκριμένα την οικοδομική φάση 1⁷.

Στο βορειότερο δωμάτιο της «Οικίας Θεοχάρη» στα *Σέρβια* εντοπίστηκε εστία που υποτέθηκε ότι «στεγαζόταν ιδιαιτέρως» ή «διέθετε οπαίον», καθώς βρέθηκαν σε άμεση σχέση οπές πασσάλων και κατάλοιπα πηλού στέγης⁸. Φαίνεται ωστόσο ότι όσα έφεραν αποτυπώματα ξύλων ή καλάμιών προέρχονταν γενικότερα από τη στέγη του οικοδομήματος⁹. Η «Οικία Θεοχάρη» χρονολογείται στη φάση ΠΙβ της εγκατάστασης, επομένως στη μέση και ύστερη ΠΕΧ. Για άλλα οικοδομήματα των ελληνικών ανασκαφών του 1961 ο Θεοχάρης αναφέρει την ανεύρεση «οικημάτων εξ ευφάρτων υλών, καλυβών δηλ. ... λείψανα διαλελυμένων λιθοκτίστων τοίχων ... πλείστα τεμάχια πηλού επαλείψεως της στέγης, φέροντα έκτυπα κοιλώματα καλάμων και κλάδων, ενίοτε δε και δοκών στηρίξεως»¹⁰.

Στο *Αρχοντικό* είναι πιθανό ότι μεγάλοι πάσσαλοι στο εσωτερικό των σπιτιών, ενδεχομένως ενισχυμένοι πλευρικά με άλλους, λοξά τοποθετημένους, συγκρατούσαν τη στέγη¹¹.

Στον Χώρο Ι των νεότερων ανασκαφών του *Αρμενοχωρίου*, ο οποίος χρονολογήθηκε στην ΠΕΧ ΙΙΙ της Μακεδονίας, δύο οπές πασσάλων αποδόθηκαν σε στήριξη στέγης κατοικίας¹². Η οροφή στην περίπτωση αυτή αποτελείται από κλαδιά και ξερά χόρτα, δείχνοντας προσήλωση στον κανόνα των ευτελών υλικών που επικράτησαν συνήθως στις μακεδονικές θέσεις της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Ενδεχόμενη εξαίρεση προέρχεται από την *Τορώνη* στη Χαλκιδική, όπου σπάνιο για την εποχή χαρακτηριστικό υπήρξε η ανεύρεση κεραμίδων που πιθανώς ανήκαν στη στέγη κτίσματος¹³.

Αφήσαμε για το τέλος της τρέχουσας ενότητας τους *Σιταγρούς*, όχι μόνο επειδή επαρκή στοιχεία από τη θέση χρονολογούνται στην ύστερη ΠΕΧ, αλλά και διότι η φύση των πληροφοριών είναι τέτοια ώστε να δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη στέγαση των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων της εποχής. Από τις δύο σημαντικότερες οικίες της ΠΕΧ, η λεγόμενη «Μακρά Οικία» δεν έδωσε ιδιαίτερα στοιχεία, καθώς αναφέρεται ότι αποκαλύφθηκαν πασσαλότρυπες, ωστόσο δεν εντοπίστηκε κεντρική σειρά μεγαλύτερων πασσάλων μέσα στους τοίχους, ούτε οπές κεντρικών στηριγμάτων της οροφής διαφορετικές από άλλες πασσαλότρυπες, επομένως ορισμένες μεγάλες κεντρικές οπές ίσως είχαν αυτό το σκοπό¹⁴. Η «Καμένη

⁵ Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 57-58.

⁶ ό.π., 60.

⁷ ό.π., 69.

⁸ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου 1961, 81.

⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου 1992, 236.

¹⁰ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 8, 83-84.

¹¹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 150.

¹² Χρυσοστόμου 1998, 341.

¹³ Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989, 442.

¹⁴ Sitagroi I 1986, 189.

Οικία» όμως έδωσε τις περισσότερες πληροφορίες που παρείχαν τη δυνατότητα αποκατάστασης της στέγης αλλά και «αναπαράστασης» της διαδικασίας κατασκευής της: στο πασσαλόπηκτο αυτό οικοδόμημα η οροφή στηρίχθηκε τόσο στους πλευρικούς όσο και σε κεντρικό πάσσαλο. Αρχικά οι τοίχοι της κατοικίας ισχυροποιήθηκαν εσωτερικά (Πίν. XIV. 1) και εξωτερικά (Πίν. XIV. 2) με ξύλινους πασσάλους διαφορετικής διαμέτρου (3, 10 και 20 εκ.). Οι μεγαλύτεροι προορίζονταν για στήριξη της οροφής. Προστέθηκε στη συνέχεια διατρέχουσα δοκός την οποία επίσης συγκρατούσε μεγάλος κεντρικός πάσσαλος προσδεμένος μαζί της. Πλέγμα μικρότερων πασσάλων, ενδεχομένως με επένδυση λασποκονιάματος, κάλυπτε τον κενό χώρο μεταξύ των κορυφών των ισχυρότερων πλευρικών και της κεντρικής, διατρέχουσας, δοκού. Στα ενδιάμεσα κενά προστέθηκαν μικρότερα καλάμια ή κλαδιά ώστε να ολοκληρωθεί η στέγη¹⁵. Η συνολική κατασκευή της Καμένης Οικίας φαίνεται ότι απαιτήσε εξειδικευμένους τεχνίτες¹⁶, λογικά και η κατασκευή της στέγης της. Το κονίαμα που είχε επιστρωθεί στην οροφή θα ήταν αδιάβροχο, όπως και αυτό σε άλλα τμήματα του οικοδομήματος (βλ. σχετ. την ενότητα για την κατασκευή των τοίχων από πηλό).

Οι παραπάνω πληροφορίες μαρτυρούν ότι οι ενδείξεις για τη στέγηση των οικοδομημάτων στηρίζονται κυρίως στην ανεύρεση κεντρικών οπών πασσάλων που θα στήριζαν την διατρέχουσα δοκό δίρριχτων πιθανότατα, ίσως και τετράρριχτων στεγών, ή σε ελάχιστα κατάλοιπα πηλού που διατηρούν ίχνη καλαμιών ή κλαδιών, χωρίς να είναι βέβαιο ότι δεν ανήκουν σε τοίχους. Οι πάσσαλοι μπορούσαν να βρίσκονται και κοντά στους τοίχους, ή να στηρίζονται από άλλους λοξά τοποθετημένους, όπως στο Αρχοντικό. Σημαντικό ρόλο θα έπαιζαν και οι ευρισκόμενοι στο εσωτερικό των τοίχων μεγαλύτεροι πάσσαλοι, που θα στήριζαν τις παρυφές των στεγών στις μακρές πλευρές των οικοδομημάτων. Γενικά συμπεραίνουμε ότι οι οροφές χαρακτηρίζονταν από κάποια ομοιότητα με τους τοίχους των οικιών, καθώς διέθεταν ξύλινο πλαίσιο ή καλαμωτές, επάλειψη πηλού, ενδεχομένως και αδιάβροχα επιχρίσματα. Αναφέρεται ότι εξωτερικά μιας οικίας στον Καστανά υπήρχε πιθανότατα ένα στέγαστρο στηριγμένο σε πασσάλους. Τη χρήση βαρύτερου υλικού υπέδειξε η έρευνα στην Τορώνη, όπου βρέθηκαν πήλινα κεραμίδια, μεμονωμένο στοιχείο και χωρίς αμφιβολία συνδεδεμένο με λιθόκτιστα ισχυρά οικοδομήματα, παρά με πασσαλόπηκτα οικήματα που δεν θα μπορούσαν παρά να φέρουν ελαφρά υλικά.

2. Δάπεδα

Τα δάπεδα που εντοπίστηκαν σε διάφορες θέσεις της Μακεδονίας και χρονολογήθηκαν στην ΠΕΧ είχαν συχνά ιδιαίτερη σημασία για τον εντοπισμό συγκεκριμένων χώρων, καθώς οι τοίχοι των τελευταίων δεν διατηρούνταν πάντοτε κατά τρόπο ώστε να ανιχνεύονται, έστω κατά προσέγγιση. Ο ρόλος των δαπέδων προς την κατεύθυνση αυτή ενισχυόταν από την ανεύρεση οπών πασσάλων στα όριά τους, που σε αρκετές περιπτώσεις καταδείκνυαν την πορεία των τοίχων, «κλείνοντας» τις διάφορες κατασκευές και υποδεικνύοντας «οικιακά» όρια. Για παράδειγμα, κατά τις ελληνικές ανασκαφές του 1961 στο *Ντικιλί Τας* οι διαδοχικοί οικισμοί

¹⁵ Elster 1997, 24.

¹⁶ ό.π., 25.

καταμετρήθηκαν τόσο με βάση την αποκάλυψη καταλοίπων εστιών, όσο και με με γνώμονα την εμφάνιση αλληπάλλληλων στρώσεων πηλού, που χαρακτηρίστηκαν ως δάπεδα¹⁷.

Τα *χωμάτινα και πήλινα δάπεδα* αποτελούν τον κανόνα, ωστόσο έχουν εντοπισθεί και λιθόστρωτα, ενώ σε λίγες περιπτώσεις έχει υποθεθεί και η εμπλοκή του ξύλου, αν και δεν είναι ξεκάθαρο χαρακτηριστικό της ΠΕΧ. Στο *Μάνδαλο*, όπου τα δάπεδα ήταν φτιαγμένα από πηλό, η υποθεμελίωση ενός φάνηκε ότι συγκροτήθηκε από λεπτά ξύλα πάχους 1,5-2 εκ. Πάντως, αποδόθηκε χρονολογικά η κατασκευή αυτή μάλλον στη νεολιθική φάση του οικισμού, καθώς παράλληλά της εντοπίζονται στη Νεότερη Νεολιθική των Σερβίων όσο και στο Maliq της Αλβανίας¹⁸. Ξύλινα δάπεδα εντοπίστηκαν και στα *Σέρβια*, αποδόθηκαν ωστόσο και αυτά στη Νεολιθική περίοδο και όχι στην Πρώιμη Χαλκοκρατία ΠΕΧ¹⁹.

Απλά δάπεδα προέρχονται από διάφορες θέσεις, ωστόσο οι παρατηρήσεις επίσης από τα *Σέρβια* επισημαίνουν ότι θα πρέπει να γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα σε χωμάτινα και πήλινα. Αναφέρεται εκεί για τις επιφάνειες αυτές ότι βοηθούν στην αναγνώριση κατόψεων ελλείπει τοίχων, ενώ τα περισσότερα καλύπτονταν με στρώμα καταστροφής που περιείχε μικρά ευρήματα και κεραμική. Η διατήρηση των δαπέδων ήταν καλύτερη όταν οι κατασκευές που τα περιείχαν είχαν καιί²⁰. Από τους δύο τύπους δαπέδων που αποδόθηκαν στην ΠΕΧ (από πατημένο χώμα και στρωμένο πηλό) διαπιστώθηκε ότι τα χωμάτινα σκλήρηναν εξαιτίας της χρήσης τους και όχι λόγω ηθελημένης κατασκευής, επομένως πρέπει να αποδοθούν σε κτήρια χαμηλής ποιότητας, εναλλακτικά βοηθητικούς ή προσωρινούς χώρους. Τα πήλινα δάπεδα όμως κατασκευάζονταν από ηθελημένα στρωμένο πηλό (συχνά λευκωπό) και είχαν σκοπό τη δημιουργία επίπεδων και ανθεκτικών επιφανειών, αποτελούσαν δε τον κανόνα στα Σέρβια. Η πήλινη επιφάνεια συχνά ανανεωνόταν. Δεν είμαστε βέβαιοι εάν τη διαφοροποίηση των δύο τύπων για τα Σέρβια είχε την ευκαιρία να διακρίνει και ο Heurtley²¹ ο οποίος αναφέρθηκε σε ακανόνιστα διατηρημένα δάπεδα από πατημένο χώμα, που ήταν διαταραγμένα και δεν έδωσαν ικανοποιητικές ενδείξεις για τις κατόψεις των οικιών. Πάντως εάν τα είχε εντοπίσει θα είχε πιθανότατα τη δυνατότητα να τα διακρίνει, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις παρατηρήσεις του για τον *Άγιο Μάμα*. Στην Τομή N παρατήρησε την παρουσία δαπέδου από πακτωμένη άμμο εκατέρωθεν λίθινου τοίχου, ενώ στην Τομή D δάπεδο πατημένου πηλού, ευρισκόμενο κατά 0,20 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του κατωφλιού μιας οικίας²². Ένα καλό παράδειγμα για την προτεινόμενη αυτή διαφοροποίηση χωμάτινων και πήλινων δαπέδων αποτελεί ο *Καστανάς*, όπου στο Στρώμα 28²³ (πρώιμη ΠΕΧ) των ανασκαφών του 1975 δύο γειτονικές οικίες είχαν ως δάπεδα το ίδιο συμπαγές έδαφος με τον περιβάλλοντα χώρο τους, ενώ στο Στρώμα 24²⁴ (τέλη πρώιμης ΠΕΧ) των ανασκαφών του 1979 στο εσωτερικό οικίας το δάπεδο κατασκευάστηκε από λεπτό στρώμα πηλού και είχε ελαφρά κλίση από Δ προς Α. Θεωρούμε ωστόσο ότι εδώ η διαφοροποίηση ίσως οφείλεται στη μεγάλη χρονολογική διαφορά των κατασκευών και όχι σε κάποια προτίμηση.

¹⁷ Θεοχάρης – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 8, 83.

¹⁸ Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά. 1986, 454-5.

¹⁹ Servia I 2000, 89.

²⁰ ό.π., 86.

²¹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 55.

²² Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 153.

²³ Aslanis, ό.π. υποσημ. 2, 20-21.

²⁴ ό.π., 45-53.

Χωμάτινα και πήλινα δάπεδα έχουν επίσης εντοπισθεί στο *Αρμενοχώριον*, όπου στις ανασκαφές του 1996-1997, αμέσως επάνω από τα νεολιθικά κατάλοιπα και χρονολογούμενο στην ΠΕΧ Ι, πλινθόκτιστο δωμάτιο έφερε δάπεδο από πατημένο πηλό, ενώ στον Χώρο Ι²⁵ της ΠΕΧ ΙΙΙ εντοπίστηκε δάπεδο από πατημένο λευκό πηλό ασβεστώδους σύστασης. Για το τελευταίο μάλιστα σημειώνεται ότι στην ανατολική και βόρεια περιοχή του υπερυψωνόταν κατά 0,20 μ., χωρίς να υποδεικνύεται διαφοροποίηση του χώρου. Απλά δάπεδα βρέθηκαν και στις κατοικίες της *Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου*: στην οικοδομική φάση 6 της τομής Ι αναφέρεται ότι δάπεδο φαιού-καστανού χρώματος²⁶ καλυπτόταν από υπολείμματα πηλών προερχόμενα από πεσμένους τοίχους. Το δάπεδο σπιτιού γνωστού ως «Καμένη Οικία» στην οικοδομική φάση 4 της τομής ΙΙ, αποτελείτο από ωμό, πατημένο πηλό, όπως και αυτό μιας άλλης οικίας στην οικοδομική φάση 2²⁷ της τομής ΙΙΙ. Το τελευταίο είχε φαιοκάστανο χρώμα. Ένα ακόμη δάπεδο στην οικοδομική φάση 3²⁸ της τομής ΙΙΙ συστάθηκε από πηλό καστανέρυθρου χρώματος και συνδυάστηκε από τους ανασκαφείς με πέντε πασσαλότρυπες στο νότιο όριό του, που αποδόθηκαν σε εξωτερικό τοίχο. Τμήματα δαπέδων από πατημένο πηλό αναφέρονται και ως ευρήματα των οικοδομικών φάσεων 4²⁹ και 5³⁰ στην τομή ΙΙΙ, στη δεύτερη περίπτωση φαιοπράσινου χρώματος. Στην οικοδομική φάση 5³¹ της τομής ΙV εντοπίστηκε κτίσμα με θεμέλιο τοίχου από αργολιθοδομή και δάπεδο από πατημένο πηλό. Για τα δάπεδα της *Πεντάπολης* οι πληροφορίες είναι πολύ γενικές: στη φάση ΙΙ (μέση και ύστερη ΠΕΧ) αναφέρονται υπολείμματα, με μέρος ενός από αυτά να έχει σκληρύνει από την επίδραση της φωτιάς από κοντινή εστία³². Για τη φάση Ι (πρώιμη ΠΕΧ) αναφέρεται απλώς ότι εντοπίστηκαν κατάλοιπα δαπέδων.

Υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες τα χωμάτινα δάπεδα ενισχύονταν. Στα *Λειβάδια Αιανής* (Τελική Νεολιθική / Πρώιμη ΠΕΧ) βρέθηκε τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και χαλίκια³³. Για τα περισσότερα δάπεδα από την *Επανομή*³⁴ αναφέρεται ότι ήσαν από πακτωμένο ή καμένο πηλό, συχνά με λεπτή λίθινη υποθεμελίωση.

Ορισμένα δάπεδα είχαν δεχθεί *επιχρίσματα*: αναφέρεται ότι ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΕΧ από το *Μάνδαλο* (πρώιμη και μέση ΠΕΧ) εντοπίστηκαν δάπεδα επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα³⁵. Στους *Σιταγρούς* υπήρχαν κυρίως χωμάτινα δάπεδα (για παράδειγμα στην ανατολική περιοχή της Τομής ΖΕ³⁶ καμένα κατάλοιπα αποδόθηκαν σε διαδοχή δαπέδων από πηλό, με συνολικό πάχος 0,50 περ. μ.), ωστόσο το προστώο της «Καμένης Οικίας» έφερε επιχρισμένο δάπεδο³⁷.

Λιθόστρωτα δάπεδα έχουν εντοπισθεί σε ορισμένες περιπτώσεις, τίθεται ωστόσο πάντοτε το ερώτημα εάν αποτελούσαν επιφάνειες στο εσωτερικό των κατοικιών ή εξωτερικούς χώρους. Για την πιθανότητα να στρώνονταν με λίθο

²⁵ Χρυσοστόμου 1998, 341.

²⁶ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 5, 46.

²⁷ ό.π., 88.

²⁸ ό.π., 91.

²⁹ ό.π., 93.

³⁰ ό.π., 96.

³¹ ό.π., 128.

³² Γραμμένος 1981, 95.

³³ Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

³⁴ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 22.

³⁵ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 11.

³⁶ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 14, 210.

³⁷ Elster, ό.π. υποσημ. 15, 29-30.

εξωτερικοί χώροι εργασίας προσφέρουν σημαντικές ενδείξεις τα **Σέρβια**, όπου λιθόστρωτες αυλές των φάσεων 9 και 10 διαφοροποιούν σαφώς από τα χωμάτινα ή πήλινα δάπεδα των εσωτερικών χώρων, ορίζοντας συχνά τα όρια των σπιτιών. Λιθόστρωτα δάπεδα στα Σέρβια εντόπισε και ο Heurtley³⁸, σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Ενισχύεται η πιθανότητα τα λιθόστρωτα δάπεδα να αποτελούσαν εξωτερικές επιφάνειες και από τα ευρήματα των ανασκαφών της **Τούμπας Αγγιάλου Β (μέση ΠΕΧ)**, όπου τα δάπεδα που εντοπίστηκαν αποτελούνταν συνήθως από πακτωμένο χώμα ή κιτρινωπό πηλό, ενώ δύο λιθόστρωτα ανήκαν πιθανότατα σε εξωτερικούς χώρους³⁹. Τα σχέδια των ανασκαφών από τον **Μολυβόπυργο** δείχνουν ότι στον αρχαιότερο οικισμό υπήρχε λιθόστρωτο δάπεδο, ενώ αναφέρεται ότι και στην υστερότερη χρονολογικά εγκατάσταση στη θέση βρέθηκαν δύο λιθόστρωτα δάπεδα σε διαφορετικό βάθος (το ένα κατά 0,20 μ. ψηλότερα από το άλλο)⁴⁰, διαφοροποίηση που υπέδειξε ανακατασκευή στη διάρκεια ζωής του δεύτερου οικισμού⁴¹. Στην Τομή Ν του **Αγιου Μάμα**, σε βάθος που αντιστοιχεί με τα τέλη της Νεολιθικής εποχής και τις αρχές της ΠΕΧ, ο Heurtley εντόπισε λίθινο τοίχο⁴² η μία μακρά πλευρά του οποίου φαίνεται ότι είχε αναλημματικό χαρακτήρα. Στο βόρειο άκρο του τοίχου βρέθηκε δάπεδο, μερικώς διαμορφωμένο στο φυσικό έδαφος και μερικώς σε επίχωση επάνω από τα κατάλοιπα πρωιμότερων οικισμών. Παράλληλα σε εκείνο αποκαλύφθηκε, σε επαφή με την άλλη μακρά πλευρά του τοίχου, λίθινο πλακόστρωτο με πλάτος 0,80 μ. Μπορούμε και εδώ να υποθέσουμε έναν εσωτερικό με χωμάτινη και έναν εξωτερικό με λιθόστρωτη επιφάνεια χώρο;

³⁸ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 55.

³⁹ Παππά κ.ά 2000, 140.

⁴⁰ Heurtley, ό.π. υποσημ. 1, 14-15. Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 22, 173.

⁴¹ Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π., 160.

⁴² ό.π., 153.

Γ.4. Ο Εξοπλισμός του Προϊστορικού Νοικοκυριού Η Λειτουργία των Χώρων

Μετά την εξέταση των τύπων οικοδομημάτων της Μακεδονικής Πρώιμης Χαλκοκρατίας, με κύριους άξονες τη διασπορά και τις τεχνικές κατασκευής τους, θα συγκεντρώσουμε τις μαρτυρίες για τις σταθερές κατασκευές που αποτελούσαν τον εξοπλισμό των κατοικιών και εξυπηρετούσαν βασικές καθημερινές ανάγκες, όπως η αποθήκευση, προετοιμασία και παρασκευή της τροφής, η ανάπαυση, ενδεχομένως και κάποιες καθημερινές εργασίες στον χώρο των προϊστορικών νοικοκυριών.

Διαπιστώσαμε ότι το υλικό μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις ομάδες, η πρώτη από τις οποίες συμπεριλαμβάνει τους κλιβάνους και τις εστίες, η δεύτερη ορισμένα στοιχεία «επίπλωσης» και βοηθητικές κατασκευές, ενώ η τρίτη τους λάκκους με πιθανό αποθηκευτικό αλλά και απορριμματικό χαρακτήρα. Με την εξέταση των κατασκευών αυτών συμπληρώνονται οι μαρτυρίες για την οικιστική της περιόδου. Απομένουν στη συνέχεια λίγες παρατηρήσεις για τη λειτουργία των χώρων ώστε να ολοκληρωθεί αυτή η εργασία. Θεωρήσαμε ότι η τελευταία αυτή ενότητα πρέπει να ενσωματωθεί στο τρέχον κεφάλαιο, καθώς η λειτουργία των χώρων εξαρτάται άμεσα από τις κατασκευές που συζητούνται εδώ, στις ενότητες 1-3. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί συχνά ο συνδυασμός τους στα ίδια δωμάτια, όπως θα φανεί από συγκεκριμένα παραδείγματα που θα συζητηθούν στην ενότητα 4.

1. Κλίβανοι και Εστίες

Τη συχνότερη κατηγορία οικιακού εξοπλισμού, εντοπισμένου στο εσωτερικό συνήθως, αλλά και εξωτερικά των σπιτιών, αποτελούν οι κλίβανοι και οι εστίες, κατασκευές η διάκριση ανάμεσα στις οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να μην είναι δυνατή, λόγω των ομοιοτήτων που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα διατηρημένα τμήματά τους. Αναφορά στο πρόβλημα αυτό της ορθής αναγνώρισης και απόδοσης έκανε, μεταξύ άλλων, ο Σεφεριάδης¹, με αφορμή τα ευρήματα από το Ντικιλί Τας, ο οποίος χρησιμοποίησε ως κριτήριο ταξινόμησης τον βαθμό πολυπλοκότητας στην κατασκευή, ενώ σημείωσε ότι υφίσταται γενική τάση ή ευκολία συχνότερης αναγνώρισης των εστιών αντί των κλιβάνων.

Ο προβληματισμός που υπήρξε από τους ανασκαφείς του Αρχοντικού σχετικά με την απόδοση του τύπου IV των πηλοκατασκευών² της θέσης, αποτελεί μία ακόμη, ενδεικτική για το συγκεκριμένο πρόβλημα, αναφορά: συμπεριλαμβάνονται στον τύπο «κυκλικές ή ελλειψοειδείς, μικρού μεγέθους πηλοκατασκευές» κατασκευασμένες από πηλόχωμα ή πιο καθαρό πηλό, που χαρακτηρίστηκαν ως εστίες λόγω ιχνών καύσης, ωστόσο δεν αποκλείστηκε για ορισμένες πιθανή αποθηκευτική χρήση (στο εσωτερικό μιας, εξάλλου, βρέθηκε αγγείο). Σε άλλες περιπτώσεις βρίσκουμε αναφορές σε εστίες ή κλιβάνους, πιθανές εστίες, ή πιθανούς κλιβάνους, εκφράσεις που χαρακτηρίζουν την αβεβαιότητα των αποδόσεων. Ίσως η συνοπτική περιγραφή από τους ανασκαφείς των Σερβίων να αποτελεί κάποια λύση στο πρόβλημα, δεδομένου ότι τέτοιες θερμικές

¹ Séfériadès 1983, 657.

² Για την τυπολογία των πηλοκατασκευών του Αρχοντικού δεξ κυρίως Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 2000, 421-433.

κατασκευές θα απαιτούσαν παρόμοια υποδομή για την καλύτερη λειτουργία τους: «κλίβανος θεωρήθηκε η κατασκευή με στέγη και είσοδο, ενώ εστία η αστέγαστη κατασκευή, που συμπεριλαμβάνει πηλό και χαλίκια, έχει δε μαυρίσει από στάχτη και κάρβουνα, ενώ μερικές φορές περιβάλλεται με δακτύλιο πηλού που έχει ψηθεί»³. Υπό την προϋπόθεση, βέβαια, του εντοπισμού των καταλοίπων της στέγασης στην πρώτη περίπτωση.

Κλίβανοι

Δύο κύρια ζητήματα συνδέονται με τη μελέτη των κλιβάνων, το ένα σχετικό με τη μορφή και κατασκευή τους, ενώ το άλλο με τη λειτουργία τους. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η χρήση τους δεν ήταν μόνο τροφοπαρασκευαστική, καθώς σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις έχουν εντοπισθεί κεραμικοί κλίβανοι. Όσο για τη μορφή τους, είναι χρήσιμη η σύνοψη στην τελική δημοσίευση του Ντικιλί Τας, όπου αναφέρεται ότι «επιβεβαιώνεται η επιβίωση ελλειψοειδών κλιβάνων, χωρίς ωστόσο η κάτοψή τους να είναι απολύτως επιβεβαιωμένη. Οι ορθογώνιοι κλίβανοι είναι αμφίβολοι. Νέο δημιούργημα αποτελούν οι κυκλικοί κλίβανοι, που διαφοροποιούνται από τους πεταλόσχημους οι οποίοι κυριαρχούν την ίδια εποχή στον Άγιο Μάμα, τους Σιταγρούς και το Ezero»⁴.

Στο *Ντικιλί Τας* οι κλίβανοι αναγνωρίζονταν συνήθως από την πλάκα της βάσης, που συχνά δεν σωζόταν ακέραια, ή είχε τη μορφή θραύσματος. Τα κατάλοιπα ανήκαν σε κυκλικές και ελλειψοειδείς πλάκες, ενίοτε όμως προέρχονταν από τη θόλο των κλιβάνων. Οι βάσεις μπορούσαν να δέχονται ανακατασκευές, όπως φάνηκε από μία περίπτωση κυκλικής, η οποία είχε υποστεί αρκετές (τετρ. T 24 / επιπ. 4, εδώ Πίν. V – αριθμημένο ως E). Τον τρόπο κατασκευής τους έδειξαν διάφορα θραύσματα, όπως ένα ακαθόριστου σχήματος, αποτελούμενο από χαλίκια και επίστρωση χρώματος (τετρ. S 24 / επιπ. 4), ή ένα άλλο, προερχόμενο από ελλειψοειδή πλάκα, που ήταν θεμελιωμένη επάνω σε στρώμα από όστρακα αγγείων τοποθετημένα σε επίπεδη διάταξη (τετρ. R 25 / επιπ. 3). Η τελευταία αυτή περίπτωση θεωρήθηκε εξαίρεση, καθώς γενικά οι κλίβανοι στη θέση έφεραν υπερυψωμένο θεμέλιο απλής μορφής, κατασκευασμένο από χαλίκια. Επάνω στο θεμέλιο υπήρχε πλάκα από χόμα που είχε σκληρύνει από τη φωτιά. Οι ανακατασκευές γίνονταν επάνω στα κατάλοιπα των παλαιότερων πλακών⁵. Αυτό φάνηκε τουλάχιστον από έναν κλίβανο (τετρ. R 25 / επιπ. 2, εδώ Πίν. VI – αριθμημένος ως B), με θεμέλιο κυκλικής μορφής διαμ. 1,10 περ. μ. φτιαγμένο από μεγάλους λίθους και θραύσματα αγγείων, ο οποίος έφερε τρεις διαδοχικές πλάκες. Η πρώτη και δεύτερη χωρίζονταν με στρώμα από πυκνή λευκή στάχτη πάχους 3 εκατοστών και από στρώμα γκρίζου χρώματος που περιείχε χαλίκια.

Όσο για τη θέση των κλιβάνων, θεωρήθηκε πολύ πιθανό αν και υποθετικό ότι θα βρίσκονταν μέσα στα σπίτια⁶. Πάντως δεν στάθηκε δυνατή η απόδοσή τους σε κοινές ή διαφορετικές εγκαταστάσεις, καθώς δεν βρέθηκαν διαχωριστικοί τοίχοι⁷.

Καθώς ήδη αναφέρθηκαν οι Σιταγροί και ο Άγιος Μάμας ως αντιπροσωπευτικές θέσεις για τη μορφή των κλιβάνων της πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία, ας δούμε τα ευρήματα από τις δύο θέσεις, που δίνουν πληροφορίες και για τη λειτουργία των κατασκευών αυτών.

³ Servia I 2000, 92.

⁴ Dikili Tash I 1992, 51.

⁵ ό.π.

⁶ ό.π., 52.

⁷ ό.π., 49.

Για τους *Σιταγρούς* η «Καμένη Οικία» είναι για μία ακόμη φορά πολύτιμη, καθώς το περιεχόμενό της ρίχνει φως σε αρκετά ερωτήματα σχετικά με την οικιστική της ΠΕΧ. Στην *κουζίνα* του οικοδομήματος, ανάμεσα σε αγγεία και σκεύη, βρέθηκαν δύο κλίβανοι⁸, προοριζόμενοι για τροφοπαρασκευαστικές εργασίες. Ο μεγαλύτερος είχε τη μορφή εξέδρας διαμ. 1 μ., υπερυψωμένης κατά 0,30 μ. από το δάπεδο του χώρου. Χαρακτηρίστηκε φούρνος ψωμιού. Η βάση-εξέδρα είχε κατασκευαστεί από μικρούς και μεγάλους λίθους, που συνδέονταν με λασποκονίαμα. Η επιφάνεια χρήσης συνίστατο από πηλό αναμεμειγμένο με άχυρα και κάλυψη από επίστρωση πηλοκονιάματος. Παχύ κονίαμα θα είχε χρησιμοποιηθεί και στη θόλο, ο σκελετός της οποίας θα διαμορφωνόταν από από κλαδιά. Για τον τύπο του κλιβάνου έχει σημασία η παρατήρηση ότι συσχετίστηκε μορφολογικά με έναν άλλον από τη φάση III στη θέση, επομένως η προέλευσή του από την Τελική Νεολιθική είναι πιθανή. Ο μικρότερος κλίβανος, που θεωρήθηκε φούρνος για κρέας, ήταν πεταλόσχημος, ανοιχτός εμπρός, χωρίς οροφή, με σπή διαμέτρου 0,10 μ. στη δεξιά πλευρά. Το δάπεδό του είχε διάμετρο μικρότερη των 0,30 μ. Παρουσίαζε κλίση προς το άνοιγμα και επεκτεινόταν κατά 0,20 μ. έξω από αυτό. Αποκτά ενδιαφέρον η παρουσία του πεταλόσχημου αυτού κλιβάνου, ο οποίος αντιμετωπίζεται ασφαλώς ως ξεχωριστή κατηγορία, και όχι ως πιθανή παραλλαγή του κυκλικού ή ελλειψοειδούς τύπου.

Από τον *Άγιο Μάμα* προέρχεται η περίπτωση ενός κεραμικού κλιβάνου, πολύ χρήσιμη για τη συμπλήρωση του μικρού καταλόγου των λειτουργιών που επιτελούσαν οι κατασκευές αυτές. Χρονολογήθηκε αργά στην ύστερη ΠΕΧ (ή πρώιμη ΜΕΧ). Το δάπεδό του ήταν κυκλικό, με διάμετρο 1,2 μ., λίγο χαμηλότερο στο κέντρο από όσο στην περιφέρεια. Τόσο αυτό όσο τα τοιχώματα του κλιβάνου, που διατηρήθηκαν σε ύψος 0,20 μ. επάνω από τη βάση, σχηματίζονταν από χονδροειδή ερυθρό πηλό, επενδυμένο με λεπτό στρώμα λεπτού λευκού υλικού, πιθανώς κατάλληλα προετοιμασμένου πηλού. Πιθανότατα η οροφή του κλιβάνου ήταν θολωτή και προσέγγιζε το ύψος των 0,90 μ. Στα βορειοδυτικά είχε κατασκευαστεί θάλαμος καύσης, στον οποίο οδηγούσε άνοιγμα εύρους 0,42 μ., τα άκρα του οποίου όριζαν δύο λίθοι βυθισμένοι στα πήλινα τοιχώματα. Διασώθηκαν υπολείμματα δύο πλευρικών τοιχωμάτων του θαλάμου, σε απόσταση 0,90 μ. μεταξύ τους, και το πήλινο δάπεδό του, που διαδεχόταν με κλίση προς τα κάτω το δάπεδο του κλιβάνου. Ορισμένα πήλινα θραύσματα πιθανώς ανάκαν σε σωλήνα που οδηγούσε σε καπνοδόχο⁹. Μας προβληματίσε αρκετά η ύπαρξη του θαλάμου καύσης στο εσωτερικό του κλιβάνου, καθώς δεν είχαμε υπόψη μας κάποιο σχετικό παράδειγμα. Μία όμως θολωτή κατασκευή με μορφή τζακιού (Πίν. LXXXVI. 2) από ένα χωριό κοντά στον Κομμό της Κρήτης¹⁰, που λειτουργούσε τουλάχιστον έως το 1990, νομίζουμε ότι αποτελεί πιθανώς ένα διαφωτιστικό εθνογραφικό παράλληλο για τον κλίβανο του Αγίου Μάμα, διαφορετικής ωστόσο χρήσης. Στο εσωτερικό της υπήρχε μικρότερος θάλαμος καύσης, ένας φούρνος για ψωμί προφανώς, και δίπλα του εστία σχήματος Π, επάνω στην οποία τοποθετούνταν μαγειρικά αγγεία.

Κλίβανος βρέθηκε και σε μία ακόμη από τις παλαιές ανασκαφές του Heurtley, στο *Αρμενοχώριον*, όπου συσχετίστηκε με τον οικισμό της ύστερης ΠΕΧ. Αναφέρονται κατάλοιπα μεγάλου κλιβάνου¹¹ ισχυροποιημένου με λευκωπό κονίαμα, θυμίζοντάς μας το κονίαμα που είχε χρησιμοποιηθεί και στον Άγιο Μάμα. Δύο μαγειρικά αγγεία στο εσωτερικό του κλιβάνου μαρτυρούν τη χρήση του.

⁸ Elster 1997, 26.

⁹ Heurtley – Raleigh-Radford, 1927-1928, 154. Heurtley, PM, 5-7.

¹⁰ Shaw 1990, 251, 253 εικ. 17.

¹¹ Heurtley, ό.π. υποσημ. 9, 59.

Οι νεότερες ανασκαφές στη Μακεδονία έχουν φέρει στο φως κλιβάνους στο Αρχοντικό, το Πολύχρονο και τα γειτονικά του Θεοδωρικά, στη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, ενδεχομένως και στη Σίβηρη.

Οι κλιβανοί του *Αρχοντικού* (Τύπος Ι πηλοκατασκευών) (Πίν. LXXX. 1, LXXXI. 2, LXXXII. 1) έχουν μελετηθεί εργαστηριακά, με αποτέλεσμα να παρέχουν πληροφορίες αρκετά εξειδικευμένες, που δεν είναι συχνά διαθέσιμες από άλλες θέσεις. Επρόκειτο για πεταλόσχημες θολωτές κατασκευές με στόμιο στη μία στενή πλευρά. Η χρήση τους θεωρήθηκε τροφοπαρασκευαστική, με κύρια δραστηριότητα το μαγείρεμα του φαγητού¹². Κάθε οικία διέθετε φούρνο, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις περισσότερους του ενός ή των δύο¹³, ενδεχομένως για την εξυπηρέτηση διαφορετικών νοικοκυριών ή για τον επιμερισμό της τροφοπαρασκευαστικής διαδικασίας (μαγείρεμα, αποξήρανση καρπών, κ.ά.).

Τα τοιχώματά τους αποτελούνταν από πηλό καλής ποιότητας, που είχε δεχτεί προσεκτική λείανση. Οι διαστάσεις τεσσάρων βέβαιων παραδειγμάτων ήταν 0,60 x 0,65 περ. μ., με πάχος τοιχωμάτων 0,05-0,10 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος τοιχωμάτων 0,23 μ. Το στόμιό τους είχε εύρος 0,30 μ. Οι τρεις από τους τέσσερις συνοδεύονταν από συμφυή πλατφόρμα μπροστά στο στόμιό τους. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους τα εσωτερικά τοιχώματα προσέγγιζαν θερμοκρασίες 500-600° C¹⁴, που διατηρούνταν στο επίπεδο αυτό επί 30 λεπτά, όσο δηλαδή χρειαζόταν για να θερμανθεί ο φούρνος. Στη συνέχεια η θερμοκρασία των τοιχωμάτων μειωνόταν στους 400° C, εξασφαλίζοντας 200° C στο εσωτερικό, κατάλληλη για το ψήσιμο του φαγητού, και παρέμενε σε αυτά τα επίπεδα έως την ολοκλήρωση της διεργασίας.

Υπήρξαν και άλλες σχετιζόμενες με τους κλιβάνους πηλοκατασκευές, έξι από τις οποίες δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί εάν διέθεταν κάθετα ή θολωτά τοιχώματα, όπως εκείνοι. Ένας φούρνος είχε δεχτεί ανακατασκευή, με διαφορετικό όμως προσανατολισμό. Μία πεταλόσχημη κατασκευή από λειασμένο πηλό, είχε στόμιο εμπρός, επάνω όμως ήταν ανοιχτή και παρουσίαζε κάθετα τοιχώματα. Υποτέθηκε ότι θα μπορούσε να στεγάζεται με διαφορετικό τρόπο, ίσως με ένα αγγείο. Πάντως δεν έφερε ίχνη καύσης, ενδεχομένως επειδή δεν εξυπηρετούσε την ίδια λειτουργία με τους κλιβάνους.

Στο *Πολύχρονο* ένας ακόμη κεραμικός κλιβανός¹⁵ (Πίν. XXXI. 2) είχε τη μορφή λάκκου με κανονικό κυλινδρικό σχήμα, διαμέτρου 1,60-1,70 μ. και βάθος μεγαλύτερο των 1,60 μ. Τα τοιχώματά του έφεραν επένδυση πηλού με προσμείξεις, πάχους 0,10-0,15 μ., καλύτερα εφαρμοσμένη στα πρώτα κατά 0,80 μ. περ., αλλά πιο πρόχειρα στη συνέχεια. Στα τελευταία 0,20-0,30 μ. δεν σημειώθηκαν ίχνη της. Περιφερειακά του λάκκου υπήρχε δακτύλιος καμένου χώματος, πάχους 0,10-0,20 μ., αποτέλεσμα εντονότατης καύσης. Υπολείμματα παλαιότερου τοίχου από αργολιθοδομή αποτελούσαν το δάπεδο της κατασκευής, που ήταν εφοδιασμένη με στόμιο προς βορράν, το οποίο διαμόρφωναν τα τοιχώματά της, στρεφόμενα προς τα έξω, γύρω από άνοιγμα πλάτους 0,50 μ., υπερυψωμένο του δαπέδου κατά 0,40 μ. Στην είσοδο βρέθηκαν στρωμένα όστρακα. Ο κλιβανός θεωρήθηκε κεραμικός και συσχετίστηκε με τους παλαιότερους γνωστούς από την Εποχή του Χαλκού¹⁶. Η απουσία εσχάρας υπέδειξε ότι η καύσιμη ύλη τοποθετείτο στον ίδιο χώρο με τα

¹² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 153.

¹³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2000, 81.

¹⁴ Μανιάτης – Φακορέλης 1998, 321.

¹⁵ Παππά 1990β, 389-391. Alram-Stern 2004, 816.

¹⁶ Εκτός από τον κλιβανο στον Άγιο Μάμα, έχει δεχτεί ανάλογη ερμηνεία ένας αποθήτης κεραμικής, που βρέθηκε κοντά σε κλιβάνους των Ιστορικών χρόνων στη Σίνδο, βλ. Ανδρέου 1996-1997, 51-84 και Alram-Stern, ό.π. 807.

αγγεία. Προφανώς ένα άνοιγμα στην κατασκευασμένη με πρόχειρα υλικά οροφή θα εξυπηρετούσε τον εξαερισμό, πιθανώς και την τροφοδότηση της πυράς.

Ένας ακόμη κεραμικός κλίβανος βρέθηκε και στα γειτονικά **Θεοδωρέικα**, επίσης κυλινδρικός και κατασκευασμένος από πηλό. Παρά τη δυσκολία να χρονολογηθεί θεωρήθηκε κοντινός χρονολογικά προς τη συνολική εγκατάσταση, σύμφωνα με τις κατασκευαστικές του λεπτομέρειες¹⁷.

Οι φούρνοι της **Μεσημεριανής Τούμπας** ανήκαν στον κυκλικό ή πεταλόσχημο τύπο, με δύο τουλάχιστον από αυτούς να φέρουν λίθινο θεμέλιο αντί πήλινου. Πιθανός φούρνος, αν όχι εστία, στην Οικοδομική φάση 2 της Τομής II, διέθετε δάπεδο από ψημένο πηλό, μάλλον κυκλικής κάτοψης και διαστάσεων 0,40 x 0,40 μ. Έφερε υπόστρωμα μεγάλων οστράκων για μόνωση και ισχυροποίηση, ενώ συνδυαζόταν με λάκκο διαμέτρου 1 μ. και βάθους 0,90 για την απόθεση της στάχτης. Ως συνήθως, η επιφάνεια χρήσης υπερέβαινε το δάπεδο του γύρω χώρου κατά 0,25-0,30 μ. Διαπιστώθηκαν τέσσερις ανακατασκευές, σε κάθε μία από τις οποίες στρώνονταν αρχικά τα όστρακα, που δέχονταν στη συνέχεια επάλειψη πηλού¹⁸. Με φούρνο, ανάμεσα σε άλλα, είχε εφοδιαστεί και η «Καμένη Οικία» στη θέση (Τομή II – Οικοδομική φάση 4), τα τοιχώματα του οποίου διατηρήθηκαν σε ύψος των 0,30 μ. Ανήκει στον πεταλόσχημο τύπο, και ενώ η δομή του ήταν από πηλό, κάθετα τοποθετημένες πλάκες τον υποστήριζαν σε ορισμένα σημεία. Υποτέθηκε θολωτή στέγαση¹⁹. Άλλος φούρνος βρέθηκε στην οικοδομική φάση 3²⁰ της Τομής IIa, και αυτός πεταλόσχημος, αλλά με τρομπετόσχημο στόμιο. Είχε πήλινα τοιχώματα πάχους 6 περ. εκατοστών, τα οποία ενισχύονταν εξωτερικά με νευρώσεις από τον ίδιο πηλό. Η υποδομή του ήταν λίθινη. Στο στόμιο υπήρχε λίθινη πλάκα, αλλά δεν διευκρινίζεται αν έφραζε το στόμιο ή χρησιμοποιήθηκε ως οριζόντια επιφάνεια. Στην Οικοδομική φάση 5 της Τομής III²¹ φούρνος κυκλικής κάτοψης, είχε μάλλον θολωτή στέγαση και δάπεδο από λίθους, αντί πηλό.

Τέλος, στη **Σίβηρη**, τα κατάλοιπα ενός φούρνου ή εστίας υποδείχθηκαν από συγκέντρωση λίθων μέσα σε έντονο τεφρό χρώμα και ακανόνιστη λιθορριπή που περιβαλλόταν από ερυθρό πηλόχωμα²².

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι οι κλίβανοι με προορισμό την ολοκλήρωση της τροφοπαρασκευαστικής διαδικασίας ανήκαν σε τρεις κύριους τύπους, τον κυκλικό, τον ελλειψοειδή και τον πεταλόσχημο. Προφανώς οι κυκλικοί και πεταλόσχημοι υπερείχαν αριθμητικά, ενώ οι ελλειψοειδείς αποτέλεσαν νεολιθική επιβίωση, όπως παρατηρήθηκε στο Ντικίλι Τας. Οι πεταλόσχημοι έφεραν στόμιο στη μία στενή πλευρά, ενίοτε τρομπετόσχημο. Όλοι οι τύποι παρουσίαζαν κατασκευαστικές ομοιότητες, καθώς η υποδομή τους ενσωμάτωνε χαλίκια ή λίθους, ορισμένες φορές μεγάλα θραύσματα αγγείων, σε μερικές δε περιπτώσεις συνδυάζονταν τα δύο υλικά στο ίδιο θεμέλιο. Η λίθινη υποδομή ήταν ωστόσο η συνηθέστερη. Επάνω από το θεμέλιο ακολουθούσε πλάκα καμένου χρώματος ή πηλού. Τα τοιχώματά τους ήταν πήλινα, όπως και η θόλος, αν και στους Σιταγρούς η οροφή ενός κλιβάνου είχε δομή από κλαδιά. Πάντως, τόσο η πλάκα της βάσης όσο και τα τοιχώματα και η οροφή της θόλου μπορούσαν να δέχονται παχύ κονίαμα ισχυροποίησής τους.

¹⁷ Παππά 1990α, 318.

¹⁸ Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 57-58.

¹⁹ ό.π., 62.

²⁰ ό.π., 75.

²¹ ό.π., 96.

²² Τσιγαρίδα κ.ά. 2002, 387. Αυγέρος κ.ά. 2003, 360.

Η διάμετρος των κλιβάνων ξεκινούσε από τα 0,30 μ. και έφτανε έως και επάνω από το 1 μ., ενώ συνήθως το θεμέλιό τους είχε ύψος 0,25-0,30 μ., με αποτέλεσμα να υπερέχει αρκετά του εδάφους. Το πάχος των τοιχωμάτων τους κυμαινόταν μεταξύ 0,05 και 0,10 μ.

Η ταυτόχρονη παρουσία κλιβάνων ακόμα και διαφορετικής μορφής και μεγέθους στους ίδιους χώρους υπέδειξε καταμερισμό της τροφοπαρασκευαστικής διαδικασίας ή εξυπηρέτηση διαφορετικών νοικοκυριών.

Για τους κεραμικούς κλιβάνους, αν η περίπτωση του Άγιου Μάμα αποτελούσε συνηθισμένη μορφή, δεν διαπιστώνουμε σημαντικές αλλαγές διαστάσεων, καθώς η διάμετρος των 1,20 μ. και η υπερύψωση των 0,20 από το δάπεδο θυμίζει τους φούρνους παρασκευής τροφής. Κατασκευαστικά, τα πήλινα τοιχώματα και η θόλος (που θα έφτανε στο ύψος των 0,90 περ. μ.) θυμίζουν επίσης τους φούρνους. Διαφορετικό όμως στοιχείο αποτελεί ο ξεχωριστός θάλαμος καύσης στο εσωτερικό της θολωτής κατασκευής. Άλλης ωστόσο μορφής κεραμικοί κλιβανοί ήταν αυτοί στο Πολύχρονο και τα Θεοδωρέικα, οι οποίοι είχαν τη μορφή λάκκου, με εκείνον στην πρώτη από τις δύο θέσεις κανονικού κυλινδρικού σχήματος, διαμέτρου 1,60-1,70 μ. και βάθους μεγαλύτερου των 1,60 μ. Τα τοιχώματα των δύο κατασκευών ήταν πήλινα. Αν κρίνουμε από τον πρώτο, αγγεία και καύσιμη ύλη έμπαιναν στον ίδιο χώρο, χωρίς την παρεμβολή θαλάμου καύσης ή εσχάρας.

Εστίες

Οι κλιβανοί της πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία είχαν συνήθως βάση από πηλό ή λίθο, στην πρώτη μάλιστα περίπτωση ισχυροποιούμενο συχνά με θραύσματα αγγείων. Από τον κανόνα αυτόν δεν φαίνεται να ξεφεύγουν οι εστίες, καθώς η υποδομή τους επιστρατεύει τα ίδια υλικά, ένας από τους λόγους της συχνής αδυναμίας να διακριθούν από τους κλιβάνους. Όπως θα φανεί στη συνέχεια οι κυκλικές και πεταλόσχημες αποτελούν επίσης τον κανόνα, ωστόσο εντύπωση μας προκάλεσε ένας ιδιόμορφος τύπος από τους Σιταγρούς, ο οποίος θα περιγραφεί στη συνέχεια.

Η μόνη τυπολογική ταξινόμηση που έχουμε υπόψη μας προέρχεται από το *Ντικιλί Τας*, μία θέση που όπως είδαμε είναι αντιπροσωπευτική και για τους κλιβάνους. Οι τύποι που καθορίστηκαν²³ ήταν δύο, με ισάριθμες υποδιαίρεσεις, αν και ο πρώτος δεν περιγράφει κάποια κατασκευή (εκτός εάν υπονοούνται εκεί οι ανοιχτές εστίες, που χρησιμοποιήσαν τα δάπεδα ώστε να λειτουργήσουν), ενώ ο τρίτος και τέταρτος διαφοροποιούνται κυρίως στο υλικό της υποδομής τους. Ο τρίτος (τύπος 2α) είναι μάλλον εύκολο να αντιμετωπισθεί ως πλάκα κλιβάνου, αν δεν ήταν τέτοια εξαρχής. Το σημειώνουμε αυτό, διότι όλα τα παραδείγματα από τις γαλλικές ανασκαφές ήταν λίθινα, αν και με μορφολογικές διαφορές (ήταν περίπου κυκλικές, ή ορθογώνιες), επομένως ο τύπος 2α ίσως έχει να κάνει με επαναχρησιμοποίηση πλάκας κλιβάνου ή με ακαθόριστη περίπτωση. Η ακριβής θέση των εστιών δεν στάθηκε δυνατόν να αναγνωρισθεί και θεωρήθηκε πιθανό ότι άλλες ήταν τοποθετημένες στο εσωτερικό ενώ άλλες στο εξωτερικό των εγκαταστάσεων²⁴:

Τύπος 1α: Κατάλοιπα του περιεχομένου των εστιών: στρώση τέφρας πάχους 5 εκ. χωρίς μορφή, περιείχε όστρακα, καμένα οστά, ακόμα και ανθρώπινα δόντια.

²³ Séfériadès, ό.π. υποσημ. 1.

²⁴ Dikiki Tash, ό.π. υποσημ. 4, 51.

Τύπος 1b: Εστίες σκαμμένες στο έδαφος: λεκάνη μικρού βάθους ορίζεται από ταινία αργιλώδους χρώματος υποκίτρινου. Ο πυθμένας κατασκευάστηκε από στρώση αργιλοχώματος ερυθρωπού, που περιείχε πολυάριθμα χαλίκια και όστρακα.

Τύπος 2a: Εστία σε απλή πλάκα ή υπόβαθρο κλιβάνου. Η πλάκα από άργιλο ψημένο είναι σχεδόν κυκλική, κατ' εξαίρεση τραπεζιόσχημη. Μάλλον δέχεται ανακατασκευές. Σε μια περίπτωση βρισκόταν επάνω σε στρώση οστράκων τοποθετημένων με επίπεδο τρόπο επάνω σε βάση από επίσης επίπεδες πέτρες.

Τύπος 2b: Τύπος Σαρακατσάνων: λίθινη πλάκα και τοιχώματα. Η πλάκα που τοποθετείται επάνω σε στρώση χαλικιών ή μικρών λίθων ορίζεται εν μέρει από μεγάλες πέτρες.

Η περιγραφή που δόθηκε για ορισμένες από τις εστίες των γαλλικών ανασκαφών ήταν η εξής: Εστία τετρ. S 24 / επιπ. 5 (Πίν. V – αριθμημένη ως A): χονδροειδώς κυκλική, αποτελούμενη πιθανώς από λίθινο περιχέλωμα. Εστία τετρ. R 25 / επιπ. 5 (Πίν. V – αριθμημένη ως B): συστάθηκε από θραύσματα αγγείων και ερυθρωπό χώμα, σκάφτηκε δε στο έδαφος και οριζόταν από ταινία κίτρινου χρώματος (τύπος Σεφεριάδη 1β). Τρεις άλλες φέρουν βέβαιο περιχέλωμα λίθων: η μία, μάλλον τετράγωνη, κοντά στην επιφάνεια του τετρ. R 25 είχε αβέβαιη μορφή. Άλλη, στο τετρ. S 24 / επιπ. 2 (Πίν. V – αριθμημένη ως C) ήταν φτιαγμένη από μικρά χαλίκια και έφερε περιχέλωμα τοξοειδούς μορφής από μεγαλύτερους λίθους, ενώ στις πλευρές της είχαν τοποθετηθεί μικρά κεραμίδια²⁵. Η εστία στο τετρ. S 24 / επιπ. 1 (Πίν. V – αριθμημένη ως D) κατασκευάστηκε από χαλίκια σκεπασμένα με χώμα και οριοθετήθηκε από περιχέλωμα με μεγάλους λίθους επίσης διευθετημένους σε τοξοειδή διάταξη²⁶.

Λίθινες εστίες βρέθηκαν και στις ελληνικές ανασκαφές²⁷, όπως μία ημικυκλική, με υποδομή από δύο επάλληλες σειρές λίθων. Οι αρχαιότερες εστίες του πασσαλόπηκτου σπιτιού που είναι γνωστό ως «Οικία Θεοχάρη», αποδόθηκαν στον τύπο με κυκλική κάτοψη και λίθινο περίγραμμα, η δε εστία του υστερότερου από τα τρία οικοδομήματος, με περιχέλωμα, αποδόθηκε, όπως και παρακείμενο λίθινο έδρανο, σε νεολιθική παράδοση²⁸.

Θα προσπαθήσουμε να ταξινομήσουμε στη συνέχεια τις εστίες από τις διάφορες θέσεις που αναφέρθηκαν στο πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής, ώστε να διαπιστώσουμε πόσο ταιριάζει η μορφή τους με αυτές από το Ντικιλί Τας, ή αν οι καθορισμένοι τύποι θα έπρεπε να είναι περισσότεροι. Πάντως, εκ προοιμίου σημειώνουμε ότι συχνός τύπος είναι αυτός ο οποίος συνδυάζει όστρακα στη δομή του, ενίοτε σε συνδυασμό με λίθους, ενώ πλειοψηφούν οι κυκλικές και ελλειψοειδείς. Υπήρχαν και ορθογώνιες. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει χρησιμοποιηθεί το δάπεδο των κατοικιών (ανοιχτές εστίες), που μπορεί να απομονώνεται με λίθους ή να φέρει περιχέλωμα.

A. Εστίες από πηλό ή πηλό και όστρακα

Καστανάς: 1975: Στρώμα 27²⁹ (πρώιμη ΠΕΧ): εστία αποτελείτο από πηλό και στρώση μεγάλων θραυσμάτων αμοφορέα στην επιφάνεια. 1979: Στρώμα 23a³⁰

²⁵ ό.π., 50.

²⁶ ό.π.

²⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993β, 69.

²⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιπούλου 1992, 242.

²⁹ Aslanis 1985, 21-26.

³⁰ ό.π., 55-58.

(μέση ΠΕΧ): Εστία τοποθετημένη σε ίσες αποστάσεις από τους τοίχους του σπιτιού στο οποίο ανήκε ήταν πεταλόσχημη, με προσανατολισμό Β-Ν. Διαστάσεις: 1,50 x 0,80 περ. μ. Ύψος: 0,15 μ. Κατασκευάστηκε από καθαρό πηλό, η καύση του οποίου διαμόρφωσε επιφανειακά μία κρούστα πάχους 0,02 περ. μ. Παρατηρήθηκαν δύο τέτοια επάλληλα στρώματα, επομένως η κατασκευή είχε ανανεωθεί. Στρώμα 22b³¹ (ύστερη ΠΕΧ): ανάμεσα στα κατάλοιπα του στρώματος αναφέρονται τα υπολείμματα μιας εστίας, που φαίνεται ότι ήταν πήλινη, όπως και οι άλλες στη θέση.

Σέρβια: Κατασκευή 4 φάσης 9 (μέση ΠΕΧ): πεταλόσχημη εστία στο δάπεδο είχε δικά της πήλινο δάπεδο και περιχέλωμα. Συσχετίστηκαν μαζί της δύο πασσαλότρυπες³². Κατασκευή 3 φάσης 9: εστία διασώθηκε ως καμένο πήλινο δάπεδο που τα όριά του καθορίζονται από πέντε μικρές πασσαλότρυπες³³. Στη φάση 10 (ύστερη ΠΕΧ) αναφέρεται μικρό τμήμα εστίας που μάλλον κατασκευάστηκε από πηλό χωρίς πυρήνα χαλκίων³⁴. (Αναφέρεται ωστόσο ότι οι εστίες της ΠΕΧ ήταν 17, τον κανόνα δε αποτελούσε η κατασκευή από πηλό με πυρήνα χαλκίων. Επομένως ορισμένες θα πρέπει να ενταχθούν στην επόμενη κατηγορία, ως «συνδυάζουσες πηλό με χαλίκια». Πάντως στο σύνολό τους φαίνεται ότι έφεραν πήλινα δάπεδα).

Αγγίλιος Β: Οι εστίες³⁵ των δύο φάσεων στην τούμπα ήταν τοποθετημένες μέσα στα σπίτια. Βρέθηκαν συνολικά δεκατρείς, κυκλικές ή ελλειψοειδείς, με διάμετρο κυμαινόμενη μεταξύ 0,60 και 1,20 μ. Είχαν κατασκευαστεί με προσοχή και έφεραν συνήθως περιχέλωμα από κιτρινωπό πηλό, που εξωτερικά ήταν άψητος. Διαφορετικές αλληπάλληλες στρώσεις αποδόθηκαν σε κατασκευαστικούς παράγοντες όσο και στη χρήση των εστιών. Στάθηκε δυνατή η λεπτομερής περιγραφή της δομής τους: Η ανώτερη επιφάνεια (πρώτο στρώμα πυθμένα – επιφάνεια χρήσης) αποτελείτο από μελανό και σκληρό χώμα, που είχε τη μορφή κρούστας. Ακολουθούσε στρώση οστράκων ή οστράκων και λίθων, σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις σημειώθηκε η παρουσία και δεύτερης, παρόμοιας, στρώσης. Οι δύο διαδοχικές εγκαταστάσεις της τούμπας χρονολογούνται στη μέση και ύστερη εποχή του χαλκού, και μάλλον στη δεύτερη (φάση Σιταγρών Vb).

Αρχοντικό: Ο τύπος IV πηλοκατασκευών³⁶ του Αρχοντικού, στον οποίο συμπεριλαμβάνονται μικρές κυκλικές ή ελλειψοειδείς κατασκευές διαμέτρου 0,40-0,60 μ., έχει συζητηθεί και αλλού (δες ενότητα 2) καθώς εκφράστηκε κάποια αβεβαιότητα για τη χρήση τους. Είχαν κάθετα τοιχώματα, πάχους 0,04-0,08 μ., διατηρημένα σε ύψος 0,15 έως 0,24 μ. Κατασκευάστηκαν από πηλόχωμα ή πιο καθαρό πηλό. Έφεραν ίχνη καύσης, τα οποία τις χαρακτήριζαν ως εστίες, ωστόσο υποτέθηκε για ορισμένες και πιθανή αποθηκευτική χρήση. Η φάση των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων στην οποία ανήκουν οι εστίες αυτές τοποθετείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Μάνδαλο: Στην κορυφή της τούμπας αποκαλύφθηκαν αλληπάλληλες κυκλικές εστίες της ΠΕΧ (μάλλον πρώιμες φάσεις της περιόδου). Ήταν επιχρισμένες με κόνιαμα και ορισμένες είχαν υπόστρωμα από μεγάλα όστρακα³⁷. Είχαν υποστεί τουλάχιστον δύο ή τρεις επισκευές, αντίστοιχες με τη διαδοχή των οικοδομικών οριζόντων στη θέση³⁸.

³¹ ό.π., 58-60.

³² Servia, ό.π. υποσημ. 3, 61.

³³ ό.π.

³⁴ Servia Preliminary 1979, 220.

³⁵ Παππά κ.ά 2000, 139-140.

³⁶ Για την ταξινόμηση των πηλοκατασκευών του Αρχοντικού δες υποσημ. 2.

³⁷ Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά. 1986, 455.

³⁸ Merousis 2004, 1290.

Λειβάδια Αιανής: μία καλά διατηρημένη εστία³⁹ ήταν κυκλική, με διάμετρο 1 μ. Έφερε περιχέλιωμα από σκληρό πηλό. Η εγκατάσταση εδώ χρονολογήθηκε στη μετάβαση από την Τελική Νεολιθική στην Πρώιμη ΠΕΧ.

Τορώνη: Μία εστία⁴⁰ στη θέση συσχετίστηκε με το μεσαίο από τρία δάπεδα συνδεδεμένα με τοίχο της πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Ήταν πήλινη. Η διατήρησή της οφείλεται στην καύση του πηλού.

Μεσημεριανή Τούμπα: ίσως μπορεί να ενταχθεί εδώ πιθανή εστία ή κλίβανος της Οικοδομικής φάσης 2 της Τομής II: περιγράφεται πιο πάνω ως κλίβανος.

Σιταγροί: Μια σχεδόν κυκλική εστία διαμέτρου 1 μ. βρέθηκε στο στρώμα 16 (φάση Va), ενώ στα στρώματα 31/32 της φάσης IV, άλλη εστία, αρκετά μικρότερη, που χαρακτηρίστηκε ως λεκανοειδής (bowl shaped), είχε διάμετρο 0,25 μ. και σχηματιζόταν από καμένο πηλό⁴¹. Δεν είναι βεβαιο ότι μία άλλη στην Τομή ROc⁴² (Φάση IV), κατασκευασμένη από μεγάλα όστρακα, ήταν πράγματι εστία και όχι κλίβανος.

2. Λίθινες εστίες (ή συνδυάζουσες πηλό με χαλίκια)

Άγιος Μάμας: Ανάμεσα σε κατάλοιπα της Τελικής Νεολιθικής – αρχών ΠΕΧ, σε επαφή με πλευρά τοίχου, αποκαλύφθηκε λίθινη ημικυκλική εστία, για την οποία δόθηκαν ως παράλληλο ΠΕ εστίες από την Εύτρηση⁴³, που επίσης εφάπτονταν των τοίχων των οικοδομημάτων.

Κρυονέρι: Πρώτο επίπεδο ΠΕΧ: κατασκευή από λίθους θεωρήθηκε πιθανή εστία⁴⁴ (Πίν. XXII.3). Δεν παρέχονται άλλες πληροφορίες. Τα δύο επίπεδα της ΠΕΧ στον οικισμό μάλλον θα πρέπει να θεωρηθούν, πρώιμα, πιο κοντά στην Τελική Νεολιθική, παρά στη μέση και ύστερη ΠΕΧ.

Σίβηρη: Αναφέρθηκε και ως πιθανός κλίβανος: συγκέντρωση λίθων μέσα σε έντονο τεφρό χώμα και ακανόνιστη λιθορριπή που περιβαλλόταν από ερυθρό πηλόχωμα⁴⁵ υπέδειξαν την κατασκευή. Χρονολογείται, προφανώς όπως και η συνολική εγκατάσταση στην προχωρημένη ΠΕΧ.

Αξιοχώριον: Λίθινη εστία αποδόθηκε στο επίπεδο του 5^{ου} οικισμού, επομένως στην ύστερη ΠΕΧ. Αναφέρεται ότι μία άλλη βρέθηκε λίγο ψηλότερα⁴⁶, αλλά δεν μπορούμε να ξέρουμε αν πρέπει να τοποθετηθεί στον 4^ο οικισμό, αυτόν της μέσης ΠΕΧ.

Σέρβια: Από τις ανασκαφές του Heurtley αναφέρονται δύο σχεδόν κυκλικές λιθόστρωτες εστίες⁴⁷. Η χρονολόγησή τους είναι προβληματική, καθώς δεν είναι βέβαιο αν τα ευρήματα του Heurtley περιορίζονται στην φάση 8 της πρώιμης ΠΕΧ, ή την ξεπερνούν, προχωρώντας στις φάσεις 9 και 10 (μέση και ύστερη ΠΕΧ). Κατασκευή 2 Φάσης 9: αναφέρεται εστία οριοθετημένη με χαλίκια⁴⁸, ωστόσο θα μπορούσε να είναι πήλινη, όπως και οι άλλες δύο στις Κατασκευές 2 και 3 (δες

³⁹ Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Παπαγιαννάκης 1997, 67.

⁴⁰ Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989, 443.

⁴¹ Sitagroi I 1986, 177.

⁴² ό.π., 203-207.

⁴³ Heurtley – Raleigh-Radford ό.π. υποσημ. 9, 153, παρατήρηση στην υποσημείωση 1.

⁴⁴ Μαλαμίδου 1997, 514.

⁴⁵ Βλ. υποσημ. 22.

⁴⁶ Heurtley – Hutchinson 1925-1926, 41.

⁴⁷ Heurtley, ό.π. υποσημ. 9, 55.

⁴⁸ Servia, ό.π. υποσημ. 3, 60.

παρακάτω). Πάντως οι εστίες στα Σέρβια φαίνεται ότι συνδύαζαν συνήθως πηλό και πυρήνα από χαλίκια. Δες και τα σχόλια στην προηγούμενη κατηγορία.

3. Ανοιχτές εστίες (χρησιμοποίησαν τμήματα του δαπέδου)

Μεσημεριανή Τούμπα: Τομή IV – Οικοδομική φάση 5⁴⁹: Μέσα σε κατοικία βρέθηκε εστία, που είχε χρησιμοποιήσει το δάπεδο του σπιτιού και πλαισιωνόταν από σειρά λίθων. Ραδιοχρονολόγηση από δείγμα άνθρακα κυμάνθηκε μεταξύ 2894 και 2604 π.Χ.⁵⁰ Προφανώς ως επιφάνεια χρήσης της εστίας θα είχε χρησιμοποιηθεί το δάπεδο της κατοικίας, το οποίο θα είχε απομονωθεί στο σημείο αυτό με λίθους. Αναφέρεται ότι και στην Οικοδομική φάση 6 της Τομής I αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα μιας ανοιχτής εστίας⁵¹. Στην Οικοδομική φάση 4 της τομής Τομή II, στο εσωτερικό της *Καμένης Οικίας* μία ακόμη ανοιχτή εστία⁵² είχε διαμορφωθεί επάνω στο δάπεδο, του οποίου υπερείχε κατά 0,05 μ. Ενδιαφέρον έχει το σχήμα της, καθώς ήταν τετράγωνη. Κατασκευάστηκε από τον ίδιο πηλό με το δάπεδο.

Πεντάπολη: Ίσως εδώ μπορούμε να κατατάξουμε τρεις εστίες της Πεντάπολης, που σε ένα τουλάχιστον στάδιό τους είχαν χρησιμοποιήσει προφανώς το «ανοιχτό» δάπεδο για να λειτουργήσουν. Δύο χρονολογήθηκαν στη φάση Πεντάπολης II (μέση και ύστερη ΠΕΧ). Η μία είχε υποδομή από εύθριπτο πωρόλιθο και μεγάλα, «χονδροειδή», όστρακα, ωστόσο συσχετίστηκε με δάπεδο, μέρος του οποίου είχε αρχικά αποτελέσει την πρώτη μορφή της εστίας, που στη συνέχεια οριοθετήθηκε με περιχείλωμα. Για την άλλη αναφέρεται ότι βρέθηκε χαμηλότερα, στην τελευταία στρώση της επίχωσης της φάσης. Εκεί το διατηρημένο τμήμα της εστίας αυτής συσχετίστηκε με δάπεδο, μέρος του οποίου ήταν σκληρότερο, λόγω της επίδρασης φωτιάς⁵³. Στη φάση Πεντάπολης I (πρώιμη ΠΕΧ) εστία απλούστερη σε κατασκευή, χωρίς περιχείλωμα, είχε δεχθεί συνεχή ανανέωση με τη μορφή λεπτών στρωμάτων⁵⁴.

Πολεμίστρα Αιανής: Πιθανή εστία είχε τη μορφή τμήματος δαπέδου κατασκευασμένου από επάλληλες στρώσεις πηλού και χονδροειδών οστράκων⁵⁵. Η εγκατάσταση χρονολογήθηκε στην προχωρημένη ΠΕΧ.

Σιταγροί: μας έκανε εντύπωση ένας τύπος εστίας από τους Σιταγρούς, ο οποίος αναγνωριζόταν από μακρόστενο έξαρμα, υπερυψωμένο του εδάφους. Βρέθηκε σε αρκετές περιπτώσεις στη θέση και νομίζουμε ότι θα ήταν καλύτερα να ταξινομηθεί στις ανοιχτές εστίες. Φαίνεται ότι ο τύπος αυτός εστίας είχε υπερυψωμένο τοίχωμα (δεν είδαμε ενδείξεις για περισσότερα του ενός τοιχώματα) επάνω σε μάλλον ορθογώνια επιφάνεια πηλού. Ο χαρακτηρισμός μάλιστα του τύπου ως ridge-backed υποδεικνύει ότι το μακρόστενο έξαρμα που τον καθορίζει ενδεχομένως αποτελούσε όριο του πίσω μέρους της κατασκευής, η οποία δεν θα είχε περιμετρικά τοιχώματα αλλά μόνο ένα, ως φράχτη, στο σημείο αυτό. Παραδείγματα βρέθηκαν σε διάφορες κατοικίες οικίες του οικισμού, διαφορετικής χρονολόγησης, επομένως θα ήταν τύπος με μεγάλη διάρκεια ζωής στη θέση. Μερικά παραδείγματα είναι τα εξής: ένα παράδειγμα στο λεγόμενο “Bin Complex” αποτελείτο από ψημένο πηλό, και είχε μήκος 0,40 μ. και ύψος 0,15 μ. Δεν δόθηκε το πλάτος του, ίσως επειδή βέθηκε σε

⁴⁹ Μεσημεριανή Τούμπα ό.π. υποημ. 18, 128.

⁵⁰ ό.π., 152, όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για την αρχαιότερη ανεσκαμμένη φάση της ΠΕΧ.

⁵¹ ό.π., 146.

⁵² ό.π., 63.

⁵³ Γραμμένος 1981, 95.

⁵⁴ ό.π.

⁵⁵ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1994, 30.

μορφή καταλοίπων⁵⁶ (Πίν. X.1). Στη «Μακρά Οικία» αναφέρεται μακρόστενο έξαρμα εστίας, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες⁵⁷. Αυτό της Καμένης Οικίας βρέθηκε στο κύριο δωμάτιο⁵⁸. Είχε επιχριστεί με κονίαμα, όπως και τα κατάλοιπα της υπόλοιπης εστίας της οποίας τη μία πλευρά όριζε. Περιγράφεται ως μακρόστενο έξαρμα ύψους 0,04 μ., διατηρημένο σε μήκος 0,95 μ. Στην Τομή ROc⁵⁹ παρατηρήθηκε διαδοχή έξι τουλάχιστον εστιών, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκαν στον τύπο με ευθύγραμμο έξαρμα, που συνηθιζόταν στην κύρια περιοχή. Χρονολογήθηκαν στη φάση IV. Μία άλλη οικία στην Περιοχή ΖΗ διέσωσε επίσης εστία του τύπου με ευθύγραμμο έξαρμα⁶⁰.

Οι εστίες δεν φαίνεται να ξεφεύγουν, όσον αφορά τουλάχιστον στο σχήμα τους, από τους κλιβάνους, καθώς είναι συνήθως πεταλόσχημες, κυκλικές ή ελλειπσοειδείς. Αυτό ισχύει τουλάχιστον για τις πήλινες εστίες, ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνεται μία λεκανοειδής από τους Σιταγρούς. Λίθινες είδαμε κυκλικές, αλλά και μία ημικυκλική, που ίσως μπορεί να προστεθεί στον κατάλογο των σχημάτων. Φαίνεται επίσης ότι ένα ακόμα σχήμα, το τετράγωνο ή ορθογώνιο, ευνοούσαν οι ανοιχτές εστίες, που χρησιμοποιούσαν τμήματα του δαπέδου για τη λειτουργία τους, συμπεριλαμβανομένου του τύπου με ευθύγραμμο έξαρμα από τους Σιταγρούς, το οποίο τους προσέδιδε επίμηκες σχήμα.

Όσον αφορά στην υποδομή τους, κάθε διαχωρισμός σε κατηγορίες δεν μπορεί παρά να χαρακτηρίζεται από κάποια ρευστότητα, καθώς τα υλικά κατασκευής είναι δυνατόν να απαντούν στον έναν ή στον άλλο τύπο. Οι πήλινες μπορούσαν να αποτελούνται από καθαρό πηλό, ή να ενισχύονται από θραύσματα αγγείων ή χαλίκια. Σε ορισμένες περιπτώσεις όστρακα και λίθοι συνδυάζονταν ώστε να διαμορφώνουν συμπαγέστερη κατασκευή. Βρέθηκαν και πήλινες εστίες επιχρισμένες με κονίαμα. Αλλά και οι ανοιχτές εστίες, που δεν έφεραν περιχίλωμα λίθων, είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια υποδομή, όπως μία στην Πεντάπολη, που συνδύαζε εύθριπτο πορόλιθο και θραύσματα αγγείων (βέβαια αυτή απέκτησε στη διάρκεια της χρήσης της περιχίλωμα). Άλλη ανοιχτή, στην Αιανή, είχε τη μορφή τμήματος δαπέδου με πυρήνα επάλληλων στρώσεων πηλού και χονδροειδών οστράκων. Για τις ανοιχτές εστίες των Σιταγρών υπενθυμίζουμε το μακρόστενο έξαρμα από πηλό που χρησίμευε ως τοίχωμά τους σε μία μόνο πλευρά. Έφεραν και αυτές επίχρισμα κονιάματος.

Οι διαστάσεις των εστιών ξεκινούσαν συνήθως από τα 0,40 και έφταναν έως τα 1,20 μ. Μεγαλύτερες διαστάσεις παρουσίαζε μία από τον Καστανά (1,50 x 0,80 μ.) ενώ η μικρότερη που έχουμε υπόψη μας είναι η λεκανόσχημη από τους Σιταγρούς, με διάμ. 0,25 μ. Αυτές από τους Σιταγρούς με το μακρόστενο τοίχωμα, που αποτελούν ξεχωριστό τύπο, έφταναν ή διατηρήθηκαν σε μήκος έως και 0,95 μ., με ύψος για το έξαρμα έως τα 0,15 μ.

Γενικότερα έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η ταξινόμηση των τύπων από το Ντικιλί Τας φαίνεται να ανταποκρίνεται στη γενική εικόνα που παρέχεται από την απαρίθμηση των εστιών στις διάφορες άλλες θέσεις. Ακόμα και για τη λεκανόσχημη εστία των Σιταγρών υπήρξε εκεί παράλληλο, συγκεκριμένα ο τύπος 1b. Πάντως, επαναλαμβάνουμε, ότι κάθε διαχωρισμός σε τύπους μπορεί να είναι μάλλον «χονδρικός», καθώς οι πήλινες εστίες συνδύαζαν ενίοτε στην υποδομή τους λίθους ή χαλίκια, χωρίς αυτό να τους αλλάζει υποχρεωτικά κατηγορία.

⁵⁶ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 41, 187.

⁵⁷ ό.π., 189.

⁵⁸ Elster, ό.π. υποσημ. 8, 28-29.

⁵⁹ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 41.

⁶⁰ ό.π. 207.

2. Στοιχεία «επίπλωσης» και βοηθητικές κατασκευές

Στην κατηγορία αυτή κατασκευών συμπεριλάβαμε όλες όσες αποτελούσαν στοιχεία του προϊστορικού νοικοκυριού, εξαιρουμένων των εστιών, κλιβάνων και λάκκων, που συζητούνται στις ενότητες 1 και 3 του τρέχοντος κεφαλαίου. Οι κατασκευές της ομάδας αυτής είχαν συνήθως τη μορφή εξεδρών ή θρανίων από διάφορα υλικά, ή αποτελούσαν αποθηκευτικές κατασκευές με μορφή κιβωτίων. Σε λίγες περιπτώσεις έχουν βρεθεί επάνω ή στο εσωτερικό τους ευρήματα που θα μπορούσαν να υποδείξουν με ασφάλεια τη χρήση τους, αλλά και σε περιπτώσεις που σε κάποια από αυτές βρέθηκαν κινητά αντικείμενα, δεν είναι απαραίτητο ότι και άλλες παρόμοιες στον ίδιο χώρο θα είχαν την ίδια χρήση. Σπάνια πραγματοποιήθηκε από τους ανασκαφείς ταξινόμηση σε τύπους (Αρχοντικό), αλλά και όταν έγινε ανάλογη προσπάθεια, συμπεριελήφθησαν εστίες και κλίβανοι, που είχαν σαφώς διαφορετική λειτουργία. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, κύρια δομικά υλικά τους ήταν ο πηλός και ο λίθος, ενδεχομένως σε συνδυασμό.

*Α. Κατασκευές που συνδύαζαν τα δομικά αυτά στοιχεία, με τον πηλό ως υλικό επίστρωσης, ή συνδετικό, αναφέρονται σε διάφορες θέσεις, όπως στο **Μάνδαλο**, για το οποίο σημειώνεται ότι βρέθηκαν λάκκοι απορριμμάτων, κρηπιδώματα από πηλό και λίθους, πήλινες εστίες ... και δάπεδα επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα⁶¹. Ανάλογη αναφορά προέρχεται από την «Οικία Θεοχάρη» στο **Ντικιλί Τας**, όπου στον κεντρικό χώρο του οικοδομήματος με τριμερή διαίρεση βρέθηκε λίθινο έδρανο ή κλίνη, που συνδύαζε προσεκτικά στρωμένους λίθους και επίστρωση πηλού⁶². Στην καλούμενη ως Περιοχή 1 του **Πολύχρονου** εντοπίστηκε τμήμα κατασκευής από αργούς λίθους, που είχαν συνδεθεί με ωμό πηλό⁶³. Ακριβώς το γεγονός ότι ο πηλός ήταν άψητος οδήγησε στην άποψη πως δεν επρόκειτο για εστία, δεδομένης και της ανεύρεσης τριβείου μεταξύ των λίθων (δεν διευκρινίζεται εάν το τελευταίο ήταν χρηστικό αντικείμενο ή λειτουργούσε απλώς ως χτισμένος λίθος). Με την κατασκευή συνδέθηκε δάπεδο, που είχε τη μορφή λεπτής απόθεσης άμμου και περιείχε μεγάλα τμήματα αγγείων (από πίθους και μικρότερα αγγεία). Μια κατασκευή αποτελούμενη από πηλό και λίθους στη **Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου** θεωρήθηκε σκευοθήκη ή σιρός: κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες είχαν επενδυθεί με πηλό, εσωτερικά, εξωτερικά και στους αρμούς τους. Η μία πλευρά παρουσίαζε ελαφρά καμπυλότητα⁶⁴. Φαίνεται ότι θα είχε πήλινη στέγαση. Στο εσωτερικό είχαν τοποθετηθεί μικρές πρόχοι και κύπελλα.*

Μερικές πήλινες κατασκευές που συνδύαζαν λίθους βρέθηκαν και στον **Καστανά**, αντιμετωπίσαμε μάλιστα το δίλημμα της αναφοράς τους στην τρέχουσα παράγραφο, ή παρακάτω, όπου συζητούνται οι καθαρά πήλινες κατασκευές. Αποφασίσαμε τελικά να τις παραθέσουμε εκεί, καθώς η φύση και λειτουργία τους ταιριάζει περισσότερο με εκείνες, παρά με τις συνδυάζουσες τα δύο υλικά, οι οποίες μόλις αναφέρθηκαν.

*Β. Λίθινες κατασκευές έχουν επίσης αναφερθεί, όχι οπωσδήποτε με μορφή εξέδρας ή θρανίου, αν και συνήθως πρόκειται για κάτι τέτοιο. Συνήθως η κάτοψη τους είναι τετράπλευρη ή στρογγυλή. Στο **Ντικιλί Τας** οι Γάλλοι σημείωσαν την παρουσία υπολείμματος εξέδρας από λιθοδομία (τετράγωνα R24 / R 25)⁶⁵. Στον*

⁶¹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 12, 143-4.

⁶² Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμιοπούλου, ό.π. υποσημ. 28, 234.

⁶³ Παππά, ό.π. υποσημ. 17, 385.

⁶⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 18, 72.

⁶⁵ Dikili Tash, ό.π. υποσημ. 4, 49.

Χώρο I⁶⁶ της ΠΕΧ III από το *Αρμενοχώριον* αποδόθηκε θεμελίωση λίθινου θρανίου με μήκος τουλάχιστον 0,80-1,20 μ. Στην Περιοχή 2 των ανασκαφών του *Πολύχρονου* επιμήκης κατασκευή⁶⁷ σε επαφή με λιθοσωρό είχε τα εξής χαρακτηριστικά: σειρά αργών λίθων, όριζε μικρό χώρο, ο οποίος θεωρήθηκε ως περιοχή για τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, καθώς βρέθηκαν εκεί τριπτήρες, τριβεία και όστρακα από μικρά και μεγάλα αγγεία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν φαίνεται η λίθινη αυτή κατασκευή να είχε τη μορφή εξέδρας. Μια κυκλική πλατφόρμα⁶⁸ από τη *Σίβηρη* είχε διάμετρο 1 μ. και αποτελείτο από αργούς λίθους ανάμεσα στους οποίους βρέθηκαν πολλά όστρακα. Τροφοπαρασκευαστικός χαρακτήρας αποδόθηκε και εδώ, καθώς η κατασκευή συνοδευόταν από λίθινους τριπτήρες και τριβεία. Στην ίδια θέση ετοπίσθη και τετράγωνη λίθινη πλατφόρμα, ωστόσο δεν ήταν δυνατή η ερμηνεία της⁶⁹. Μια ακόμα στρογγυλή λίθινη κατασκευή, πιθανώς αποθηκευτική, βρέθηκε στη *Μεσημεριανή Τούμπα* Τριλόφου (Τομή IV – Οικοδομική φάση 4⁷⁰): είχε διάμετρο 1,50 μ. Τέλος, ένα πλακόστρωτο στην *Τούμπα Αγγιάλου Β* θεωρήθηκε επικουρικό μιας εστίας και συσχετίστηκε με τη νεότερη από τις δύο φάσεις της ΠΕΧ που εντοπίστηκαν εκεί.

Γ. Πήλινες κατασκευές έχουν και αυτές συχνά ανάλογη μορφή με τις λίθινες. Μια περίεργη εξέδρα και χωρίς παράλληλα βρέθηκε στην *Τορώνη*. Σε όσο τμήμα της αποκαλύφθηκε (το υπόλοιπο καλυπτόταν από τοίχο της Μέσης Εποχής του Χαλκού) υπήρχαν έξι μικρές κοιλότητες που περιείχαν καθαρό χώμα. Η χρήση της εξέδρας δεν αναγνωρίστηκε⁷¹. Στον *Αρκαδικό* αναγνωρίστηκαν τα κατάλοιπα πιθανής «κατασκευής» αποτελούμενης από μάζα πηλού πάχους 0,13 μ. σε χώρο που θεωρήθηκε εξωτερικός. Είχε επομένως μικρό πάχος, γι' αυτό και αναφέρθηκε με επιφύλαξη⁷². Στην *Τούμπα Αγγιάλου Β* αναφέρεται η παρουσία πολλών διαλυμένων πλιθίων, ψημένων και συχνά καμένων, με αποτυπώματα από άχυρα. Σε λίγες περιπτώσεις διατηρούσαν τελειωμένες επιφάνειες με πάχος έως και 0,10 μ. Αποδόθηκαν σε διαλυμένες κατασκευές⁷³, ωστόσο δεν έχουμε λόγο να υποστηρίξουμε ότι θα ανήκαν σε οτιδήποτε άλλο εκτός από τοίχους. Πάντως μια γενική παρατήρηση επάνω στα ευρήματα της ανασκαφής θα μπορούσε μάλλον να γενικευτεί, καθώς φαίνεται ότι ταιριάζει γενικά στη φύση των κατοικιών της μακεδονικής ΠΕΧ, χωρίς να αποκλείονται εξαιρέσεις. Συμπεραίνεται ότι η φύση των μικρών ευρημάτων, η κεραμική της ανασκαφής και η παρουσία τόσων εστιών στο εσωτερικό των κτισμάτων μαρτυρούν ότι οι αποκαλυφθέντες χώροι αποτελούσαν δωμάτια κατοικίας, στα οποία όμως λάμβαναν χώρα αρκετές δραστηριότητες σχετικές με υφαντικές και τροφοπαρασκευαστικές εργασίες. Δεν αναγνωρίστηκαν εργαστηριακοί χώροι.

Ορισμένες πήλινες κατασκευές στον *Καστανά* αποτελούσαν προφανώς έδρανα ή κλίνες ανάπαυσης, αλλά και χώρους εργασίας στο εσωτερικό των σπιτιών. Μπορούσαν επίσης ορισμένες να έχουν αποθηκευτικό χαρακτήρα, αλλά, κατά τη γνώμη μας, δεν μοιάζουν με τα πήλινα δοχεία που περιγράφονται παρακάτω στην τρέχουσα ενότητα, επομένως τις αναφέρουμε εδώ. Περιγράφονται με αρκετές λεπτομέρειες και το μόνο εμβόλιμο στοιχείο στη δομή τους ήταν χαλίκια, ωστόσο το

⁶⁶ Χρυσοστόμου 1998, 335.

⁶⁷ Παππά, ό.π. υποσημ. 15, 317.

⁶⁸ Αυγέρος κ.ά., ό.π. υποσημ. 22, 361.

⁶⁹ ό.π., 362.

⁷⁰ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 18, 122.

⁷¹ Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος, ό.π. υποσημ. 40, 439, 443.

⁷² Τουλούμης – Περιστέρη 1991, 362.

⁷³ Παππά, ό.π. υποσημ. 35, 140.

στοιχείο αυτό δεν τις κατατάσσει, και πάλι κατά τη γνώμη του γράφοντος, σε αυτές που συνδύαζαν πηλό και λίθο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ορισμένες βρέθηκαν κατά ομάδες στον ίδιο χώρο και παρά τις ομοιότητές τους, είχαν μάλλον διαφορετική λειτουργία. Μερικές άλλες οι οποίες συνδύαζαν πηλό και λίθο, αναφέρονται επίσης εδώ, για λόγους που εξηγήθηκαν παραπάνω.

Ένα σύνολο πήλινων εξεδρών βρέθηκε στο Στρώμα 24⁷⁴ της ανασκαφής του 1979, στο εσωτερικό οικίας, μαζί με μεγάλο πήλινο δοχείο που περιγράφεται παρακάτω. Η μία από τις εξέδρες, ανάμεσα στο δοχείο αυτό και τον ανατολικό τοίχο, ήταν φτιαγμένη από ακατέργαστο πηλό. Το αρχικό της ύψος θα υπερέβαινε το διατηρημένο των 0,20 μ., ενώ το εμβαδόν της κάλυπτε 1,5 περ. τ.μ. Επάνω της βρέθηκαν υφαντικά βάρη, λίθοι και λεπτή λευκή στάχτη. Θεωρήθηκε ότι εδώ λειτουργούσε πιθανώς ένας αργαλειός. Δεύτερη εξέδρα, στη νότια γωνία του σπιτιού, ήταν επιμήκης με στρογγυλεμένες πλευρές. Τα τοιχώματά της, πάχους 0,10 μ., διέφεραν από το γέμισμά της καθώς έως το ύψος των 0,5 μ. που διασώθηκαν ήταν από ακατέργαστο στοιβαχτό πηλό, σε αντίθεση με το εσωτερικό, που έφερε κίτρινο και γκρίζο πηλόχωμα, με στάχτες και χαλίκια. Η τρίτη εξέδρα βρισκόταν στη ΝΔ γωνία, όπου τα όριά της καταδεικνύονταν από ίχνη φωτιάς. Είχε ύψος τουλάχιστον 0,20 μ. και δομή από πηλόχωμα και χαλίκια. Η δεύτερη και τρίτη εξέδρα ερμηνεύτηκαν ως καθίσματα, κρεβάτια, ή πάγκοι για καθημερινές εργασίες. Σε άλλο τμήμα κατοικίας του Στρώματος 23b⁷⁵ των ανασκαφών του 1979 βρέθηκε επίσης ορθογώνια πήλινη εξέδρα με τις εξωτερικές πλευρές καμένες. Περιβαλλόταν από σειρά λίθων και αργιλόχωμα. Το ύψος της ήταν 0,15 περ. μ. Στο Στρώμα 23a⁷⁶ της ίδιας χρονιάς, μέσα σε τμήμα ορθογώνιου κτηρίου, διατηρήθηκαν εστία και δύο εξέδρες. Στο ίδιο σπίτι ήρθαν στο φως και οι δύο λεκάνες με τα βελανίδια, στις οποίες αναφερθήκαμε στην ενότητα για τους λάκκους. Από τις δύο εξέδρες η μία ήταν ορθογώνια, είχε ύψος 0,20 περ. μ. και ήταν κατασκευασμένη από λίθους και ωμό πηλό. Η δεύτερη αποτελείτο από έναν κυκλικό δίσκο με λίθινα τοιχώματα και γέμισμα από κιτρινωπό άψητο πηλό. Είχε ύψος 0,10 περ. μ.

Η παρουσία της τελευταίας αυτής κυκλικής εξέδρας, ανάμεσα σε άλλες ορθογώνιες ή περίπου ορθογώνιες, στον Καστανά, μας δίνει την αφορμή να συζητήσουμε εδώ τις πηλοκατασκευές του *Αρχοντικού*, συγκεκριμένα όσες από εκείνες είχαν τη μορφή εξεδρών, ορθογώνιας ή στρογγυλής κάτοψης. Το σύνολο των πηλοκατασκευών του Αρχοντικού, όχι μόνο οι εξέδρες – πλατφόρμες του, αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την εσωτερική οργάνωση των κατοικιών. Οι περισσότερες των εκατό πηλοκατασκευές στη θέση βρέθηκαν οργανωμένες σε σύνολα, με τέσσερις σε καθένα, οι οποίες κάλυπταν τις ανάγκες αποθήκευσης και παρασκευής της τροφής, αλλά και θέρμανσης και φωτισμού του χώρου. Παρατηρήθηκε ότι σε νοικοκυριό αντιστοιχούσαν δύο τέτοια σύνολα, δηλαδή περί τις οκτώ πηλοκατασκευές, μοιρασμένες στα δύο άκρα των σπιτιών. Παράλληλα στους τοίχους των οικημάτων διατάσσονταν οι σχετικές με την παρασκευή της τροφής, ενώ στον κεντρικό τους άξονα οι προοριζόμενες για αποθήκευση⁷⁷. Υποδείχθηκε και διαχωριστική λειτουργία των συνόλων, μετά την ανασκαφή της Οικίας Δ, όπου σιροί καταλάμβαναν το πλήρες πλάτος του χώρου. Σε ορισμένες πηλοκατασκευές διαφορετικών τύπων, που βρέθηκαν ωστόσο μαζί, αναγνωρίστηκαν διαφορετικές λειτουργίες και δραστηριότητες⁷⁸, ειδικά στις περιπτώσεις κατά τις οποίες

⁷⁴ Aslanis, ό.π. υποσημ. 29, 45-53.

⁷⁵ ό.π., 53-55.

⁷⁶ ό.π., 55-58.

⁷⁷ Παπανθίμου κά. 2001, 464.

⁷⁸ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 2000, 428-429.

συσχετίστηκαν αποθηκευτικά αγγεία και λίθινα εργαλεία (μυλόπετρες). Επίσης «πηλόκτιστα» αγγεία μεγάλου μεγέθους, που είχαν κατασκευαστεί από τον ίδιο πηλό με εκείνες. Εμβόλιμο πιθανώς στοιχείο ήταν η περιστασιακή αποκάλυψη τεσσάρων παιδικών εγχυτρισμών και ενταφιασμών σε τέτοια σύνολα. Όλες αυτές οι πηλοκατασκευές εντάχθηκαν σε συγκεκριμένη τυπολογία, που συμπεριέλαβε εστίες και κλιβάνους. Η ταξινόμηση ολοκληρώθηκε μετά τις ανασκαφές του 2000⁷⁹ και 2001⁸⁰. Διακρίθηκαν οι εξής κατηγορίες: φούρνοι (I), πλατφόρμες (II), κυκλικές πηλοκατασκευές μεγάλου (III) και μικρού (IV) μεγέθους, καθώς και σύνθετες πηλοκατασκευές (V). Στον τύπο I αναφερθήκαμε στην ενότητα για τους κλιβάνους και τις εστίες. Τα γενικά χαρακτηριστικά των υπόλοιπων τύπων υποδεικνύουν ότι στις εξέδρες-πλατφόρμες, πρέπει να συμπεριληφθεί μόνο ο τύπος II, ο οποίος συνδύαζε τα εξής χαρακτηριστικά: II. Πλατφόρμες: Επίπεδες, τετράπλευρες επιφάνειες χρήσης, χωρίς τοιχώματα, ανάμεσά τους μία ημικυκλική. Πέντε καλά διατηρημένα παραδείγματα με μέσες διαστάσεις 0,60 x 0,70 περ. μ., έδειξαν κατασκευή από συμπαγή πηλό πάχους 0,05-0,06 μ. Η υποδομή τους ήταν ποικίλη: δύο έφεραν υπόστρωμα οστράκων και μία πλέγμα καλαμιών. Ερμηνεύτηκαν ως πάγκοι εργασίας για τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, καθώς βρέθηκαν κοντά σε φούρνους ή σιρούς.

Συνεχίζοντας την αναφορά στους τύπους πηλοκατασκευών από το *Αρχοντικό*, είναι ώρα να περάσουμε σε μία άλλη κατηγορία στοιχείων του οικιακού εξοπλισμού, αυτή των *κιβωτίων* – «*ντουλαπιών*», που είναι γνωστά κυρίως από την εν λόγω θέση αλλά και από τους Σιταγρούς, τον Καστανά και τη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου. Πήλινες και αυτές, φαίνεται ότι είχαν συνήθως αποθηκευτικό χαρακτήρα, αν και ορισμένα τους χαρακτηριστικά σε μία περίπτωση (τύπος IV Αρχοντικού), υποδεικνύουν ότι μία ομάδα ίσως πρέπει να μετακινηθεί στις εστίες.

Στον τύπο III του Αρχοντικού καταχωρήθηκαν «μεγάλες κυκλικές ή ελλειψοειδείς πηλοκατασκευές». Η διάμετρός τους έφτανε στα 1-1,5 μ. Τα κάθετα τοιχώματά τους δεν διέφεραν σε πάχος από του τύπου I (πλατφόρμες), καθώς είχαν πάχος 0,05-0,07 μ. Διατηρήθηκαν σε ύψος έως 0,24 μ. Ανάμεσα στα επτά δείγματα, ένα έφερε υπόστρωμα οστράκων. Η δομή τους αποτελείτο συνήθως από πηλόχωμα με προσμειξίς, όπως άχυρα, χαλίκια, θραύσματα οστρέων κ.ά. Αναγνωρίστηκε σε αυτές αποθηκευτικός χαρακτήρας, λόγω της μορφής και των μεγάλων τους διαστάσεων, καθώς και της ομοιότητάς τους με εκείνες από το «Bin Complex» των Σιταγρών. Στον τύπο IV το σχήμα τους είναι και πάλι κυκλικό ή ελλειψοειδές, ωστόσο χαρακτηρίζονται ως «μικρού μεγέθους»: η διάμετρός τους έφτανε τα 0,40-0,60 μ. Είχαν, ως συνήθως, κάθετα τοιχώματα, πάχους 0,04-0,08 μ., τα οποία διατηρούνταν σε ύψος κυμαινόμενο μεταξύ 0,15 και 0,24 μ. Βρέθηκαν δεκατρείς ανάλογες πηλοκατασκευές, κατασκευασμένες από πηλόχωμα ή πιο καθαρό πηλό. Μια παρατήρηση υποδεικνύει ότι θα έπρεπε πιθανώς να μετακινηθούν στις εστίες: αναφέρεται ότι «αν και τα ίχνη καύσης που οι περισσότερες έφεραν τις χαρακτηρίζουν ως εστίες, δεν αποκλείστηκε για ορισμένες πιθανή αποθηκευτική χρήση». Στο εσωτερικό μιας από αυτές βρέθηκε αγγείο, που υποδεικνύει ότι θα μπορούσαν να λειτουργούν και ως θήκες για παρόμοια σκεύη. Τέλος, ο τύπος V περιλαμβάνει σύνθετες πηλοκατασκευές, τέσσερις συνολικά, που συνδύαζαν διαφορετικά μορφολογικά στοιχεία: Α) Επίπεδη επιφάνεια χρήσης από συμπαγή πηλό, διαστάσεων 0,73 x 0,65 μ., με κυκλική κοιλότητα διαμέτρου 0,28 μ. και βάθους 0,10 μ. στη μία πλευρά της, έφερε έντονα ίχνη καύσης. Διαμορφωνόταν εκεί και μία

⁷⁹ ό.π., 421 κεξ.

⁸⁰ Παπανθίμου κ.ά., ό.π. υποσημ. 77, 465.

ημικυκλική βάθυνση διαμέτρου 0,39 μ. Η πηλοκατασκευή αποδόθηκε σε εξειδικευμένη οικοτεχνική δραστηριότητα. Β) Διπλή κατασκευή με έντονα ίχνη καύσης κοντά στην προηγούμενη. Συνδύαζε κυκλική σχεδόν κατασκευή με τοιχώματα (διαστάσεις: διάμετρος 0,37 μ., ύψος 0,03 μ., πάχος 0,035 μ.) και συμφυή πεταλόσχημη. Αναγνωρίστηκε ένα παράλληλό της στο λεγόμενο «Bin Complex» των Σιταγρών, σχετιζόμενο με την επεξεργασία σιτηρών. Γ) Τρεις μικρού μεγέθους κατασκευές μοιράζονταν κοινά τοιχώματα. Οι δύο ήταν κυκλικές με περιχέλωμα και η τρίτη πεταλόσχημη. Διάμετρος: 0,25-0,30 μ. Συσχετίστηκε η λειτουργία τους με παρακείμενο φούρνο. Δ) Μία ακόμα κυκλική κατασκευή με περιχέλωμα περιείχε προέκταση, που όριζε πιθανώς τη θέση παιδικού εγχυτισμού. Στην προέκταση και κοντά στο ταφικό αγγείο βρέθηκαν άνθρακες και σπόροι. Στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο βρέθηκαν άλλες πηλοκατασκευές, που εντάσσονται σε ορισμένους από τους τύπους I-IV.

Στους *Σιταγρούς* βρέθηκαν πηλοκατασκευές οι οποίες έδωσαν το χαρακτηριστικό τους όνομα σε χώρο γνωστό βιβλιογραφικά ως “Bin Complex”⁸¹, που ίσως θα μπορούσαμε να τον μεταφράσουμε ως «σύνολο αποθηκευτικών κιβωτίων». Τα κιβώτια αυτά ήταν κατασκευασμένα επάνω στο δάπεδο από υπόλευκο πηλό ή κονίαμα, με τοιχώματα πάχους 0,07-0,08 μ. Τα περισσότερα ήταν κυκλικά ή σχεδόν κυκλικά, με διάμετρο που μειωνόταν σταδιακά προς τα επάνω και έφτανε έως τα 0,80 μ. Βρέθηκε ένα πολύ μεγαλύτερο, ελλειψοειδές, μήκους 2 μ. Τα τοιχώματα των πήλινων αυτών κιβωτίων διατηρήθηκαν σε ύψος 0,30 περίπου μ., ενδεχομένως όμως να ήταν αρχικά ψηλότερα. Η εξωτερική τους επιφάνεια είχε δεχθεί επεξεργασία σε βαθμό λείανσης. Ένας συνδυασμός κιβωτίων, που θυμίζει μία από τις σύνθετες πηλοκατασκευές του Αρχοντικού, αποτελείται από δύο, ένα κυκλικό, διαμέτρου 0,40 μ., σε επαφή με δεύτερο, ελλειψοειδές, ανάλογων διαστάσεων και ανοιχτή πλευρά. Είχαν δεχθεί λείανση όχι μόνο εξωτερικά αλλά και εσωτερικά. Τρία αποθηκευτικά κιβώτια βρέθηκαν και μεταξύ των ευρημάτων της «Μακράς Οικίας» στην ίδια θέση.

Τόσο οι πηλοκατασκευές με μορφή κιβωτίου από το Αρχοντικό αλλά και εκείνες από τους Σιταγρούς μας παραπέμπουν σε μερικές απλές ελλειψοειδείς από τον Καστανά και σε ορισμένες σύνθετες από τη Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου.

Στον *Καστανά*, στην οικία με τις τρεις εξέδρες οι οποίες περιγράφηκαν παραπάνω (Στρώμα 24⁸² 1979), μεγάλο δοχείο από άψητο πηλό, που όμως κάρηκε, κοντά στον βόρειο τοίχο, είχε ελλειπτικό σχήμα και διαστάσεις περ. 1.30 x 0.90 μ. Τα τοιχώματά του είχαν πάχος 0,10 μ. και διατηρούνταν σε ύψος 0,20 μ. Στο εσωτερικό της πηλοκατασκευής βρέθηκε αγγείο. Ερμηνεύτηκε ως αποθηκευτική, ίσως δοχείο για δημητριακά. Παρόμοια πηλοκατασκευή βρέθηκε και στο αμέσως παρακείμενο σπίτι, ελλειψοειδής, με τοιχώματα ύψους 0,40 περ. μ., κατασκευασμένα από ωμό στοιβαχτό πηλό. Το γεγονός ότι σε δύο γειτονικά σπίτια βρέθηκαν παρόμοιες αποθηκευτικές πηλοκατασκευές θα μπορούσε να σημαίνει ότι και άλλες κατοικίες στον Καστανά συνοδεύονταν από ανάλογο εξοπλισμό.

Στη *Μεσημεριανή Τούμπα* σύνολα αποθηκευτικών αγγείων από πηλό φαίνεται ότι είχαν εξυπηρετήσει παρόμοιες αποθηκευτικές λειτουργίες με αυτές από τις προαναφερθείσες θέσεις. Στο ανασκαφικό τετράγωνο της λεγόμενης «Καμένης Οικίας» (Τομή II – Οικοδομική φάση 4⁸³) μεταξύ άλλων στοιχείων του οικιακού εξοπλισμού, όπως μια εστία και ένας φούρνος, αποκαλύφθηκαν τα εξής σύνολα: Α) Δύο αγγεία πακτωμένα σε πηλό συνοδευόμενα από μικρότερο με τον πυθμένα του σε ψηλότερο επίπεδο, κατασκευασμένο από τον ίδιο πηλό με τα άλλα, στη ΝΑ γωνία

⁸¹ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 41, 187.

⁸² Aslanis, ό.π. υποσημ. 29, 45-53.

⁸³ Μεσημεριανή Τούμπα 1992, ό.π. υποσημ. 64, 153. Γραμμένος – Κώτσος 1996, 362.

του ανασκαφικού τετραγώνου. Το μικρότερο αγγείο είχε απορροές προς τα δύο μεγαλύτερα⁸⁴. Β) Πλάι στον φούρνο, στη ΝΔ πλευρά του τετραγώνου, τρία αποθηκευτικά αγγεία κατασκευασμένα κατά χώραν από ωμό πηλό.

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι ο οικιακός εξοπλισμός των σπιτιών της ΠΕΧ στη Μακεδονία είχε συμπεριλάβει τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές κατασκευές. Επίσης κατασκευές που χρησίμευαν ως κλίνες και καθίσματα ή πάγκοι για διάφορες οικοτεχνικές δραστηριότητες. Ως αποθηκευτικές μπορούν να χαρακτηριστούν όσες είχαν κοίλο εσωτερικό, ανεξάρτητα από το σχήμα τους, που μπορούσε να είναι στρογγυλό, ελλειπτικό ή ορθογώνιο. Τροφοπαρασκευαστική λειτουργία ίσως επιτελούσαν οι συμπαγείς, που διαμόρφωναν επίπεδες και ισχυρές επιφάνειες, πιθανώς από λίθο, όπου θα ήταν δυνατόν να γίνεται κοπή του κρέατος, άλεσμα των δημητριακών κ.ά. Από τα ευρήματα μιας εξέδρας στον Καστανά συμπεραίνουμε ότι ορισμένες επίπεδες θα συνδέονταν με δραστηριότητες όπως η λειτουργία ενός αργαλειού. Τέλος, αν και είναι κάτι που δεν μπορεί να αποδειχθεί από τα συνευρήματα, ορισμένες επιφάνειες θα προορίζονταν για την ανάπαυση των κατοίκων του προϊστορικού νοικοκυριού.

3. Λάκκοι

Η ανεύρεση λάκκων στους οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού έχει εγείρει ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία τους, κυρίως με την αποθηκευτική ή απορριμματική τους χρήση. Από τη στιγμή που αποδειχθεί ή θεωρηθεί βέβαια ότι ένας λάκκος δεν αποτελεί τυχαία μεταγενέστερη παραβίαση σε ένα αρχαιολογικό στρώμα, ξεκινά η συζήτηση για το σκοπό που επιτελούσε και, συχνά, για τη θέση του στο εσωτερικό ή το εξωτερικό των οικοδομημάτων. Λάκκοι έχουν περιστασιακά ταξινομηθεί σε τύπους, συσχετίζεται με παρακείμενες τους κατασκευές, ή απλώς σημειωθεί χωρίς περαιτέρω ερμηνείες. Οι αναφορές σ' αυτούς ποικίλουν από λεπτομερείς, οπότε αναγράφονται σαφώς το περιεχόμενο και οι διαστάσεις τους, έως γενικές, οπότε απλώς διαπιστώνεται η ύπαρξή τους.

Θα αναφερθούμε αρχικά στα ευρήματα από τα **Σέρβια**, καθώς εκεί έγινε προσπάθεια ταξινόμησης των λάκκων σε δύο κατηγορίες και συσχέτισή τους με συγκεκριμένες κατασκευές. Παρατηρήθηκε η παρουσία δύο ομάδων λάκκων της ΠΕΧ, για τους οποίους εκφράστηκε η γενική άποψη ότι, καθώς ήταν αβαθείς και ακανόνιστοι, θα μπορούσαν να έχουν χρησιμεύσει ως πηγή προέλευσης του χώματος κάλυψης των τοίχων. Σημειώνεται επίσης ότι ανάμεσα σε διάφορους αποθηκευτικούς χώρους, οι οποίοι βρέθηκαν σε αυλές και στο εσωτερικό των οικοδομημάτων και αναγνωρίστηκαν από συγκεντρώσεις καμένων δημητριακών και οσπρίων, συμπεριλαμβάνονται λάκκοι, που όταν εντοπίστηκαν είχαν χρησιμοποιηθεί πια ως αποθέτες απορριμμάτων, ωστόσο η αρχική τους χρήση ήταν πιθανώς αποθηκευτική. Στη μία ομάδα λάκκων βρέθηκαν κτιριακά κατάλοιπα, όπως καμένες μάζες λάσπης με εντυπώσεις καλαμιών. Η δεύτερη περιείχε χώμα και απορρίμματα⁸⁵.

Ομάδα 1: ήταν η πολυπληθέστερη (αριθμούσε περί τα 16 παραδείγματα), και εντοπίστηκε μέσα στα δάπεδα της φάσης 9. Οι λάκκοι της ομάδας βρέθηκαν γεμάτοι οικοδομικά κατάλοιπα από σκληρό πηλό, που δεν είχαν καεί, ενώ διατήρησαν ίχνη

⁸⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π., 62.

⁸⁵ Servia, ό.π. υποσημ. 3, 58, 96.

από δοκούς και κλαδιά, προφανές οικοδομικό υλικό, το οποίο τους σφράγισε όταν η αρχική λειτουργία των ορυγμάτων αυτών δεν θα υφίστατο πλέον⁸⁶. Ορισμένα δάπεδα της φάσης 9 δεν ήταν δυνατόν να συσχετιστούν στρωματογραφικά με εκείνους, λόγω της αποσπασματικότητάς τους. Παρατηρήθηκε ως χρονολογική ένδειξη ότι οι λάκκοι της ομάδας αυτής, εξαιρουμένων δύο, σφραγίσθηκαν από τις αυλές της φάσης 10 ή από πήλινα δάπεδα, επομένως θα ήταν σε χρήση καθόλη τη διάρκεια της φάσης 9. Από τις δύο αναφερθείσες εξαιρέσεις, στη μία περίπτωση ο λάκκος σφραγίσθηκε πριν από το τέλος της φάσης 9, ενώ στη δεύτερη επιβεβαιώθηκε η χρήση του και στη διάρκεια της φάσης 10.

Ομάδα 2: πρέπει να επισημάνουμε ότι η διάκριση της ομάδας αυτής στηρίχθηκε σε ένα μόνο παράδειγμα, επομένως θα μπορούσε να μην είναι γενικευμένη, ή να εμπίπτει σε περιθώρια σφάλματος. Ωστόσο, οφείλουμε να την παραθέσουμε, εφόσον έχει βιβλιογραφικά καταχωρηθεί. Ο λάκκος της ομάδας 2 θεωρήθηκε σύγχρονος με δύο δάπεδα, ένα λίθινο και ένα από πατημένο χώμα, ενώ η χρήση του είχε μακρά διάρκεια: ένα από τα ορύγματα της φάσης 8 δέχθηκε οικοδομικά κατάλοιπα και στη συνέχεια σφραγίστηκε μερικώς από σκληρή πετρώδη επιφάνεια, μερικώς από χωμάτινο δάπεδο. Το τελευταίο παραβιάστηκε από σχετικά αβαθή αλλά ευρύ λάκκο που εισχώρησε και στο γέμισμα του ορύγματος της φάσης 8, ωστόσο το περιεχόμενό του στάθηκε δυνατόν να διακριθεί με σαφήνεια, καθώς ο λάκκος δεν περιείχε δομικά κατάλοιπα, αλλά λίθινα, κεραμικά και οστέινα θραύσματα. Υστερότερο δάπεδο από κίτρινο πηλό, που ανήκε σε κατασκευή της φάσης 9, στην οποία αποδόθηκαν τρεις τοίχοι και μερικές πασσαλότρυπες, δεν παραβίασε τα όρια του λάκκου, ο οποίος συνέχισε να χρησιμοποιείται και στον οικισμό της φάσης 10⁸⁷.

Σε διάφορους άλλους οικισμούς εντοπίστηκαν λάκκοι, που συχνά συσχετίστηκαν με κατοικίες, ωστόσο η χρήση τους σε πολλές περιπτώσεις ήταν κάθε άλλο παρά βέβαιη. Μας κάνει εντύπωση η αναφορά για μεγάλους λάκκους στο *Μάνδαλο* με διάμετρο 2 μ. και βάθος 1,20 μ., οι οποίοι χρονολογήθηκαν στην ΠΕΧ, είχαν ωστόσο διαταράξει τις νεολιθικές επιχώσεις⁸⁸. Δεν βρήκαμε κάποια πληροφορία σχετικά με την πιθανή χρήση τους.

Σε ορισμένες περιπτώσεις λάκκοι έχουν ερμηνευθεί ως καθαρά *απορριμματικοί*, για παράδειγμα οι περισσότεροι από εκείνους που εντοπίστηκαν στη διάρκεια των ελληνικών ανασκαφών της περιόδου 1986-1996 στο *Ντικίλι Τας*⁸⁹. Οι συγκεκριμένοι λάκκοι, που εισχωρούσαν στα νεολιθικά στρώματα⁹⁰, περιείχαν στρώμα στάχτης με όστρακα, οστά ζώων, όστρεα και απανθρακωμένους καρπούς. Χρονολογήθηκαν στη φάση ΙΙΑ, παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα κτιριακά κατάλοιπα της ΠΕΧ στη θέση χρονολογούνται στη φάση ΙΙΒ. Οι Γάλλοι συσχέτισαν έναν λάκκο, επίσης απορριμματικό, με κλίβανο, καθώς βρέθηκε κάτω από τον φούρνο και μάλλον θα χρησίμευε για τις στάχτες. Σε άλλον βρέθηκαν στάχτες, απανθρακωμένα οστά ζώων και θραύσματα αγγείων, που βέβαια παρουσιάζουν εικόνα απορριμμάτων, ωστόσο είναι πιθανό κατά τους ανασκαφείς να επρόκειτο για τα κατάλοιπα μιας εστίας παρά για ορυγμα σκαμμένο στο έδαφος⁹¹. Οι λάκκοι που εντοπίστηκαν στα δάπεδα της *Τούμπας Αγγιάλων Β*⁹² (περί τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας),

⁸⁶ Servia Preliminary, ό.π. υποσημ. 34, 219-20.

⁸⁷ Servia, ό.π. υποσημ. 3, 60.

⁸⁸ Μερούσης – Νικολαΐδου 1997, 156-7.

⁸⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996, 690.

⁹⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. υποσημ. 27, 70.

⁹¹ Dikili Tas, ό.π. υποσημ. 4, 52.

⁹² Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 35, 140.

είχαν συνήθως κυκλικό σχήμα και ήταν σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος. Η διάμετρός τους κυμαινόταν από 0,50 έως και 1,10 μ. και το βάθος τους προσέγγιζε τα 0,80 μ. Την πιθανή απορριμματική τους χρήση υπέδειξε η απουσία επαλλείψεων από τα τοιχώματά τους. Δύο από αυτούς εντοπίστηκαν σε επαφή με εστίες. Στο **Κρουνέρι** εντοπίστηκε απορριμματικός λάκκος, ο οποίος συσχετίστηκε με το δεύτερο επίπεδο της ΠΕΧ από τη θέση⁹³. Ένας μεγάλος λάκκος στη **Μεσημεριανή Τούμπα** (Τομή III – Οικοδομική φάση 3 Τομής Πα⁹⁴) παρουσίαζε ακανόνιστη κυκλική κάτοψη, με ακτίνα 2 μ. επάνω και 1 μ. στη βάση του. Αν και το βάθος του δεν διευκρινίζεται, συμπεραίνουμε από τα συμφραζόμενα ότι θα ξεπερνούσε τα 1,50 μ., φτάνοντας ίσως και έως τα 2,50 μ. Ήταν λάκκος απορριμμάτων, γεμισμένος με οικοδομικά υλικά και κινητά ευρήματα.

Σε άλλους λάκκους αποδόθηκε *αποθηκευτική λειτουργία*, βάσει χαρακτηριστικών τους, συνήθως λόγω επαλλείψεων πηλού. Τέτοια θα ήταν η χρήση ενός λάκκου στα **Λειβάδια Αιανής**, τα τοιχώματα του οποίου έφεραν επάλειψη πηλού, περιείχε δε αγγείο, όστρακα άλλων και καμένα οστά ζώων. Ένας ακόμα λάκκος, σε κοντινή απόσταση, δεν αναφέρεται ως φέρων επάλειψη, σημειώνεται όμως ότι το περιεχόμενό του ήταν ανάλογο⁹⁵. Στο λεγόμενο “Bin Complex” των **Σιταγρών** αποκαλύφθηκαν επίσης λάκκοι οριοθετημένοι με πηλό⁹⁶. Η αποθηκευτική τους χρήση ενισχύεται πιθανώς και από τις υπόλοιπες κατασκευές που βρέθηκαν στο χώρο και έδωσαν, εξάλλου, το σχετικό όνομα στο σύνολο. Στο **Ντικιλί Τας**, εκτός από τους απορριμματικούς λάκκους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, φαίνεται ότι θα υπήρχαν και αποθηκευτικοί, όπως μαρτυρούν τουλάχιστον τα δύο παρακάτω ευρήματα: Ένας από τους λάκκους των ελληνικών ανασκαφών του 1986-1996 θεωρήθηκε σιρός, έφερε δε στον πυθμένα του οποίου επίχρισμα πηλού⁹⁷. Στις γαλλικές ανασκαφές βρέθηκε λάκκος που περιείχε τα θραύσματα μεγάλου αγγείου με άγνωστο προορισμό⁹⁸. Προφανή αποθηκευτική χρήση είχαν δύο λεκάνες με βελανίδια στον **Καστανά** (1979: Στρώμα 23a⁹⁹) από τις οποίες η μία, σε επαφή με εστία, είχε εύρος 0,20 περ. μ. και βάθος 0,10. Η άλλη αναφέρεται ως λίγο μεγαλύτερη. Θα μπορούσαμε βεβαίως να τις αναφέρουμε στην ενότητα με τις διάφορες άλλες κατασκευές εσωτερικού οικιακού εξοπλισμού, όπου περιγράφονται και άλλα λεκανόσχημα αντικείμενα σκαμμένα στο έδαφος. Ορισμένες φορές αποθηκευτικοί λάκκοι ή σιροί χαρακτηρίστηκαν έτσι λόγω της απουσίας ενδείξεων ώστε να χαρακτηριστούν ως διαφορετικές κατασκευές. Στην **Πεντάπολη** για παράδειγμα, ανάμεσα στα ευρήματα της φάσης II, ένας «σιρός» θεωρήθηκε ως τέτοιος επειδή δεν παρουσίαζε ίχνη φωτιάς, που θα τον χαρακτήριζαν ως εστία. Για έναν άλλο λάκκο της ίδιας φάσης από τη θέση, αναφέρεται απλώς η παρουσία του¹⁰⁰.

Ορισμένοι λάκκοι παρέμειναν ανερμήνευτοι, ή αποδόθηκαν σε αυτούς πιθανές διαφορετικές λειτουργίες. Στο στρώμα Στρώμα 22b¹⁰¹ του **Καστανά** βρέθηκε κυκλικός λάκκος με απότομα τοιχώματα, για τον οποίο δεν αποκλείστηκε η πιθανότητα να ανήκει σε έναν ταφικό λάκκο. Στον **Μολυβόπυργο** οι δύο οικίες του αρχαιότερου οικισμού συνοδεύονταν από λάκκους κοντά στο ανατολικό τους άκρο,

⁹³ Μαλαμίδου 1997, 514.

⁹⁴ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 18, 79.

⁹⁵ Καραμήτρου-Μεντεσιδη – Παπαγιαννάκης, ό.π. υποσημ. 35, 67.

⁹⁶ Sitagroi, ό.π. υποσημ. 41, 187

⁹⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1994, 124.

⁹⁸ Dikili Tash, ό.π. υποσημ. 4, 52.

⁹⁹ Aslanis, ό.π. υποσημ. 29, 55-58.

¹⁰⁰ Γραμμένος, ό.π. υποσημ. 53, 95.

¹⁰¹ Aslanis, ό.π. υποσημ. 29, 58-60.

των οποίων η χρήση δεν ερμηνεύτηκε¹⁰². Επίσης, κάτω από λιθόστρωτο δάπεδο του υστερότερου οικισμού βρέθηκε ελλειψοειδής λάκκος, που προς τον πυθμένα του στένευε. Είχε γενικές εσωτερικές διαστάσεις ήταν 2 x 1 μ. και βάθος 0,40 μ. Τον οριοθετούσαν λίθοι στηριγμένοι με πηλό. Περιείχε στάχτες, κάρβουνα, όστρακα αγγείων και λίγα οστά ζώων. Η χρήση του αποδόθηκε σε φούρνο¹⁰³.

Λάκκοι κυκλικοί ή ελλειψοειδείς, διαφόρων μεγεθών, είχαν γενικά εξυπηρετήσει τα νοικοκυριά της μακεδονικής ΠΕΧ, ωστόσο η αρχική τους χρήση, προφανώς απορριμματική ή αποθηκευτική είναι γενικά αβέβαιη, καθώς αποκαλύπτονται συχνά να επιτελούν διαφορετική λειτουργία από αυτή για την οποία προορίζονταν. Το πιθανότερο είναι να έχουν χρησιμεύσει τελικά ως «κάλαθοι αχρήστων», ωστόσο η πιθανή αποθηκευτική τους χρήση θα μπορούσε να υποτεθεί βάσιμα σε περιπτώσεις επάλειψης των τοιχωμάτων τους με πηλό ή οριοθέτησης του χείλους τους με ανάλογο υλικό. Σε μία περίπτωση, παρά την μετέπειτα απορριμματική τους χρήση, αντιμετωπίστηκαν ως πηγές προέλευσης οικοδομικού υλικού, δηλαδή του πηλοχώματος το οποίο είχε επενδύσει τοίχους από αχυροπηλό, αν και αποθηκευτική επίσης λειτουργία τους δεν αποκλείστηκε. Όταν συνδυάζονταν με κλιβάνους φαίνεται ότι προορίζονταν για την απόρριψη υλικού μετά από τον καθαρισμό των θερμικών αυτών κατασκευών. Μία δύο περιπτώσεις οφείλονται σε πρόθεση ενταφιασμού. Λάκκοι έχουν ενδεχομένως παρερμηνευτεί, καθώς ήταν στην πραγματικότητα κλιβάνοι ή εστίες. Ανεξάρτητα από τον προορισμό τους έχουν γενικά εντοπισθεί σε εξωτερικούς χώρους, αλλά και στο εσωτερικό των κατοικιών.

4. Η λειτουργία των χώρων

Στο τέλος της εργασίας μας και πριν συγκεντρώσουμε σε ένα ύστατο τμήμα της διάφορα συμπεράσματα, που λίγο πολύ έχουν ήδη συνοψισθεί στα κεφάλαια της συζήτησής μας για την οικιστική της μακεδονικής ΠΕΧ, νομίζουμε ότι είμαστε σε θέση να πούμε δυο λόγια για τη λειτουργία του νοικοκυριού της εποχής αυτής, απλού προφανώς στη δομή του και προοριζόμενου κυρίως για την επιτέλεση βασικών ζωτικών καθημερινών συνηθειών. Δεν «ανοίγουμε» χωριστό κεφάλαιο για τον σκοπό αυτόν, καθώς τα κύρια κριτήρια για το θέμα μας περιστρέφονται γύρω από τις κατασκευές του οικιακού εξοπλισμού που συζητήθηκαν στις προηγούμενες τρεις ενότητες. Ο εντοπισμός τους στο εσωτερικό των σπιτιών, συχνά σε συνδυασμό, μας καθοδηγεί στην προσπάθεια να κατανοήσουμε το ημερήσιο πρόγραμμα του προϊστορικού κατοίκου της Μακεδονίας, ωστόσο σε ένα μεγάλο ποσοστό και όχι απολύτως. Διότι δεν ερμηνεύονται πάντοτε ικανοποιητικά όλες οι κατασκευές που εντοπίζονται σε έναν χώρο, δεν είναι σε κάθε περίπτωση βέβαιο ότι η θέση τους είναι πράγματι στο εσωτερικό των κατοικιών και τέλος, δεν έχει επεκταθεί η εργασία μας, καθώς θα ήταν αυτό έξω από το θέμα της, στην παραγωγή έργων τέχνης. Οι μόνοι υπαινιγμοί στον τομέα της «τέχνης και τεχνικής» γίνονται έμμεσα, χάρη στην ανεύρεση κεραμικών κλιβάνων, που προορίζονταν για το ψήσιμο των αγγείων, αλλά και στις λίγες περιπτώσεις κατά τις οποίες ορισμένοι χώροι υπέδειξαν ενασχόληση με την υφαντική. Εξειδίκευση φυσικά υπέδειξαν και ορισμένοι τομείς της οικοδομικής τέχνης, όπως η δημιουργία αδιάβροχων κονιαμάτων για τις στέγες, τους τοίχους και

¹⁰² Heurtley – Raleigh-Radford, ό.π. υποσημ. 9, 160.

¹⁰³ ό.π.

τα δάπεδα, ενώ ιδιαίτερη τεχνογνωσία οι αναλύσεις των θερμικών κατασκευών και η διαδικασία της κατασκευής τους ώστε να επιτυγάνουν συγκεκριμένες υψηλές θερμοκρασίες τις οποίες διατηρούσαν όσο ήταν απαραίτητο για την παρασκευή της τροφής.

Οι χώροι που μας πληροφορούν για το προϊστορικό νοικοκυριό είναι κυρίως όσοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πλήρεις, με την έννοια της αποκάλυψης ολοκληρωμένων κατόψεων ή ελλিপών αλλά περιεχόντων μεγάλη ποσότητα οικιακού εξοπλισμού. Για να δώσουμε μερικά σχετικά παραδείγματα, ολοκληρωμένες κατόψεις έδωσαν η «Καμένη Οικία» των Σιταγρών, η «Οικία Θεοχάρη» από το Ντικιλί Τας, καθώς και μία ορθογώνια οικία από τον Καστανά «Οικία Α», ενώ ελλειπείς κατόψεις αλλά με πλούσιο εξοπλισμό προέρχονται από το «Bin Complex» των Σιταγρών, την «Καμένη Οικία» της Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου, ή τα σπίτια του Αρχοντικού, αν και στα τελευταία θα μπορούσαμε να δούμε κάποια πληρότητα. Δεν εξαντλούνται με τα παραδείγματα αυτά οι ενδεικτικές για το μακεδονικό σπίτι περιπτώσεις, καθώς σημαντικές ενδείξεις, περισσότερο αποσπασματικές όμως, βρίσκουμε και σε άλλες θέσεις. Θα γίνει αναφορά σε αυτές όπου χρειαστεί.

Επιμερισμός των δραστηριοτήτων σε χώρους ή όχι; Αυτό είναι μάλλον ένα κύριο ερώτημα, που αναζητά απαντήσεις σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η εσωτερική διαίρεση των οικιών υφίστατο και βέβαια διατηρήθηκε την ώρα της ανασκαφής. Σημαντικές πληροφορίες προς αυτή την κατεύθυνση παρέχει η «Καμένη Οικία» των Σιταγρών, όπου αναγνωρίστηκαν, μεταξύ των τριών χώρων του σπιτιού, κεντρικό δωμάτιο και αψιδωτή κουζίνα. Κατ' ουσίαν το κτήριο αυτό ήταν δίχωρο, διότι έχει παρατηρηθεί ότι το προστώο του ήταν ανοιχτό, επομένως δεν θα επρόκειτο για «ωφέλιμο δωμάτιο» σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες, αλλά για προστατευμένη αυλή. Μας ενδιαφέρουν κυρίως οι κατασκευές των δύο περικλειστων χώρων, που παρουσιάζουν κάποιες διαφορές: για το κεντρικό δωμάτιο¹⁰⁴ διαπιστώθηκε ότι αποτελούσε χώρο διαμονής και εργασίας, που θερμαινόταν με εστία (Πίν. XIV. 4), ευρισκόμενη αμέσως ανατολικά του κέντρου του χώρου. Ο σταθερός εξοπλισμός της κουζίνας¹⁰⁵ ήταν πλουσιότερος και υπέδειξε αποθήκευση, προετοιμασία και παρασκευή της τροφής. Βρέθηκαν αγγεία και σκεύη, δύο πήλινα αποθηκευτικά κιβώτια, ένας φούρνος ψωμιού και ένας μικρότερος φούρνος για κρέας.

Η τριμερής διαμόρφωση του κτηρίου και οι διαφορές στον εξοπλισμό του μαρτυρούν ότι διαφορετικοί χώροι χρησιμοποιούνταν για διαφορετικές εργασίες: η κουζίνα για την εξασφάλιση της καθημερινής διαίτας, το κεντρικό δωμάτιο για την ανάπαυση, διαμονή και ορισμένες εργασίες, ενώ η προστατευμένη αυλή για κάποιες άλλες, υπαίθριες, προφανώς εργασίες με δυνατότητα προφύλαξης από τον ήλιο ή τη βροχή. Δεν αναφέρθηκαν από εμάς κατά την περιγραφή της οικίας στο πρώτο τμήμα της εργασίας μας, ωστόσο τα κινητά ευρήματα του κεντρικού δωματίου έδειξαν τί θα μπορούσε να συμβαίνει εκεί. Υποστηρίχθηκε, με βάση την ανεύρεση σφονδυλίων, όχι μόνο στο δωμάτιο αυτό αλλά και σε άλλους χώρους του οικισμού, ότι η υφαντική θα ήταν συνηθισμένη εργασία στους Σιταγρούς, με την οποία θα καταπιάνονταν γυναίκες και κορίτσια¹⁰⁶. Επιπλέον εργασίες υπαινίχθηκε η εύρεση μυλόλιθων, η θέση τους μάλιστα εκατέρωθεν της εστίας και επάνω στον άξονα των εισόδων του δωματίου, μαρτυρά εκμετάλλευση των καλύτερων δυνατών συνθηκών φωτισμού και εξαερισμού από τα μέλη του νοικοκυριού. Για το προστώο προτάθηκε μία εικόνα «αυξημένης κοινωνικότητας» καθώς εκεί θα γινόταν υποδοχή των επισκεπτών και το παιχνίδι με τα παιδιά, αλλά και εργασιών που θα απαιτούσαν απορριμματική μέριμνα,

¹⁰⁴ Elster, ό.π. υποσημ. 8, 28-29.

¹⁰⁵ ό.π., 25-28.

¹⁰⁶ ό.π., 28.

όπως η μετατροπή οστών σε εργαλεία, η αποφλοιώση καρπών, το ακόνισμα πελέκεων, ή το γνέσιμο του μαλλιού¹⁰⁷. Δεν αποκλείστηκε ένας ευχάριστος ύπνος τα ζεστά βράδια του καλοκαιριού. Γενικά, τα ευρήματα της «Καμένης Οικίας» μαρτυρούν ότι σε ένα μακρύ οικοδόμημα, με την πολυτέλεια της διαίρεσης σε χώρους, οι δραστηριότητες του νοικοκυριού θα απομονώνονταν σύμφωνα με τη φύση τους και τις καιρικές συνθήκες κάθε εποχή του χρόνου.

Επιμερισμό εργασιών και συνηθειών μπορούμε να παρατηρήσουμε και στην «Οικία Θεοχάρη» στο Ντικιλί Τας, ένα κτήριο με τριμερή επίσης διάταξη, ωστόσο και με τους τρεις χώρους του περικλειστούς, ως κανονικά δωμάτια του οικοδομήματος. Οι δύο ακραίοι χώροι, στους οποίους βρέθηκαν εστίες, θεωρήθηκαν ως περιοχές παρασκευής τροφής. Αυτό ήταν περισσότερο ξεκάθαρο για το βόρειο δωμάτιο, αφού, εκτός της εστίας, υπήρχαν εκεί τριπτήρας και αρκετά αγγεία¹⁰⁸. Στον κεντρικό χώρο υπήρχε λίθινο έδρανο ή κλίνη (Πίν. IV. 2), μια κατασκευή αποτελούμενη από καλά στρωμένους λίθους και επιστρωμένη με πηλό (Πίν. IV. 3-4). Εδώ ο φωτισμός και η θέρμανση εξασφαλιζόνταν από παρακείμενη εστία. Το έδρανο θα προοριζόταν για την ανάπαυση των μελών της οικογένειας, ή θα ήταν ένας μεγάλος πάγκος για καθημερινές εργασίες. Συνδυασμός των δύο ιδιοτήτων δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Οι δύο οικίες που είδαμε παραπάνω, χρονολογημένες στις προχωρημένες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, μαρτυρούν ότι στα σπίτια με διαθέσιμο χώρο απομονώνονταν τουλάχιστον οι περιοχές τροφοπαρασκευαστικής διαδικασίας, ενώ άλλες καθημερινές δραστηριότητες μπορούσαν να διεκπεραιώνονται στο μοναδικό συνήθως κεντρικό δωμάτιο, όπου διαβίωνε η οικογένεια, εργαζόταν και αναπαύονταν. Δεν δηλώνουν ωστόσο τον ίδιο επιμερισμό αρκετές από τις άλλες θέσεις της ΠΕΧ, ενώ φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η διαμονή θα συνδυαζόταν ακόμα και με εξειδικευμένη εργαστηριακή ή απλούστερη τροφοπαρασκευαστική δραστηριότητα. Ίσως έχει σημασία η χρονολόγηση των κατοικιών, υπό την έννοια ότι όσο προχωρούσε η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού οι άνθρωποι ενδεχομένως θα είχαν παρατηρήσει ότι ο επιμερισμός των δραστηριοτήτων τους σε χώρους επιφέρει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Ωστόσο, σε άλλους τομείς έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι το χρονολογικό στάδιο δεν διαδραμάτισε πάντοτε τόσο ισχυρό ρόλο. Περισσότερο θα είχε εξαρτηθεί ο επιμερισμός αυτός από τον διαθέσιμο χώρο. Θα δούμε στη συνέχεια ορισμένες κατοικίες που φαίνεται ότι συγκέντρωναν το σύνολο δραστηριοτήτων τους σε ένα μόνο δωμάτιο, αν και δεν είναι βέβαιο ότι οι διασωθέντες στην ανασκαφή τοίχοι είναι όλοι όσοι είχαν αρχικά συμπεριληφθεί στα οικοδομήματα. Έχει παρατηρηθεί ότι η ευτελέστερη δομή ορισμένων διαχωριστικών στοιχείων προκάλεσε την πλήρη σχεδόν απώλειά τους. Από ορισμένες πάλι κατοικίες φαίνεται ότι «απουσίαζαν» ζωτικές κατασκευές, όμως και εδώ ίσως μπορεί να δοθεί μία εξήγηση.

Ένα σπίτι που φαίνεται ότι διασώθηκε πλήρως, τουλάχιστον όσον αφορά στο περιεχόμενό του, είναι το καλούμενο ως «Οικία Α» από το Στρώμα 24¹⁰⁹ (πίν. LVI. 1-2) των ανασκαφών του 1979 στον Καστανά (τέλη πρώιμης ΠΕΧ). Στο εσωτερικό του υπήρχαν μεγάλο ελλειψοειδές αποθηκευτικό δοχείο από πηλό και τρεις εξέδρες. Δεν θα περιγράψουμε τις κατασκευές αυτές με λεπτομέρειες, καθώς το έχουμε ήδη κάνει σε άλλα σημεία. Θα σημειώσουμε όμως την πιθανή τους χρήση. Το δοχείο ενδεχομένως προοριζόταν για την αποθήκευση δημητριακών. Σε μία από τις εξέδρες βρέθηκαν υφαντικά βάρη και ορισμένα άλλα δομικά υλικά που οδήγησαν στην

¹⁰⁷ ό.π., 30.

¹⁰⁸ Παπαδόπουλος 2002, 107.

¹⁰⁹ Aslanis, ό.π. υποσημ. 29, 45-53.

ερμηνεία της ως βάσης για την έδραση ενός αργαλειού. Οι δύο άλλες εξέδρες ερμηνεύτηκαν ως καθίσματα, κρεβάτια, ή πάγκοι για καθημερινές εργασίες. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα του χώρου συμπεριλαμβάνονταν σκεύη και αντικείμενα, όπως αγγεία, υφαντικά βάρη κ.ά. Εξωτερικά του δυτικού τοίχου της οικίας φαίνεται ότι υπήρχε στέγαστρο στηριγμένο σε πασσάλους. Τμήμα δεύτερου μονόχωρου σπιτιού, το οποίο διατηρούσε κοινή μεσοτοιχία με την «Οικία Α» διέθετε επίσης αποθηκευτικό δοχείο του ίδιου τύπου, περιείχε δε και αυτό το δωμάτιο αγγεία και μικροαντικείμενα. Δεν αναφέρεται η ύπαρξη εστίας ή κλιβάνου στην «Οικία Α», όπως επίσης στην «Οικία Β», αν και από την τελευταία δεν αποκαλύφθηκε ικανό τμήμα. Πάντως οι δύο χώροι παρουσίαζαν πολλές ομοιότητες. Ποια ήταν όμως η χρήση τους; Επρόκειτο για χώρους διαμονής οικογενειών, ή αποκλειστικά για χώρους εργασίας, όπου κατασκευάζονταν υφάσματα, φυλάσσονταν δημητριακά και κάθονταν οι διαμένοντες ώστε να ξεκουραστούν ή να κοιμηθούν στις εξέδρες που εφάπτονταν των τοίχων; Σε άλλες οικίες του Καστανά έχουν αποκαλυφθεί εστίες ή εξέδρες, σε μία μάλιστα διαφωτιστική για το θέμα μας περίπτωση (Στρώμα 23a¹¹⁰ / μέση ΠΕΧ – πίν. LVI. 4) εστία και δύο εξέδρες συνδυάζονταν στον ίδιο χώρο. Στο ίδιο σπίτι υπήρχαν δύο λεκάνες με βελανίδια, σκαμμένες στο έδαφος, η μία μάλιστα από αυτές σε επαφή με την εστία. Στην οικία αυτή επομένως θα μπορούσαν να εξασφαλίζονται η θέρμανση και ο φωτισμός, η παρασκευή της τροφής, η ανάπαυση των κατοίκων, ενδεχομένως και κάποιες καθημερινές εργασίες. Είναι η απουσία θερμικών κατασκευών από την «Οικία Α» που αναφέρθηκε παραπάνω συμπτωματική και οφείλεται σε απώλεια των μαρτυριών εξαιτίας του ευπαθούς υλικού τους, ή υπήρχαν στον Καστανά χωριστοί εργαστηριακοί χώροι, σε διαφορετικά σημεία από τους χώρους διαμονής. Ή άλλαξαν οι συνήθειες με την πάροδο του χρόνου; Τίθεται εδώ και ένα άλλο ερώτημα. Μήπως τα ευρήματα της «Οικίας Α» σημαίνουν ότι το μαγειρέμα του φαγητού γινόταν σε άλλους, συγκεκριμένους χώρους του οικισμού, ανεξάρτητα από το εάν βρίσκονταν οι απαραίτητες θερμικές κατασκευές στο εσωτερικό ή εξωτερικά των κατοικιών; Διότι και για την απάντηση στο ερώτημα αυτό ίσως διαθέτουμε ορισμένες ενδείξεις, προέρχονται μάλιστα από τρεις τουλάχιστον θέσεις:

Στην Τούμπα Αγκιάλου Β η παρουσία μεγάλου αριθμού εστιών στο εσωτερικό των οικοδομημάτων, σε συνδυασμό με τη φύση των μικρών ευρημάτων και την κεραμική της ανασκαφής, υπέδειξε ότι οι χώροι που αποκαλύφθηκαν αποτελούσαν δωμάτια κατοικίας, που, όπως και σε άλλες θέσεις τις οποίες συζητήσαμε στην τρέχουσα ενότητα, στέγαζαν αρκετές δραστηριότητες γύρω από την υφαντική και την τροφοπαρασκευαστική διαδικασία. Παρόλα αυτά πέντε εστίες¹¹¹, που δεν συσχετίστηκαν με οικοδομικά κατάλοιπα πέραν ενός λάκκου και μιας πασσαλότρυπας, οδήγησαν στην υπόθεση για την σταθερή χρήση ενός χώρου μαγειρέματος, σε αστέγαστο ή εξωτερικό χώρο. Παρατηρήθηκε ότι και στο Ντικιλί Τας ανάλογες θερμικές κατασκευές θα μπορούσαν να βρίσκονται και εξωτερικά των κατοικιών¹¹². Στο Αρχοντικό, όπου ο εξοπλισμός των οικοδομημάτων ήταν ιδιαίτερα πλούσιος, πλήθος πηλοκατασκευών βρέθηκε οργανωμένος σε σύνολα των τεσσάρων, με το καθένα να καλύπτει ανάγκες αποθήκευσης και παρασκευής της τροφής, θέρμανσης και φωτισμού. Είναι σαφές ότι δεν αναγνωρίζεται εδώ κάποια εργαστηριακή λειτουργία και μάλιστα κάθε χώρος ήταν αυτόνομος όσον αφορά στην κάλυψη ζωτικών αναγκών. Ακόμα και διαχωριστικός χαρακτήρας αναγνωρίστηκε στα σύνολα αυτά, με τις θερμικές κατασκευές που προορίζονταν για το μαγειρέμα

¹¹⁰ ό.π., 55-58.

¹¹¹ Παππά κ.ά., ό.π. υποσημ. 35, 134-135.

¹¹² Dikili Tash, ό.π. υποσημ. 4, 50.

παράλληλα στους τοίχους, ενώ τις αποθηκευτικές στον κεντρικό άξονα των κτηρίων¹¹³. Για το θέμα μας όμως σημασία έχει μία συγκεκριμένη παρατήρηση: η παρουσία περισσότερων του ενός φούρνων στο ίδιο σπίτι επέφερε κάποιον προβληματισμό, καθώς, αν δεν προοριζόταν για επιμερισμό λειτουργιών (μαγειρέμα, αποξήρανση καρπών, κ.ά.), τότε είναι πιθανόν να εξυπηρετούσαν διαφορετικά νοικοκυριά¹¹⁴. Για μία ακόμη φορά τίθεται το ερώτημα της διαμόρφωσης χώρων «συλλογικού μαγειρέματος» σε ορισμένα σημεία των οικισμών της Μακεδονίας κατά την πρώιμη ΠΕΧ.

Οι ενδείξεις από τους διάφορους οικισμούς περιστρέφονται ουσιαστικά γύρω από τα ερωτήματα που θέσαμε στην τρέχουσα ενότητα. Οι χώροι φαίνονται γενικά αυτάρκεις, με κύριο σκοπό να εκπληρώνονται τουλάχιστον οι καθημερινές ανάγκες, ενώ θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις δινόταν προσοχή ώστε η παρασκευή της τροφής να μην λαμβάνει χώρα στα δωμάτια διαμονής, ή καν στο ίδιο σπίτι όπου κατοικούσε η οικογένεια. Δεν θα προχωρήσουμε άλλο με το θέμα αυτό, ούτε θα εξαντλήσουμε βέβαια κάθε γνωστό παράδειγμα. Στη συνέχεια όμως, με σκοπό να καλύψουμε και άλλες πιθανές λειτουργίες των προϊστορικών σπιτιών, θα αναφερθούμε σε δύο τρεις ακόμη περιπτώσεις, που υποδεικνύουν την παρουσία «αποθηκών» και «εργαστηριακών χώρων» στους οικισμούς, αν και τα δεδομένα χαρακτηρίζονται από γενική αποσπασματικότητα, γεγονός που πρέπει να μας προκαλεί αρκετές επιφυλάξεις.

Στους Σιταγρούς ο χώρος που είναι γνωστός ως “Bin Complex”¹¹⁵ (Πίν. IX-X) («σύνολο αποθηκευτικών κιβωτίων») περιείχε πήλινα κιβώτια ή άλλα από κόνιαμα κατασκευασμένα επάνω στο δάπεδο, τα περισσότερα κυκλικά, ή σχεδόν κυκλικά, με διάμετρο σταδιακά μειούμενη προς τα επάνω, καθώς και ένα ελλειψοειδές μεγαλύτερων διαστάσεων σε σύγκριση με τα υπόλοιπα. Εσωτερικά και εξωτερικά οι κατασκευές αυτές ήταν λειασμένες. Η λειτουργία τους δέχτηκε συζήτηση, υποτέθηκε μάλιστα ότι, δεδομένης της απουσίας αρχιτεκτονικών καταλοίπων και της παρουσίας ελάχιστων οπών πασσάλων, ίσως καταλάμβαναν έναν εξωτερικό χώρο, πιθανώς μία αυλή. Αποδόθηκαν ως δοχεία για την αποθήκευση δημητριακών, ορισμένες όμως ενδείξεις υπέδειξαν διαφορετική λειτουργία για ένα τουλάχιστον από αυτά, όχι τόσο πιθανή, καθώς στο εσωτερικό του βρέθηκαν υφαντικά βάρη. Στην ίδια περιοχή υπήρχαν λάκκοι οριοθετημένοι με πηλό (Πίν. X. 4), αλλά και τα κατάλοιπα μιας εστίας. Να υποθέσουμε ότι υπήρχε εδώ ένας χώρος με αποθηκευτικό αποκλειστικά σκοπό, και αν ναι, θα μπορούσε αυτό να γενικευτεί για την πλειοψηφία των Μακεδονικών οικισμών;

Εργαστηριακή χρήση (ή και εργαστηριακή ταυτοχρόνως) θα μπορούσαμε να δούμε στην Καμένη Οικία της Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου (Τομή II – Οικοδομική φάση 4¹¹⁶) (Πίν. XLI. 2-3), ένα σπίτι με πλούσιο αποθηκευτικό και τροφοπαρασκευαστικό εξοπλισμό. Υπήρχαν εδώ εστία και φούρνος που επιβεβαιώνουν τις δυνατότητες του χώρου για παρασκευή της τροφής, θέρμανση και φωτισμό. Την πιθανή εργαστηριακή του χρήση θα μπορούσαν να υποδείξουν τα σύνολα πηλόλιπτων κατασκευών με μορφή αγγείων που βρέθηκαν στο σπίτι: κυρίως τρία από αυτά, που είχαν πακτωθεί ώστε να αποτελούν σταθερή κατασκευή, με το μικρότερο ευρισκόμενο σε υψηλότερο επίπεδο από τα άλλα κατά 0,30 μ. (Πίν. XLII. 2) και με απορροές προς τα δύο μεγαλύτερα¹¹⁷. Όλα ήταν κατασκευασμένα από τον

¹¹³ Παπανθίμου κ.ά., ό.π. υποσημ. 77.

¹¹⁴ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου, ό.π. υποσημ. 13.

¹¹⁵ Sitagroï, ό.π. υποσημ. 41, 187.

¹¹⁶ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π. υποσημ. 18, 153. Γραμμένος – Κώτσος, ό.π. υποσημ. 83, 362.

¹¹⁷ Μεσημεριανή Τούμπα, ό.π., 62.

ίδιο πηλό. Στο ίδιο σπίτι βρέθηκαν τρία ακόμη αποθηκευτικά αγγεία, επίσης κατασκευασμένα κατά χώραν από ωμό πηλό, αλλά και μία σκευοθήκη ή σιρός. Κινητά ευρήματα ήσαν αγγεία, κυρίως πρόχοι και αμφορέας, κοντά στις πηλοκατασκευές. Δεν μπορούμε να ξέρουμε τί ακριβώς παρήγαγαν τα τρία αγγεία, ωστόσο δεν αποκλείεται εδώ να γινόταν κάποιο είδος απόσταξης ή διήθησης. Ο ίδιος χώρος έδειξε και ίχνη υφαντικής δραστηριότητας.

Τέλος, σαφή εργαστηριακή χρήση είχαν οι κεραμικοί κλίβανοι που αποκαλύφθηκαν στον Άγιο Μάμα, το Πολύχρονο και τα Θεοδωρέικα, πιθανότατα όμως θα βρίσκονταν έξω από τα σπίτια των οικισμών.

Συμπεράσματα

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης στο δεύτερο τμήμα της εργασίας μας συνοψίσαμε στις διάφορες ενότητες τα συμπεράσματα για τα επιμέρους θέματα, επομένως δεν θα αναφέρουμε εδώ παρά μία περίληψη όσων ήδη διατυπώθηκαν. Σκοπός μιας τέτοιας συγκέντρωσης είναι η παροχή στον ενδιαφερόμενο της δυνατότητας για μία γρήγορη επισκόπηση των κύριων σημείων γύρω από την οικιστική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία. Το αντικείμενο κάθε παραγράφου θα τονίζεται με πλάγια γραφή, ώστε να ενυπάρχει μία γρήγορη παραπομπή στα αντίστοιχα κεφάλαια.

Ξεκινώντας από το δεύτερο κεφάλαιο (B) θα τονίσουμε ότι σκοπός του ήταν η αποκρυστάλλωση ενός γενικού χρονολογικού πλαισίου στο οποίο εντάχθηκαν όλες οι εξεταζόμενες από εμάς Μακεδονικές θέσεις, η σύσταση δηλαδή ενός ενδεικτικού πίνακα χρονολόγησης, με κύρια πρόθεση την πιθανή ανίχνευση εξελικτικών σταδίων στην οικιστική της Μακεδονίας, κυρίως κατασκευαστικά. Διαπιστώσαμε όμως ότι περισσότερο από τον χρόνο είχε σημασία ο τόπος. Η χρονολογική ταξινόμηση της μακεδονικής αρχιτεκτονικής είχε λιγότερα να μας πληροφορήσει από όσα η γεωγραφική, καθώς στις προτιμήσεις του προϊστορικού κατοίκου του βόρειου αυτού διαμερίσματος της χώρας μας φαίνεται ότι διαδραμάτισε κυρίαρχο ρόλο μάλλον ο τόπος παρά ο χρόνος. Η χρονολογική παράθεση των δεδομένων ενείχε ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες, καθώς σημαντικές θέσεις ερευνήθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αι., με αποτέλεσμα να απαιτούνται διορθώσεις στους χρονολογικούς συσχετισμούς, που βέβαια έγιναν κατά την σχεδόν εκατονταετή από τότε πρόοδο της έρευνας χάρη στο σημαντικό έργο διαφόρων μελετητών. Εμείς προσπαθήσαμε να στοιχήσουμε τα κυριότερα διαθέσιμα δεδομένα, ώστε να τα μάθουμε αλλά και να τα θέσουμε στη διάθεση του λιγότερο μυημένου αναγνώστη.

Στο πρώτο κεφάλαιο (A) είχαμε ήδη αναφερθεί στη *μορφολογία των θέσεων* που προτιμήθηκαν για την εγκατάσταση των οικισμών. Ακολουθώντας την καθιερωμένη διαίρεση της Μακεδονίας σε τρία γεωγραφικά διαμερίσματα, διαπιστώσαμε ότι τα δεδομένα μας δεν μπορούσαν παρά να είναι άνισα, με την κύρια ευθύνη γι' αυτό να βαρύνει το συμπτωματικό ενδεχομένως σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα η αρχαιολογική έρευνα. Πέντε θέσεις με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο δυτικό διαμέρισμα (1. Ντικιλί Τας, 2. Σιταγροί, 3. Αρκαδικός, 4. Πεντάπολη, 5. Κρουνέρι Νέων Κερδυλλίων), δέκα οικισμοί στο νοτιότερο κυρίως κεντρικό τμήμα (6. Άγιος Μάμας, 7. Μολυβόπυργος, 8. Σίβηρη, 9. Πολύχρονο και Θεοδωρέικα, 10. Λήκυθος Τορώνης, 11. Επανομή, 12. Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, 13. Τούμπα Αχιάλου Β, 14. Καστανάς, 15. Αξιοχώριον) και πέντε στο δυτικό (16. Σέρβια, 17. Πολεμίστρα και Λειβάδια Αιανής, 18. Αρμενοχώριον, 19. Μάνδαλο, 20. Αρχοντικό) αποτέλεσαν το σύνολο των εγκαταστάσεων που μας παρείχαν επαρκείς πληροφορίες για το θέμα μας. Αναφερόμαστε βέβαια σε ανεσκαμμένες θέσεις και όχι σε εντοπισμένες με επιφανειακές έρευνες, διότι αντεκείμενό μας ήταν η συγκέντρωση των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών της μακεδονικής ΠΕΧ και όχι η πυκνότητα και διασπορά των εγκαταστάσεων της γενικότερα.

Το κύριο συμπέρασμα από τη μορφολογία των θέσεων ήταν ότι η τυπική εγκατάσταση είχε κυρίως τη μορφή τούμπας, ή τούμπας επάνω σε τράπεζα. Οι τούμπες είναι συνήθως ελλειψοειδείς ή σχετικά κυκλικές, με ελάχιστη εκπροσώπηση παρεμφερών σχημάτων όπως το οκτώσχημο ή το απιδόσχημο. Εκφράσαμε τον

προβληματισμό μας σχετικά με τον χαρακτηρισμό τους ως «υψηλών» ή «χαμηλών», καθώς δεν υφίσταντο δύο ξεκάθαρα μεγέθη, κάτι που προκάλεσε αντιφατικούς συχνά χαρακτηρισμούς στην ιστορία της έρευνας. Οι υψηλότερες μακεδονικές τούμπες δεν φαίνεται να ξεπερνούσαν τα 19-20 μ. σε ύψος, πολλές μάλιστα ήταν χαμηλότερες, ξεκινώντας από τα 3-4 μ. και φτάνοντας έως τα 12-16. Ένας μέσος όρος ύψους γύρω στα 9-10 μ. ίσως θα αποτελούσε το κατάλληλο σημείο πέρα από το οποίο μία τούμπα είναι λογικό να θεωρείται ως «υψηλή», αν και αρκετοί προτιμούν η διαβάθμιση να ξεκινά ακόμα χαμηλότερα. Η διαμόρφωση του ύψους εξαρτήθηκε από δύο συνήθως παράγοντες: α) από το αρχικό ύψωμα που συνήθως προϋπήρχε της αρχαιότερης εγκατάστασης σε αρκετές και β) από τις επανεγκαταστάσεις που γνώρισε η κάθε θέση, καθώς οι διαδοχικοί οικισμοί ιδρύονταν επάνω στα κατάλοιπα των αρχαιότερων, τα κατάλοιπα των οποίων ισοπεδώνονταν αλλά δεν απομακρύνονταν. Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις με πραγματικά μεγάλο εμβαδόν (διαστάσεις πλευρών ή διαμέτρου που έφταναν έως τα 200 ή 250 μ.), το μικρό μέγεθος των οικισμών οδήγησε στο να διαμορφωθούν τούμπες με μέγιστες διαστάσεις από 60-70 έως 110-120 μ. Το εμβαδόν μιας αρχαίας θέσης αυξανόταν βέβαια κατά πολύ όταν γύρω από τις τούμπες εκτεινόταν τράπεζες.

Όπου δεν εντοπίστηκαν τούμπες, η εγκατάσταση είχε επιλέξει έναν χαμηλό λόφο ή την πλαγιά ενός υψηλότερου. Δεν μπορεί επίσης να αμφισβητηθεί η ύπαρξη επίπεδων οικισμών, περισσότερων από τους λίγους που έχουμε υπόψη μας, δεδομένης της δυσκολίας του εντοπισμού τους σε σύγκριση με τις τούμπες, τράπεζες και λόφους. Η προσπάθεια για τη γειτνίαση με υδάτινα στοιχεία είναι έκδηλη, κυρίως με τη θάλασσα όταν οι οικισμοί προσέγγιζαν τις ακτογραμμές, ενώ στην ενδοχώρα με ποτάμια και λίμνες.

Οι μακεδονικοί οικισμοί δεν ήταν οχυρωμένοι. Λίγα στοιχεία αποδεικνύουν ή υπαινίσσονται *οχυρωματική μέριμνα*, με το τυπικότερο από αυτά δύο λίθινους περιβόλους στο Μάνδαλο, σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση, οι οποίοι αντιμετωπίστηκαν ως νεολιθική επιβίωση, ωστόσο με κάποιες επισκευές και στην ΠΕΧ. Εκτός από την πιθανή οχυρωματική τους λειτουργία προτάθηκε για το σύνολό τους η ιδιότητα της οριοθέτησης χώρων για συγκεκριμένες καθημερινές εργασίες, μία ερμηνεία σαφώς επηρεασμένη από τις απόψεις που διατυπώθηκαν γύρω από τη νεολιθική ακρόπολη του θεσσαλικού Διμηνίου. Ως πιθανό οχυρωματικό έργο το κοντινότερό τους γεωγραφικό παράλληλο θα μπορούσαν οι δύο περίβολοι να το αναζητήσουν στην οχύρωση της Σκάλας Θάσου, εγκατάσταση με προφανείς ομοιότητες με ορισμένες θέσεις του Βόρειου Αιγαίου, όπως η Μπλε Πολιόχνη, το Μικρό Βουνί και η Τροία.

Αλλά πιθανά οχυρωματικά έργα της Μακεδονίας παρουσιάζουν μικρότερη σαφήνεια. Η διάταξη των κατοικιών στα όρια του οικισμού του Καστανά με τρόπο ώστε οι προσόψεις τους να προεξέχουν των πλαϊνών τους κατά 1 περ. μ., ίσως είχε ως σκοπό τη διαμόρφωση οχυρωματικού περιβόλου ύψους 2 περ. μ. που θα περιέβαλλε την εγκατάσταση. Ορισμένα ιδιότυπα ορύγματα της αρχαιότερης φάσης 8 των Σερβίων, με απότομα τοιχώματα και στενότερο πυθμένα συγκριτικά με το άνοιγμά τους, αποδόθηκαν σε διπλό ομόκεντρο αμυντικό σύστημα ή σε περιβόλους που οριοθετούσαν χωριστές ομάδες κατασκευών. Η έλλειψη συγκεκριμένου προσανατολισμού και κανονικού σχεδίου, καθώς και η ανεύρεση ορισμένων άλλων έξω από τα όρια του οικισμού, σε απόσταση μεγαλύτερη των 400 μ., ήταν κριτήρια ώστε να «ξεχαστεί» η πιθανότητα μιας οχύρωσης. Τέλος, στην Επανομή, ανάχωμα στις παρυφές της εγκατάστασης, πίσω από το οποίο ιδρύθηκαν οι αρχαιότερες κατοικίες της θέσης, υπέδειξε την παρουσία ενός προμαχώνα, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε εάν δεχόταν ανανέωση στο ύψος του μετά την ίδρυση κάθε νέου

οικισμού στην τούμπα.

Από τα θέματα που επίσης συζητήθηκαν ήταν αυτό της *χωροταξίας* και του πιθανού *πολεοδομικού ιστού*, σε συνδυασμό και με εκτιμήσεις για την *πυκνότητα και το μέγεθος του πληθυσμού*, χωρίς σπουδαία αποτελέσματα στην τελευταία περίπτωση. Η πιο συχνή διαπίστωση ήταν ότι για την εγκατάσταση σε τούμπες και λόφους απαιτήθηκε συνήθως η διαμόρφωση ανδίων, ώστε να αντιμετωπισθούν οι κλίσεις του εδάφους και οι υψομετρικές διαφορές. Ορισμένα άνδρια συγκρατούνταν από αναλημματικούς τοίχους κατασκευασμένους με αργολιθοδομή (Πολύχρονο, Θεοδωρικά), οι οποίοι προσαρμόζονταν στην καμπύλη των λόφων. Στον Άγιο Μάμα παρατηρήθηκε ότι ήταν κατασκευασμένα από χώμα όπως και οι πηλόπλινθοι, είχαν όμως δεχτεί ξύλινη ενίσχυση.

Εκτιμήσεις για το *μέγεθος του πληθυσμού* και την *πυκνότητα της κατοίκησης* δεν είναι συχνά διαθέσιμες βιβλιογραφικά. Ορισμένοι οικισμοί των αρχαιότερων σταδίων της ΠΕΧ φαίνεται ότι ήταν μικροί (π.χ. δύο ή τρεις καλύβες στα Λειβάδια Αιανής), ωστόσο πολύ μικρά μεγέθη δεν φαίνονται ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά για τις περισσότερες θέσεις που συμπεριλαμβάνονται στην εργασία μας. Για την Επανομή οι υπολογισμοί έδειξαν το περισσότερο δώδεκα κατοικίες στο αρχαιότερο στάδιο, ενώ για το Μάνδαλο μερικές δεκάδες κατοίκων σε μικρό οχυρωμένο οικισμό με κτήρια πυκνής διάταξης. Στους Σιταγρούς ο οικισμός θα φιλοξενούσε μερικές δεκάδες κατοίκων, αν η εξαμελής οικογένεια της «Καμένη Οικίας» αποτελούσε γενικευμένο μέγεθος για τη θέση. Εντύπωση προκάλεσε το γεγονός ότι παρά τον διαθέσιμο χώρο, οι οικίες ήταν εκεί κτισμένες η μία κοντά στην άλλη, σε πυκνή διάταξη, με πιθανή πρόθεση για κοινωνικό έλεγχο της κληρονομημένης γης. Η Μεσημεριανή Τούμπα ίσως είχε επίσης περιορισμένη έκταση, καθώς η κατοίκηση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού περιορίστηκε στην κορυφή του πλατώματος, αν και στους Γεωμετρικούς χρόνους ισοπεδώθηκαν επιχώσεις της ΠΕΧ στη βάση της. Ένας από τους κυριότερους κανόνες της Μακεδονικής οικιστικής στην ΠΕΧ φαίνεται λοιπόν ότι ήταν η πυκνότητα των εγκαταστάσεων.

Την ύπαρξη *πολεοδομικού ιστού* υπαινίχθηκαν ορισμένες ανακατασκευές κτισμάτων στα ίδια σημεία, παρά την πάροδο του χρόνου, όπως στην Τούμπα Αγκιάλου Β, όπου παρατηρήθηκε σταθερότητα των εγκαταστάσεων, ή η αποκάλυψη δρόμων και μικρών σε πλάτος κενών ανάμεσα σε σπίτια, όπως στο Ντικιλί Τας και το Αρχοντικό. Οι ανακατασκευές της «Οικίας Θεοχάρη» στο Ντικιλί Τας προσαρμόστηκαν σε δρόμο τριών στρώσεων και πλάτους έως 0,90 μ., ενώ μεταξύ δύο οικιών στο Αρχοντικό, σε περιοχή πυκνής διάταξης κατά τα άλλα, υπήρχε κενός χώρος διαστάσεων 0.80 – 1 μ. Ένα τελευταίο στοιχείο για την οικιστική οργάνωση ίσως μπορούμε να δούμε στις αυλές των σπιτιών (χαρακτηριστικότερες αυτές των Σερβίων), ανοιχτές περιοχές πολλαπλής λειτουργίας, ενδεχομένως χαλικόστρωτες και συχνά με συγκέντρωση θερμικών ή/και αποθηκευτικών κατασκευών, όπως οι φούρνοι και οι εστίες, αλλά και τα πήλινα κιβώτια και οι λάκκοι.

Τα στοιχεία για τις *κατόψεις των σπιτιών* ευνοούν τα ευθύγραμμα κτήρια, που φαίνονται σαφώς περισσότερα, ενώ η παρουσία αψιδωτών κατοικιών, αποδεδειγμένη στους Σιταγρούς και στον Καστανά (μέση και ύστερη ΠΕΧ) ήταν πιο περιορισμένη, στο βαθμό τουλάχιστον που η αρχαιολογική έρευνα μπορεί να χαρακτηριστεί επαρκής. Θεωρούμε ότι εάν υφίσταντο περισσότερα αψιδωτά οικοδομήματα, κάτι πολύ πιθανό, μάλλον θα αναμενόταν σε οικισμούς με πασσαλόπηκτα κτίσματα και όχι με λίθινα κρηπιδώματα. Γενικά οι ενδείξεις για αψιδωτά κτήρια πυκνώνουν μετά το πρώιμο στάδιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Γεωγραφικά, η παρουσία τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ενισχυμένη στις περιοχές της Μακεδονικής ενδοχώρας (ακόμα και ο Καστανάς, παρά τη θέση του σε λίμνη, δεν είναι πολύ κοντά

στις αιγαιακές ακτές), ενώ σε θέσεις πλησιέστερες στη θάλασσα, προτιμήθηκαν οι ευθύγραμμες κατασκευές, μαρτυρώντας πιθανώς επιδράσεις από τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε και την προσαρμοστικότητα των ευθύγραμμων κατασκευών σε κάθε οικιστικό σχεδιασμό.

Ήδη κατά τη συζήτηση των κατόψεων φάνηκε ότι υφίσταται σαφής διάκριση μεταξύ πασσαλόπηκτων οικιών και κτισμάτων με λίθινα θεμέλια. Ορισμένα βέβαια πασσαλόπηκτα ενισχύθηκαν με λίθινη θεμελίωση.

Ξεκινώντας από τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα φαίνεται ότι προτιμούνταν τα μακρόστενα κτήρια, που μπορούσαν να διαιρούνται σε δύο ή τρεις χώρους. Ορισμένα ξεκινούσαν από τα 8 τουλάχιστον μ. και μπορούσαν να φτάνουν σε μήκος 15-16 μ., ενώ το πλάτος τους, ανάλογο με τη μακρά διάσταση, κυμαινόταν από τα 3-3,50 έως 5-5,10 μ. Κύριο υλικό κατασκευής των τοίχων τους ήταν ο πηλός, σε τρεις διαφορετικές μορφές: Α) *Αχυροπηλός*, δηλαδή λάσπη επάλειψης και των δύο πλευρών ξύλινου πλαισίου από πασσάλους, κλαδιά και/ή καλάμια. Η τεχνική είναι γνωστή ως προσθετική (*torchis*). Β) *Στοιβαχτός πηλός*, δηλαδή αργιλόχωμα ανακατεμένο με φυτικές ίνες και χαλίκι (στοιβαχτή τεχνική = *pisé*), που «χτιζόταν» με τη βοήθεια καλουπιού, το οποίο στη συνέχεια απομακρυνόταν. Γ) *Ωμόπλινθοι* (τεχνική *adobe*), που ξεραίνονταν στον ήλιο. Ενισχυτικούς πασσάλους δέχονταν μάλλον τα σπίτια που χτιζόνταν με αχυροπηλό ή στοιβαχτό. Η χρήση ωμοπλίνθων συνυπήρχε σε αρκετές περιπτώσεις με κάποια από τις άλλες τεχνικές (Ντικιλί Τας, Πεντάπολη, Μεσημεριανή Τούμπα, Μάνδαλο) όχι όμως στα ίδια οικοδομήματα. Σε τρεις θέσεις η χρήση τους πιθανώς δεν συνδυάστηκε με άλλη τεχνική (Άγιος Μάμας, Μολυβόπυργος, Τούμπα Αγκιάλου Β). Η μικρότερη συχνότητα στην παρουσία ωμοπλίνθων παρατηρήθηκε στη δυτική Μακεδονία. Όταν ολοκληρωνόταν η επάλειψη ή τοποθέτηση πηλού και ωμοπλίνθων οι τοίχοι μπορούσαν να επιχρίονται. Έχουν βρεθεί λευκά επιχρίσματα, αλλά δεν είναι σαφές αν εφαρμόζονταν και στις δύο πλευρές των τοίχων, ή μόνο στο εσωτερικό τους, όπως στην «Καμένη Οικία» των Σιταγρών.

Για τη θεμελίωση των τοίχων επιστρατεύτηκαν συχνά τάφροι θεμελίωσης, κυρίως στους εξωτερικούς. Οι μεσοτοιχίες ήταν γενικά στενότερες και δεν συνοδεύονταν πάντοτε από τάφρο. Σε γενικές γραμμές οι τοίχοι δεν φαίνεται να ξεπερνούσαν τα 0,15-0,20 μ. σε πάχος. Οι ενισχυτικοί πάσσαλοι τοποθετούνταν στο εσωτερικό τους, αλλά και εξωτερικά, σε επαφή. Οι πασσαλότρυπες ανοίγονταν σπάνια σε τακτά διαστήματα, κάτι που συνήθως προκαλεί δυσχέρειες στην σαφή αναγνώριση των κατόψεων. Η διάμετρος των πασσάλων κυμαινόταν από τα 0,03 έως και τα 0,5 μ. ενώ το βάθος τους δεν ξεπερνούσε συνήθως το μισό μέτρο (στον Καστανά πασσαλότρυπες είχαν βάθος έως και 0,90 μ., ενώ στο Αρχοντικό έως και 0,70. Από τη δεύτερη αυτή περίπτωση φαίνεται ότι οι γωνιαίοι μπορούσαν να είναι μεγαλύτεροι για λόγους ενίσχυσης). Περιμετρικά των πασσάλων έχουν ορισμένες φορές εντοπισθεί ενισχυτικοί λίθοι. Στο Αρχοντικό ολόκληρη σειρά λίθων στήριζε εξωτερικά τον τοίχο πασσαλόπηκτης οικίας. Πολλές πασσαλότρυπες έφεραν χωμάτινο περιχέλωμα, ίσως για την παρεμπόδιση των ομβρίων να εισχωρήσουν στο εσωτερικό τους και να διαβρώσουν τη δοκό. Αν και έχουν εντοπισθεί και τετράγωνα πασσαλότρυπες, οι πάσσαλοι ήταν μάλλον σε όλες τις περιπτώσεις κυλινδρικοί.

Τα οικοδομήματα με λίθινα θεμέλια ήταν ελάχιστα στο ανατολικό και δυτικό τμήμα της Μακεδονίας, πολύ περισσότερα όμως στο κεντρικό, κυρίως στις θέσεις της Χαλκιδικής και της Θεσσαλονίκης. Εντοπίστηκαν και σε θέσεις όπου υπήρχαν ευτελέστερες κατασκευές από πηλό ή χώμα και ξύλινο ενισχυτικό πλαίσιο (π.χ. Μεσημεριανή Τούμπα). Σε ορισμένες εγκαταστάσεις, όπως στη Σίβηρη και στο Πολύχρονο, είχαν τη μορφή μεγάλων κατασκευών. Η χρήση λίθινων θεμελίων σε

πολύ πρώιμα στάδια δεν αποκλείεται να οφείλεται στην επιβίωση νεολιθικών παραδόσεων, η παρουσία τους όμως στις μέσες και ύστερες φάσεις της πρώιμης Χαλκοκρατίας σε ορισμένες παράκτιες ή κοντινές στη θάλασσα θέσεις, ενδεχομένως επηρεάστηκε από την αρχιτεκτονική της νοτιότερης Ελλάδας και του βορειοανατολικού Αιγαίου. Η κατασκευή τους συνδύασε διαφορετικά υλικά ακόμα και στον ίδιο οικισμό: στη Μεσημεριανή Τούμπα βρέθηκαν τοίχοι από αργούς λίθους, ασβεστόλιθους και ιζηματογενές πέτρωμα. Αργολιθοδομή στη Σίβηρη, βοτσαλωτοί λίθοι στο Αρμενοχώριον. Επιμελέστερη δόμηση παρουσίαζαν οι τοίχοι κτηρίων μεγάλων διαστάσεων, όπως στο Πολύχρονο και την Τορώνη. Μεγαλύτερες διαστάσεις φαίνεται ότι είχαν οι αναλημματικοί τοίχοι (έως και 1,50 μ. στο Πολύχρονο), που μπορούσαν να συνδυάζονται με στενότερα θεμέλια σε κάθετη διάταξη, το πάχος των οποίων ήταν «κανονικότερο» (0,60-0,70 μ.). Βρέθηκαν και στενότεροι τοίχοι πάχους 0,20-0,30 μ. και 0,30-0,40 μ. Μετά το λίθινο θεμέλιο ακολουθούσαν συνήθως ωμόπλινθοι ή ξύλινο πλαίσιο με επένδυση πηλού, αν και σε δύο περιπτώσεις πλατύτεροι στο κάτω μέρος τους τοίχοι συνεχίζονταν ψηλότερα επίσης με λίθινη κατασκευή, αβέβαιου ύψους (Αξιοχώριον, Πολύχρονο). Στη Μεσημεριανή Τούμπα λίθινο θεμέλιο θα είχε μεγάλο ύψος, ώστε να προσαρμοστεί στο επικλινές επίπεδο στο οποίο εδραζόταν. Οι διαστάσεις των κτηρίων με λίθινα θεμέλια θα ήταν κοντινές ή μεγαλύτερες από αυτές των μακρών πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων. Έχουν εντοπισθεί οικοδομήματα μήκους 11-12,5 και πλάτους 7 τουλάχιστον μ.

Για τη *στέγαση των οικοδομημάτων* οι πληροφορίες είναι πολύ αποσπασματικές και βασίζονται συνήθως στην ανεύρεση κεντρικών οπών πασσάλων στήριξης της διατρέχουσας δοκού των οροφών, που πιθανότατα θα ήταν δίρριχτες ή τετράρριχτες. Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούνται κατάλοιπα πηλού με ίχνη καλαμιών ή κλαδιών (αν και θα μπορούσαν να ανήκουν σε τοίχους). Οι πάσσαλοι βρίσκονται ενίοτε κοντά στους τοίχους, ή στηρίζονται (αν η περίπτωση του Αρχοντικού μπορεί να γενικευτεί) από άλλους λοξά τοποθετημένους. Ρόλο στη στήριξη των οροφών είχαν βέβαια και οι εσωτερικές δοκοί των τοίχων. Το υλικό κατασκευής των στεγών δεν φαίνεται να διέφερε από αυτό της τοιχοδομίας: είχαν και αυτές ξύλινο πλαίσιο ή καλαμωτή, επάλειψη πηλού, ενδεχομένως και αδιάβροχα κονιάματα. Στην Τορώνη βρέθηκαν πήλινα κεραμίδια, αλλά το στοιχείο αυτό είναι μάλλον μεμονωμένο και μάλλον συνδεδεμένο με λιθόκτιστα ισχυρά οικοδομήματα, παρά με πασσαλόπηκτα οικήματα που δεν θα μπορούσαν παρά να φέρουν ελαφρά υλικά. Στέγες έφεραν και ορισμένοι ανοιχτοί ή εξωτερικοί χώροι.

Τα *δάπεδα* ήταν κατά κανόνα χωμάτινα και πήλινα, ωστόσο έχουν εντοπισθεί και λιθόστρωτα. Σε λίγες περιπτώσεις έχει υποτεθεί η εμπλοκή ξύλου, αν και δεν είναι ξεκάθαρο χαρακτηριστικό της ΠΕΧ. Ξύλινα δάπεδα αποδίδονται συνήθως στη Νεολιθική περίοδο. Οι ανασκαφείς των Σερβίων επεσήμαναν ότι τα χωμάτινα δάπεδα σκλήραιναν εξαιτίας της χρήσης τους και όχι λόγω ηθελημένης κατασκευής, επομένως έπρεπε να αποδοθούν σε κτήρια χαμηλής ποιότητας, εναλλακτικά βοηθητικούς ή προσωρινούς χώρους. Αντιθέτως, εκείνα από ηθελημένα στρωμένο πηλό είχαν σκοπό τη δημιουργία επίπεδων και ανθεκτικών επιφανειών. Η πήλινη επιφάνεια συχνά ανανεωνόταν. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα χωμάτινα δάπεδα ενισχύονταν με λίθους ή χαλίκια. Ορισμένα δάπεδα ήταν επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες έχουν εντοπισθεί λιθόστρωτα τίθεται το ερώτημα εάν αποτελούσαν επιφάνειες στο εσωτερικό των κατοικιών ή σε εξωτερικούς χώρους. Οι λιθόστρωτες αυλές των φάσεων 9 και 10 στα Σέρβια διαφοροποιούν σαφώς από τα χωμάτινα ή πήλινα δάπεδα των εσωτερικών χώρων.

Μάλλον οι πιθανότητες για εξωτερική χρήση των λιθόστρωτων δαπέδων είναι περισσότερες.

Οι καθημερινές ζωτικές ανάγκες των κατοίκων της Μακεδονίας εξυπηρετούνταν από θερμικές και αποθηκευτικές κατασκευές, αλλά και πάγκους εργασίας, έδρανα και κλίνες. Ο συνδυασμός των στοιχείων αυτών στο εσωτερικό ή εξωτερικά των σπιτιών έχει υποδείξει λειτουργίες συχνά διαμοιρασμένες, άλλοτε όμως περιορισμένες στα ίδια δωμάτια.

Οι θερμικές κατασκευές δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακριθούν μεταξύ τους, κυρίως όταν απουσιάζουν κατάλοιπα της θόλου των κλιβάνων, με αποτέλεσμα ό,τι έχει διασωθεί να παραπέμπει συνήθως σε εστίες. Η χρήση των κλιβάνων δεν ήταν μόνο τροφοπαρασκευαστική, καθώς σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις έχουν εντοπισθεί κεραμικοί. Τα συμπεράσματα από το Ντικιλί Τας για τη μορφή των κατασκευών αυτών μάλλον μπορούν να γενικευτούν, καθώς αναφέρεται ότι επιβεβαιώνεται η επιβίωση ελλειψοειδών κλιβάνων, χωρίς ωστόσο η κάτοψή τους να είναι απολύτως επιβεβαιωμένη. Οι ορθογώνιοι κλίβανοι είναι αμφίβολοι. Νέο δημιούργημα αποτελούν οι κυκλικοί κλίβανοι, που διαφοροποιούνται από τους πεταλόσχημους... Από τα δεδομένα των οικισμών φάνηκε ότι οι κυκλικοί και πεταλόσχημοι υπερείχαν αριθμητικά. Οι πεταλόσχημοι έφεραν στόμιο στη μία στενή πλευρά, ενίοτε τρομπετόσχημο. Η υποδομή όλων των τύπων ενσωμάτωνε χαλίκια, λίθους, ή θραύσματα αγγείων, υλικά που μπορούσαν να συνδυάζονται στο ίδιο θεμέλιο. Η λίθινη υποδομή ήταν πιο συνηθισμένη. Επάνω από το θεμέλιο ακολουθούσε πλάκα καμένου χώματος ή πηλού. Τα τοιχώματά τους ήταν πήλινα, όπως και η θόλος, και μάλλον ενισχύονταν με κονιάματα ισχυροποίησης. Η διάμετρος τους ξεκινούσε από τα 0,30 μ. και έφτανε έως και επάνω από το 1 μ., ενώ συνήθως το θεμέλιό τους είχε ύψος 0,25-0,30 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων τους κυμαινόταν μεταξύ 0,05 και 0,10 μ. Ο κεραμικός κλίβανος του Άγιου Μάμα δεν είχε ιδιαίτερα μεγαλύτερες διαστάσεις (διάμετρος: 1,20 μ., ύψος θεμελίου: 0,20 μ.), διέφερε όμως στο ότι περιείχε χωριστό θάλαμο καύσης στο εσωτερικό της θολωτής κατασκευής. Οι κεραμικοί κλίβανοι στο Πολύχρονο και τα Θεοδωρέικα είχαν τη μορφή κυλινδρικού λάκκου με τοιχώματα επενδεδυμένα με πηλό. Εκείνος του Πολύχρονου είχε διάμετρο 1,60-1,70 μ. και βάθους μεγαλύτερο των 1,60 μ. Αγγεία και καύσιμη ύλη έμπαιναν στον ίδιο χώρο, χωρίς την παρεμβολή θαλάμου καύσης ή εσχάρας.

Οι εστίες ήταν συνήθως, όπως και οι κλίβανοι, πεταλόσχημες, κυκλικές ή ελλειψοειδείς. Κατασκευάζονταν από λίθο ή πηλό. Μία λίθινη ήταν ημικυκλική. Τετράγωνες ή ορθογώνιες εστίες ήταν μάλλον ορισμένες «ανοιχτές», που χρησιμοποιούσαν τμήματα του δαπέδου για τη λειτουργία τους. Ένας ιδιόμορφος τύπος ανοιχτής εστίας από τους Σιταγρούς έφερε ευθύγραμμο έξαρμα το οποίο λειτουργούσε ως τοίχωμα. Οι πήλινες κατασκευάζονταν από καθαρό πηλό, ή δέχονταν θραύσματα αγγείων ή χαλίκια. Αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης οστράκων και λίθων ήταν η συμπαγέστερη κατασκευή. Ορισμένες πήλινες εστίες ήταν επιχρισμένες με κονίαμα. Ενισχυμένη υποδομή είχαν και κάποιες ανοιχτές, συνήθως από θραύσματα αγγείων. Οι διαστάσεις των εστιών ξεκινούσαν συνήθως από τα 0,40 και έφταναν έως τα 1,20 μ. Υπήρξαν λίγες μεγαλύτερες ή μικρότερες. Ο τύπος με το μακρόστενο έξαρμα από τους Σιταγρούς έφτανε σε μήκος έως και 0,95 μ. (ύψος εξάρματος: έως 0,15 μ.).

Εκτός από τις θερμικές κατασκευές με τροφοπαρασκευαστικό χαρακτήρα, ο οικιακός εξοπλισμός είχε συμπεριλάβει αποθηκευτικές και αρκετές βοηθητικές, που χρησίμευαν ως κλίνες και καθίσματα ή πάγκοι για την εκπλήρωση οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Οι αποθηκευτικές είχαν κοίλο εσωτερικό και σχήμα στρογγυλό,

ελλειπτικό ή ορθογώνιο. Διάφορες συμπαγείς με επίπεδες και ανθεκτικές επιφάνειες, προορίζονταν για την προετοιμασία της τροφής (κοπή του κρέατος, άλεσμα των δημητριακών κ.ά.) ή τη φιλοξενία δραστηριοτήτων όπως η υφαντική. Εξέδρες θα προορίζονταν για την ανάπαυση των μελών των οικογενειών στις οποίες ανήκαν οι κατοικίες που τις περιείχαν. Στις αποθηκευτικές κατασκευές μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τους κυκλικούς ή ελλειψοειδείς λάκκους διαφόρων μεγεθών, που είχαν εξυπηρετήσει τα νοικοκυριά, αν και πολλοί θα είχαν απορριμματικό χαρακτήρα. Οι αποθηκευτικοί λάκκοι μάλλον έφεραν τοιχώματα με επάλειψη πηλού ή οριοθετημένο χείλος με παρόμοιο υλικό. Μερικοί λάκκοι αποδόθηκαν στην ανάγκη εξεύρεσης δομικού υλικού για την κατασκευή τοίχων από αχυροπηλό, ενώ ορισμένοι απορριμματικοί δέχονταν τα κατάλοιπα της λειτουργίας των κλιβάνων. Λάκκοι έχουν γενικά εντοπισθεί σε εξωτερικούς χώρους, αλλά και στο εσωτερικό των κατοικιών.

Η ερμηνεία της *λειτουργίας των χώρων* εξαρτήθηκε συχνά από το σύνολο των κατασκευών διαφορετικών τύπων που συγκέντρωναν στο εσωτερικό τους. Θέσαμε το ερώτημα του πιθανού *επιμερισμού των δραστηριοτήτων σε χώρους* και αναζητήσαμε την απάντηση σε περιπτώσεις ολοκληρωμένων κατόψεων όπως η «Καμένη Οικία» των Σιταγρών και η «Οικία Θεοχάρη» στο Ντικιλί Τας, ή μερικά αναγνωρισμένων, ωστόσο με ικανό περιεχόμενο σε σταθερές κατασκευές. Οι χώροι μας έδωσαν μία εικόνα γενικής αυτάρκειας, τουλάχιστον όσον αφορούσε στην εκπλήρωση των καθημερινών αναγκών, με κάποια μέριμνα ώστε η παρασκευή της τροφής να μην λαμβάνει χώρα στα δωμάτια διαμονής, σε ορισμένες περιπτώσεις πιθανώς ούτε στο ίδιο σπίτι όπου κατοικούσε η οικογένεια. Ορισμένοι χώροι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «αποθήκες», ενώ σε άλλους, όχι όμως συχνά, διαπιστώθηκε πιθανή εργαστηριακή λειτουργία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν θα περιμέναμε ιδιαίτερα μολυσματικές εργασίες σε χώρους διαμονής, όπου όμως θα διεκπεραιώνονταν εργασίες σχετιζόμενες με την υφαντική και την παραγωγή και διαχωρισμό των υγρών όπως το λάδι ή το κρασί. Οι κεραμικοί κλίβανοι θα βρίσκονταν, προφανώς, έξω από τα σπίτια, μάλλον όμως στο εσωτερικό των οικισμών.

Σε ορισμένα κεφάλαια έγινε προσπάθεια να συζητηθούν τα *πιθανά παράλληλα* για ορισμένες κατασκευές, κυρίως για τις κατόψεις και την εσωτερική διαίρεση των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων, αλλά και για ορισμένα πιθανά οχυρωματικά έργα, όπως οι λίθινοι περίβολοι του Μάνδαλου και τα ιδιότυπα ορύγματα των Σερβίων. Επίσης για τη χωροταξία ορισμένων οικισμών. Ομοιότητες στις μορφές διαπιστώσαμε τόσο με τον Βαλκανικό χώρο, όσο και με την υπόλοιπη Ευρώπη, καθώς και με τη νοτιότερη Ελλάδα αλλά και τη Μικρά Ασία. Δεν αποκλείσαμε την ισχυρή επίδραση γηγενών νεολιθικών παραδόσεων, τουλάχιστον σε θέσεις χωρίς κενό στην εγκατάσταση από την Τελική Νεολιθική προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Το ζήτημα αυτό όμως είναι ιδιαίτερα απαιτητικό και δεν θα μπορούσε να εξαντληθεί από εμάς, όπως βέβαια δεν εξαντλήθηκαν τόσα άλλα επιμέρους ζητήματα που διαπραγματεύτηκε αυτή η εργασία.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΠΙΝ. Ι – Ντικιλί Τας

1. Χάρτης της όμορης περιοχής στα όρια των νομών Καβάλας και Δράμας. Με περίγραμμα στο δεξί τμήμα της εικόνας σημειώνεται η θέση του Ντικιλί Τας (σε περίγραμμα αριστερά η θέση των Σιταγρών). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Χάρτης με την πεδιάδα της Δράμας, όπου, εκτός από το Ντικιλί Τας, σημειώνονται αρκετές ακόμη προϊστορικές θέσεις. *Dikili Tash I 1992, πίν. 1.*

ΠΙΝ. ΙΙ – Ντικιλί Τας

1. Τοπογραφικό σχέδιο της τούμπας του Ντικιλί Τας με τις τομές του πρώτου ανασκαφικού προγράμματος (1961-1975). *Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμοπούλου 1992, 229, σχ. 1.*
2. Τοπογραφικό σχέδιο της τούμπας του Ντικιλί Τας στο οποίο έχουν προστεθεί οι τομείς του νεότερου ανασκαφικού προγράμματος (1986-1996). *Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996, 681, σχ. 2.*

Πίν. ΙΙΙ – Ντικιλί Τας

1. Σχέδιο Τομέα VI, νεότερου ανασκαφικού προγράμματος: στο δυτικό τμήμα, θέση κτηρίου 1, βρέθηκαν λίθοι τοποθετημένοι γύρω από οπές πασσάλων. *Πετράκος 1994, 53, πίν. 38.*
2. Αεροφωτογραφία Τομέα VI, νεότερου ανασκαφικού προγράμματος: στο δυτικό τμήμα, θέση κτηρίου 1, βρέθηκαν λίθοι τοποθετημένοι γύρω από οπές πασσάλων. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1994, πίν. 64.*

Πίν. ΙV – Ντικιλί Τας

1. Οι δύο αρχαιότερες φάσεις της οικίας που ανέσκαψε ο Θεοχάρης το 1961. Αρχαιότερη οικοδομική φάση Α'. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμοπούλου 1992, 240, σχ. 5.*
2. Οι δύο αρχαιότερες φάσεις της οικίας που ανέσκαψε ο Θεοχάρης το 1961. Μέση οικοδομική φάση Β'. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ρωμοπούλου 1992, 241, σχ. 6.*
3. Τα καλούμενα ως τετράγωνα 2 (επάνω, στη φωτογραφία) και 3 (κάτω) του ελληνικού τομέα Α των ανασκαφών 1961, όπου βρέθηκαν τα κατάλοιπα της πασσαλόπηκτης αρχικά κατοικίας, η οποία γνώρισε τρεις διαδοχικές φάσεις έως τη μετατροπή της σε οικοδόμημα με λίθινα θεμέλια. Λίθινο «έδρανο» βρέθηκε στο τετράγωνο 3, λεπτομέρεια του οποίου στον πίν. ΙV. 4. *Θεοχάρης – Ρωμοπούλου 1961, πίν. 43α.*
4. Το λίθινο «έδρανο» του τετραγώνου 3. *Θεοχάρης – Ρωμοπούλου 1961, πίν. 42β.*

Πίν. V – Ντικιλί Τας

Εστίες και κλίβανοι από τον γαλλικό τομέα των ανασκαφών στο Ντικιλί Τας, όπως βρέθηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου ανασκαφικού προγράμματος (1961-1975). Α-D: εστίες. Ε-F: κλίβανοι. *Dikili Tash I 1992, πίν. 37.*

Πίν. VI – Ντικιλί Τας

Κλίβανοι από τον γαλλικό τομέα των ανασκαφών στο Ντικιλί Τας, όπως βρέθηκαν

κατά τη διάρκεια του πρώτου ανασκαφικού προγράμματος (1961-1975). *Dikili Tash I 1992*, πίν. 38.

Πίν. VII – Σιταγροί

1. Χάρτης της όμορης περιοχής στα όρια των νομών Δράμας και Καβάλας. Μέσα σε περίγραμμα αριστερά στην εικόνα η θέση των Σιταγρών (δεξιά η θέση του Ντικιλί Τας). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Τα ανασκαφικά τετράγωνα στην τούμπα των Σιταγρών. Οι αριθμοί στο άνω τμήμα δείχνουν το υψόμετρο σε σχέση με τη θάλασσα. *Sitagroi I 1986, 16, εικ. 2.1.*

Πίν. VIII – Σιταγροί

Μεγάλη σημασία για τη μελέτη της στοματογραφικής ακολουθίας των Σιταγρών είχε η τομή ΖΑ, όπου διερευνήθηκαν 81 στρώματα: τα αριθμημένα ως 2-32 ανήκαν στην ΠΕΧ ως εξής: Φάση V = 2-20, Φάση IV = 20-32. *Sitagroi I 1986, 34, εικ. 3.7.*

Πίν. IX – Σιταγροί

1. Κάτοψη του «bin complex». Οι διαγραμμισμένοι τοίχοι ανήκουν στη «Μακρά Οικία», που βρέθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο. *Sitagroi I 1986, 194, εικ. 8.8.*
2. Γενική άποψη του «bin complex» από Β. Στο τετράγωνο εμπρός στην εικόνα διακρίνεται ένας από τους τοίχους της «Μακράς Οικίας». *Sitagroi I 1986, πίν. XX.1.*

Πίν. X – Σιταγροί

1. Μακρόστενο έξαρμα εστίας το οποίο βρέθηκε στο εσωτερικό του «bin complex». *Sitagroi I 1986, πίν. XX.2.*
2. «Αποθηκευτικά κιβώτια» στο «bin complex». *Sitagroi I 1986, πίν. XX.3.*
3. Δύο «αποθηκευτικά» κιβώτια στο «bin complex» από τα οποία το ένα είναι ελλειψοειδές. *Sitagroi I 1986, πίν. XXI.1.*
4. Λάκκος με επένδυση πηλού στο εσωτερικό του «bin complex». *Sitagroi I 1986, πίν. XXI.2.*

Πίν. XI – Σιταγροί

1. Κάτοψη της «Μακράς Οικίας». Με διαγράμμιση σημειώνονται οι αύλακες θεμελίωσης περιμετρικά των τοίχων της. *Sitagroi I 1986, 195, εικ. 8.9.*
2. Η «Μακρά Οικία» από Β. *Sitagroi I 1986, πίν. XXIII.1.*

Πίν. XII – Σιταγροί

Κάτοψη της «Καμένης Οικίας» με τα στοιχεία οικιακού εξοπλισμού που βρέθηκαν στο εσωτερικό της. *Elster 1997, πίν. IIIb.*

Πίν. XIII – Σιταγροί

1. Η «Καμένη Οικία» μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής της. Λήψη από Β. *Sitagroi I 1986, πίν. XXVII.*
2. Σχεδιαστική αποκατάσταση της «Καμένης Οικίας». *Elster 1997, πίν. IIIa.*

Πίν. XIV – Σιταγροί

1. Οπές πασσάλων εσωτερικά και εξωτερικά του ανατολικού τοίχου της «Καμένης

- Οικίας». *Sitagroi I 1986, πίν. XXVIII, 2.*
2. Οπές πασσάλων εσωτερικά και εξωτερικά του ανατολικού τοίχου της «Καμένης Οικίας». *Sitagroi I 1986, πίν. XXIX, 1.*
 3. Επισχρισμένοι τοίχος στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας». *Sitagroi I 1986, πίν. XXVIII, 1.*
 4. Μακρόστενο έξαρμα εστίας που βρέθηκε στο κυρίως δωμάτιο της «Καμένης Οικίας». *Sitagroi I 1986, πίν. XXIX, 3.*

Πίν. XV – Σιταγροί

1. Η κουζίνα της «Καμένης Οικίας», από Ν, με στοιχεία του εξοπλισμού της κατά χώραν. *Sitagroi I 1986, πίν. XXX, 1.*
2. Λεπτομέρεια από το εσωτερικό της κουζίνας, με την πεταλόσχημη κατασκευή που θεωρήθηκε φούρνος. *Sitagroi I 1986, πίν. XXX, 2.*

Πίν. XVI – Σιταγροί

1. Σχέδιο κάτοψης της πεταλόσχημης κατασκευής που θεωρήθηκε φούρνος για το ψήσιμο του κρέατος. *Elster 1997, πίν. Va.*
2. Σχέδιο κάτοψης της υπερυψωμένης εξέδρας που θεωρήθηκε φούρνος για το ψήσιμο ψωμιού. *Elster 1997, πίν. IVb.*

Πίν. XVII – Σιταγροί

1. Περιοχή ΖΗ με τμήματα δύο μακρών οικιών που χρονολογήθηκαν στη φάση IV. *Sitagroi I 1986, 208, εικ. 8.16.*
2. Περιοχή SL με τμήματα οικιών της φάσης IV ή V. *Sitagroi I 1986, 211, εικ. 8.17.*

Πίν. XVIII – Αρκαδικός

1. Χάρτης της περιοχής Δράμας όπου σημειώνεται η θέση του Αρκαδικού (σε περίγραμμα δεξιά), καθώς και η κοντινή σχετικά θέση των Σιταγρών (αριστερά). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης του Αρκαδικού, όπου σημειώνονται τα αγροτεμάχια αρ. 537, 542 και 545 στα οποία διενεργήθηκαν οι ανασκαφές. *Περιστέρη 2002, 132, σχ. 1.*

Πίν. XIX – Αρκαδικός

1. Η κάτοψη της οικίας που χρονολογήθηκε στο μεταβατικό διάστημα από τη Νεότερη Νεολιθική στην ΠΕΧ, όπως αποσαφηνίσθηκε μετά την ανασκαφή του 1992. Στο τετράγωνο Α1/Δ εικονίζεται το τμήμα που είχε αποκαλυφθεί στην ανασκαφή του 1991. *Vargas κ.ά. 1992, 578, σχ. 1.*
2. Ο τοίχος από στοιβαχτό πηλό στο τετράγωνο Α1/Δ, που χρονολογήθηκε αρχικά στη Νεολιθική εποχή, στη συνέχεια όμως συσχετίστηκε με την οικία του μεταβατικού σταδίου προς την ΠΕΧ. *Τουλούμης – Περιστέρη 1991, 367, εικ. 1.*
3. Το υπόλοιπο τμήμα της οικίας του μεταβατικού σταδίου προς την ΠΕΧ, όπως αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή του 1992 (τετράγωνα Α1/Β και Α1/Α). *Vargas κ.ά. 1992, 585, εικ. 1.*

Πίν. XX – Πεντάπολη

1. Χάρτης της νοτιότερης περιοχής του νομού Σερρών όπου σημειώνεται με περίγραμμα (επάνω μέρος εικόνας) η θέση της Πεντάπολης στην ενδοχώρα, ενώ

κοντά στη νότια ακτογραμμή (κάτω μέρος εικόνας), η θέση των Νέων Κερδυλλίων. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*

2. Στρωματογραφία της Πεντάπολης, όπου με τους αριθμούς 1-3 και τα κεφαλαία γράμματα επάνω αριστερά καταδεικνύονται τα κυριότερα κατάλοιπα της ΠΕΧ. *Γραμμένος 1981, παρένθετος πίν. Δ (τα σχόλια 1-3 και τα κεφαλαία γράμματα προστέθηκαν από τον γράφοντα).*

Πίν. XXI – Πεντάπολη

1. Στρωματογραφία της Ν παρειάς της τομής όπου εικονίζονται οι κατασκευές στο εσωτερικό πιθανής οικίας: εστία και σιρός. *Γραμμένος 1981, πίν. ΚΕα.*
2. Η εστία στη ΝΑ γωνία της τομής, από επάνω. *Γραμμένος 1981, πίν. ΚΗα.*
3. Ο σιρός στη ΝΔ γωνία της τομής. *Γραμμένος 1981, πίν. ΚΗβ.*
4. Οι δύο κατασκευές (εστία και σιρός), ενώ η ανασκαφή έχει προχωρήσει σε βάθος. *Γραμμένος 1981, πίν. ΚΖγ.*
5. Η εστία χωρίς περιχείλωμα μπροστά στη Δ παρειά, σε βάθος μεγαλύτερο από αυτό της πιθανής οικίας. *Γραμμένος 1981, πίν. ΚΘβ.*

Πίν. XXII – Κρουνέρι Νέων Κερδυλλίων

1. Χάρτης της νοτιότερης περιοχής του νομού Σερρών όπου σημειώνεται με περίγραμμα (κάτω μέρος εικόνας) κοντά στη νότια ακτογραμμή (κάτω μέρος εικόνας) η θέση των Νέων Κερδυλλίων και (επάνω στην εικόνα) η θέση της Πεντάπολης στην ενδοχώρα. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Κρουνέρι: Τοπογραφικό του οικισμού (ο οποίος δηλώνεται με κοκκίδωση) και της ανασκαφής. *Μαλαμίδου 1997, 513, Σχ. 2.*
3. Πιθανή εστία της ΠΕΧ στο πρώτο από τα δύο επίπεδα που αποδόθηκαν στη φάση. *Μαλαμίδου 1997, 521, εικ. 2.*

ΠΙΝ. XXIII – Άγιος Μάμας

1. Χάρτης τμήματος του ν. Χαλκιδικής με σημειωμένη τη θέση του Αγίου Μάμα (αριστερό περίγραμμα). Σημειώνεται επίσης η θέση του Μολυβόπυργου (δεξί περίγραμμα - το τοπωνύμιο δεν σημειώνεται στο χάρτη). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Γενική άποψη της τούμπας από Α, όπου σημειώνονται οι ανασκαφικές τομές της Ομάδας 1. *Heurtley, PM, 2, εικ. 1.*
3. Γενική άποψη της τούμπας από Ν, με τις ανασκαφικές τομές της Ομάδας 2. *Heurtley, PM, 2, εικ. 2.*

ΠΙΝ. XXIV – Άγιος Μάμας

1. Κάτοψη της τούμπας του Αγίου Μάμα με σημειωμένες τις ανασκαφικές τομές και των δύο ομάδων. *Heurtley, PM, 3, εικ. 3.*
2. Η στρωματογραφία της θέσης, σύμφωνα με τους Hertley και Raleigh-Radford. *Heurtley, PM, 3, εικ. 4.*

ΠΙΝ. XXV – Άγιος Μάμας

1. Διορθώσεις της στρωματογραφίας του Αγίου Μάμα, σύμφωνα με τον Ασλάνη. *Aslanis 1985, 252, εικ. 115.*
2. Τα λίθινα θεμέλια της ΠΕΧ, όπως αποκαλύφθηκαν στις τομές Ν, D και Μ του Αγίου Μάμα. *Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 153, εικ. 32.*

3. Κεραμικός κλίβανος της ύστερης ΠΕΧ ή πρώιμης ΠΕΧ, ο οποίος ήρθε στο φως στην τομή D. *Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 154, εικ. 33.*

ΠΙΝ. XXVI – Μολυβόπυργος

1. Χάρτης τμήματος του ν. Χαλκιδικής με σημειωμένη τη θέση του Μολυβόπυργου (δεξί περίγραμμα: το τοπωνύμιο δεν σημειώνεται στο χάρτη). Στο αριστερό περίγραμμα η θέση του Αγίου Μάμα. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Η τούμπα του Μολυβόπυργου, όπως προβάλλει σε ύψος μερικών μέτρων από τη θάλασσα. Επάνω, λήψη από Α. Κάτω, λήψη από Β. *Heurtley, PM, 11, εικ. 10a-b.*

ΠΙΝ. XXVII – Μολυβόπυργος

1. Οι ανασκαφικοί τομείς Α – D στην τούμπα του Μολυβόπυργου. *Heurtley, PM, 13, εικ. 11a.*
2. Το ίδιο σχέδιο α) κατά Heurtley και Raleigh-Radford και β) κατά Heurtley, όπου υπάρχει διαφορετικός σχολιασμός της στρωματογραφίας. Ενδεχομένως οφείλεται η διαφορά αυτή στο γεγονός ότι την εποχή της παράθεσης του δεύτερου σχεδίου η μελέτη της κεραμικής θα είχε προχωρήσει κατά μερικά έτη. Επάνω: *Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 159, εικ. 36a.* Κάτω: *Heurtley, PM, 13, εικ. 11b.*
3. Στοιχεία αρχαιότερου οικισμού: αρ. 9, βοτσαλωτό δάπεδο και αρ. 10, βόθροι. *Heurtley – Raleigh-Radford 1927-1928, 159, εικ. 36b.*

ΠΙΝ. XXVIII – Σίβηρη

1. Η θέση της Σίβηρης (αριστερό περίγραμμα), στο αριστερό «πόδι» της Χαλκιδικής. Ανασκαφές στον λόφο Βάγια έφεραν στο φως κατάλοιπα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Στο δεξί περίγραμμα η θέση του Πολύχρονου. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Το ανώτερο από τα δύο επίπεδα της ΠΕΧ στον βόρειο τομέα της ανασκαφής στη Σίβηρη. *Αυγέρος κ.ά. 2003, 360, Σχ. 1.*

ΠΙΝ. XXIX – Σίβηρη

1. Το κατώτερο από τα δύο επίπεδα της ΠΕΧ στον βόρειο τομέα της ανασκαφής στη Σίβηρη. *Αυγέρος κ.ά. 2003, 361, Σχ. 2.*
2. Κατάλοιπα των δύο επιπέδων της ΠΕΧ στον βόρειο τομέα: Αριστερή φωτογραφία: υπόσκαφος χώρος με λιθορριπή, δάπεδο και πασσαλότρυπες στο ανώτερο επίπεδο. Μεσαία φωτογραφία: λίθινη πλατφόρμα τροφοπαρασκευαστικού χαρακτήρα στο ανώτερο επίπεδο. Δεξιά φωτογραφία: δάπεδο κτίσματος κατώτερου επιπέδου, επάνω στο οποίο βρέθηκαν μεγάλα θραύσματα αγγείων και τριβεία. *Αυγέρος κ.ά. 2003, 368, εικ. 1, 2 και 3 αντίστοιχα.*

ΠΙΝ. XXX – Πολύχρονο

1. Η θέση του Πολύχρονου, στο αριστερό «πόδι» της Χαλκιδικής (δεξί περίγραμμα). Στο αριστερό περίγραμμα η θέση του Πολύχρονου. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Η θέση της τούμπας του Πολύχρονου, στο δυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού. Ο βορράς στο σχέδιο αυτό φαίνεται ότι σημειώνεται λανθασμένα, καθώς ο εξαρτημένος από το σημείο αυτό του ορίζοντα προϊστορικός οικισμός θα έπρεπε να βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, ενώ αναφέρεται ως δυτικός. Αντιθέτως, στο σχ. Πίν. XXXI. 1 ο βορράς φαίνεται ότι είναι τοποθετημένος σωστά, κρίνοντας και από τη θέση του Πολύχρονου όπως αυτή σημειώνεται στον χάρτη του Πίν. XXX. 1. *Παππά*

1990β, 386, Σχ. 1.

ΠΙΝ. XXXI – Πολύχρονο

1. Η τούμπα του Πολύχρονου, με τον βορρά να δείχνει προς την πλευρά της θάλασσας. Φαίνεται ότι αυτή είναι η σωστή κατεύθυνση, σύμφωνα και με τα σχόλια που παρατέθηκαν από εμάς στον Πίν. XXX. 2. Παππά 1990β, 387, Σχ. 2.
2. Κάτοψη της ανασκαφής στην τούμπα του Πολύχρονου. Παππά 1990β, 388, Σχ. 3.

ΠΙΝ. XXXII – Πολύχρονο

1. Τροφοπαρασκευαστική κατασκευή στο τετράγωνο Γ4. Παππά 1990β, 396, εικ. 1.
2. Τροφοπαρασκευαστική κατασκευή στο τετράγωνο Β3. Παππά 1990β, 396, εικ. 2.
3. Κλίβανος στο τετράγωνο Β2. Παππά 1990β, 396, εικ. 3.

ΠΙΝ. XXXIII – Τορώνη

1. Η θέση της Τορώνης, στο μεσαίο «πόδι» της Χαλκιδικής (μέσα σε περίγραμμα). Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περίγραμμα που προστέθηκε από τον γράφοντα.
2. Τοπογραφικό της περιοχής της Αρχαίας Τορώνης, με το ακρωτήριο της Ληκύθου να καταλαμβάνει το βορειότερο τμήμα της. Torone I 2001, Τόμος 3 (Illustrations), εικ. 2.

ΠΙΝ. XXXIV – Τορώνη

1. Λήκυθος Τορώνης: προϊστορικοί τοίχοι 23 (ΠΕΧ) και 24 (ΜΕΧ). Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989, 443, σχ. 4.
2. Λήκυθος Τορώνης: εστία και εξέδρα στο δωμάτιο που αντιπροσωπεύεται από τον τοίχο 23 (ΜΕΧ) αλλά αποτελούν κατάλοιπα της ΠΕΧ, όπως και ο τοίχος 23. Καμπίτογλου – Παπαδόπουλος 1989, 444, σχ. 5.

ΠΙΝ. XXXV – Επανομή (Κριτσανά)

1. Τμήμα του ν. Θεσσαλονίκης στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, όπου σημειώνεται η θέση της Επανομής (αριστερό περίγραμμα). Στο δεξί περίγραμμα η κοντινή σχετικά περιοχή του Τριλόφου (Μεσημεριανή Τούμπα). Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.
2. Γενικές απόψεις του λόφου, από νότια (αριστερή φωτογραφία) και δυτικά (δεξιά φωτογραφία). (Δυστυχώς η προέλευση των φωτογραφιών δεν επέτρεπε καλύτερη αναπαραγωγή τους ώστε να παρατεθούν εδώ καθαρότερες). Heurtley, PM, 18 εικ. 14-15.

ΠΙΝ. XXXVI – Επανομή (Κριτσανά)

1. Κάτοψη της τούμπας Επανομής-Κριτσανών, όπου σημειώνονται όλες οι ανασκαφικές τομές που πραγματοποίησε ο Heurtley. Heurtley, PM, 19 εικ. 16.
2. Σχεδιαστικές τομές της τούμπας Επανομής-Κριτσανών, επάνω Α-Δ και κάτω Β-Ν. Σημειώνεται εδώ η πρώτη σειρά ανασκαφικών τομών που άνοιξε ο Heurtley, ως Α-Ε. Heurtley, PM, 20 εικ. 19-20.

ΠΙΝ. XXXVII – Επανομή (Κριτσανά)

1. Σχεδιαστική τομή της τούμπας, με την αντιστοίχιση των καταλοίπων των έξι οικισμών στη Νεολιθική εποχή και την ΠΕ Χαλκού. Heurtley, PM, 19 εικ. 17.

2. Διασπορά της κεραμικής από τη θέση, σύμφωνα με τον Heurtley, ανάλογα με το τι αποδόθηκε σε κάθε έναν από τους έξι οικισμούς. *Heurtley, PM, 22 εικ. 21.*

ΠΙΝ. XXXVIII – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τμήμα του ν. Θεσσαλονίκης στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, όπου σημειώνεται η θέση του Τριλόφου (δεξιά περίγραμμα). Όπως συμπεράναμε από τις δημοσιεύσεις, η τούμπα βρίσκεται πιθανότατα μεταξύ της ομώνυμης κοινότητας και της θέσης Μεσημέρι, προς N-NA (εκεί όπου στοχεύει το βέλος). Στο αριστερό περίγραμμα η κοντινή σχετικά περιοχή της Επανομής. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Τοπογραφικό σχέδιο με την τούμπα και την τράπεζα που εκτείνεται προς τα Δ, ΝΔ και ΒΔ. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 197, πίν. III.*

ΠΙΝ. XXXIX – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή της τούμπας από Α (δεξιά) προς Δ (ανατολικά), με σημειωμένες τις ανασκαφικές τομές I-V. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 198, πίν. IV.*
2. Τομή I: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 5. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 236, πίν. 4δ.*
3. Τομή I: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 6. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 198, πίν. 5α.*

ΠΙΝ. XL – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 2. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 239, πίν. 7α.*
2. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 2. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 239, πίν. 7β.*

ΠΙΝ. XLI – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 3. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 240, πίν. 8α.*
2. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 4: η «Καμένη Οικία». *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 241, πίν. 9α.*
3. Όπως πίν. XXXIX. 2. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 241, πίν. 9β.*

ΠΙΝ. XLII – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Πεταλόσχημος κλίβανος στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας». *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 242, πίν. 10α.*
2. Σύνολο αγγείων από πηλό τοποθετημένων σε σταθερή θέση στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας». *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 240, πίν. 8β.*

ΠΙΝ. XLIII – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

Στοιχεία πήλινης διακόσμησης τα οποία αποκαλύφθηκαν σε διάφορα στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας». Σύνθεση του γράφοντος από τις *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 243, πίν. 11β-γ και 244, πίν. 12α-γ εικόνες.*

ΠΙΝ. XLIV – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή IIα: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 1. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 246, πίν. 14α.*

2. Τομή Ια: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 1. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 247, πίν. 15α.*
3. Όπως πίν. XLII. 2. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 247, πίν. 15β.*

ΠΙΝ. XLV – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 2. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 250, πίν. 18α.*
2. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 3. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 251, πίν. 19α.*

ΠΙΝ. XLVI – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 4. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 251, πίν. 19β.*
2. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 5. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 251, πίν. 20β.*

ΠΙΝ. XLVII – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 6. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 253, πίν. 21α.*
2. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 7. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 254, πίν. 22α.*
3. Τομή ΙΙΙ: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 8. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 254, πίν. 22β.*

ΠΙΝ. XLVIII – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή ΙV: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 4. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 257, πίν. 25α.*
2. Τομή ΙV: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 5. *Μεσημεριανή Τούμπα 2002, 257, πίν. 25β.*

ΠΙΝ. XLIX – Τούμπα Αγχιάλου Β

1. Η θέση της κοινότητας Αγχιάλου, ΒΔ της Θεσσαλονίκης, σημειωμένη με περίγραμμα. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περίγραμμα που προστέθηκε από τον γράφοντα.*
2. Γωνία κτίσματος της φάσης που θεωρήθηκε αρχαιότερη. *Παππά κ.ά 2000, 143, εικ. 1.*
3. Τοίχος από πασσαλότρυπες της αρχαιότερης φάσης και κοίτη ακόμα παλαιότερου από τον προαναφερθέντα τοίχου. *Παππά κ.ά 2000, 143, εικ. 2.*

ΠΙΝ. L – Τούμπα Αγχιάλου Β

1. Κατασκευές σε επαφή με τοίχο κτίσματος της αρχαιότερης φάσης. *Παππά κ.ά 2000, 143, εικ. 3.*
2. Επιφάνεια χρήσης εστίας (δεν διευκρινίζεται σε ποια από τις δύο φάσεις ανήκει). *Παππά κ.ά 2000, 143, εικ. 4.*
3. Στρώμα καταστροφής (δεν διευκρινίζεται σε ποια από τις δύο φάσεις ανήκει). *Παππά κ.ά 2000, 143, εικ. 5.*

ΠΙΝ. LI - Καστανάς

1. Η θέση του Καστανά (επάνω περίγραμμα) και του Αξιοχωρίου (κάτω περίγραμμα),

κοντά στα σύνορα των νομών Κικίς και Θεσσαλονίκης. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*

2. Κάτοψη της τούμπας και με διακεκομμένη γραμμή η αρχική μορφή του μικρού νησιού. *Aslanis 1985, 16, σχ. 1.*
3. Κάτοψη της τούμπας, όπου σημειώνονται οι ανασκαφικές τομές. *Aslanis 1985, 17, σχ. 2.*

ΠΙΝ. ΛΙΙ - Καστανάς

1. Ανασκαφή 1975: η στρωματογραφία της ΠΕΧ (Στρώματα 22b – 28) στις βαθμίδες ΙΙΙ και ΙV της δοκιμαστικής τομής στη δυτική πλευρά του λόφου. Εδώ η ανατολική παρειά του σκάμματος. Στα στρώματα 21 και 22a βρέθηκε αρκετή κεραμική της ΜΕΧ. *Aslanis 1985, 19, σχ. 3.*
2. Ανασκαφή 1975: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη βόρεια παρειά της βαθμίδας ΙΙΙ της δοκιμαστικής τομής στη δυτική πλευρά του λόφου. *Aslanis 1985, 22, σχ. 4.*
3. Ανασκαφή 1975: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη βόρεια παρειά της βαθμίδας ΙV της δοκιμαστικής τομής στη δυτική πλευρά του λόφου. *Aslanis 1985, 23, σχ.5.*

ΠΙΝ. ΛΙΙΙ – Καστανάς

1. Ανασκαφή 1979: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη νότια παρειά του Τομέα V στην ανατολική πλευρά του λόφου. *Aslanis 1985, 42, σχ.17.*
2. Ανασκαφή 1979: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη βόρεια παρειά του Τομέα V στην ανατολική πλευρά του λόφου. *Aslanis 1985, 43, σχ.18.*

ΠΙΝ. ΛΙΙV – Καστανάς

1. 1975 / Στρώμα 28: κάτοψη (επάνω) και τομή (κάτω). *Aslanis 1985, 24, σχ.6 και 7 αντίστοιχα.*
2. 1975 / Στρώμα 27: κάτοψη (επάνω) και τομή (κάτω). *Aslanis 1985, 25, σχ.8 και 9 αντίστοιχα.*
3. 1975 / Στρώμα 26. *Aslanis 1985, 27, σχ.10.*
4. 1975 / Στρώμα 25. *Aslanis 1985, 29, σχ.11.*

ΠΙΝ. ΛΙΙV – Καστανάς

1. 1975 / Στρώμα 24. *Aslanis 1985, 31, σχ.12.*
2. 1975 / Στρώμα 23b. *Aslanis 1985, 34, σχ.13.*
3. 1975 / Στρώμα 23b: αποκατάσταση οικίας. *Aslanis 1985, 35, σχ.14.*
4. 1975 / Στρώμα 23a. *Aslanis 1985, 36, σχ.15.*

ΠΙΝ. ΛΙΙVΙ – Καστανάς

1. 1979 / Στρώμα 24. *Aslanis 1985, 50, σχ.23.*
2. 1979 / Στρώμα 24: αποκατάσταση οικίας. *Aslanis 1985, 51, σχ.24.*
3. 1979 / Στρώμα 23b. *Aslanis 1985, 54, σχ.25.*
4. 1979 / Στρώμα 23a. *Aslanis 1985, 57, σχ.26.*
5. 1979 / Στρώμα 22b. *Aslanis 1985, 59, σχ.27.*

ΠΙΝ. ΛΙΙVΙΙ – Αξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα)

1. Η θέση του Αξιοχωρίου (επάνω περίγραμμα) και του Καστανά (κάτω περίγραμμα), κοντά στα σύνορα των νομών Κικίς και Θεσσαλονίκης. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Σχολιασμός της μορφολογίας του λόφου από τον Heurtley, που τον παρουσιάζει ως

“tumba” επάνω σε “high / low table”. *Heurtley, PM, 36, εικ. 35.*

ΠΙΝ. LVIII – Αξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα)

1. Κάτοψη της τούμπας-τράπεζας, με σημειωμένες και υπομνηματισμένες τις θέσεις των τομών. *Heurtley, PM, 36, εικ. 36.*
2. Η στρωματογραφία του Αξιοχωρίου κατά Heurtley. *Heurtley, PM, 38, εικ. 37.*

ΠΙΝ. LIX – Σέρβια

1. Χάρτης όπου μέσα σε περιγράμματα σημειώνονται η ευρύτερη περιοχή των Σερβίων (κάτω) και η περιοχή της τούμπας (επάνω). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Τοπογραφικά της περιοχής και της θέσης της τούμπας. Το τοπίο υπέστη μεγάλη διαφοροποίηση μετά τα έργα κατασκευής του φράγματος του Αλιάκμονα. *Servia Preliminary 1979, 186, εικ. 1 c-d.*

ΠΙΝ. LX – Σέρβια

1. Τοπογραφικό της ανασκαφής Heurtley. *Heurtley, PM, 46, εικ. 44.*
2. Τοπογραφικό των ανασκαφών 1971-1973, όπου σημειώνεται και η θέση του Τομέα F της ανασκαφής Heurtley. *Servia Preliminary 1979, 187, εικ. 1.*
3. Τα έργα στον Αλιάκμονα που προκάλεσαν την έρευνα αλλά και την μετέπειτα καταστροφή της θέσης. *Servia Preliminary 1979, πίν. 26b.*

ΠΙΝ. LXI – Σέρβια

Η στρωματογραφία του Heurtley, ουσιαστικά της Νεολιθικής εποχής, με τους οικισμούς 1-5 χρονολογημένους στην «πρώιμη Νεολιθική» και τους 1 και 2 της «ύστερης». *Heurtley, PM, 47, εικ. 46.*

ΠΙΝ. LXII – Σέρβια

1. Η στρωματογραφία της έρευνας 1971-1973, με όλες τις χρονολογικές φάσεις 1 έως και 11. *Servia I 2000, 13, εικ. 1.5.*
2. Η φάση 8 των ανασκαφών 1971-1973, στην οποία θεωρήθηκε από τους νεότερους ανασκαφείς της θέσης ότι ανήκει ο δεύτερος (υπερκείμενος) από τους δύο οικισμούς που ο Heurtley χρονολόγησε στην «ύστερη Νεολιθική». *Servia I 2000, 57, εικ. 2.12.*

ΠΙΝ. LXIII – Σέρβια

1. Η φάση 9 των ανασκαφών 1971-1973, τμήμα της ΠΕΧ. *Servia I 2000, 59, εικ. 2.13.*
2. Η φάση 10 των ανασκαφών 1971-1973, τμήμα της ΠΕΧ. *Servia I 2000, 59, εικ. 2.14.*

ΠΙΝ. LXIV – Σέρβια

1. Κάτοψη της ανασκαφής Heurtley, όπως σχεδιάστηκε για τη δημοσίευση του 1939. *Servia I 2000, 70, εικ. 2.16.*
2. Γενική άποψη της φάσης 7 των νεότερων ανασκαφών με εστία (πεταλόσχημο στοιχείο) της φάσης 9 στο κέντρο δεξιά. Η εστία ανήκει στην κατασκευή 3 της φάσης. *Servia I 2000, 52, πίν. 2.7a.*

ΠΙΝ. LXV – Σέρβια

1. Εστία που αποδόθηκε στη φάση 9 των ανασκαφών 1971-1973. *Servia I 2000, 95, εικ.*

3.13.

2. Λήψη τμήματος της φάσης 10 των νεότερων ανασκαφών 1971-1973. Εδώ η περιοχή της κατασκευής 3, με δάπεδο στο κέντρο της φωτογραφίας και χαλικόστρωτη αυλή αριστερά. *Servia I 2000, 53, πίν. 2.8b.*

ΠΙΝ. LXVI – Αιανή

1. Χάρτης όπου μέσα σε περίγραμμα αριστερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου σημειώνεται η ευρύτερη περιοχή της Αιανής. Δεξιά η περιοχή και η τούμπα των Σερβίων. *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Λειβάδια Αιανής: γενική άποψη της προϊστορικής εγκατάστασης. *Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Παπαγιαννάκης 1997, 78, εικ. 1.*
3. Λειβάδια Αιανής: λάκκος με επάλειψη πηλού στα τοιχώματα και αγγείο στο εσωτερικό του. *Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Παπαγιαννάκης 1997, 78, εικ. 2.*

ΠΙΝ. LXVII – Αρμενοχώριον

1. Χάρτης της περιοχής Φλώρινας με σημειωμένη τη θέση του Αρμενοχωρίου (μέσα σε περίγραμμα). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περίγραμμα που προστέθηκε από τον γράφοντα.*
2. Η τούμπα κατά τις ανασκαφές του Heurtley και οι τομές που ο ίδιος ανέσκαψε. *Heurtley, PM, 58, εικ. 54.*

ΠΙΝ. LXVIII – Αρμενοχώριον

1. Στρωματογραφία των τομών A-D, F του Heurtley, με απόδοση των ευρημάτων σε συγκεκριμένους οικισμούς. *Heurtley, PM, 58, εικ. 55.*
2. Κάτοψη της φάσης η οποία έχει χαρακτηριστεί ως οικισμός 3. *Heurtley, PM, 58, εικ. 56.*
3. Στρωματογραφική ακολουθία των τομών I και III από το βόρειο τμήμα (Τομέας I) της τούμπας, κατά Χρυσοστόμου. *Χρυσοστόμου 1998, 337, σχ. 1.*

ΠΙΝ. LXIX – Αρμενοχώριον

Στρωματογραφία των ανασκαφών 1996-1997, με τα στρώματα VII, V και III χρονολογημένα στην ΠΕΧ I, II και III αντιστοίχως. *Χρυσοστόμου 1998, 352, εικ. 3-4.*

ΠΙΝ. LXX – Αρμενοχώριον

Στρώμα καταστροφής III (ΠΕΧ III) στην τομή III των νεότερων ανασκαφών. Το ελλειπτικό (σχεδόν οκτώσχημο) όρυγμα οφείλεται σε τάφο των αρχών του 20^{ου} αι. *Χρυσοστόμου 1998, 351, εικ. 1-2.*

ΠΙΝ. LXXI – Μάνδαλο

1. Ο προϊστορικός οικισμός του Μάνδαλου στον νομό Πέλλας (αριστερό περίγραμμα). Ανατολικότερα το Αρχοντικό Γιαννιτών (δεξί περίγραμμα). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Γενική άποψη της προϊστορικής τούμπας του Μάνδαλου. *Merousis 2004, πίν. 2.*

ΠΙΝ. LXXII – Μάνδαλο

1. Κάτοψη της χαμηλής τούμπας με σημειωμένες τις τομές της ανασκαφής. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1988, 129, Σχ. 2.*

2. Οχρωματικοί περίβολοι με πιθανή χρήση στην ΠΕΧ. *Παπανθίμου – Παπαστερίου 1993, 1212, εικ. 1.*

ΠΙΝ. LXXIII – Μάνδαλο

1. Ο περίβολος του οικισμού, από τον οποίο διατηρήθηκε μικρό τμήμα ΒΔ της κορυφής της τούμπας, προς την πλαγιά. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 157, εικ. 2.*
2. Σχεδιαστική αποκατάσταση σπιτιών από το Μάνδαλο. *Merousis 2004, πίν. 3.*

ΠΙΝ. LXXIV – Αρχοντικό

1. Ο σύγχρονος οικισμός του Αρχοντικού Γιαννιτσών στον νομό Πέλλας (δεξί περίγραμμα). Λίγο Ντερα βρίσκεται η τούμπα. Δυτικότερα το Μάνδαλο (αριστερό περίγραμμα). *Απόσπασμα χάρτη της εταιρείας Road με περιγράμματα που προστέθηκαν από τον γράφοντα.*
2. Απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:5000: ο σύγχρονος οικισμός του Αρχοντικού Γιαννιτσών στον νομό Πέλλας (μέσα σε περίγραμμα) και η τούμπα πολύ κοντά του, λίγο Ντερα. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 165, σχ. 2.*

ΠΙΝ. LXXV – Αρχοντικό

Τοπογραφικό διάγραμμα της τούμπας του Αρχοντικού με τη θέση των ανασκαφικών τομέων I-IV. Στις μετέπειτα δημοσιεύσεις ο προϊστορικός τομέας αναφέρεται ως Β και όχι Π. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 167, σχ. 3.*

ΠΙΝ. LXXVI – Αρχοντικό

Ο Τομέας Β της τούμπας (κορυφή και ανατολική κλιτύς) με τα οικήματα των δύο προϊστορικών φάσεων. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 2000, 422, σχ. 1.*

ΠΙΝ. LXXVII – Αρχοντικό

1. Πασσαλόπηκτα οικοδομήματα στην ανατολική κλιτύ της τούμπας, τα οποία χρονολογήθηκαν στα τέλη της ΠΕΧ και στη μετάβαση προς τη ΜΕΧ. Επάνω, τα κατάλοιπα ανά ανασκαφικό τετράγωνο. Κάτω, διάκριση των κατόψεων πέντε οικιών. *Παπανθίμου κά. 2001, 464, σχ. 1.*
2. Πασσαλόπηκτα οικοδομήματα στην ανατολική κλιτύ της τούμπας, τα οποία χρονολογήθηκαν στα τέλη της ΠΕΧ και στη μετάβαση προς τη ΜΕΧ. Επάνω, τα κατάλοιπα ανά ανασκαφικό τετράγωνο. Κάτω, διάκριση των κατόψεων πέντε οικιών. *Παπανθίμου κά. 2001, 465, σχ. 2.*

ΠΙΝ. LXXVIII – Αρχοντικό

1. Οικία Α: ο βόρειος τοίχος, ενισχυμένος εξωτερικά με λίθους. *Παπανθίμου κά. 2001, 470, εικ. 3.*
2. Οικίες Γ και Δ: ο ελεύθερος μεταξύ τους χώρος. *Παπανθίμου κά. 2001, 470, εικ. 1.*
3. Οικία Δ: νοτιοδυτικό τμήμα, όπου διακρίνεται η δυτική συστάδα ηλοκατασκευών που βρέθηκαν στο εσωτερικό της. *Παπανθίμου κά. 2001, 470, εικ. 2.*
4. Οικία Δ: ανατολική συστάδα ηλοκατασκευών: πεταλόσχημος φούρνος, δύο σιροί και μία χαρακτηρισμένη ως σύνθετη. *Παπανθίμου κά. 2001, 470, εικ. 4.*

ΠΙΝ. LXXIX – Αρχοντικό

1. Οικία Δ: λεπτομέρεια της χαρακτηριζόμενης ως σύνθετης κατασκευής που έχει

εντοπισθεί στην ανατολική συστάδα πηλοκατασκευών του σπιτιού. *Παπανθίμου κά. 2001, 470, εικ. 5.*

2. Οικία Δ: Αγγεία μεγάλου και μεσαίου μεγέθους στο εσωτερικό της οικίας. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2002, 464, εικ. 5.*

ΠΙΝ. LXXX – Αρχοντικό

1. Λεπτομέρειες με πηλοκατασκευές: Αριστερά, φούρνος με υπολείμματα πήλινης εσχάρας. Δεξιά, πηλοκατασκευή στην τομή Μ. Πιθανότατα πρόκειται για αυτή που στον πίν. LXXVI,2 εικονίζεται μεταξύ διαφόρων αγγείων στο εσωτερικό της Οικίας Δ. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2002, 464, εικ. 1 και 4.*
2. Λεπτομέρειες με πηλοκατασκευές: Αριστερά, συγκέντρωση πηλοκατασκευών στον μάρτυρα Π-Υ. Δεξιά, Συστάδα πηλοκατασκευών στον μάρτυρα ΙΓ-ΙΔ. *Παπανθίμου κά. 2001, 472, εικ. 5 και 4 αντίστοιχα.*

ΠΙΝ. LXXXI – Αρχοντικό

1. Λεπτομέρεια στη συστάδα πηλοκατασκευών του πίν. LXXVII,2 δεξιά. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2000, 81, εικ. 2.*
2. Κατάλοιπα φούρνου ή εστίας με αγγείο στο εσωτερικό του. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 2000, 81, εικ. 1.*

ΠΙΝ. LXXXII – Αρχοντικό

1. Στο βάθος ο φούρνος του πίν. LXXVIII με το αγγείο στο εσωτερικό του. Εμπρός, ελλειψοειδής θολωτός φούρνος. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 158, εικ. 4.*
2. Συστάδα πηλοκατασκευών: ορθογώνια πλατφόρμα, ελλειψοειδής φούρνος, κυκλική κατασκευή. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου 1996, 158, εικ. 3.*

ΠΙΝ. LXXXIII – Αρχοντικό

Η τυπολογία των πηλοκατασκευών της τούμπας του Αρχοντικού. *Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κά. 2000, 423, Σχ. 2.*

ΠΙΝ. LXXXIV – Σκάλα Θάσου – Ovcharitsa – Drama

1. Η οχύρωση της Σκάλας Θάσου, ενδεικτική για τη χρήση οχυρωματικών περιβόλων σε νήσο κοντινή στις Μακεδονικές ακτές. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 392, σχ. 2.*
2. Ομόκεντρα ορύγματα από την Ovcharitsa της Βουλγαρίας. *Nikolova 1999, εικ. 13.3.*
3. Όρυγμα στην περιοχή Drama της Βουλγαρίας. *Nikolova 1999, εικ. 13.4.*

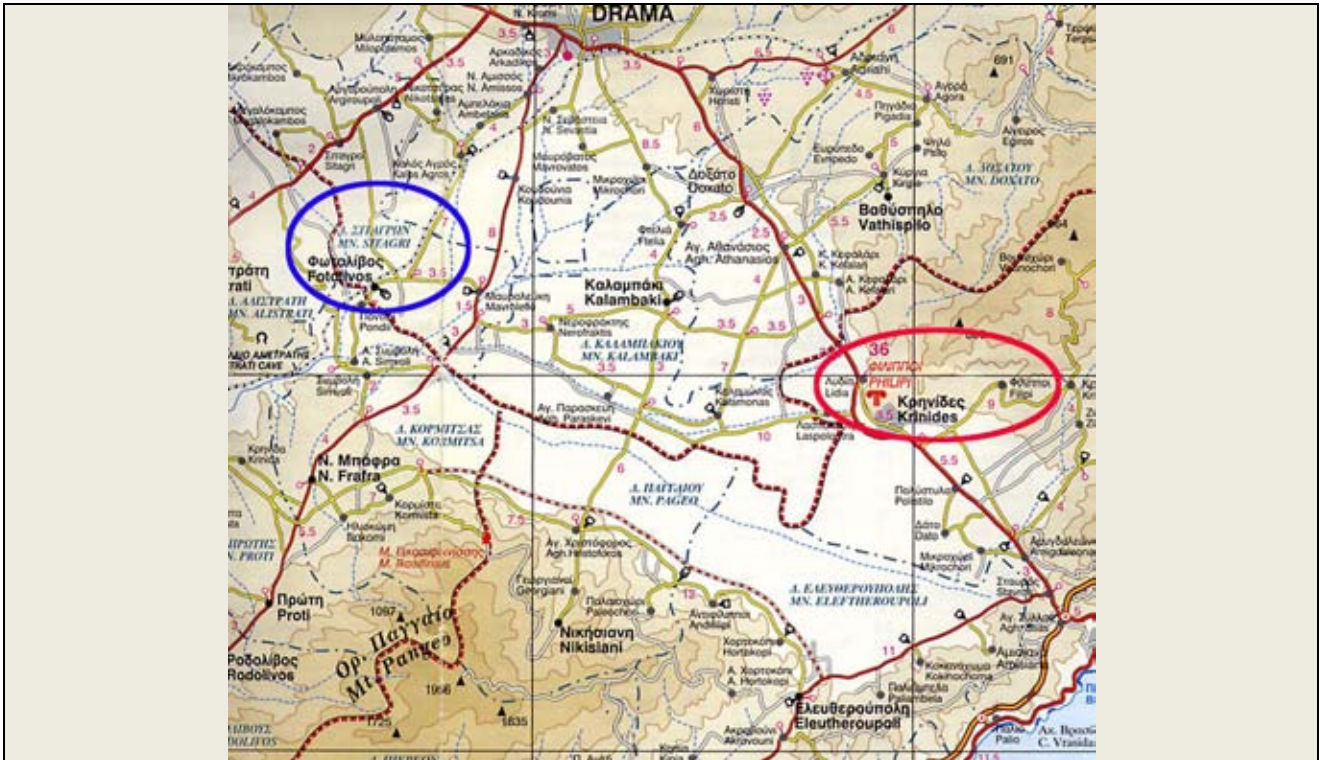
ΠΙΝ. LXXXV – Σαραγόσα – Trappendal

1. Χωριό στη Σαραγόσα της Ισπανίας με διάταξη πιθανότατα παρόμοια με εκείνη του Καστανά. *Harding 2000, 65, εικ. 2.17.*
2. Πασσαλόπηκτα οικοδομήματα από τη βόρεια Ευρώπη. Επάνω αριστερά, σε έντονο περίγραμμα, σπίτι παρόμοιο με την «Οικία Θεοχάρη». *Harding 2000, 46, εικ. 2.10.*

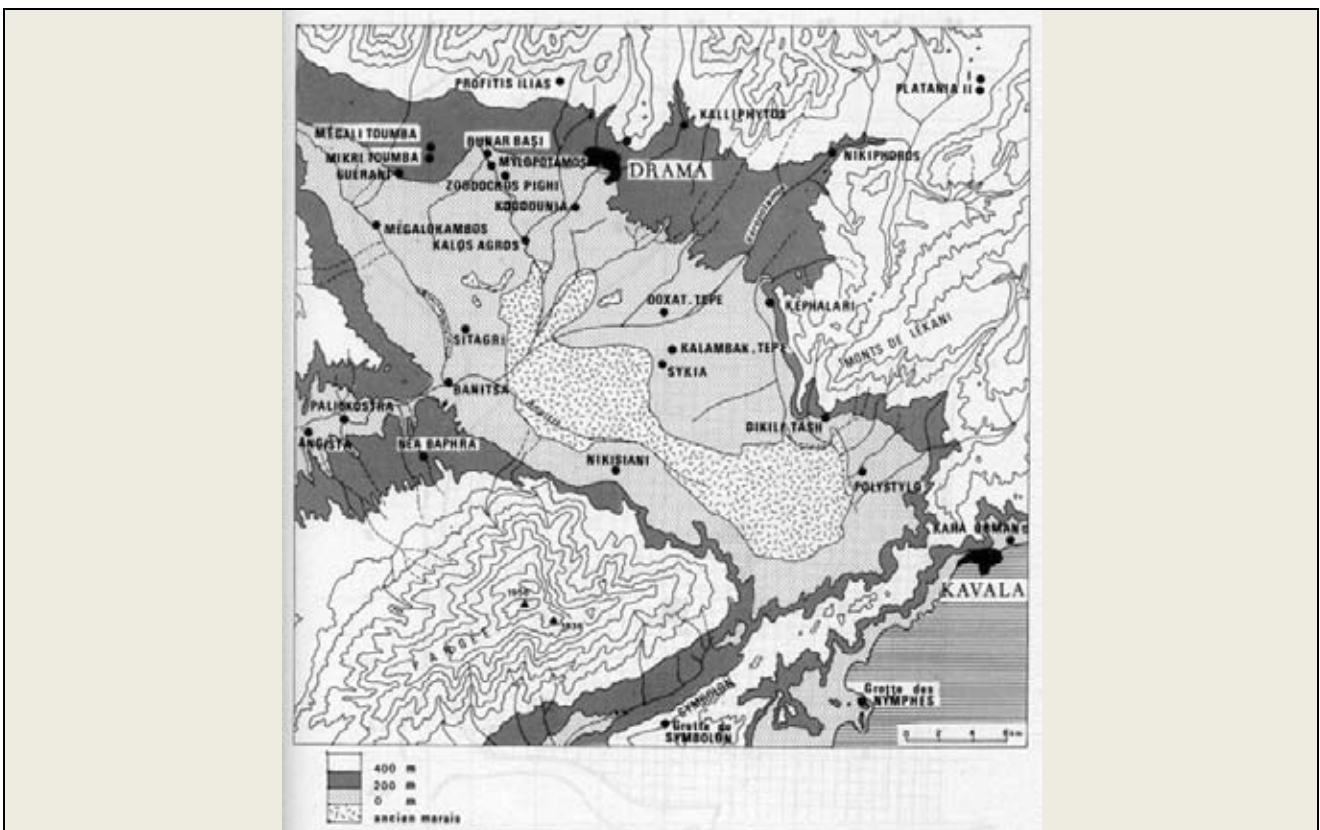
ΠΙΝ. LXXXVI – Divostin – Κρήτη

1. Σπίτι με τριμερή διαίρεση από το Divostin της Σερβίας. *Bailey 2000, 164 εικ. 5.6.*
2. Κρήτη: Κεραμικός κλίβανος και παρακείμενη εστία στο εσωτερικό θολωτής κατασκευής, προφανώς ενός τζακιού. *Shaw 2000, 253, εικ. 17.*

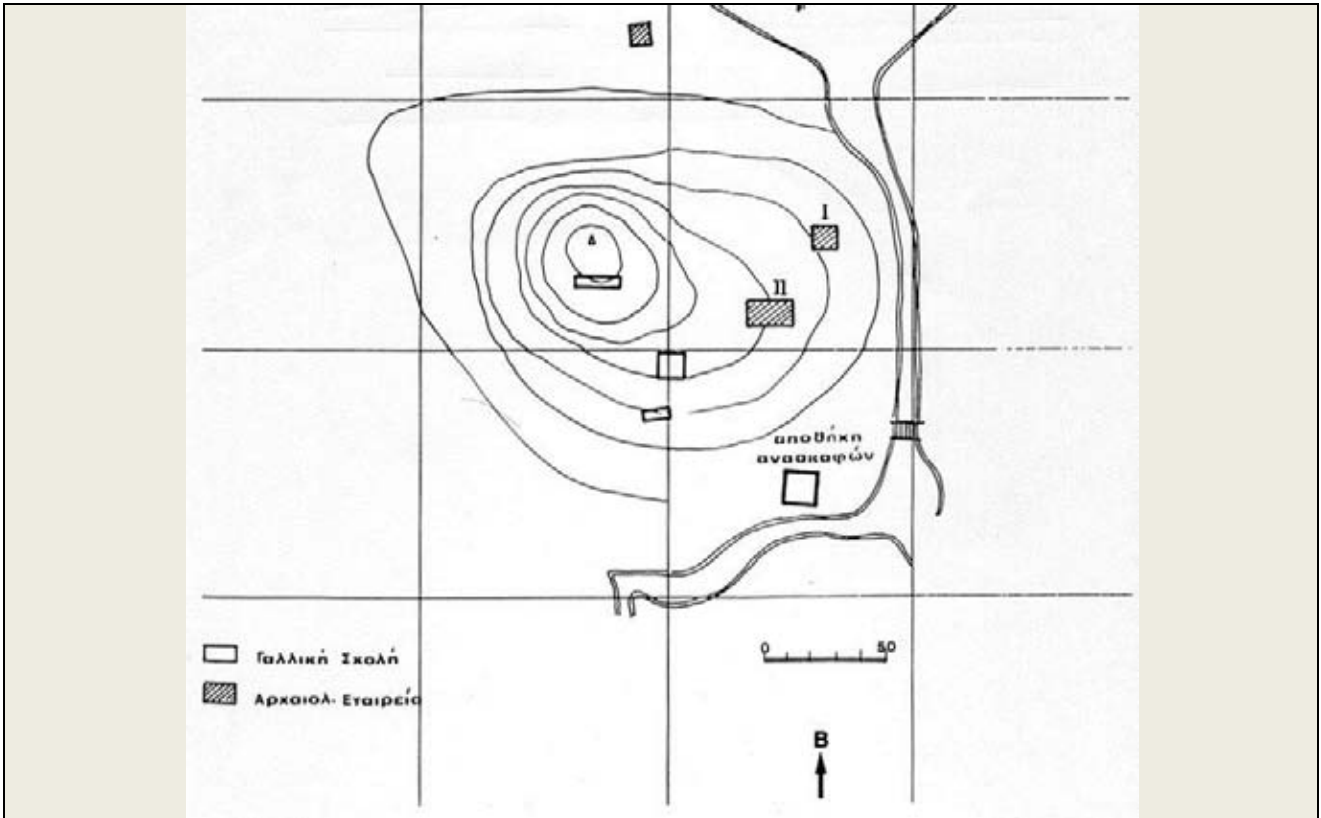
ΠΙΝΑΚΕΣ

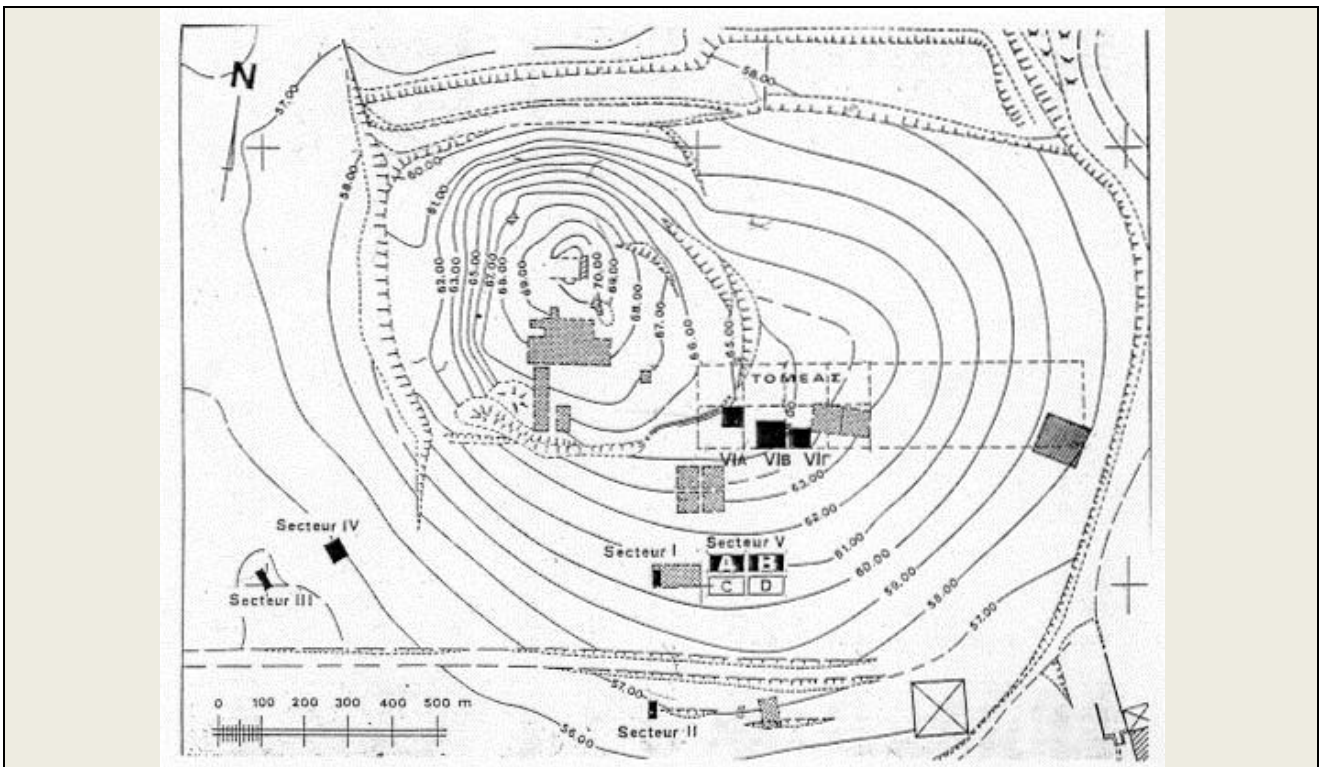
1. Χάρτης της όμορης περιοχής στα όρια των νομών Καβάλας και Δράμας. Με περίγραμμα στο δεξιό τμήμα της εικόνας σημειώνεται η θέση του Ντικλί Τας (σε περίγραμμα αριστερά η θέση των Σιταγράς).

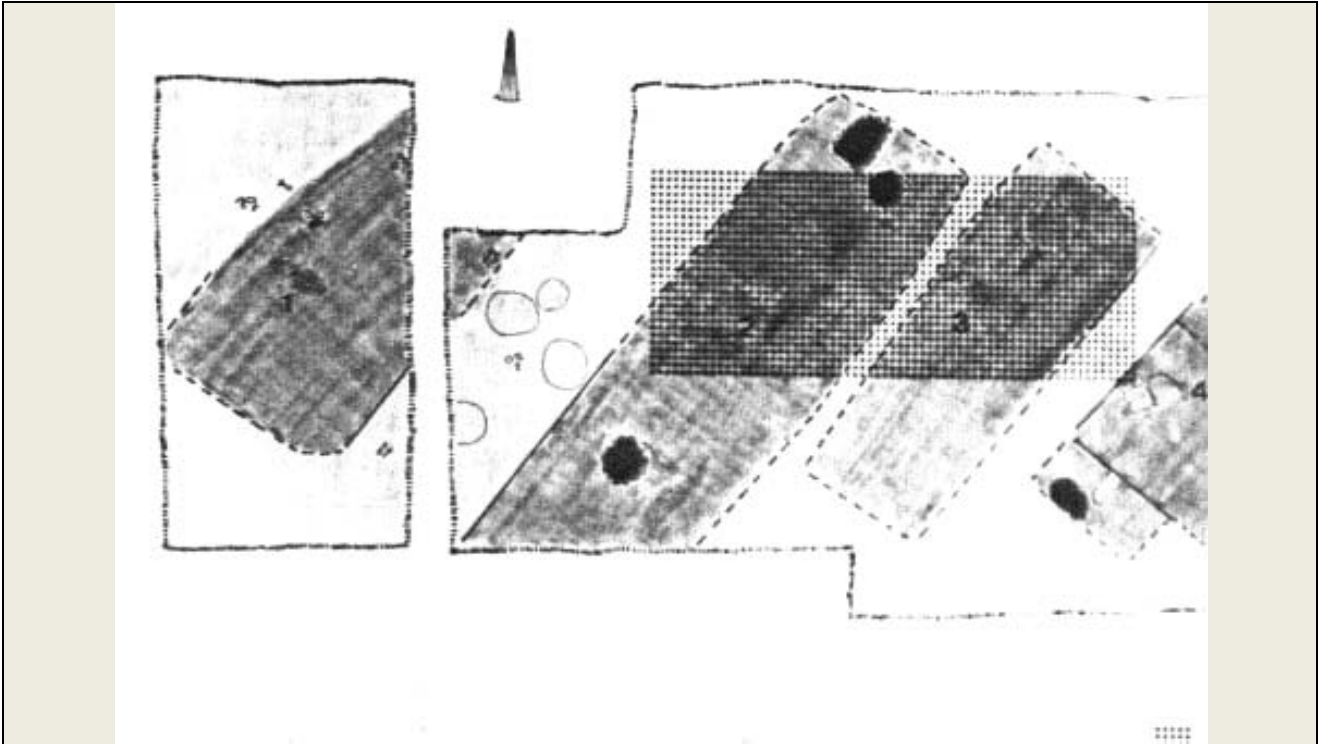
2. Χάρτης με την πεδιάδα της Δράμας, όπου, εκτός από το Ντικλί Τας, σημειώνονται αρκετές ακόμη προϊστορικές θέσεις.

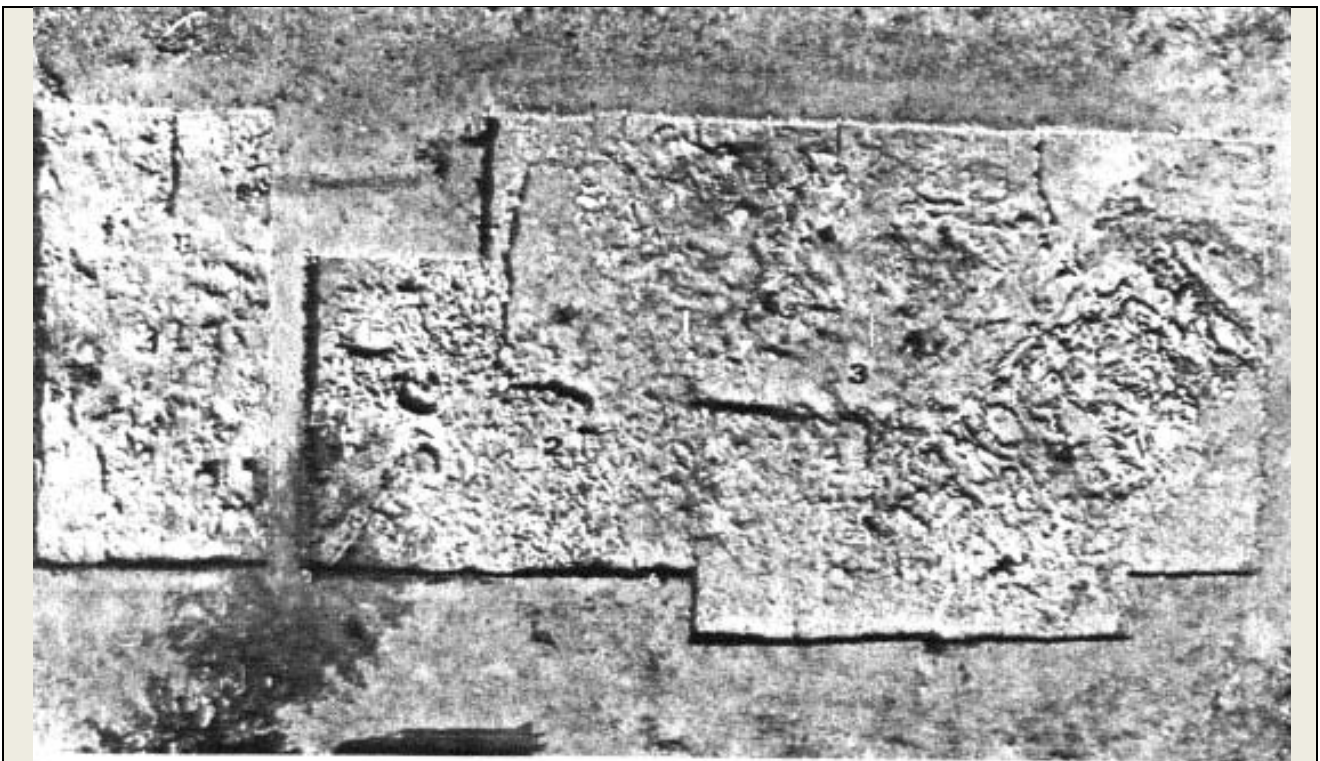
1. Τοπογραφικό σχέδιο της τούμπας του Ντικίλι Τας με τις τομές του πρώτου ανασκαφικού προγράμματος (1961-1975).

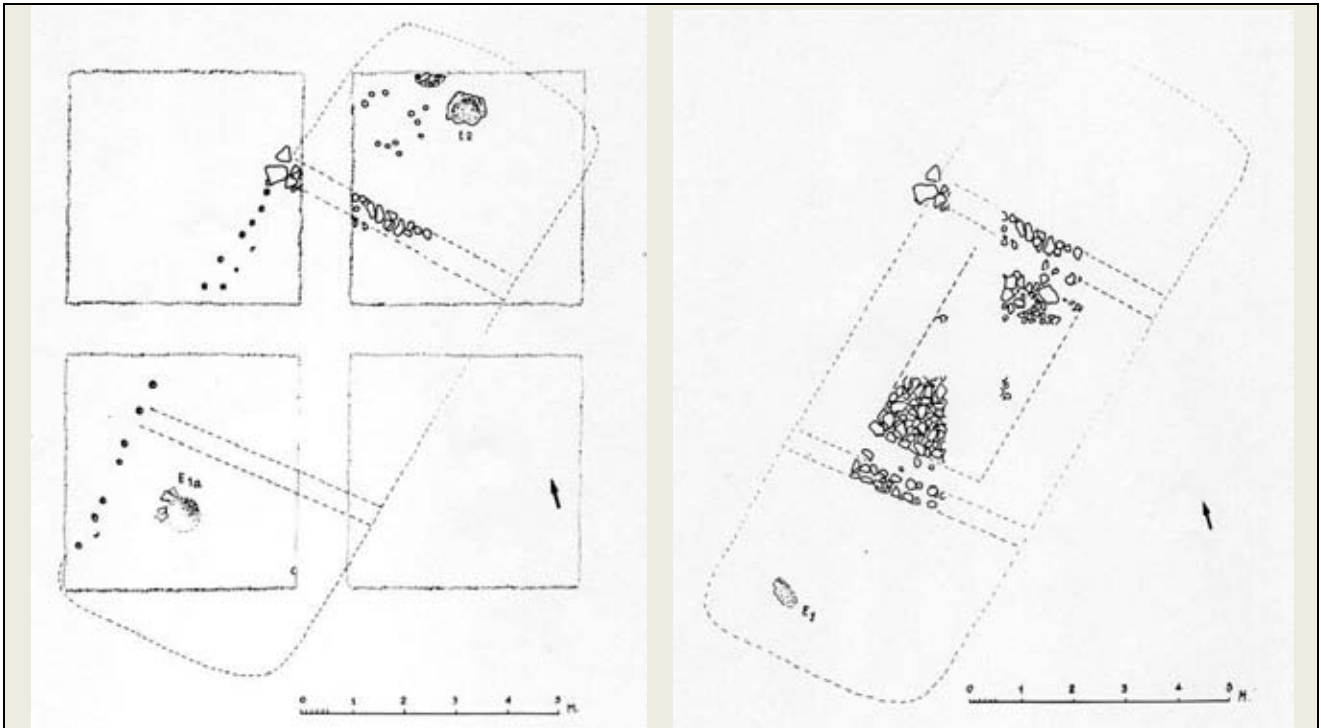
2. Τοπογραφικό σχέδιο της τούμπας του Ντικίλι Τας στο οποίο έχουν προστεθεί οι τομές του νεότερου ανασκαφικού προγράμματος (1986-1996).

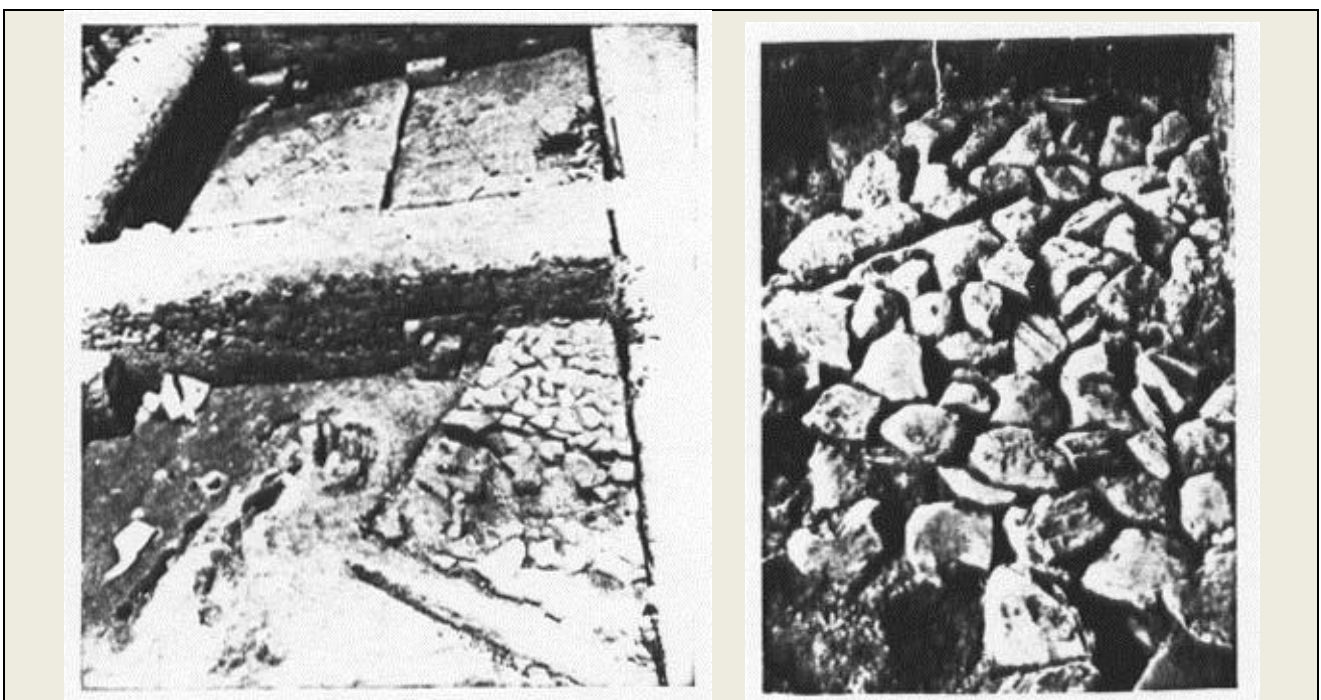
1. Σχέδιο Τομέα VI, νεότερου ανασκαφικού προγράμματος: στο δυτικό τμήμα, θέση κτηρίου 1, βρέθηκαν λίθοι τοποθετημένοι γύρω από οπές πασσάλων.

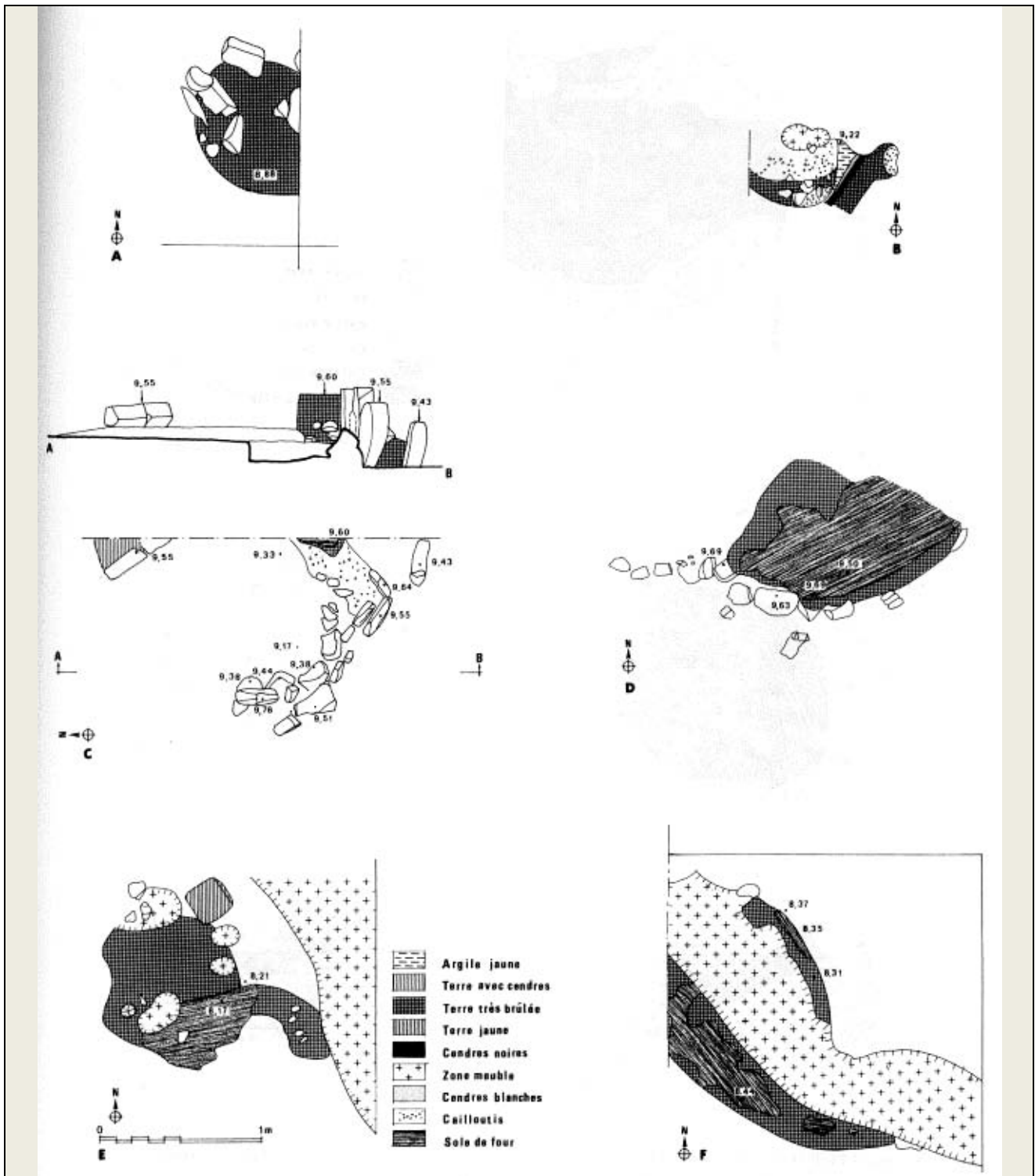
2. Αεροφωτογραφία Τομέα VI, νεότερου ανασκαφικού προγράμματος: στο δυτικό τμήμα, θέση κτηρίου 1, βρέθηκαν λίθοι τοποθετημένοι γύρω από οπές πασσάλων.

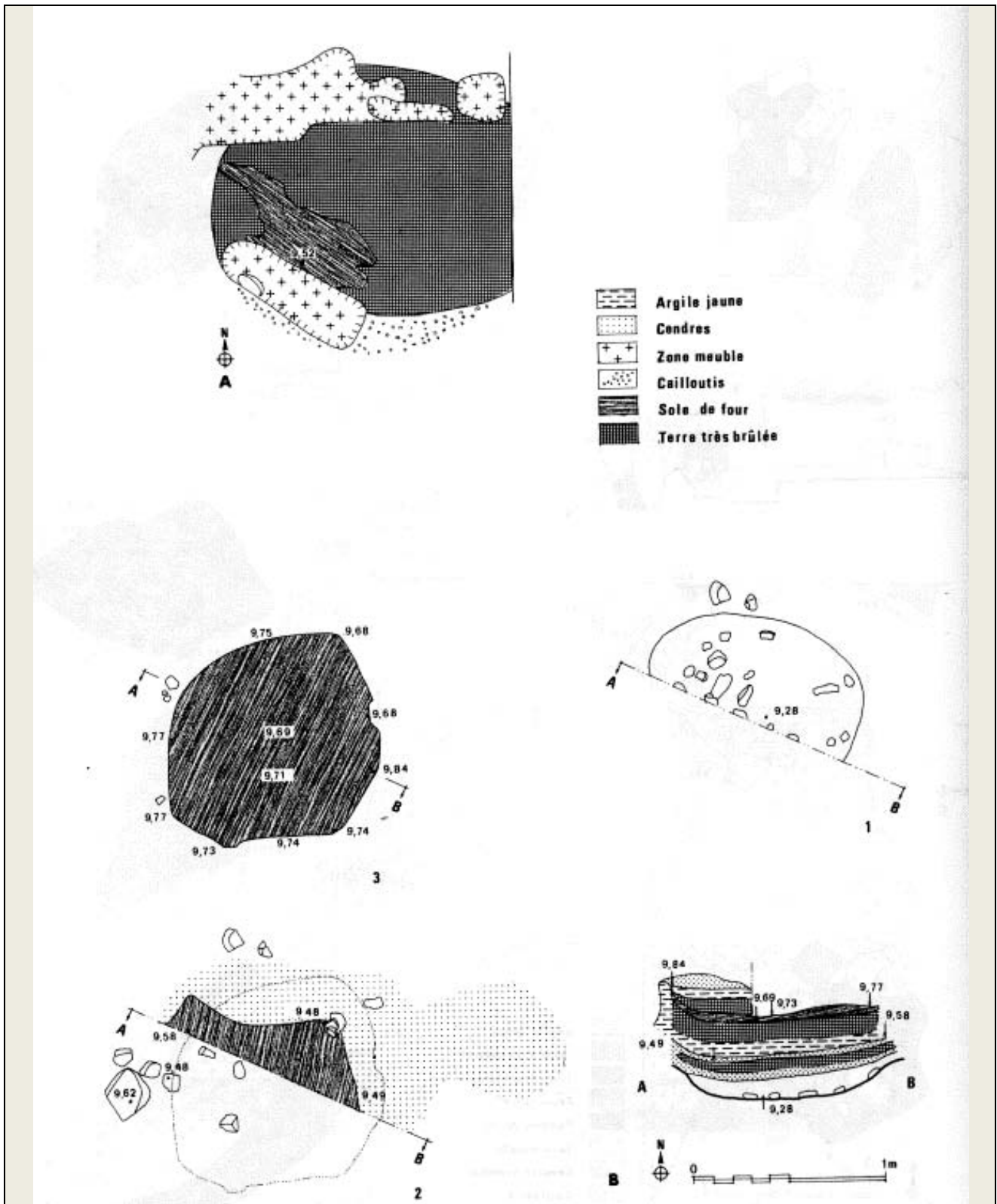
1-2. Οι δύο αρχαιότερες φάσεις της οικίας που ανέσκαψε ο Θεοχάρης το 1961. Αριστερά η οικοδομική φάση Α', δεξιά η φάση Β'. Τα κατάλοιπα που αναφέρονται ως ανήκοντα σε τρίτη φάση δεν εικονίζονται.

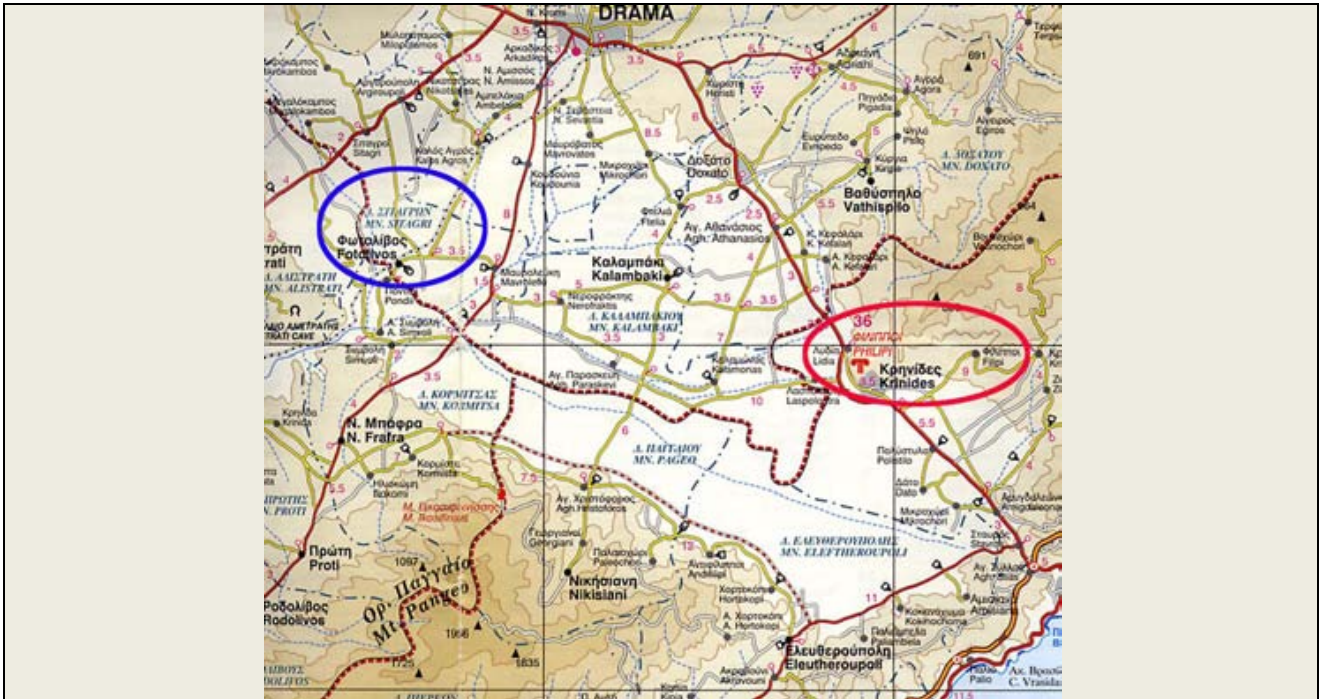
3-4. Τα καλούμενα ως τετράγωνα 1 (αριστερή φωτογραφία, επάνω) και 3 (αριστερή φωτογραφία, κάτω) του ελληνικού τομέα Α των ανασκαφών 1961, όπου βρέθηκαν τα κατάλοιπα της πασσαλόπηκτης αρχικά κατοικίας, η οποία γνώρισε τρεις διαδοχικές φάσεις έως τη μετατροπή της σε οικοδόμημα με λίθινα θεμέλια. Λίθινο «έδρανο» βρέθηκε στο τετράγωνο 3, λεπτομέρεια του οποίου στη δεξιά φωτογραφία.

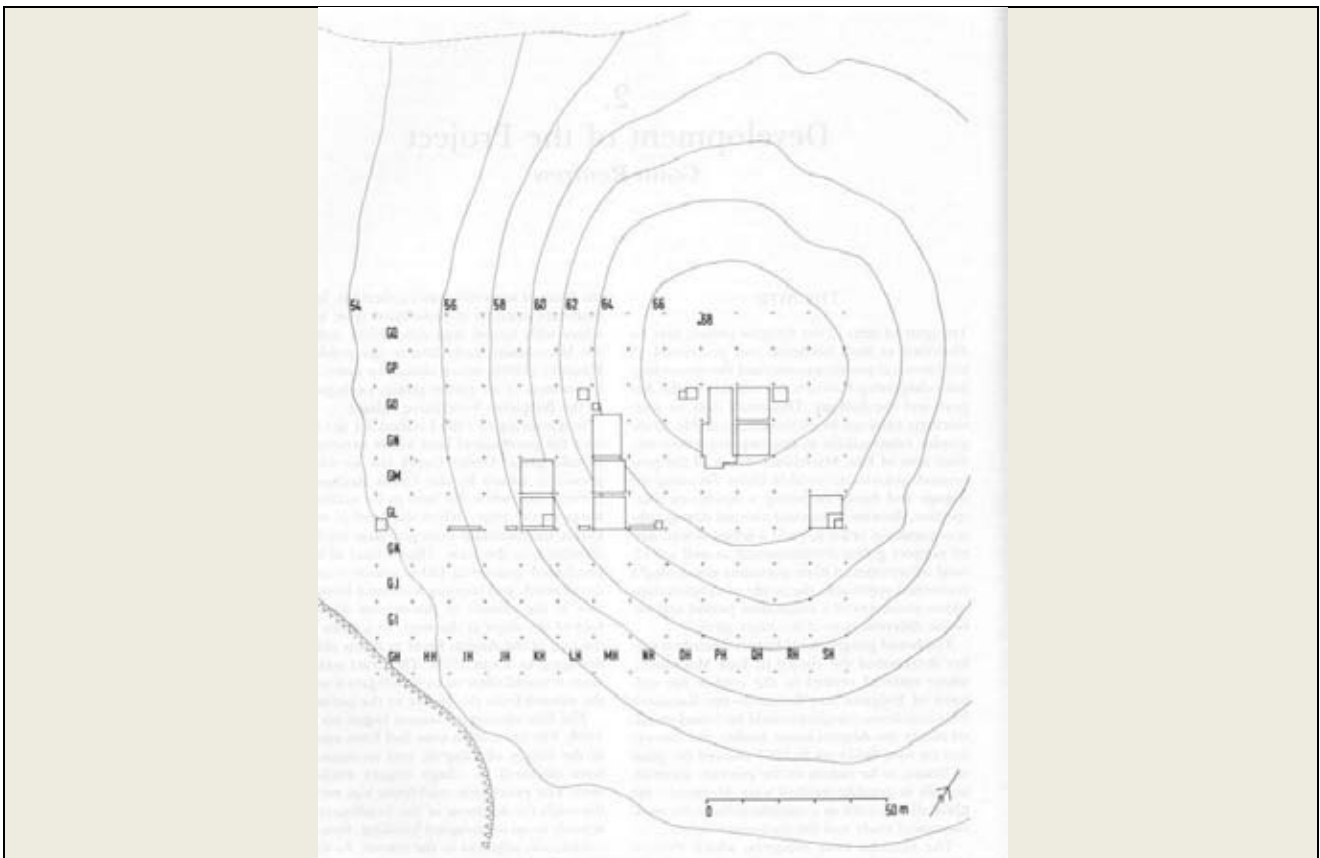
Εστίες και κλίβανοι από τον γαλλικό τομέα των ανασκαφών στο Ντικιλί Τας, όπως βρέθηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου ανασκαφικού προγράμματος (1961-1975). A-D: εστίες. E-F: κλίβανοι.

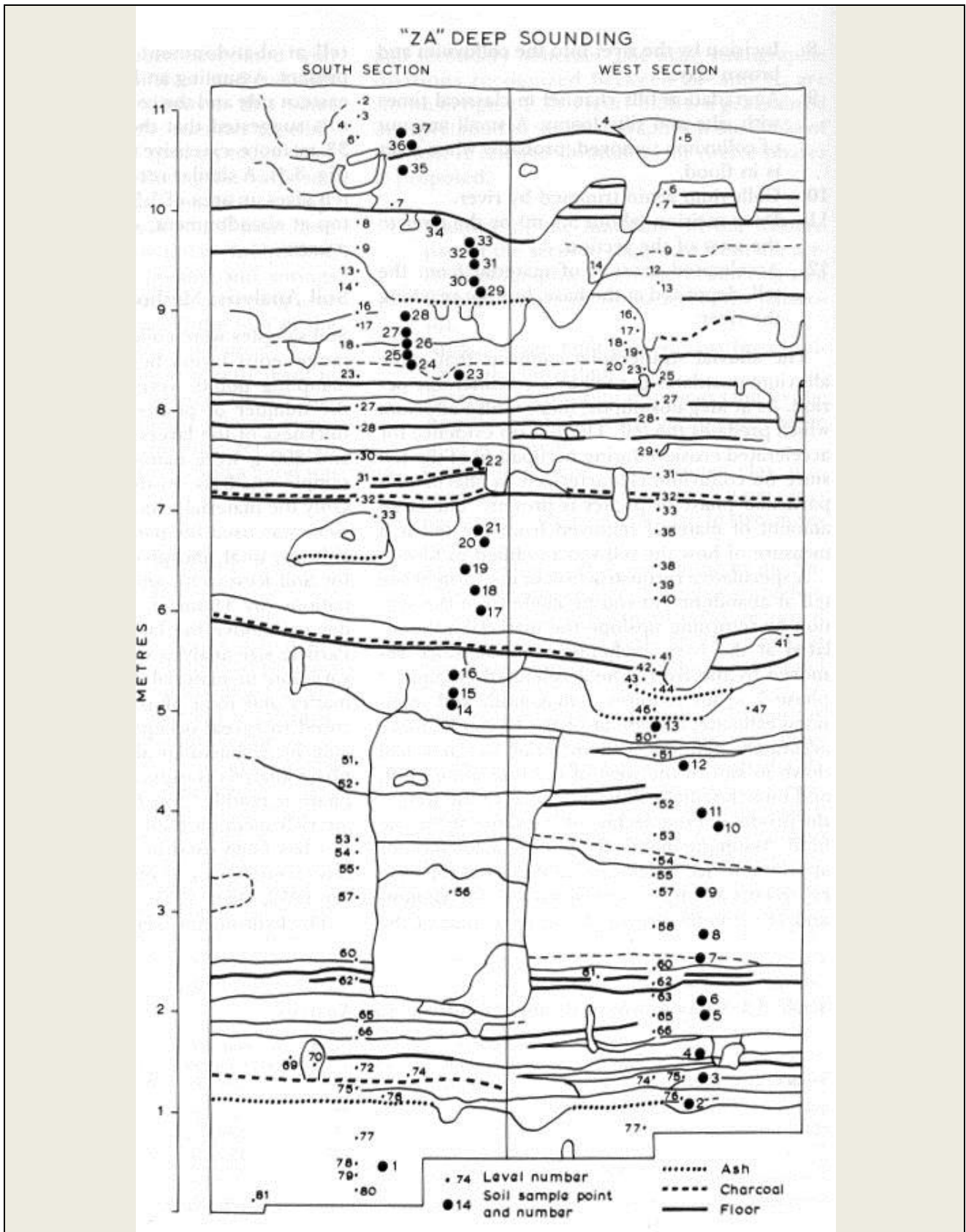
Κλίβανοι από τον γαλλικό τομέα των ανασκαφών στο Ντικλί Τας, όπως βρέθηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου ανασκαφικού προγράμματος (1961-1975).

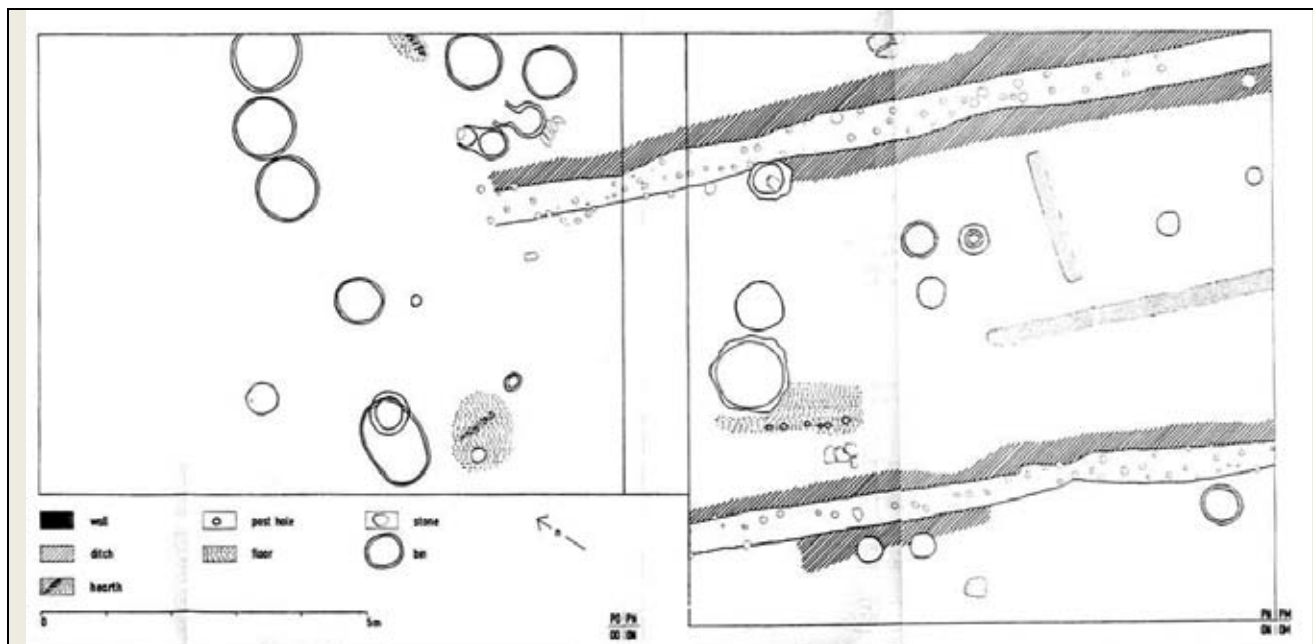
1. Χάρτης της όμορης περιοχής στα όρια των νομών Δράμας και Καβάλας. Μέσα σε περίγραμμα, αριστερά στην εικόνα, η θέση των Σιταγρών (δεξιά η θέση του Ντικιλί Τας).

2. Τα ανασκαφικά τετράγωνα στην τούμπα των Σιταγρών. Οι αριθμοί στο άνω τμήμα δείχνουν το υψόμετρο σε σχέση με τη θάλασσα.

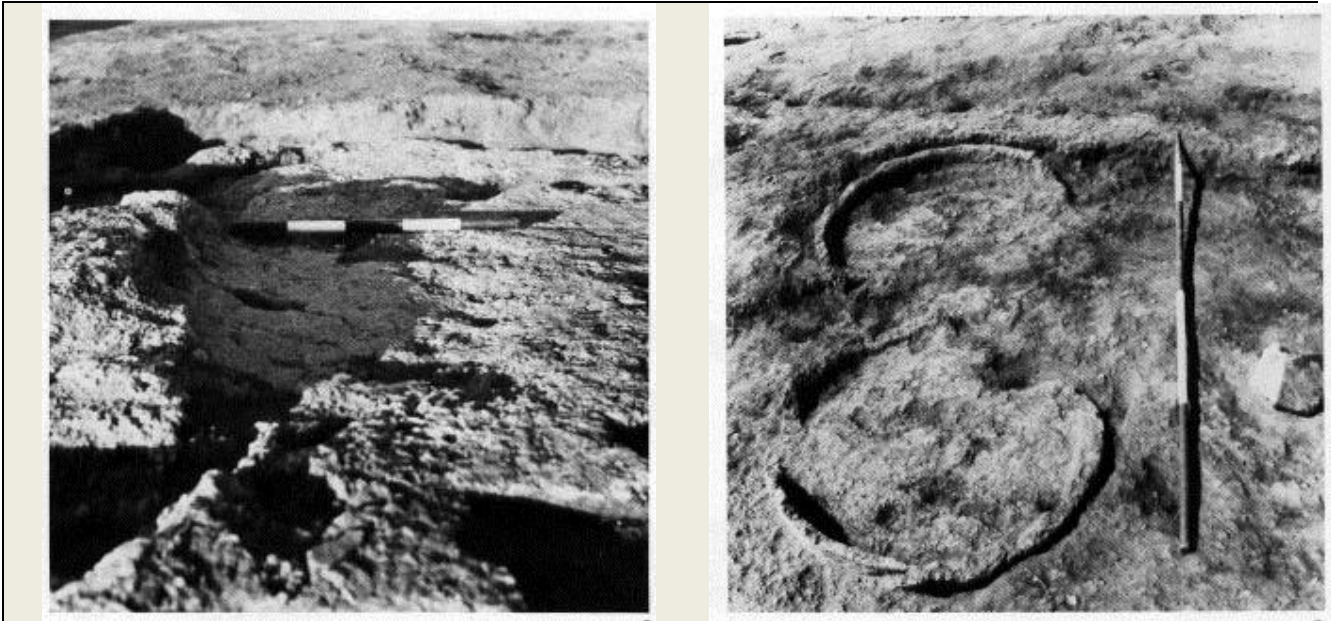
Μεγάλης σημασίας για τη μελέτη της στρωματογραφικής ακολουθίας των Σιταγρών υπήρξε η τομή ΖΑ, όπου διερευνήθηκαν 81 στρώματα, από τα οποία τα αριθμούμενα ως 2-32 ανήκαν στην ΠΕΧ ως εξής: Φάση V = 2-20, Φάση IV = 20-32.

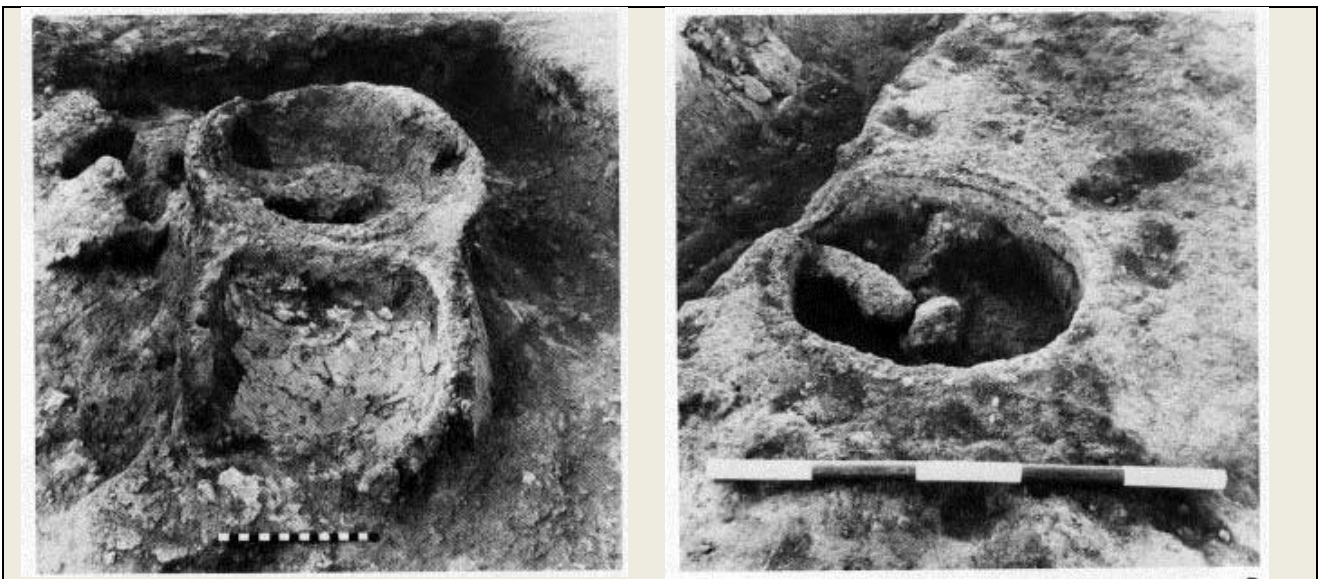
1. Κάτοψη του «bin complex». Οι διαγραμμισμένοι τοίχοι ανήκουν στη «Μακρά Οικία», που βρέθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο.

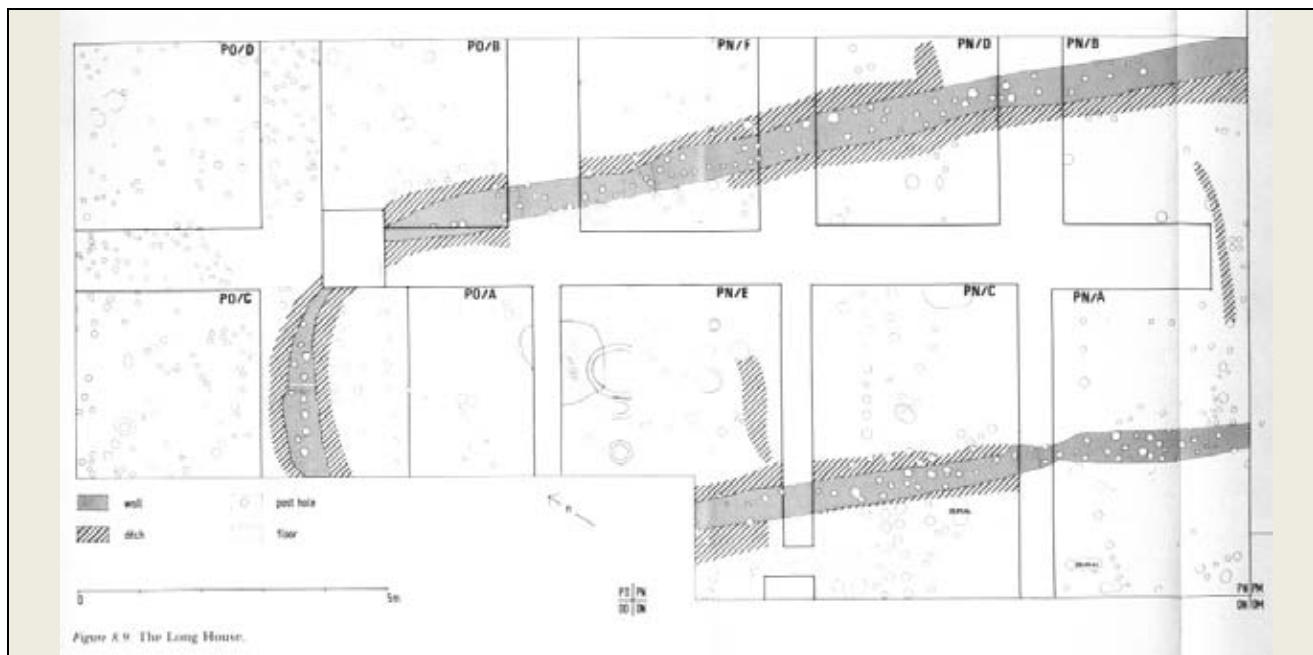
2. Γενική άποψη του «bin complex» από Β. Στο τετράγωνο εμπρός στην εικόνα διακρίνεται ένας από τους τοίχους της «Μακράς Οικίας».

1. Μακρόστενο έξαρμα εστίας το οποίο βρέθηκε στο εσωτερικό του «bin complex». 2. «Αποθηκευτικά κιβώτια» στο «bin complex».

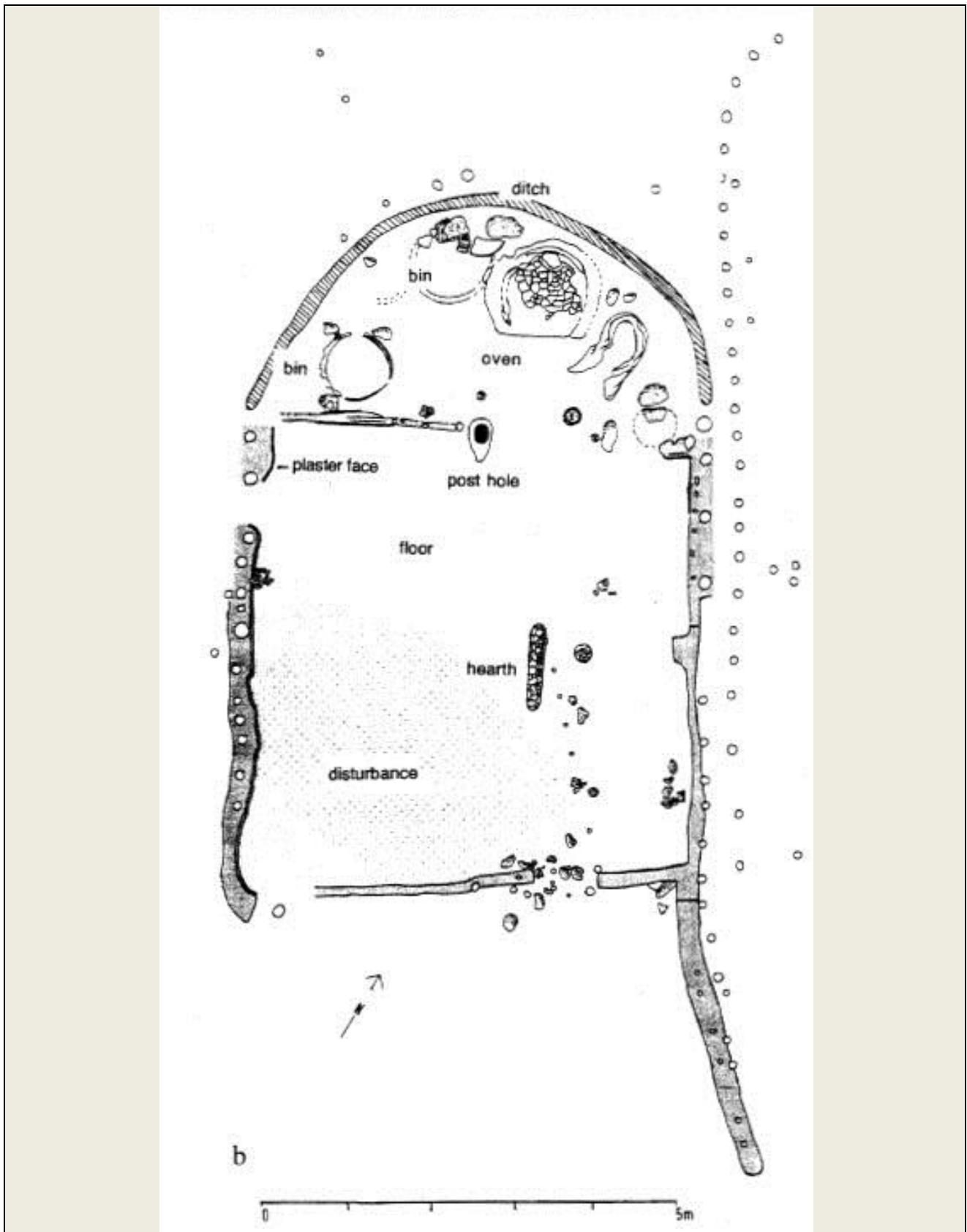
3. Δύο «αποθηκευτικά» κιβώτια στο «bin complex» από τα οποία το ένα είναι ελλειψοειδές. 4. Λάκκος με επένδυση πηλού στο εσωτερικό του «bin complex».

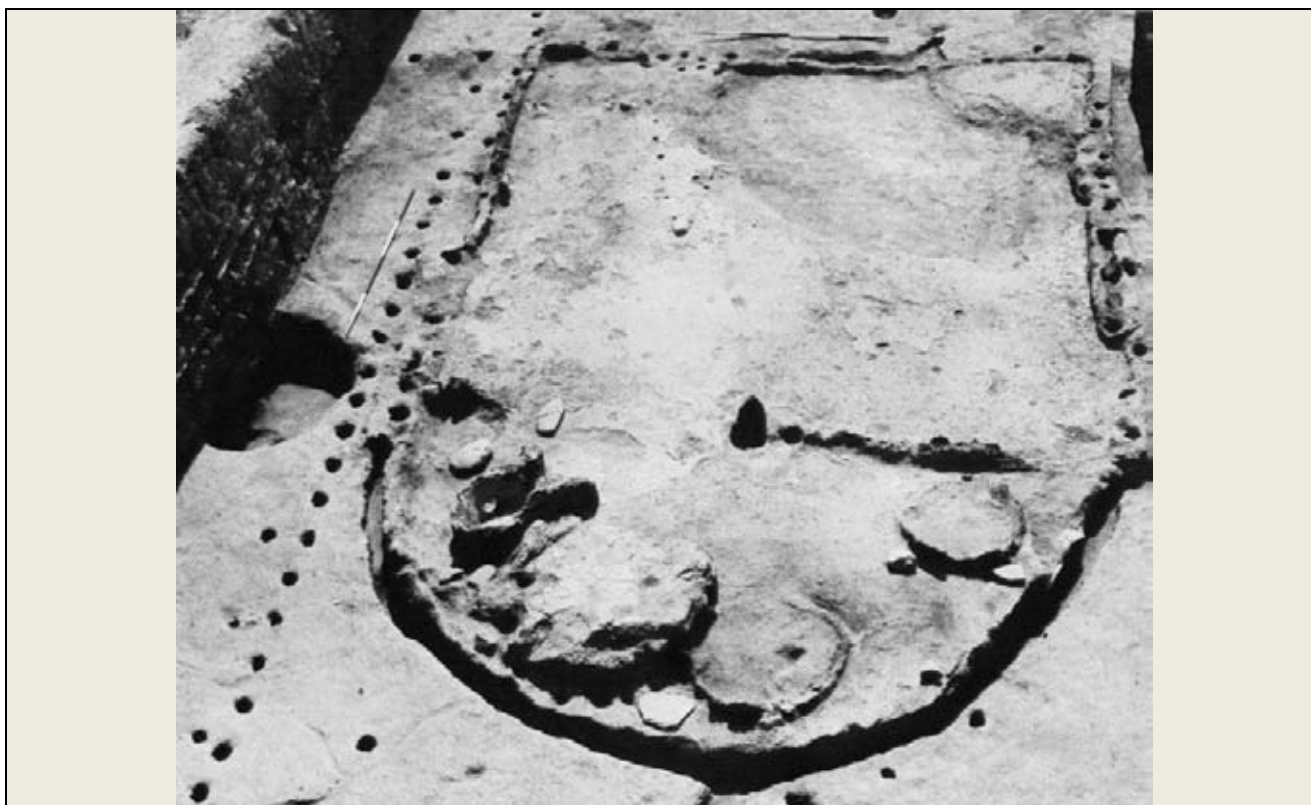
1. Κάτοψη της «Μακράς Οικίας». Με διαγράμμιση σημειώνονται οι αύλακες θεμελίωσης περιμετρικά των τοίχων της.

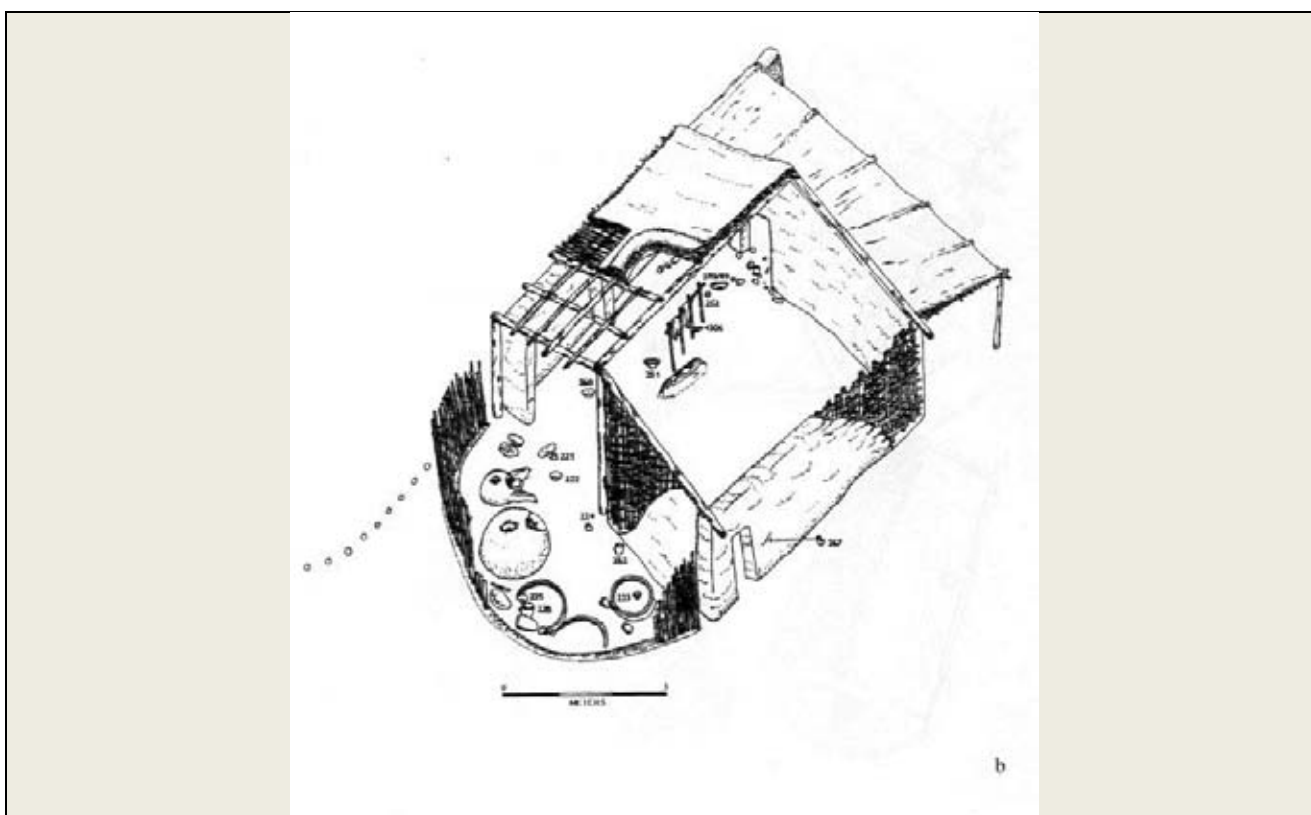
2. Η «Μακρά Οικία» από Β.

Κάτοψη της «Καμένης Οικίας» με τα στοιχεία οικιακού εξοπλισμού που βρέθηκαν στο εσωτερικό της.

1. Η «Καμένη Οικία» μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής της. Λήψη από Β.

2. Σχεδιαστική αποκατάσταση της «Καμένης Οικίας».

1 . Οπές πασσάλων εσωτερικά και εξωτερικά του ανατολικού τοίχου της «Καμένης Οικίας».

2 . Οπές πασσάλων εσωτερικά και εξωτερικά του ανατολικού τοίχου της «Καμένης Οικίας». 3. Επισχιρισμένος τοίχος στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας»

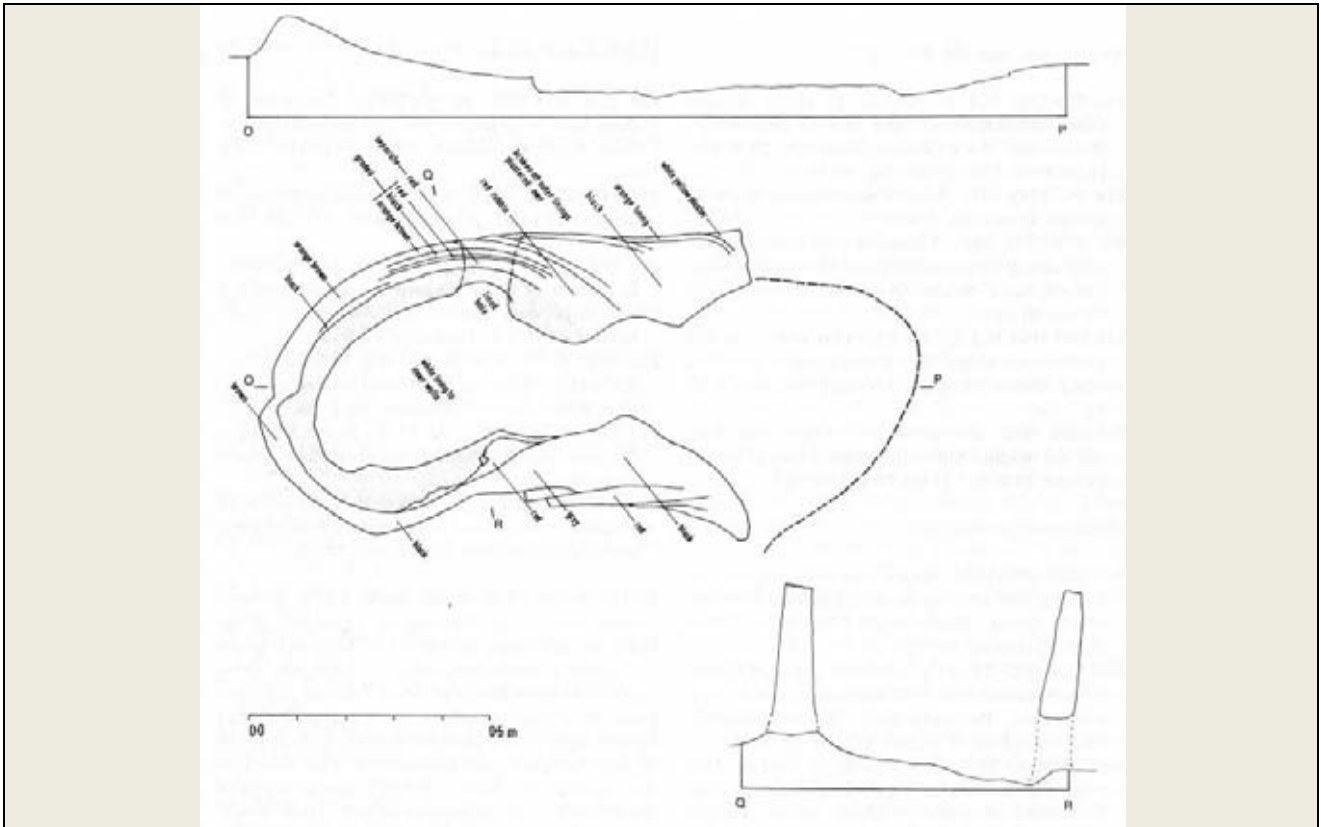
4. Μακρόστενο έξαρμα εστίας που βρέθηκε στο κυρίως δωμάτιο της «Καμένης Οικίας».

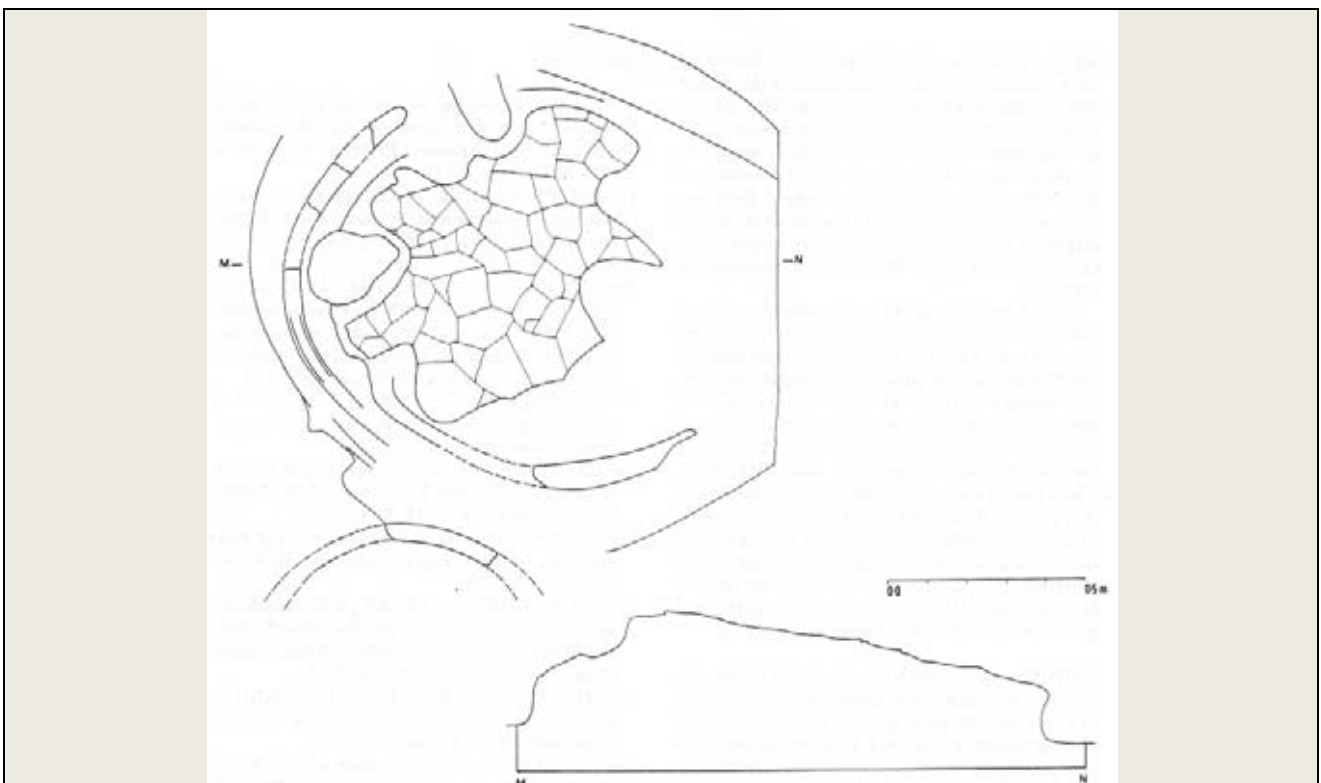
1 . Η κουζίνα της «Καμένης Οικίας», από N, με στοιχεία του εξοπλισμού της κατά χώραν.

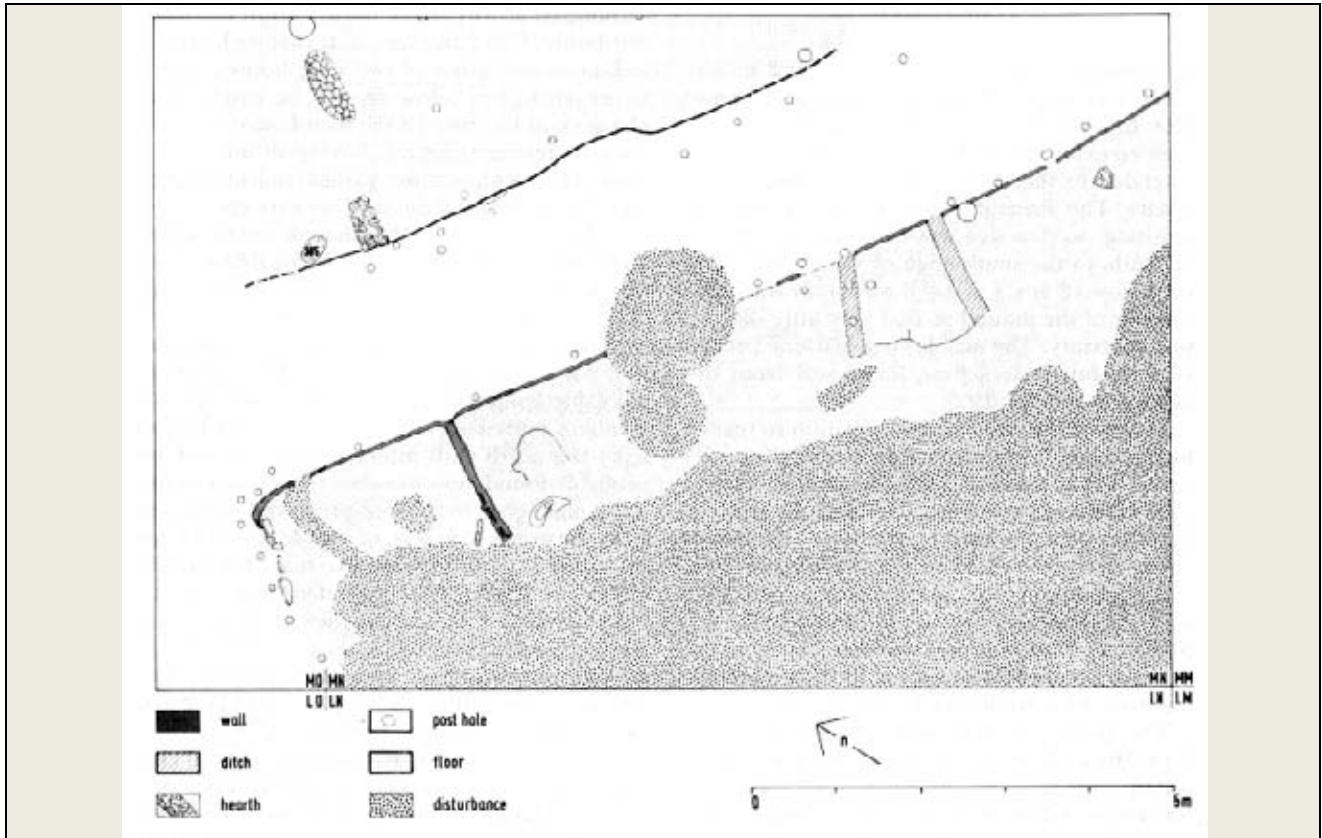
2. Λεπτομέρεια από το εσωτερικό της κουζίνας, με την πεταλόσχημη κατασκευή που θεωρήθηκε φούρνος.

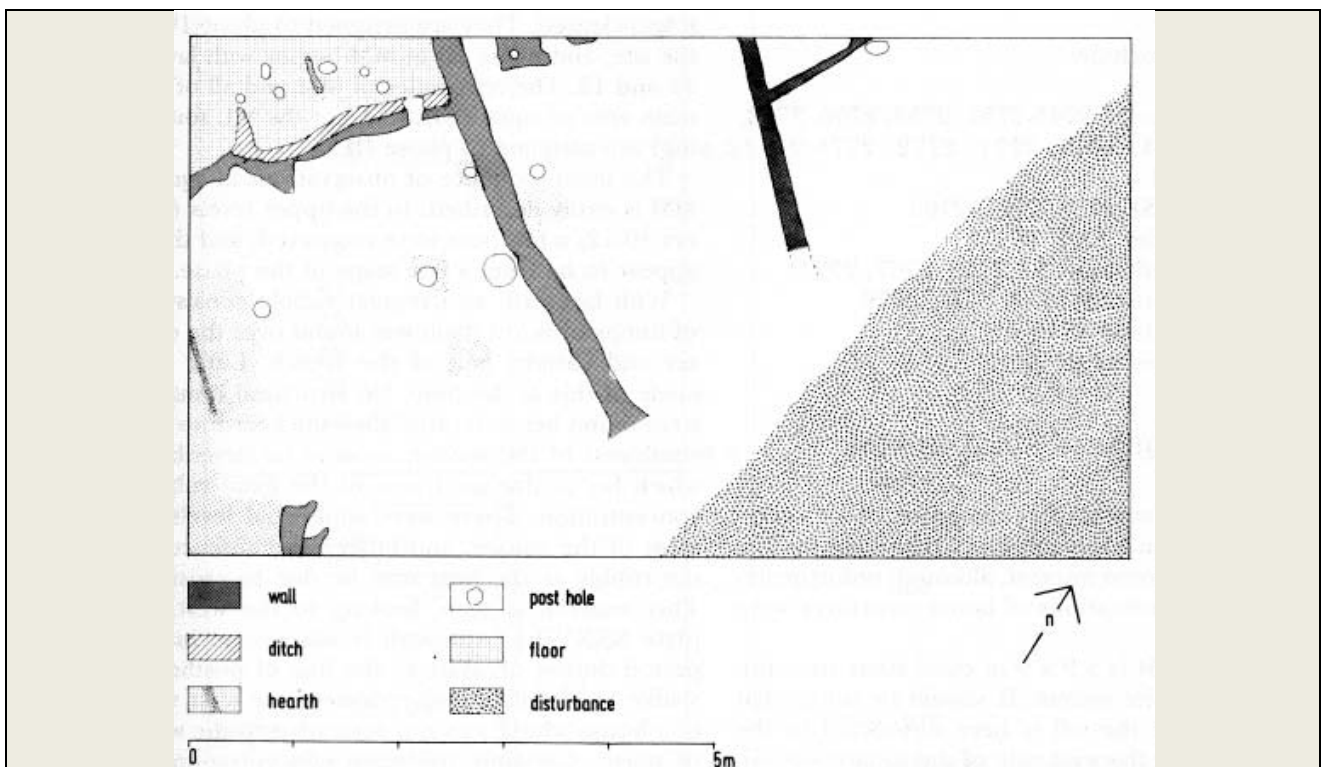
1. Σχέδιο κάτοψης της πεταλόσχημης κατασκευής που θεωρήθηκε φούρνος για το ψήσιμο του κρέατος.

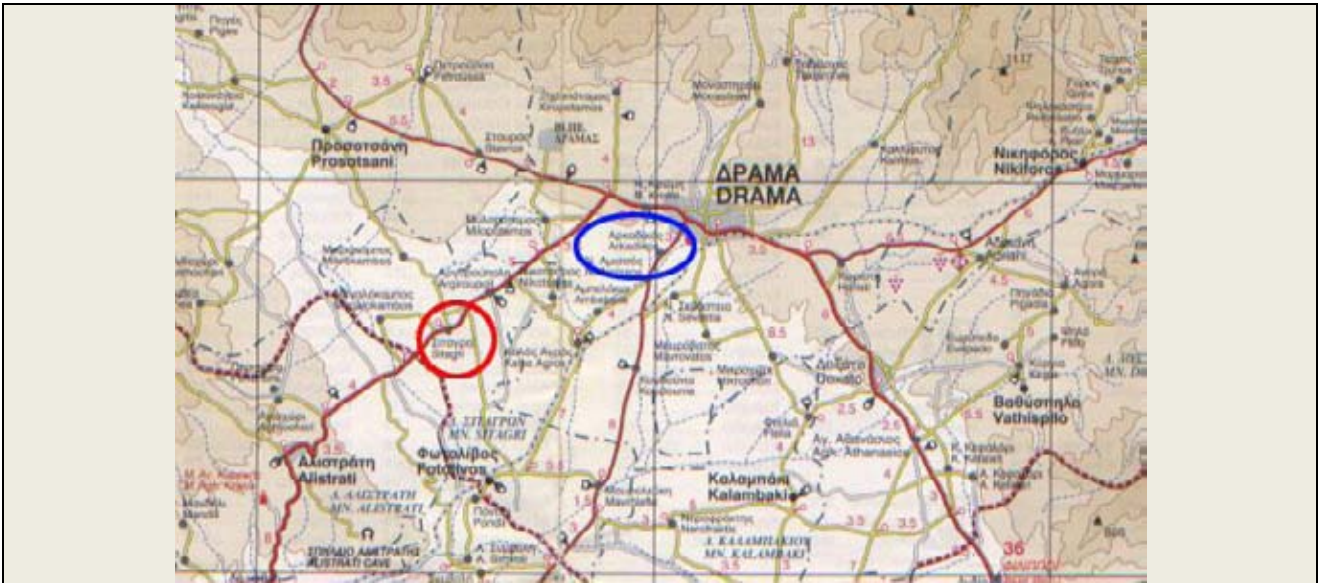
2. Σχέδιο κάτοψης της υπερυψωμένης εξέδρας που θεωρήθηκε φούρνος για το ψήσιμο ψωμιού.

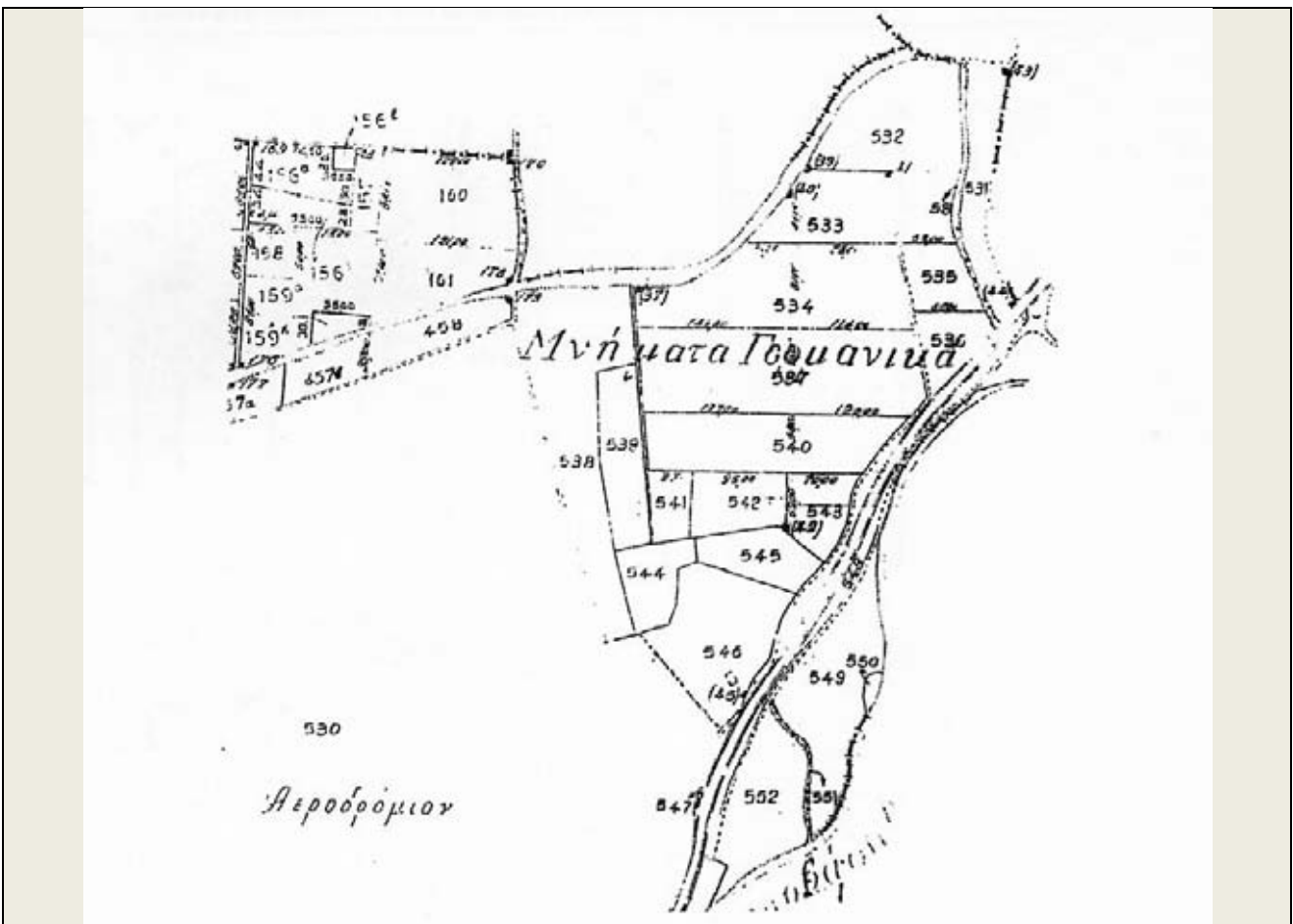
1. Περιοχή ZH με τμήματα δύο μακρών οικιών που χρονολογήθηκαν στη φάση IV.

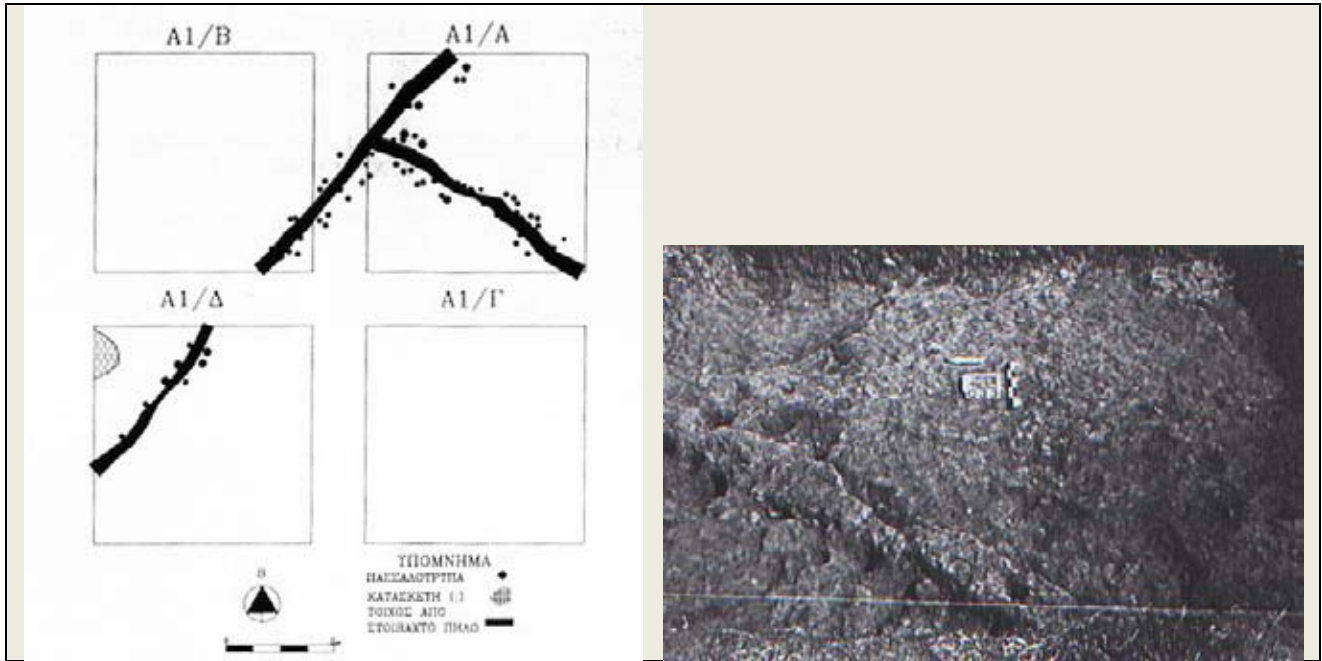
2. Περιοχή SL με τμήματα οικιών της φάσης IV ή V.

1. Χάρτης της περιοχής Δράμας όπου σημειώνεται η θέση του Αρκαδικού (σε περίγραμμα δεξιά), καθώς και η κοντινή σχετικά θέση των Σιταγρών (αριστερά).

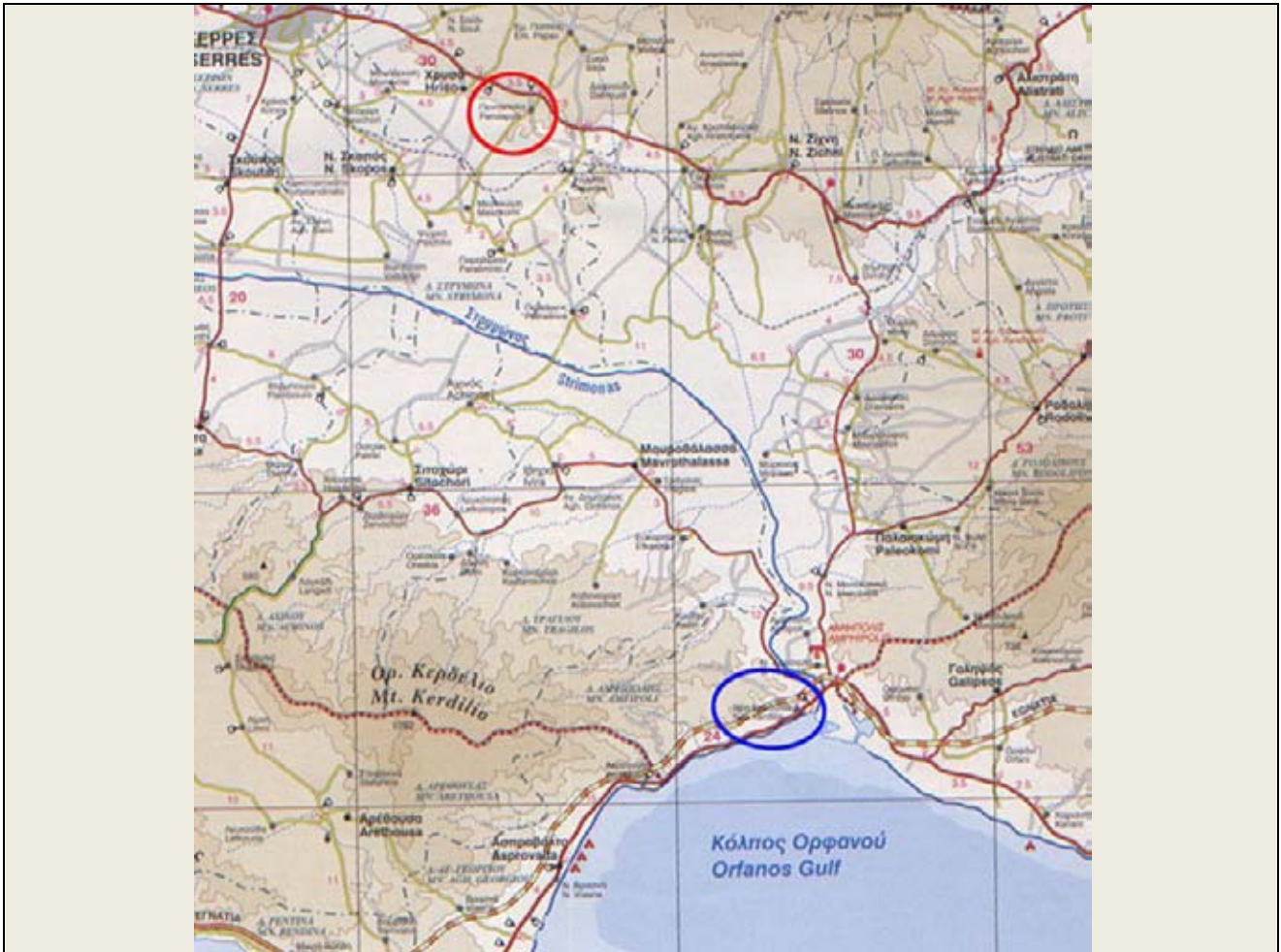
2. Τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης του Αρκαδικού, όπου σημειώνονται τα αγροτεμάχια αρ. 537, 542 και 545 στα οποία διενεργήθηκαν οι ανασκαφές.

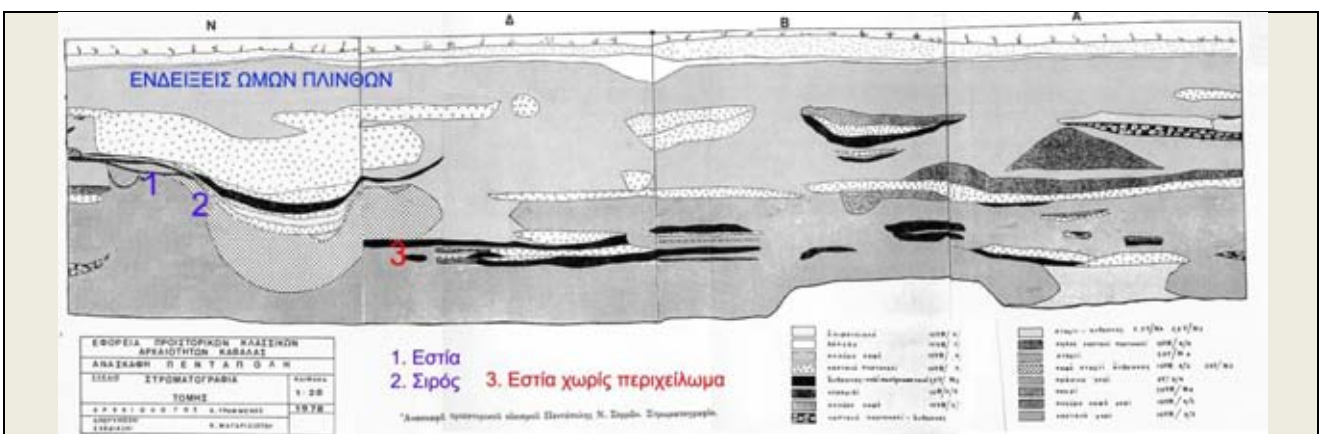
1. (αριστερή εικόνα): Η κάτοψη της οικίας που χρονολογήθηκε στο μεταβατικό διάστημα από τη Νεότερη Νεολιθική στην ΠΕΧ, όπως αποσαφηνίσθηκε μετά την ανασκαφή του 1992. Στο τετράγωνο Α1/Δ εικονίζεται το τμήμα που είχε αποκαλυφθεί στην ανασκαφή του 1991. **2.** (δεξιά εικόνα): Ο τοίχος από στοιβαχτό πηλό στο τετράγωνο Α1/Δ, που χρονολογήθηκε αρχικά στη Νεολιθική εποχή, στη συνέχεια όμως συσχετίστηκε με την οικία του μεταβατικού σταδίου προς την ΠΕΧ.

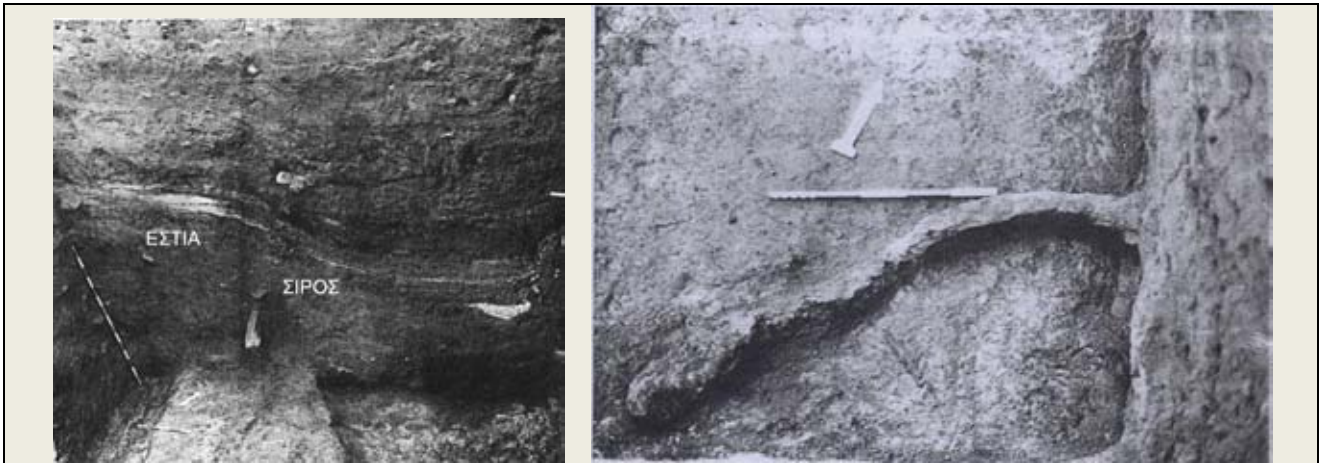
3. Το υπόλοιπο τμήμα της οικίας του μεταβατικού σταδίου προς την ΠΕΧ, όπως αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή του 1992 (τετράγωνα Α1/Β και Α1/Α).

1. Χάρτης της νοτιότερης περιοχής του νομού Σερρών όπου σημειώνεται με περίγραμμα (επάνω μέρος εικόνας) η θέση της Πεντάπολης στην ενδοχώρα, ενώ κοντά στη νότια ακτογραμμή (κάτω μέρος εικόνας), η θέση των Νέων Κερδυλλίων.

2. Στρωματογραφία της Πεντάπολης, όπου με τους αριθμούς 1-3 και τα κεφαλαία γράμματα επάνω αριστερά καταδεικνύονται τα κυριότερα κατάλοιπα της ΠΕΧ.

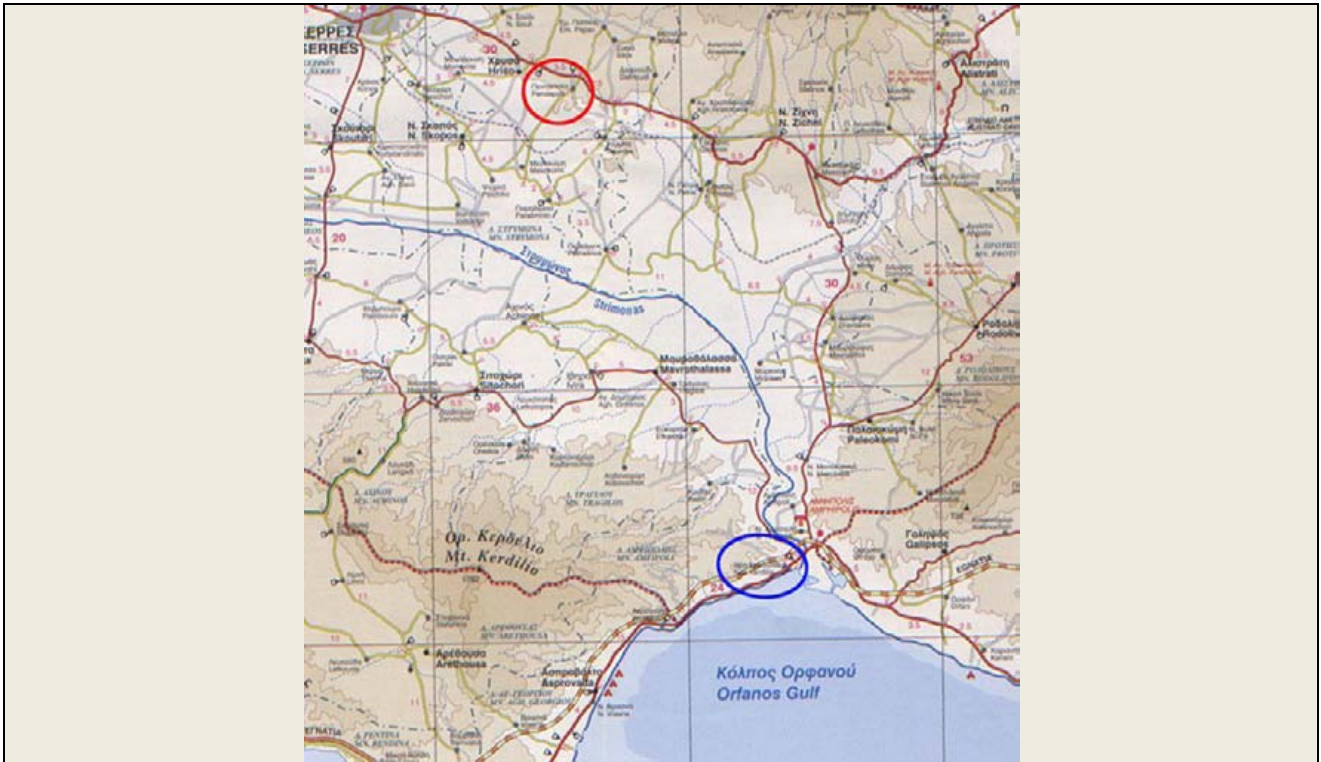
1. Στρωματογραφία της Ν παρειάς της τομής όπου εικονίζονται οι κατασκευές στο εσωτερικό πιθανής οικίας: εστία και σιρός. 2. Η εστία στη ΝΑ γωνία της τομής, από επάνω.

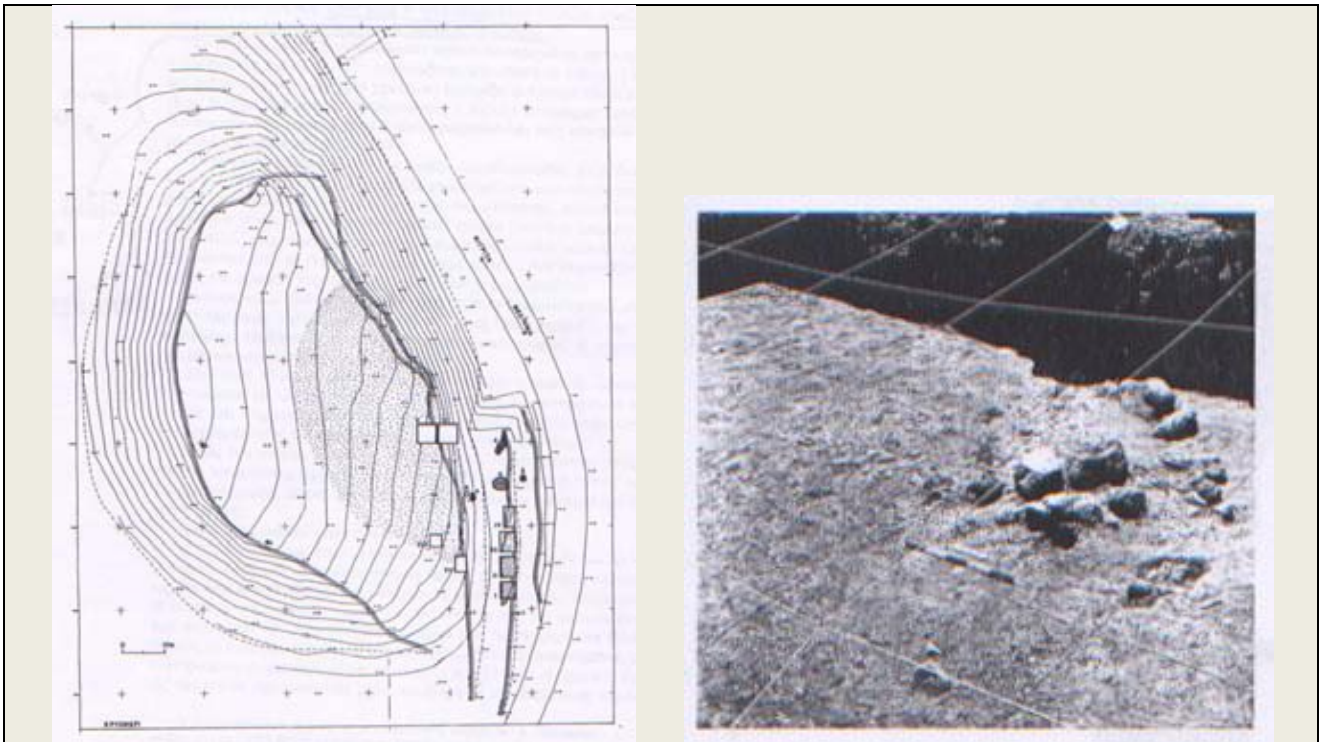
3. Ο σιρός στη ΝΔ γωνία της τομής. 4. Οι δύο κατασκευές (εστία και σιρός), ενώ η ανασκαφή έχει προχωρήσει σε βάθος.

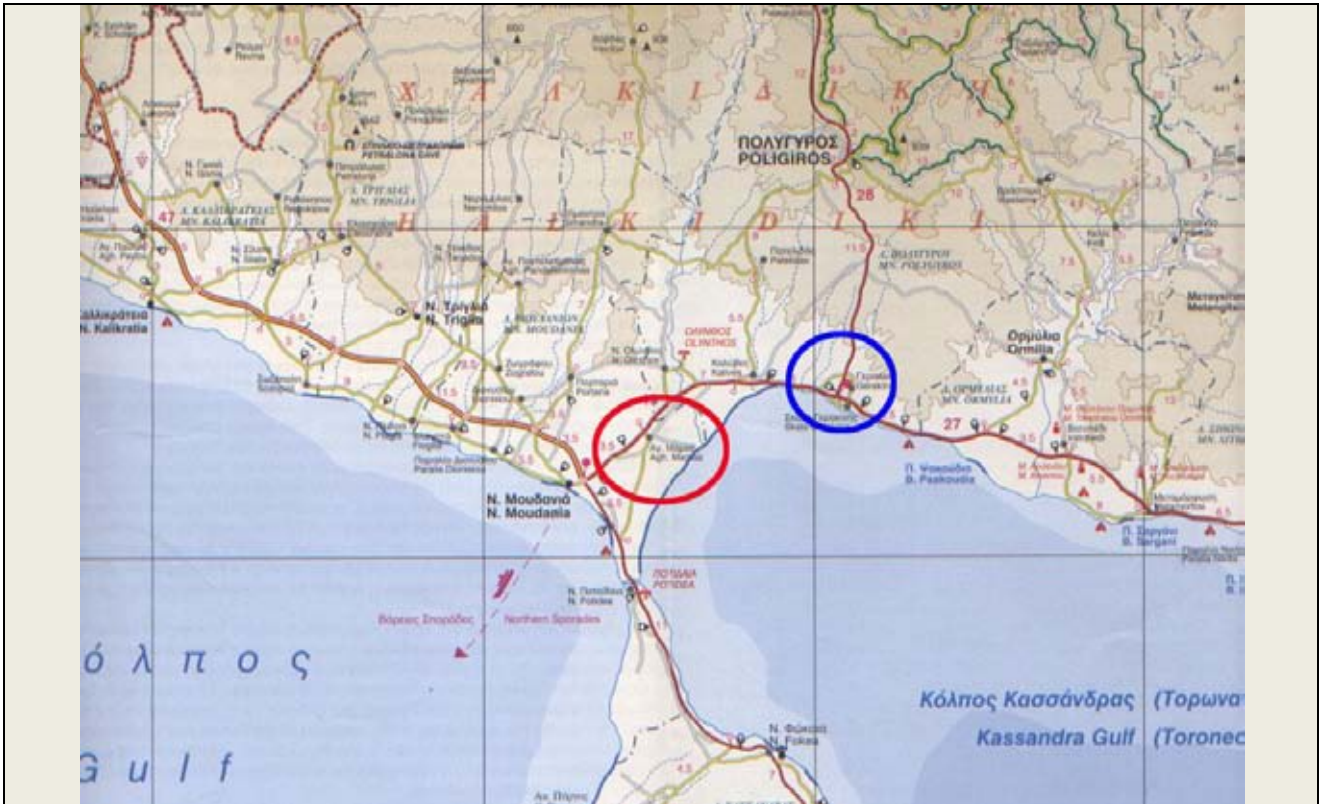
5. Η εστία χωρίς περιχέλιωμα μπροστά στη Δ παρειά, σε βάθος μεγαλύτερο από αυτό της πιθανής οικίας.

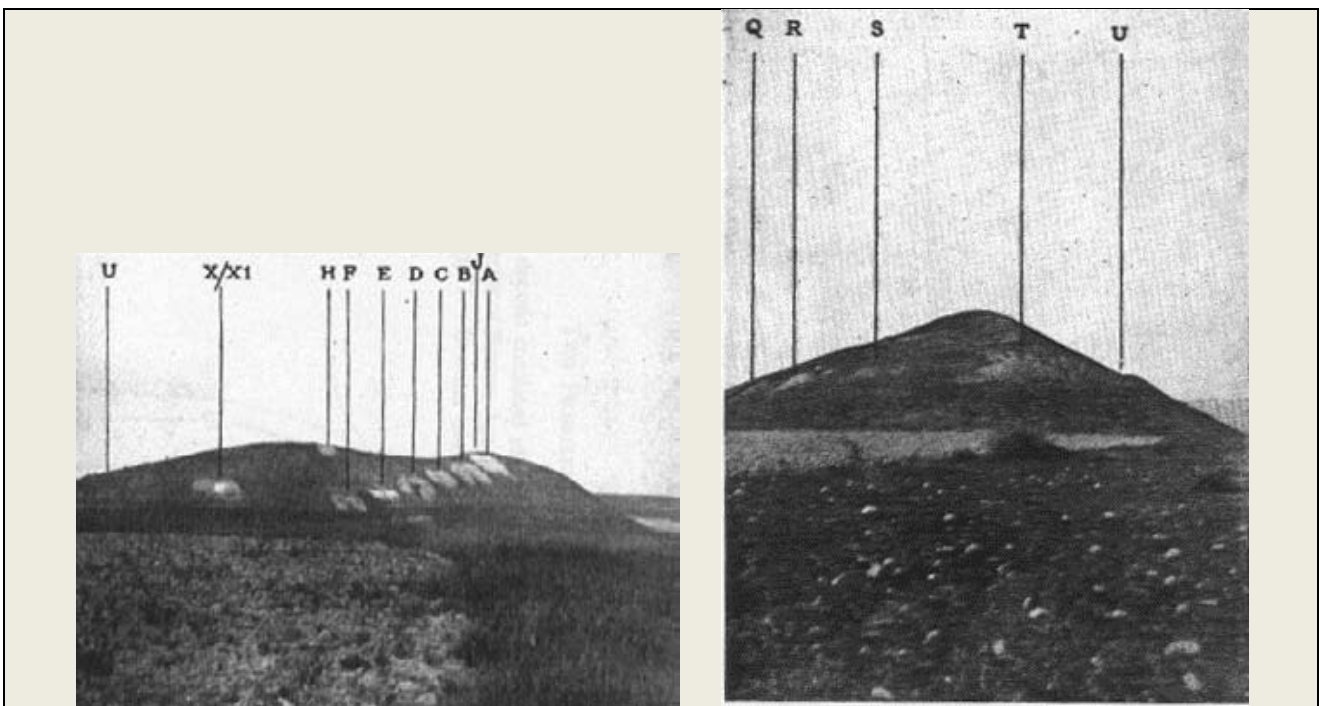
1. Χάρτης της νοτιότερης περιοχής του νομού Σερρών όπου σημειώνεται με περίγραμμα (κάτω μέρος εικόνας) κοντά στη νότια ακτογραμμή (κάτω μέρος εικόνας) η θέση των Νέων Κερδυλλίων και (επάνω στην εικόνα) η θέση της Πεντάπολης στην ενδοχώρα.

2. Κρυνέρι: Τοπογραφικό του οικισμού (ο οποίος δηλώνεται με κοκκίδωση) και της ανασκαφής. 3. Πιθανή εστία της ΠΕΧ στο πρώτο από τα δύο επίπεδα που αποδόθηκαν στη φάση.

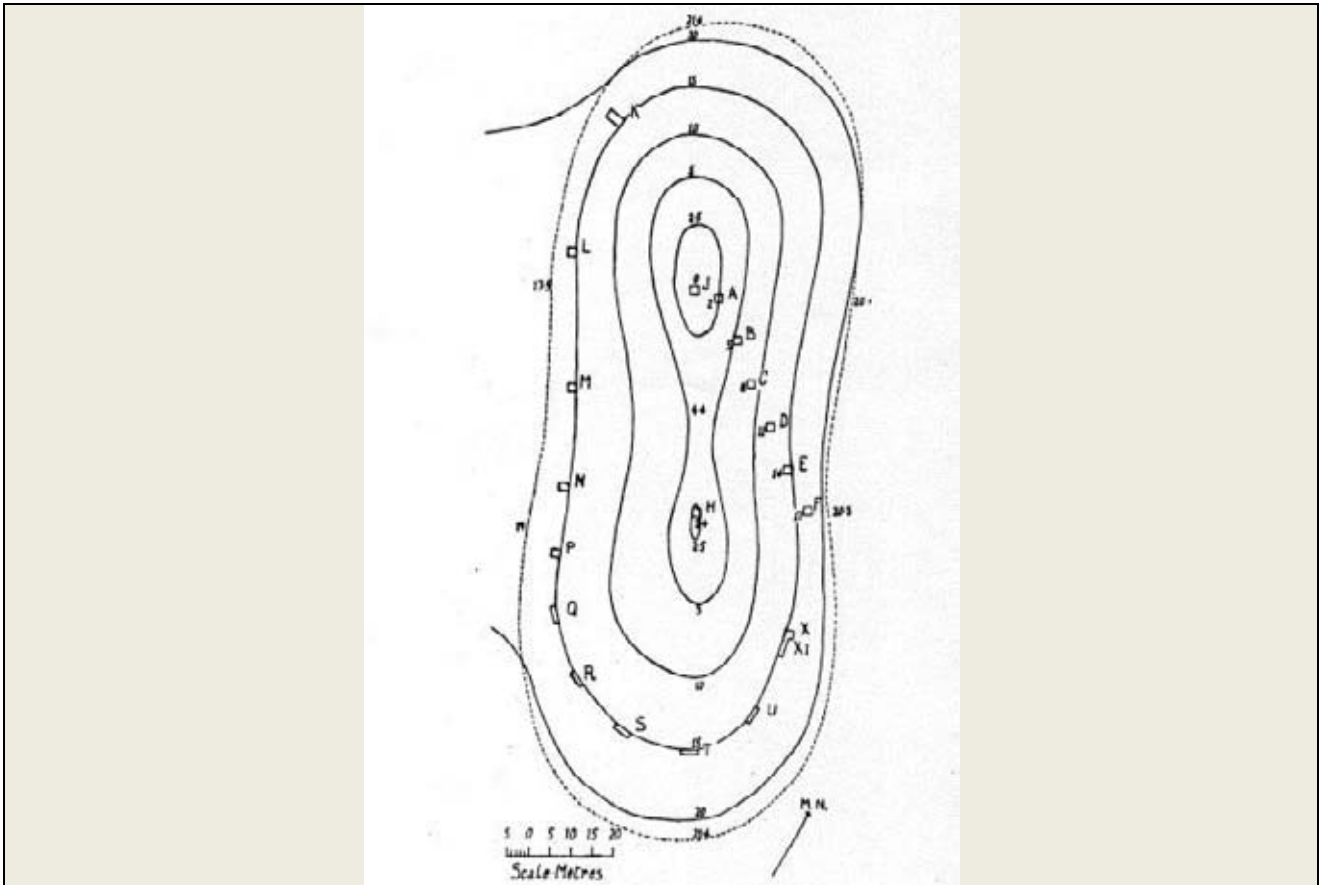

1. Χάρτης τμήματος του ν. Χαλκιδικής με σημειωμένη τη θέση του Αγίου Μάμα (αριστερό περίγραμμα). Σημειώνεται επίσης η θέση του Μολυβόπυργου (δεξί περίγραμμα - το τοπωνύμιο δεν σημειώνεται στο χάρτη).

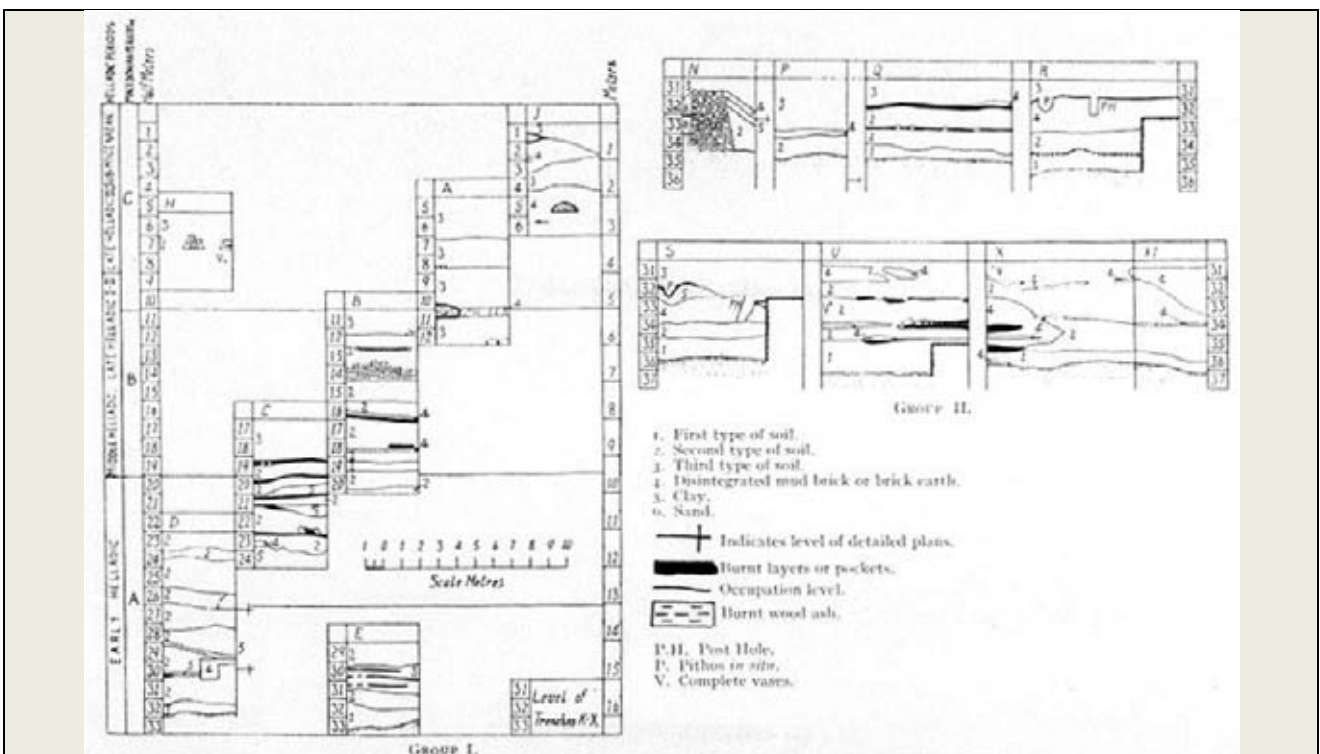

2. Γενική άποψη της τούμπας από Α, όπου σημειώνονται οι ανασκαφικές τομές της Ομάδας 1.

3. Γενική άποψη της τούμπας από Ν, με τις ανασκαφικές τομές της Ομάδας 2.

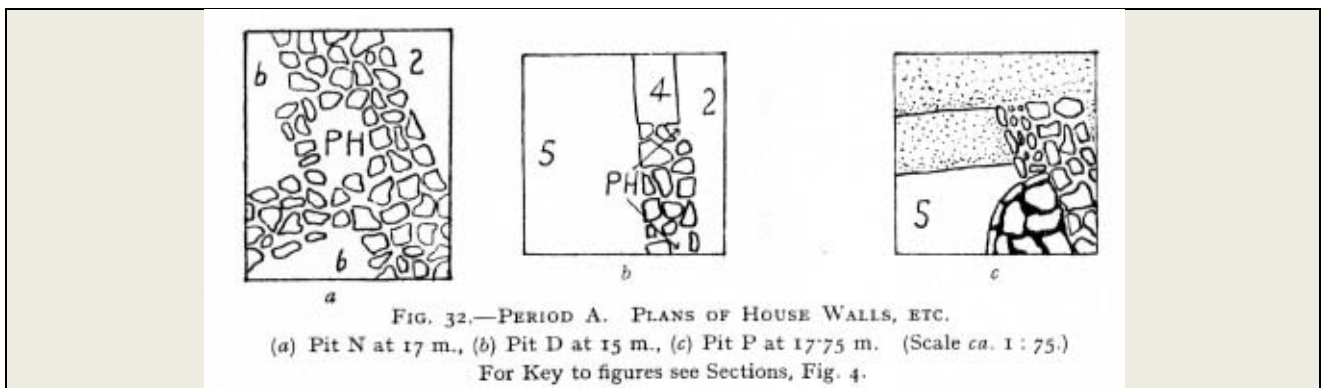
1. Κάτοψη της τούμπας του Αγίου Μάμα με σημειωμένες τις ανασκαφικές τομές και των δύο ομάδων.

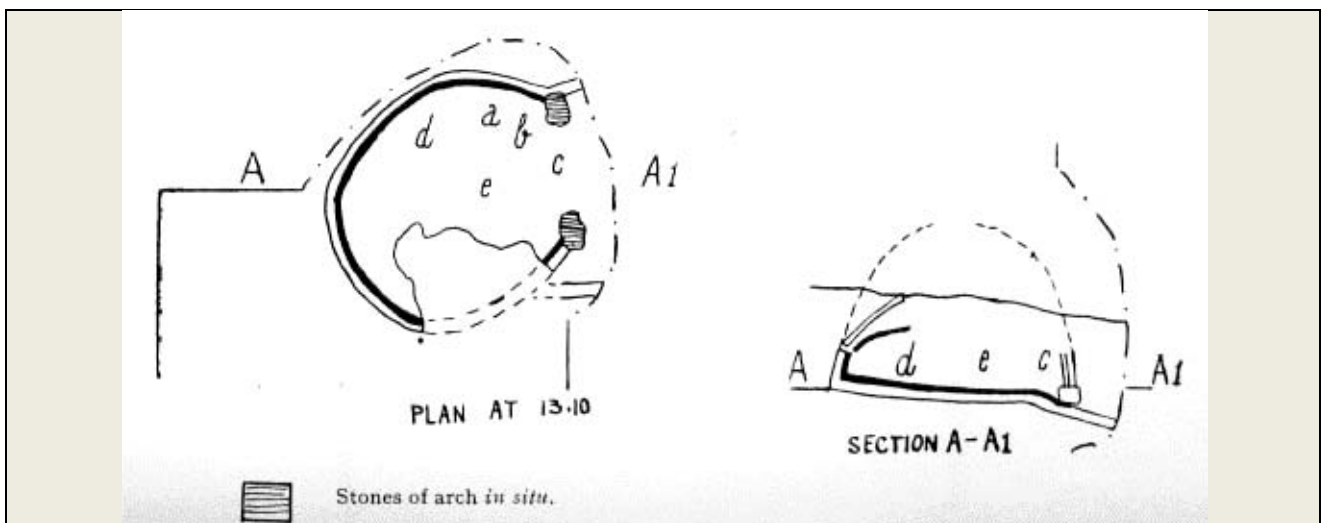
2. Η στρωματογραφία της θέσης, σύμφωνα με τους Heurtley και Raleigh-Radford.

KASTANAS		KRITSANA	HAGIOS MAMAS							
Schichten	Siedlungen	Pit C	Gruppe I Pit D		Pit E	Pit N	Pit R	Gruppe II Pit U	Pit X	Pit X ₁
20		23-22		24-21						
21		24		25						
22a	VI			26						
22b				27						
23a	V			28		31		33-34	33-34	
23b							31-32			
24	IV		30	29		33				33
25			31							?
26	III		32		32					
27					33					
28	I/II		33							

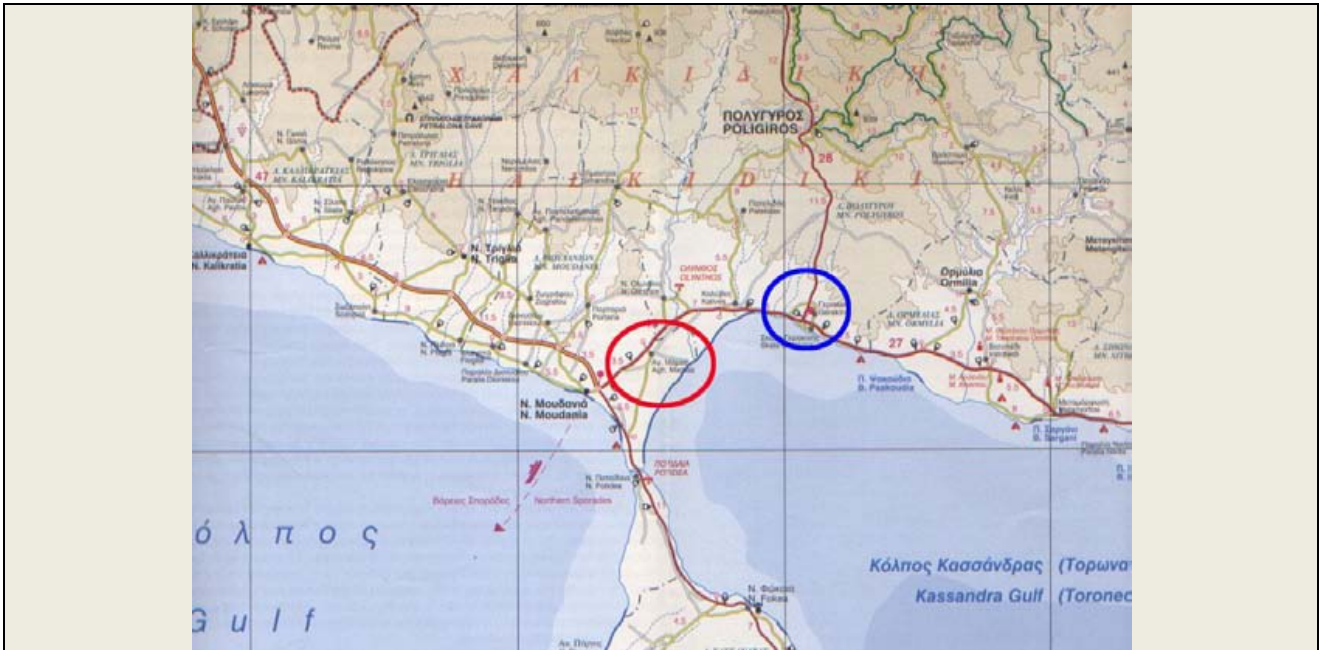
1. Διορθώσεις της στρωματογραφίας του Αγίου Μάμα, σύμφωνα με τον Ασλάνη.

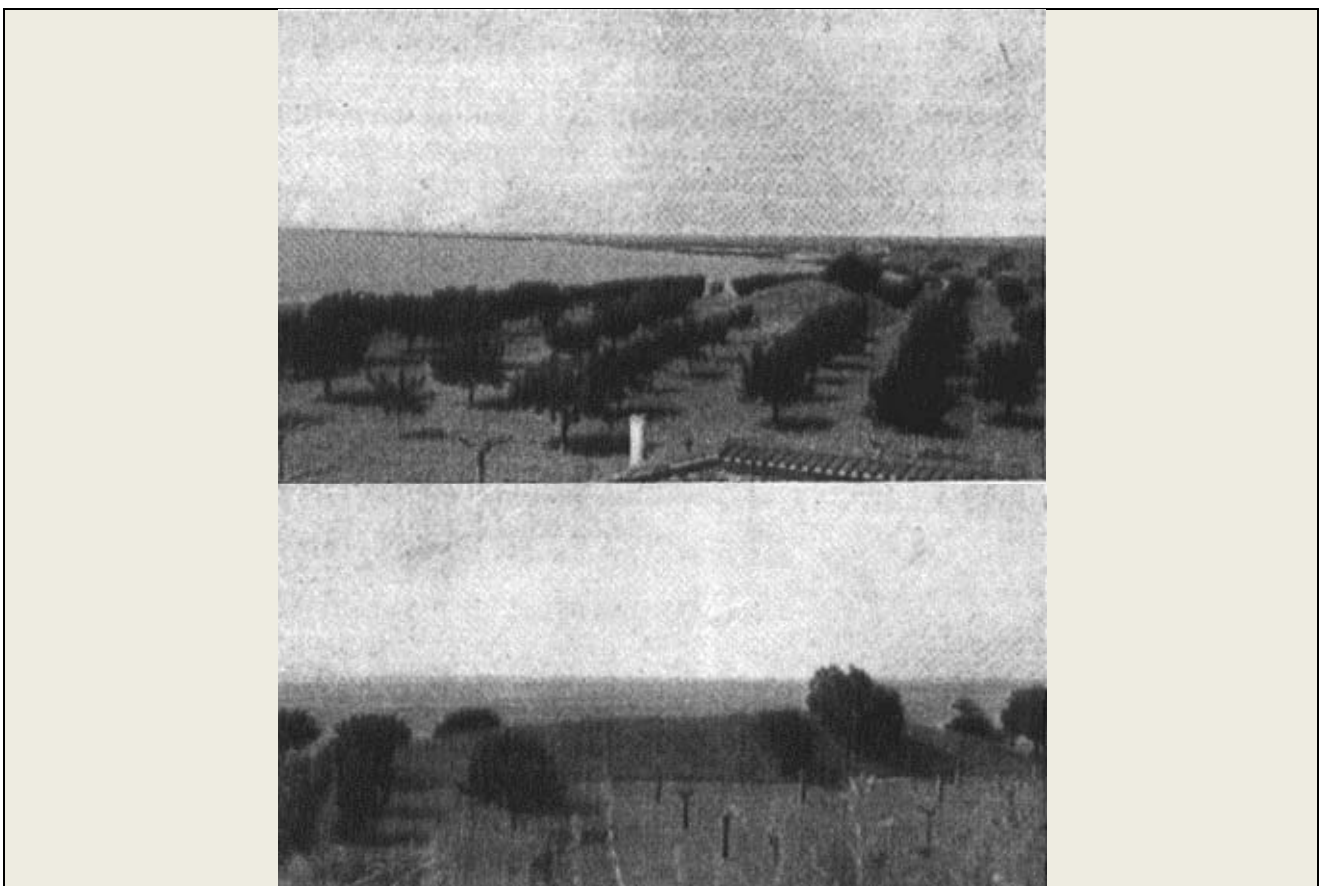
2. Τα λίθινα θεμέλια της ΠΕΧ, όπως αποκαλύφθηκαν στις τομές N, D και M του Αγίου Μάμα.

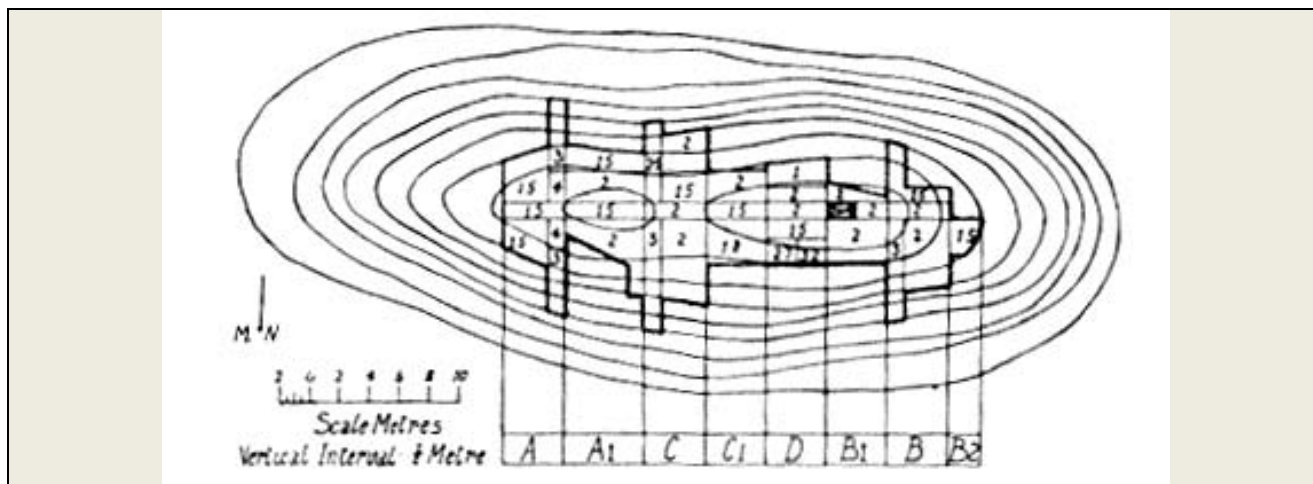
3. Κεραμικός κλίβανος της ύστερης ΠΕΧ ή πρώιμης ΠΕΧ, ο οποίος ήρθε στο φως στην τομή D.

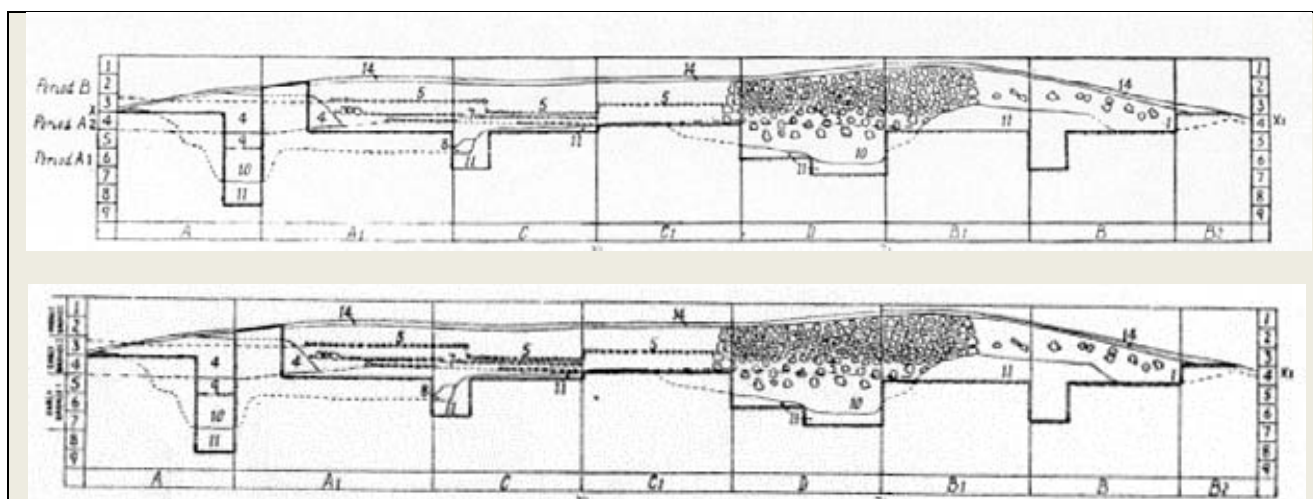
1. Χάρτης τμήματος του ν. Χαλκιδικής με σημειωμένη τη θέση του Μολυβόπυργου (δεξί περίγραμμα: το τοπωνύμιο δεν σημειώνεται στο χάρτη). Στο αριστερό περίγραμμα η θέση του Αγίου Μάμα.

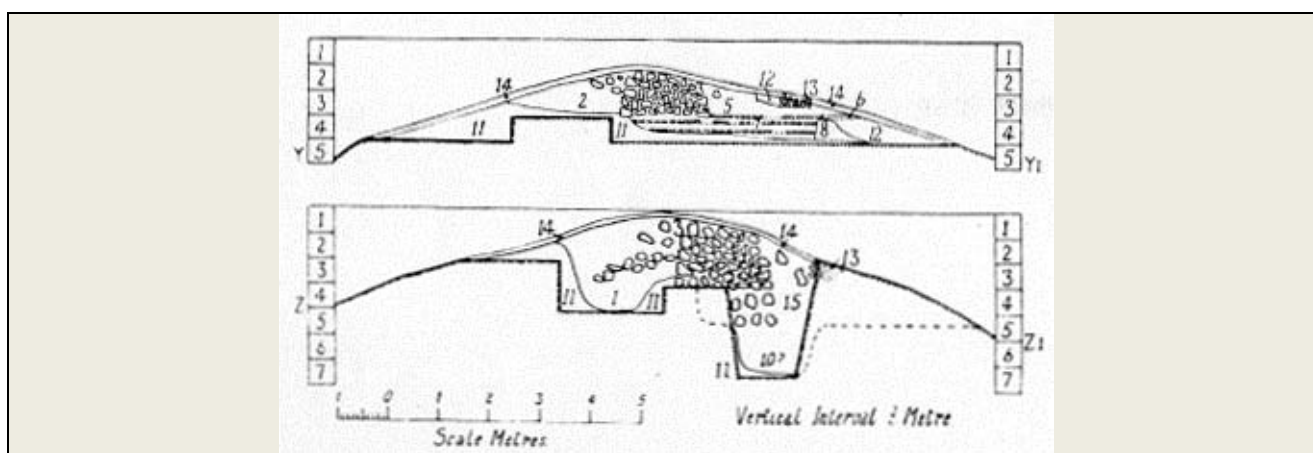
2. Η τούμπα του Μολυβόπυργου, όπως προβάλλει σε ύψος μερικών μέτρων από τη θάλασσα. Επάνω, λήψη από Α. Κάτω, λήψη από Β.

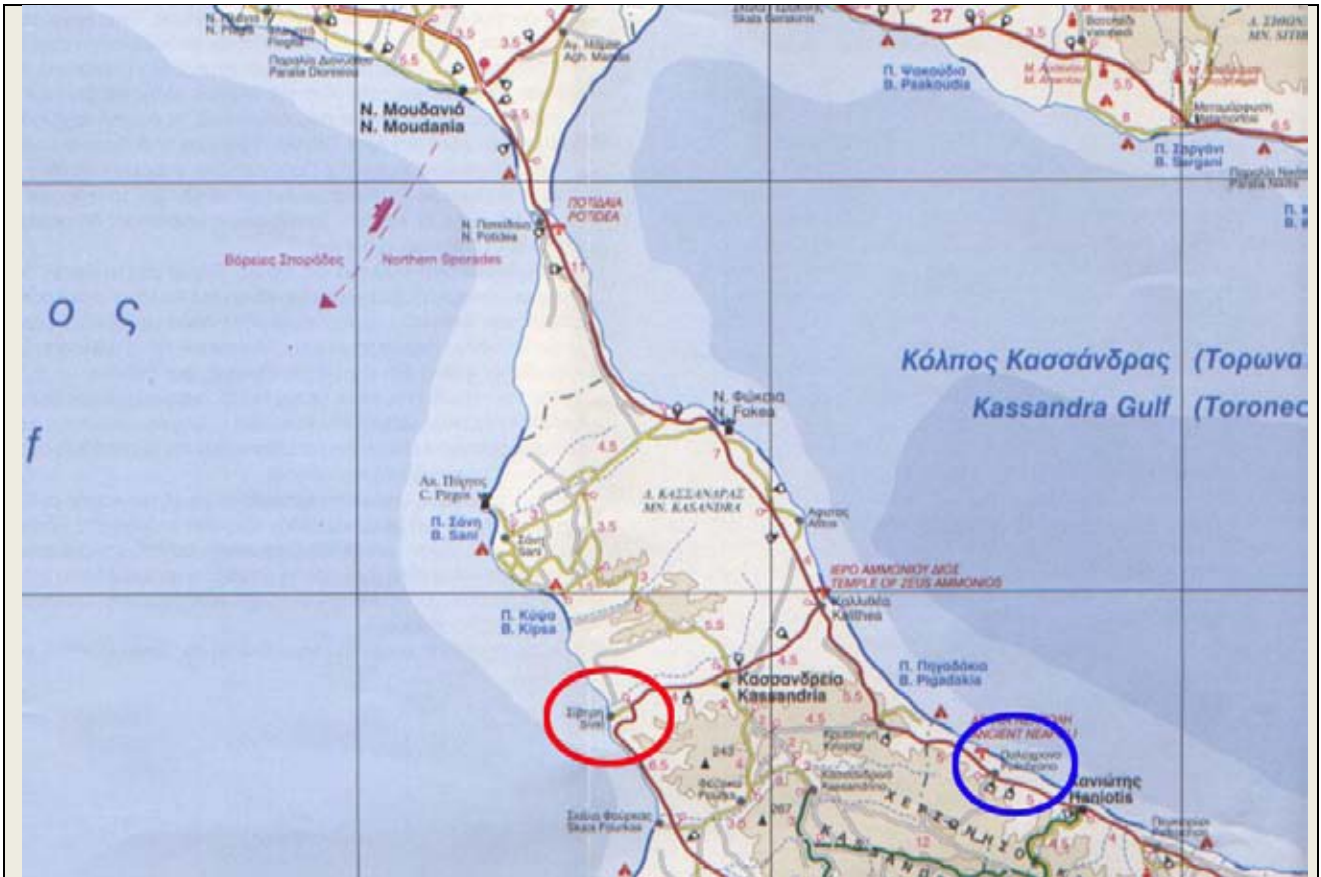
1. Οι ανασκαφικοί τομείς Α – D στην τούμπα του Μολυβόπυργου.

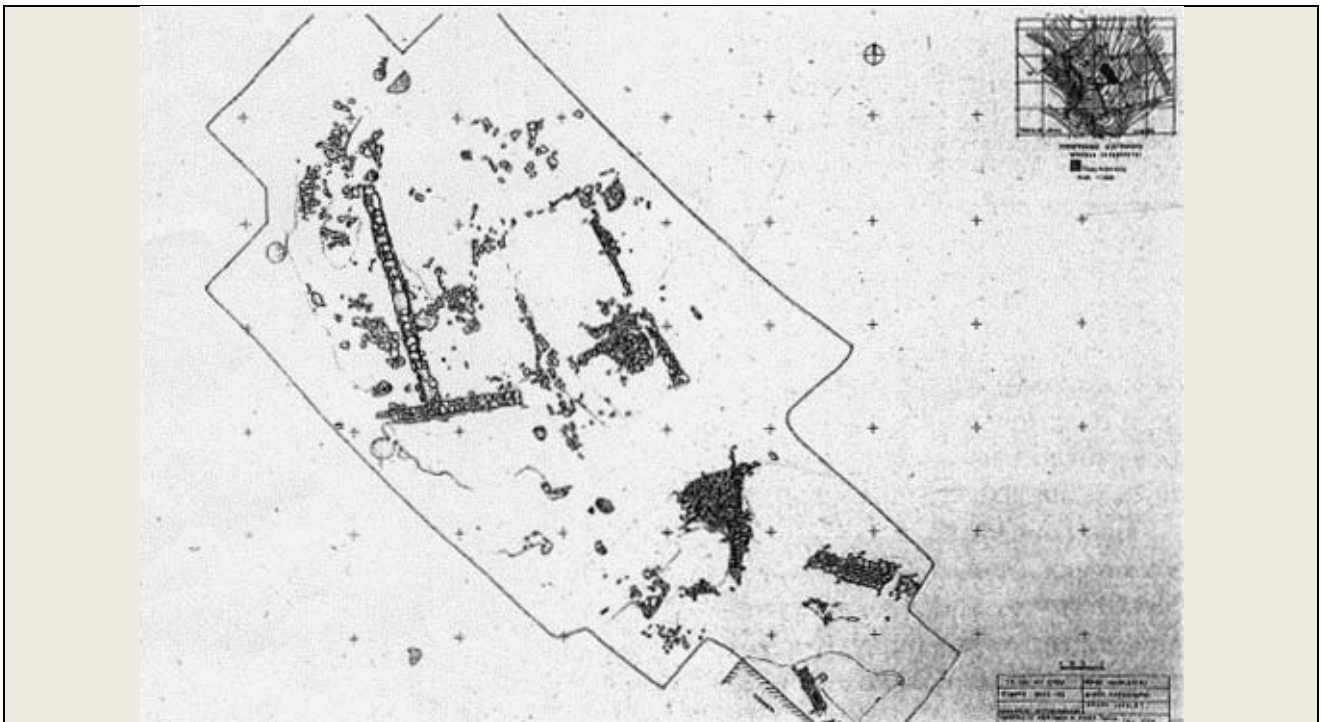
2. Το ίδιο σχέδιο α) κατά Heurtley και Raleigh-Radford και β) κατά Heurtley, όπου υπάρχει διαφορετικός σχολιασμός της στρωματογραφίας. Ενδεχομένως οφείλεται η διαφορά αυτή στο γεγονός ότι την εποχή της παράθεσης του δεύτερου σχεδίου η μελέτη της κεραμικής θα είχε προχωρήσει κατά μερικά έτη.

3. Στοιχεία αρχαιότερου οικισμού: αρ. 9, βοτσαλωτό δάπεδο και αρ. 10, βόθροι.

1. Η θέση της Σίβηρης (αριστερό περίγραμμα), στο αριστερό «πόδι» της Χαλκιδικής. Ανασκαφές στον λόφο Βάγια έφεραν στο φως κατάλοιπα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Στο δεξί περίγραμμα η θέση του Πολύχρονου.

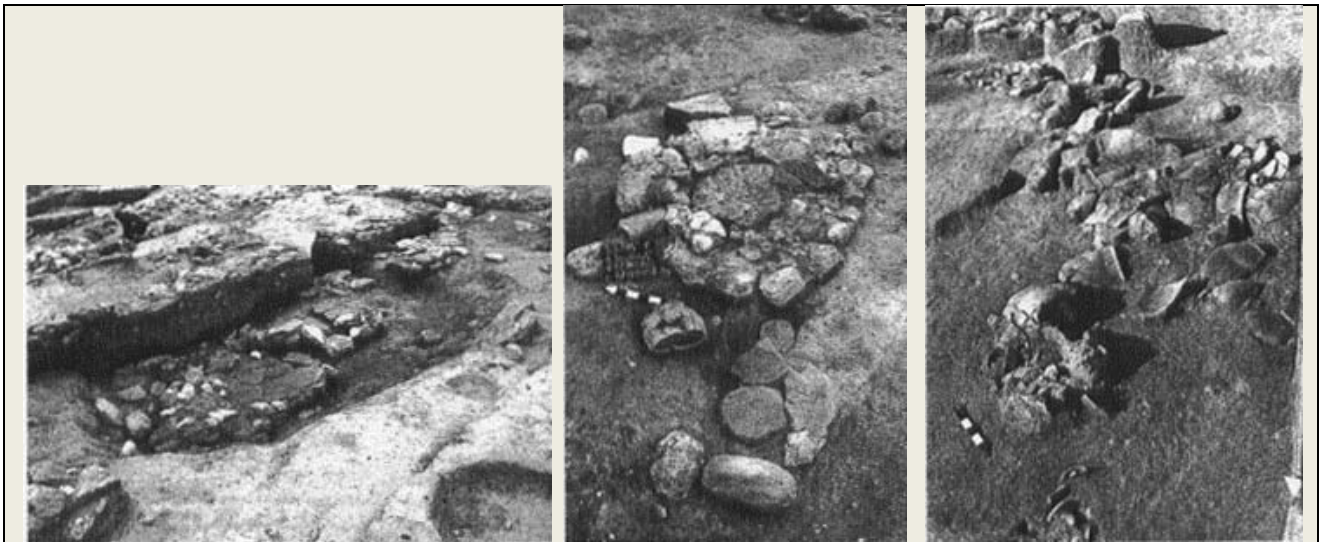

2. Το ανώτερο από τα δύο επίπεδα της ΠΕΧ στον βόρειο τομέα της ανασκαφής στη Σίβηρη.

ΠΙΝ. XXIX – Σίβηρη

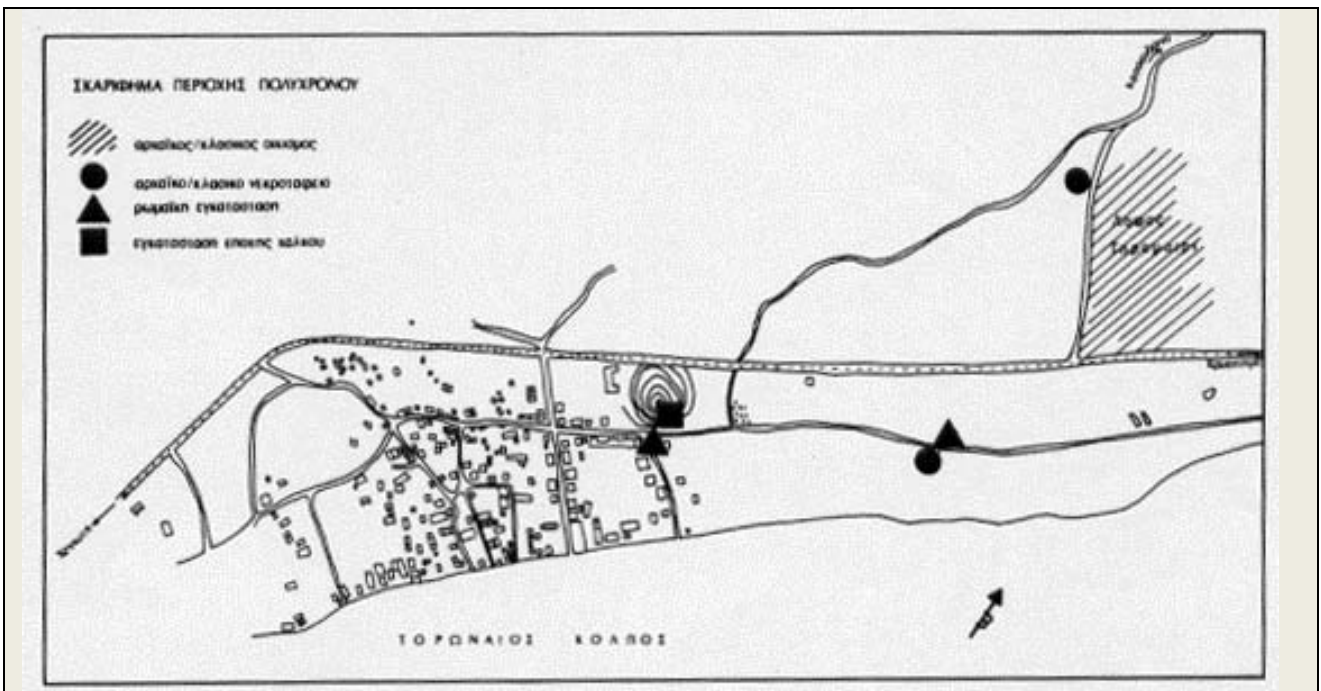
1. Το κατώτερο από τα δύο επίπεδα της ΠΕΧ στον βόρειο τομέα της ανασκαφής στη Σίβηρη.

2. Κατάλοιπα των δύο επιπέδων της ΠΕΧ στον βόρειο τομέα: Αριστερή φωτογραφία: υπόσκαφος χώρος με λιθορριπή, δάπεδο και πασσαλότρυπες στο ανώτερο επίπεδο. Μεσαία φωτογραφία: λίθινη πλατφόρμα τροφοπαρασκευαστικού χαρακτήρα στο ανώτερο επίπεδο. Δεξιά φωτογραφία: δάπεδο κτίσματος κατώτερου επιπέδου, επάνω στο οποίο βρέθηκαν μεγάλα θραύσματα αγγείων και τριβεία.

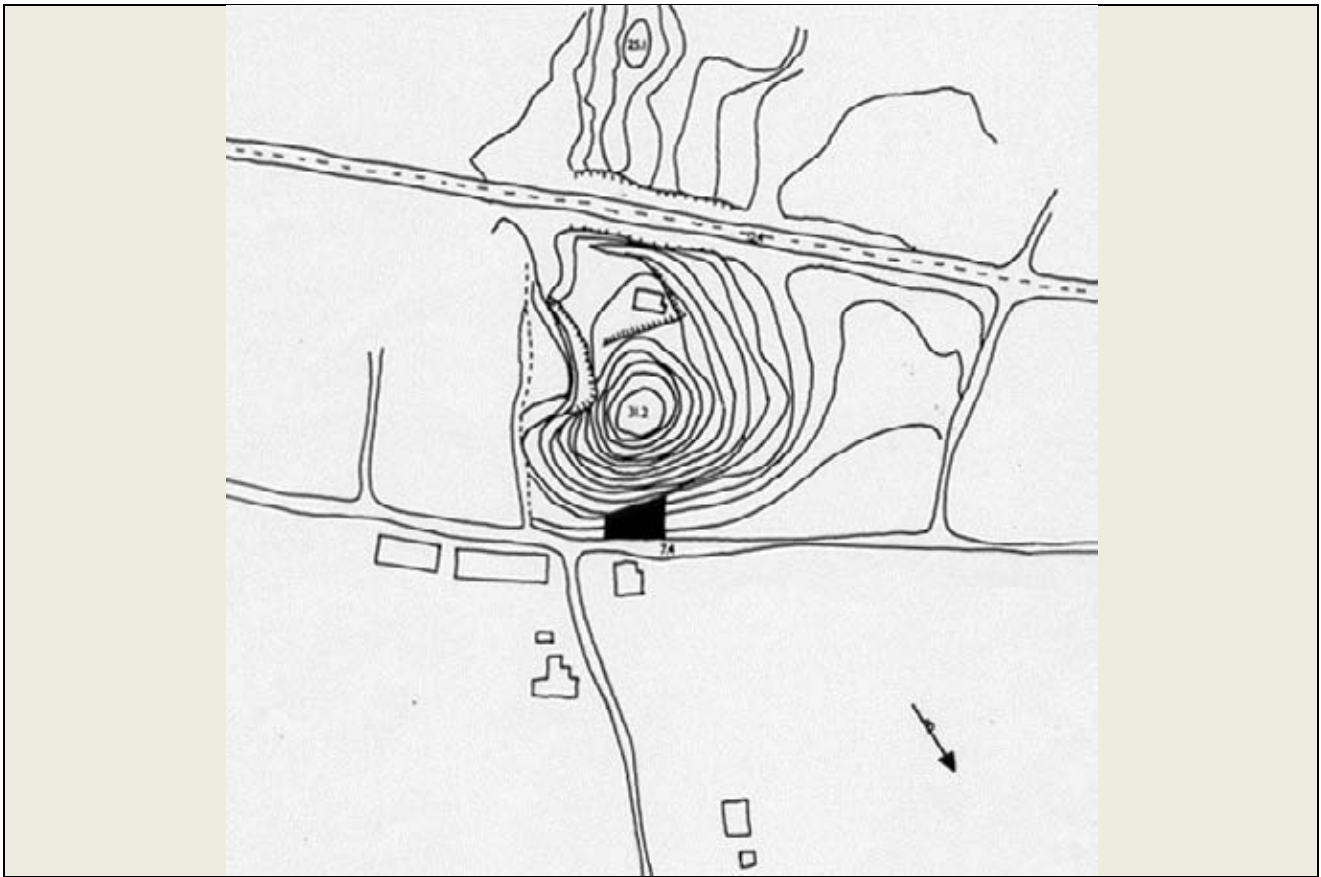

1. Η θέση της Σίβηρης, στο αριστερό «πόδι» της Χαλκιδικής. Ανασκαφές στον λόφο Βάγια έφεραν στο φως κατάλοιπα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Με μπλε περίγραμμα η θέση του Πολύχρονου.

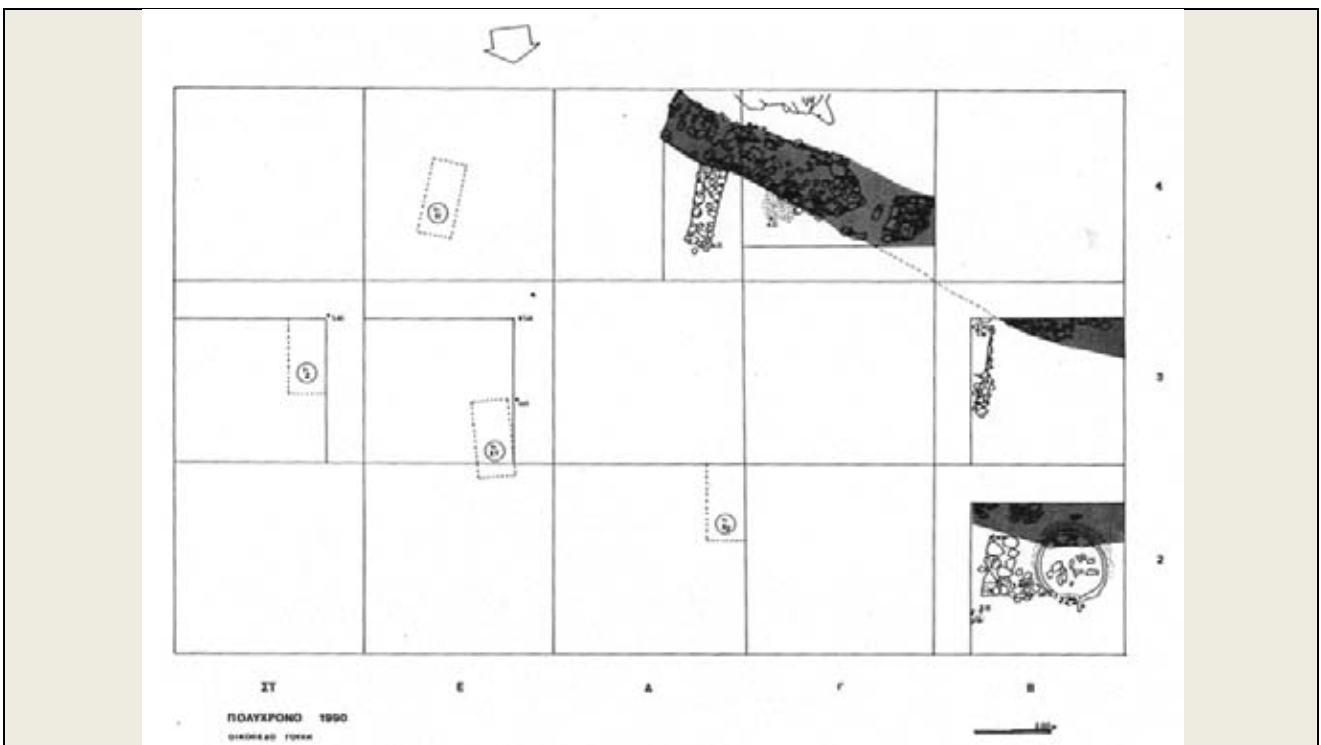

2. Η θέση της τούμπας του Πολύχρονου, στο δυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού. Ο βορράς στο σχέδιο αυτό φαίνεται ότι σημειώνεται λανθασμένα, καθώς ο εξαρτημένος από το σημείο αυτό του ορίζοντα προϊστορικός οικισμός θα έπρεπε να βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, ενώ αναφέρεται ως δυτικός. Αντιθέτως, στο σχ. Πίν. XXXI. 1 ο βορράς φαίνεται ότι είναι τοποθετημένος σωστά, κρίνοντας και από τη θέση του Πολύχρονου όπως αυτή σημειώνεται στον χάρτη του Πίν. XXX. 1.

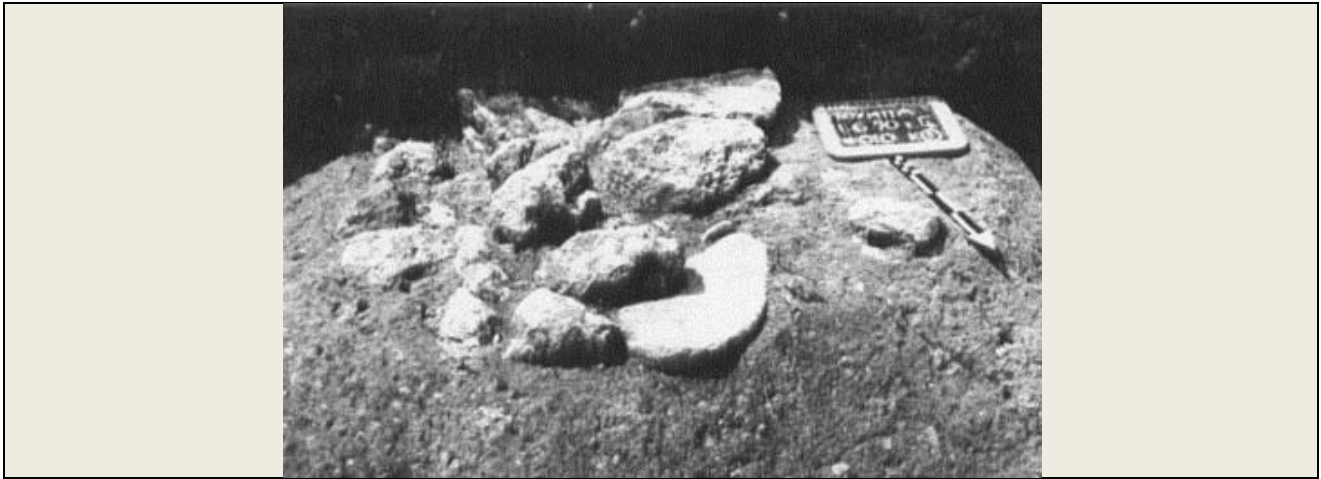
ΠΙΝ. XXXI – Πολύχρονον

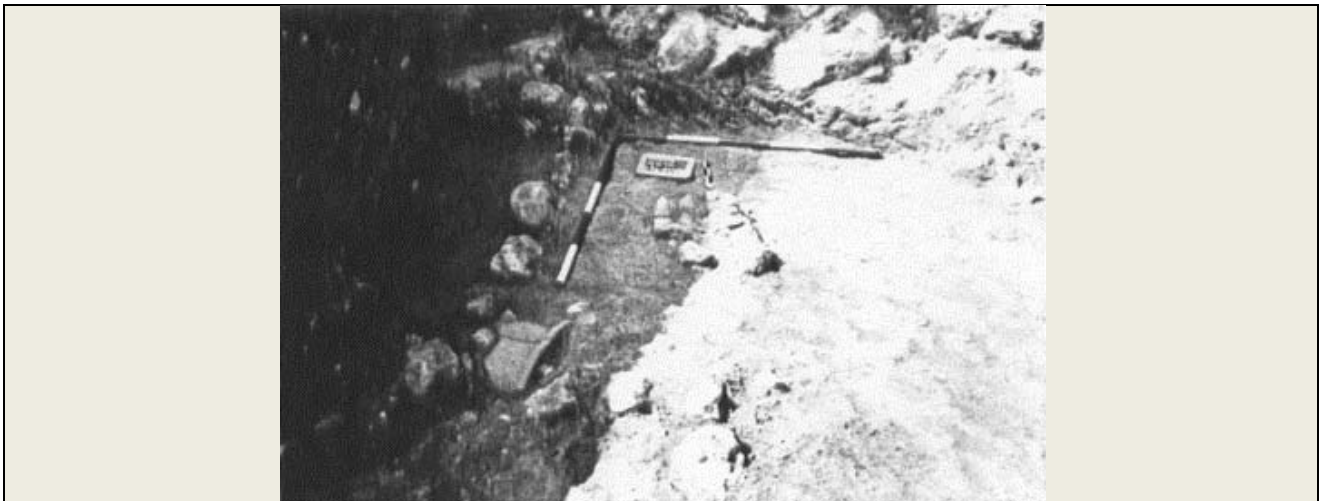
1. Η τούμπα του Πολύχρονου, με τον βορρά να δείχνει προς την πλευρά της θάλασσας. Φαίνεται ότι αυτή είναι η σωστή κατεύθυνση, σύμφωνα και με τα σχόλια που παρατέθηκαν από εμάς στον Πίν. XXX. 2.

2. Κάτοψη της ανασκαφής στην τούμπα του Πολύχρονου

1. Τροφοπαρασκευαστική κατασκευή στο τετράγωνο Γ4.

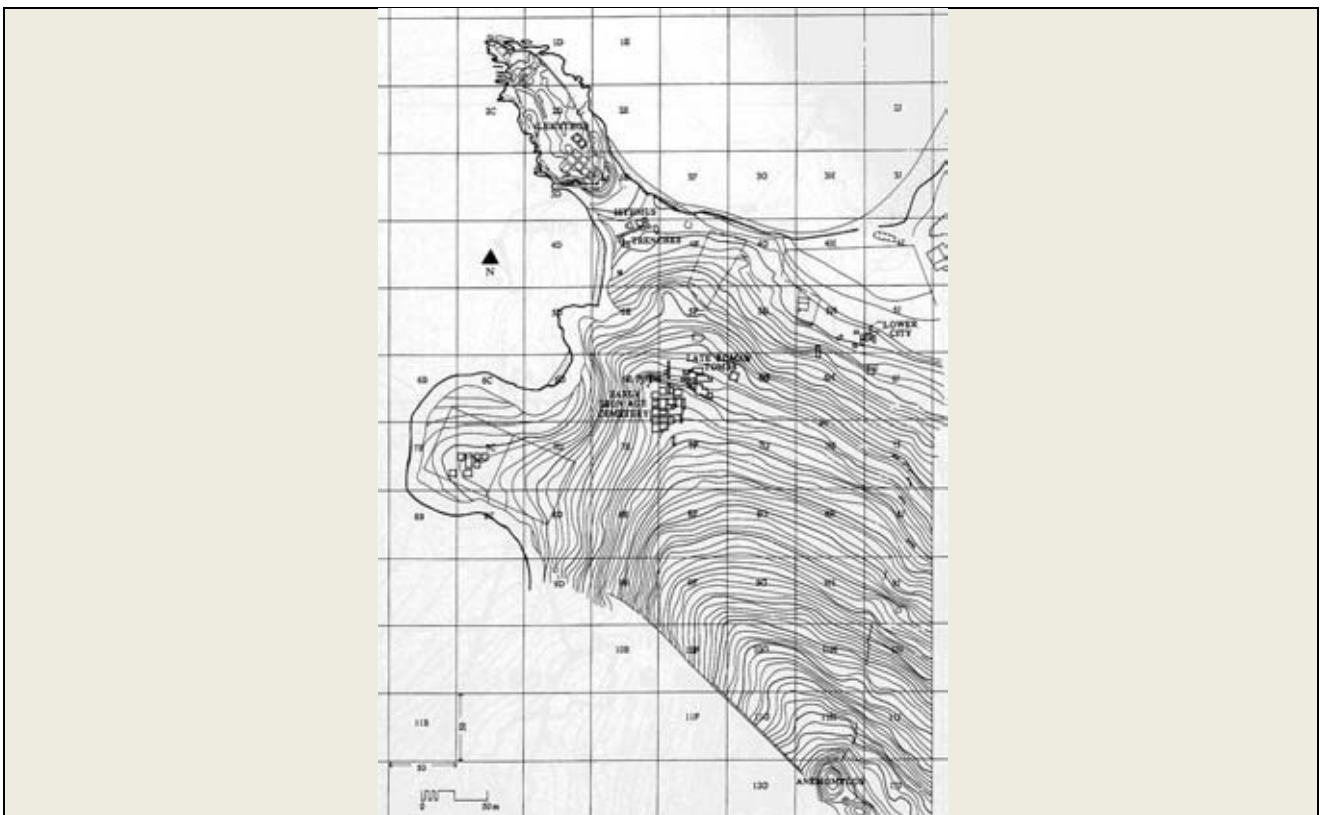
2. Τροφοπαρασκευαστική κατασκευή στο τετράγωνο Β3.

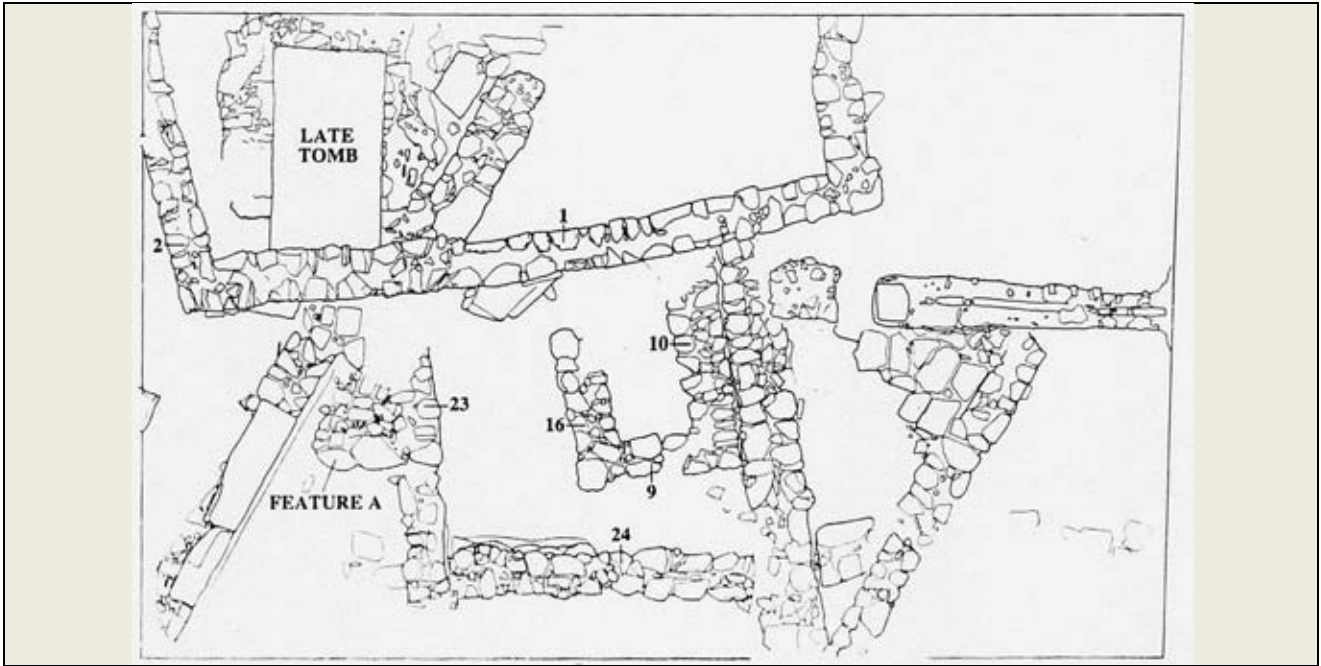
3. Κλίβανος στο τετράγωνο Β2.

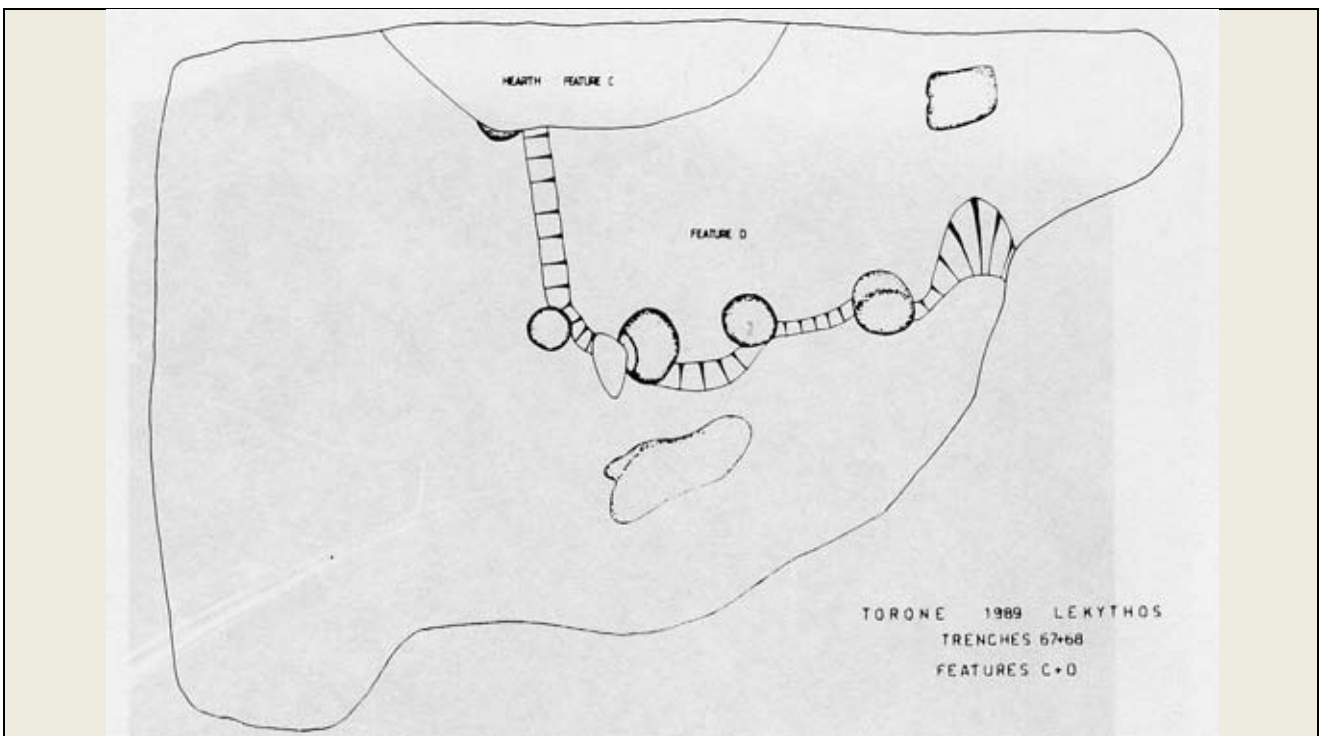
1. Η θέση της Τωρώνης, στο μεσαίο «πόδι» της Χαλκιδικής (μέσα σε περίγραμμα).

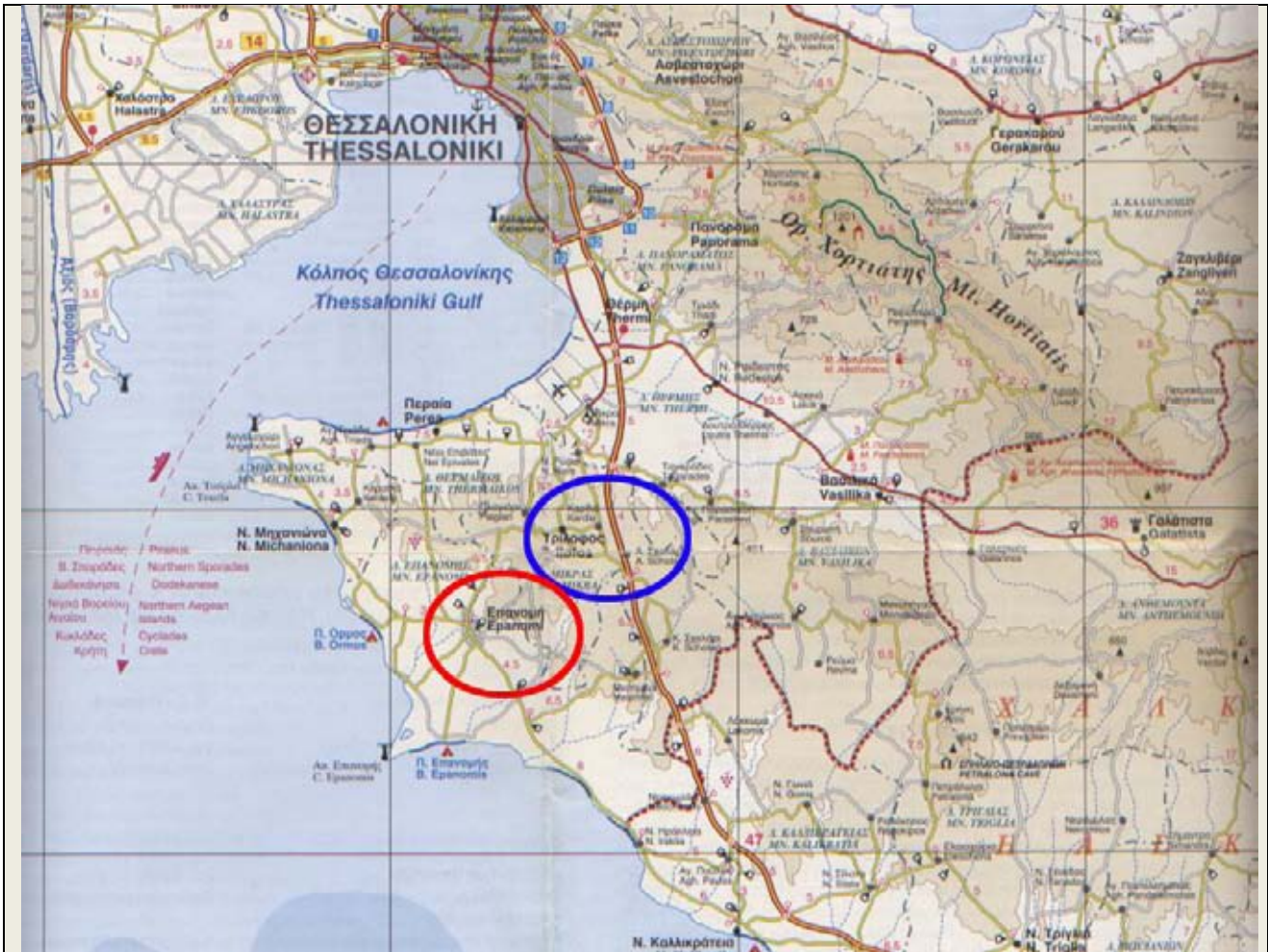
2. Τοπογραφικό της περιοχής της Αρχαίας Τωρώνης, με το ακρωτήριο της Ληκύθου να καταλαμβάνει το βορειότερο τμήμα της.

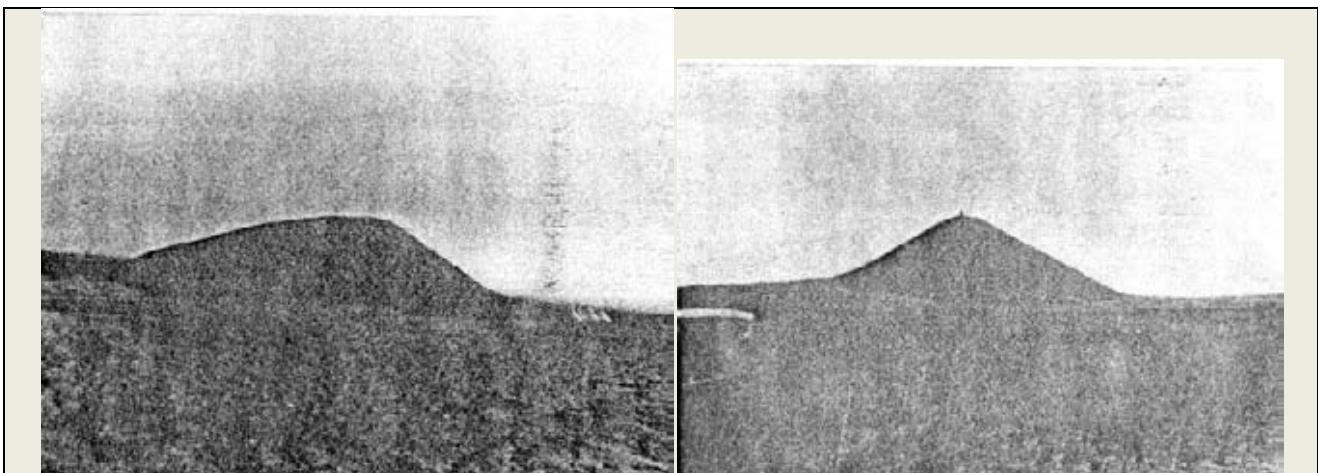
1. Λήκυθος Τωρώνης: προϊστορικοί τοίχοι 23 (ΠΕΧ) και 24 (ΜΕΧ).

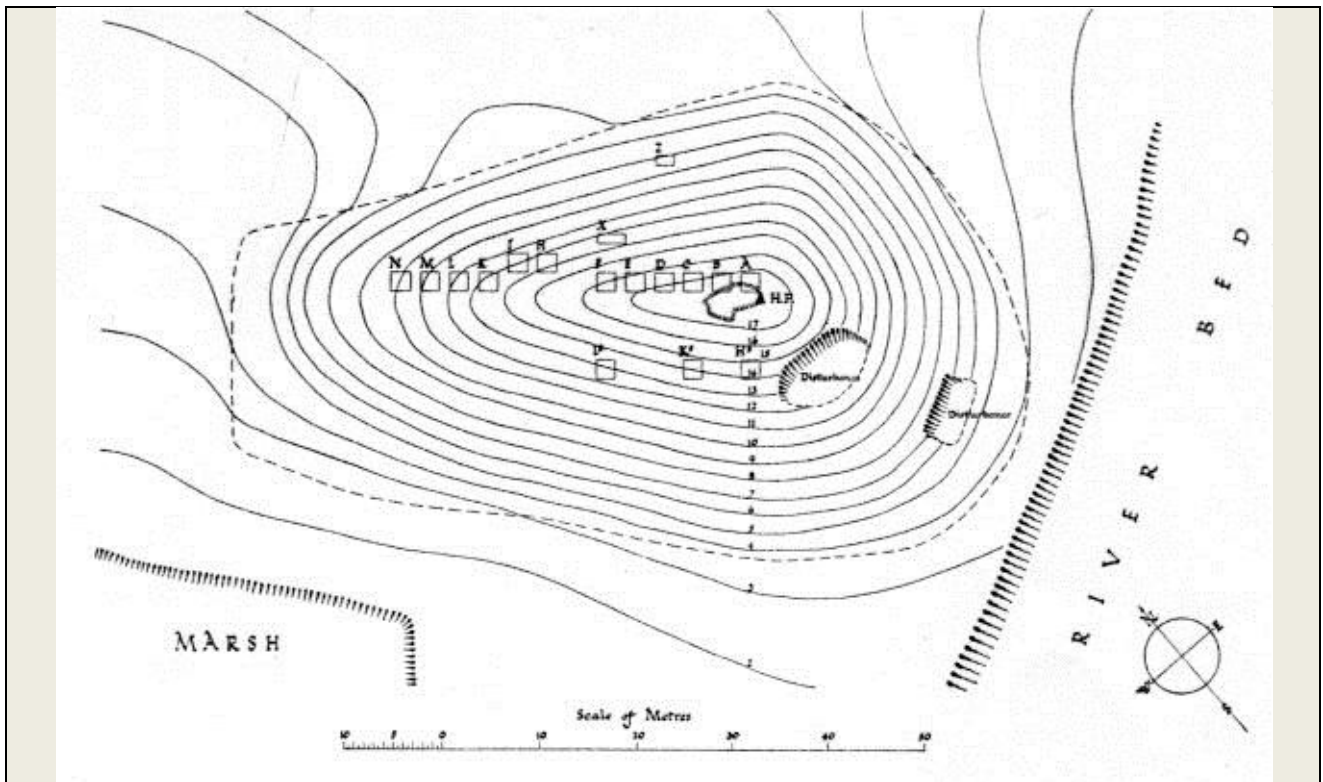
2. Λήκυθος Τωρώνης: εστία και εξέδρα στο δωμάτιο που αντιπροσωπεύεται από τον τοίχο 23 (ΜΕΧ) αλλά αποτελούν κατάλοιπα της ΠΕΧ, όπως και ο τοίχος 23.

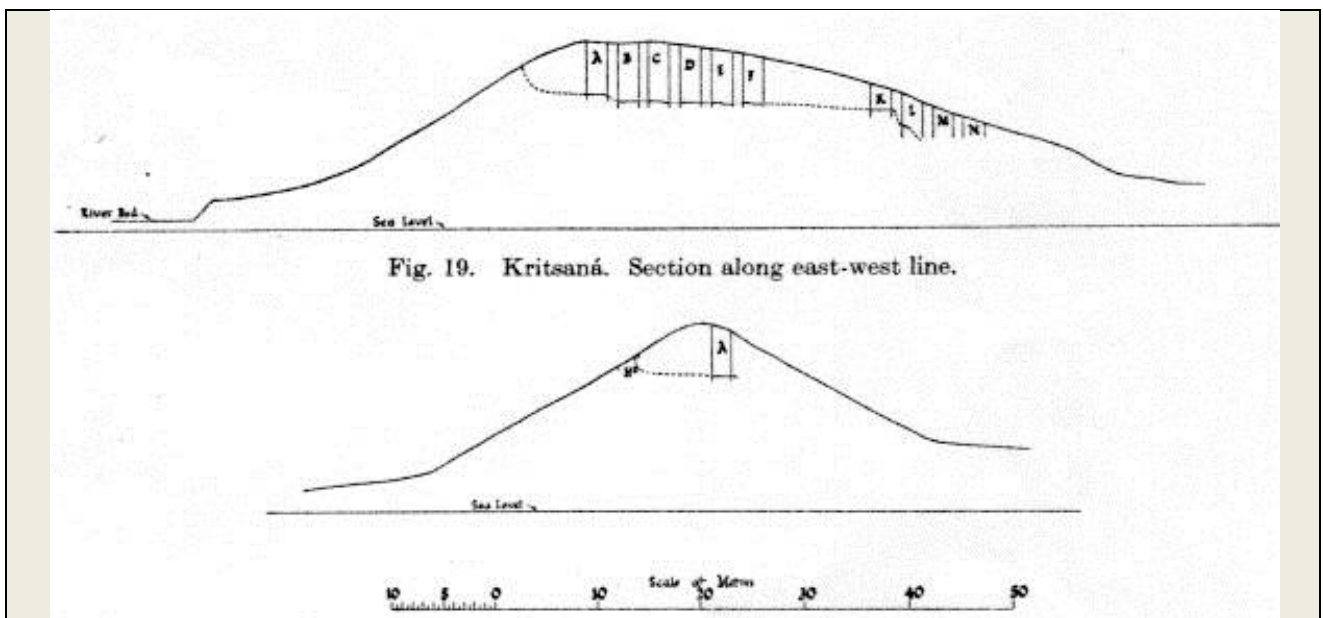
1. Τμήμα του ν. Θεσσαλονίκης στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, όπου σημειώνεται η θέση της Επινομής (αριστερό περίγραμμα). Στο δεξί περίγραμμα η κοντινή σχετικά περιοχή του Τριλόφου (Μεσημεριανή Τούμπα).

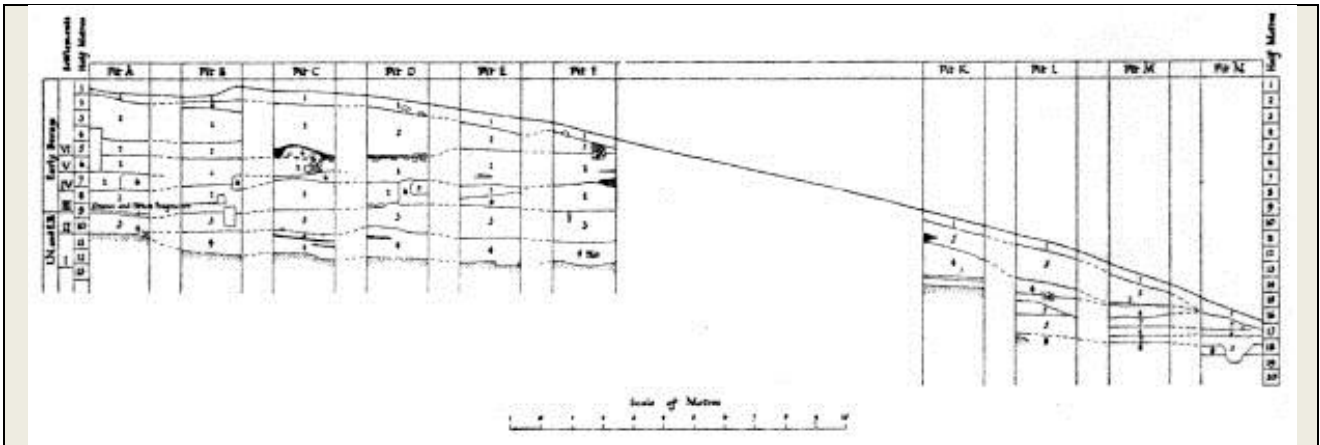
2. Γενικές απόψεις του λόφου, από νότια (αριστερή φωτογραφία) και δυτικά (δεξιά φωτογραφία). (Δυστυχώς η προέλευση των φωτογραφιών δεν επέτρεπε καλύτερη αναπαραγωγή τους ώστε να παρατεθούν εδώ καθαρότερες).

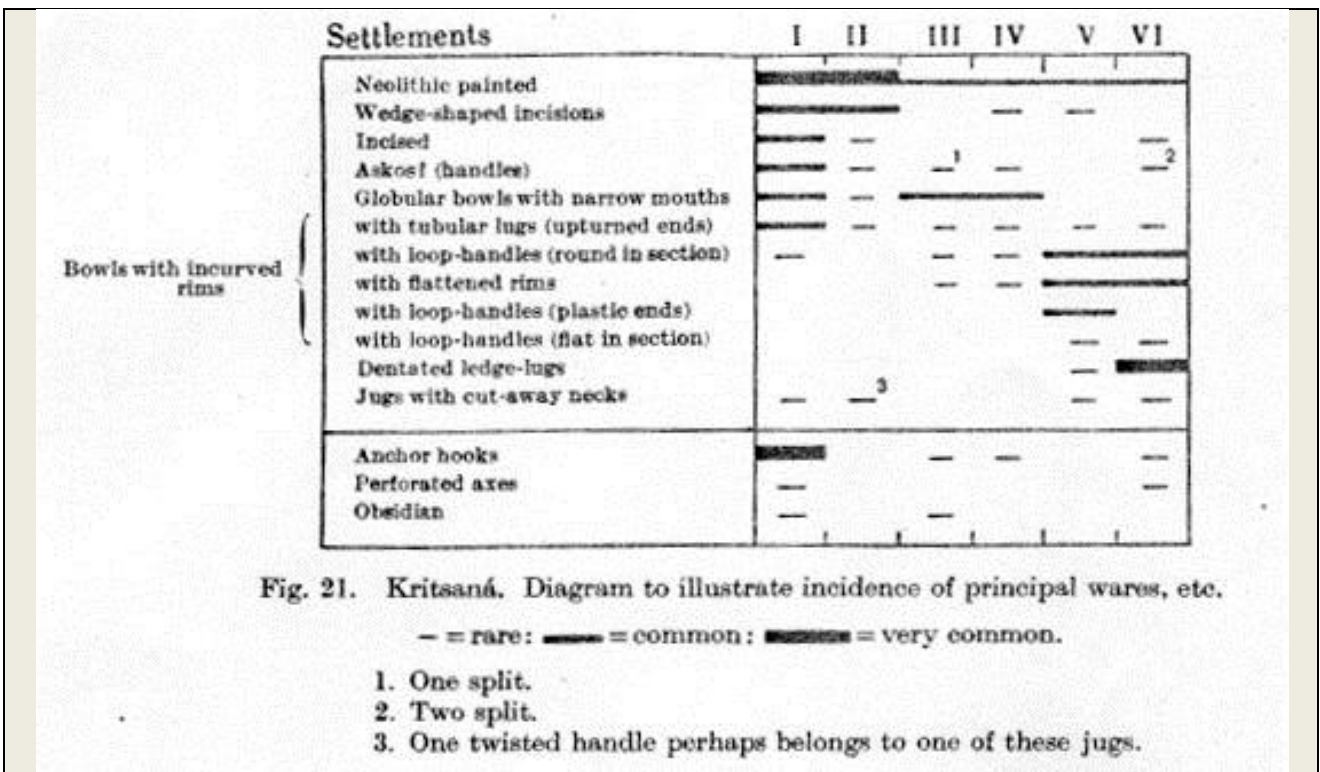
1. Κάτοψη της τούμπας Επανομής-Κριτσανών, όπου σημειώνονται όλες οι ανασκαφικές τομές που πραγματοποίησε ο Heurtley.

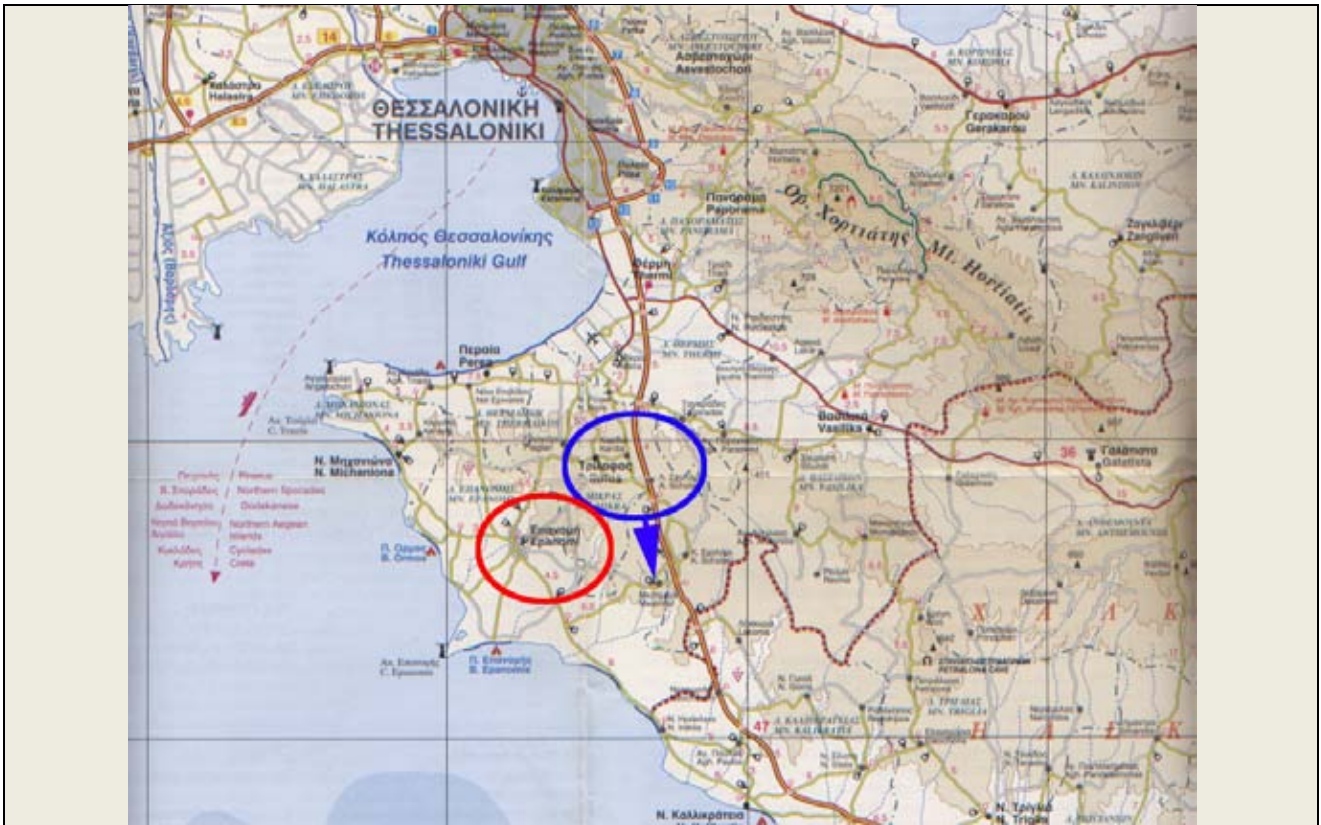
2. Σχεδιαστικές τομές της τούμπας Επανομής-Κριτσανών, επάνω Α-Δ και κάτω Β-Ν. Σημειώνεται εδώ η πρώτη σειρά ανασκαφικών τομών που άνοιξε ο Heurtley, ως Α-Ε.

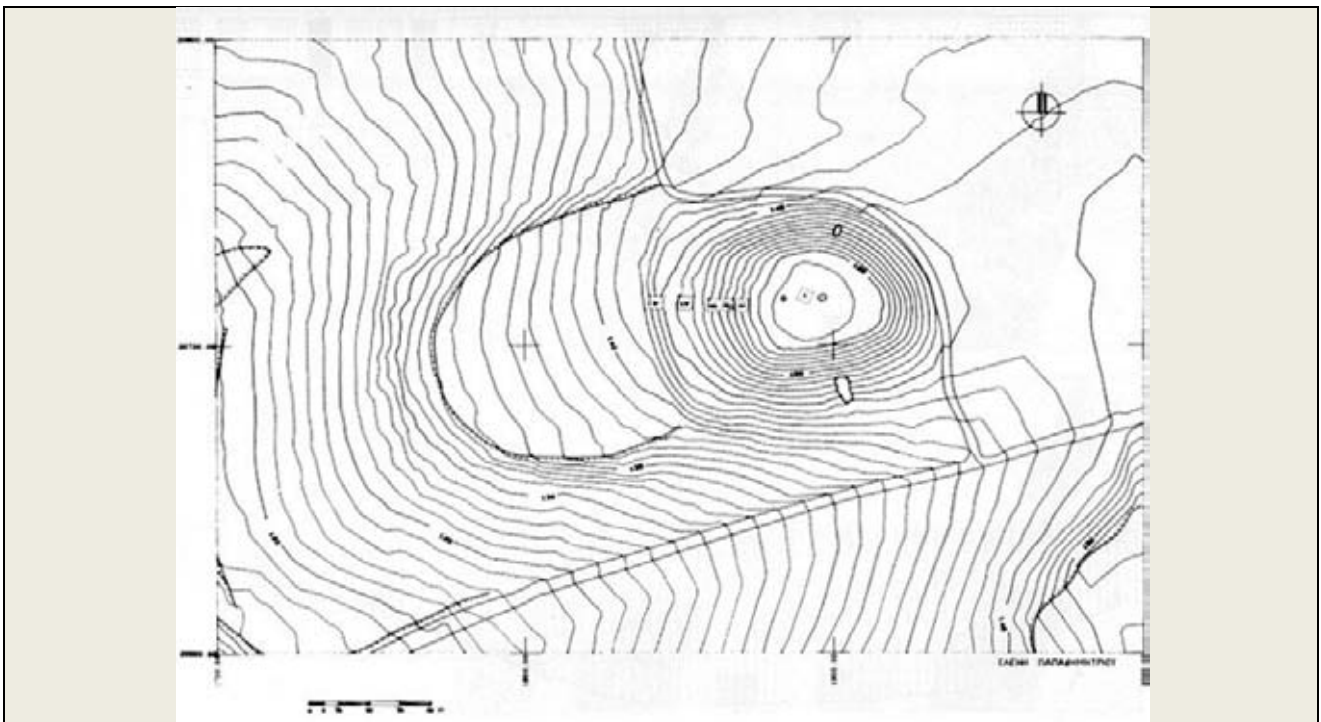
1. Σχεδιαστική τομή της τούμπας, με την αντιστοίχιση των καταλοίπων των έξι οικισμών στη Νεολιθική εποχή και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

2. Διασπορά της κεραμικής από τη θέση, σύμφωνα με τον Heurtley, ανάλογα με το τι αποδόθηκε σε κάθε έναν από τους έξι οικισμούς.

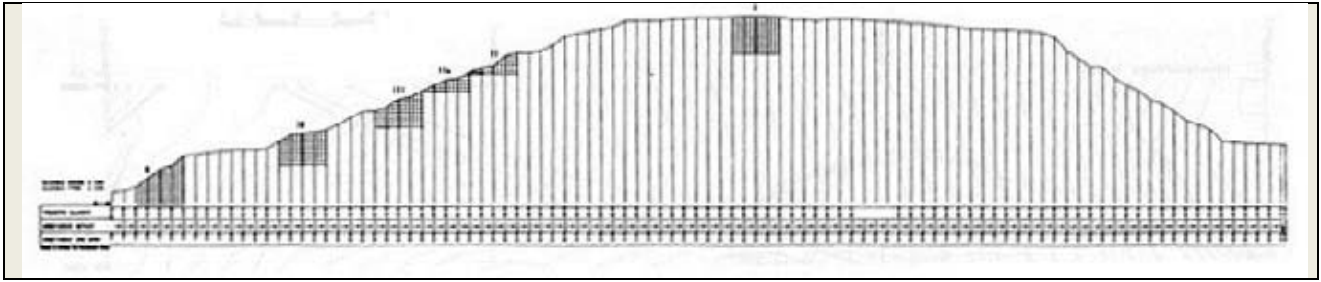

1. Τμήμα του ν. Θεσσαλονίκης στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, όπου σημειώνεται η θέση του Τριλόφου (δεξί περίγραμμα). Όπως συμπεράναμε από τις δημοσιεύσεις, η τούμπα βρίσκεται πιθανότατα μεταξύ της ομόνυμης κοινότητας και της θέσης Μεσημέρι, προς N-NA (εκεί όπου στοχεύει το βέλος). Στο αριστερό περίγραμμα η κοντινή σχετικά περιοχή της Επανομής.

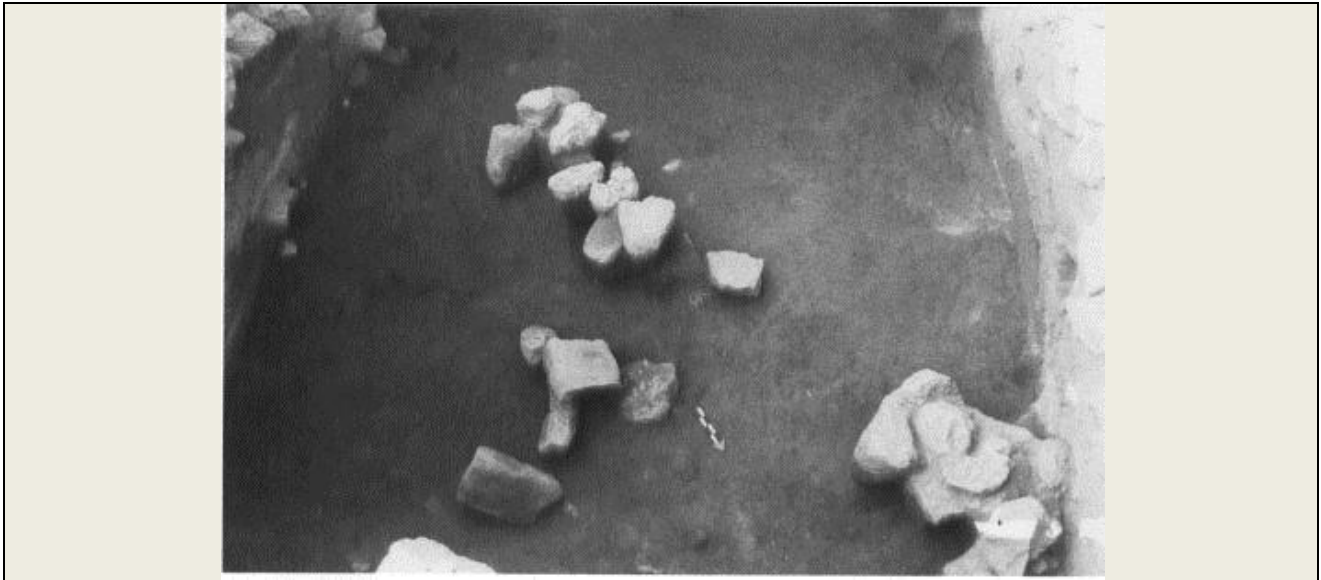

2. Τοπογραφικό σχέδιο με την τούμπα και την τράπεζα που εκτείνεται προς τα Δ, ΝΔ και ΒΔ.

ΠΙΝ. XXXIX – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

1. Τομή της τούμπας από Α (δεξιά) προς Δ (ανατολικά), με σημειωμένες τις ανασκαφικές τομές I-V.

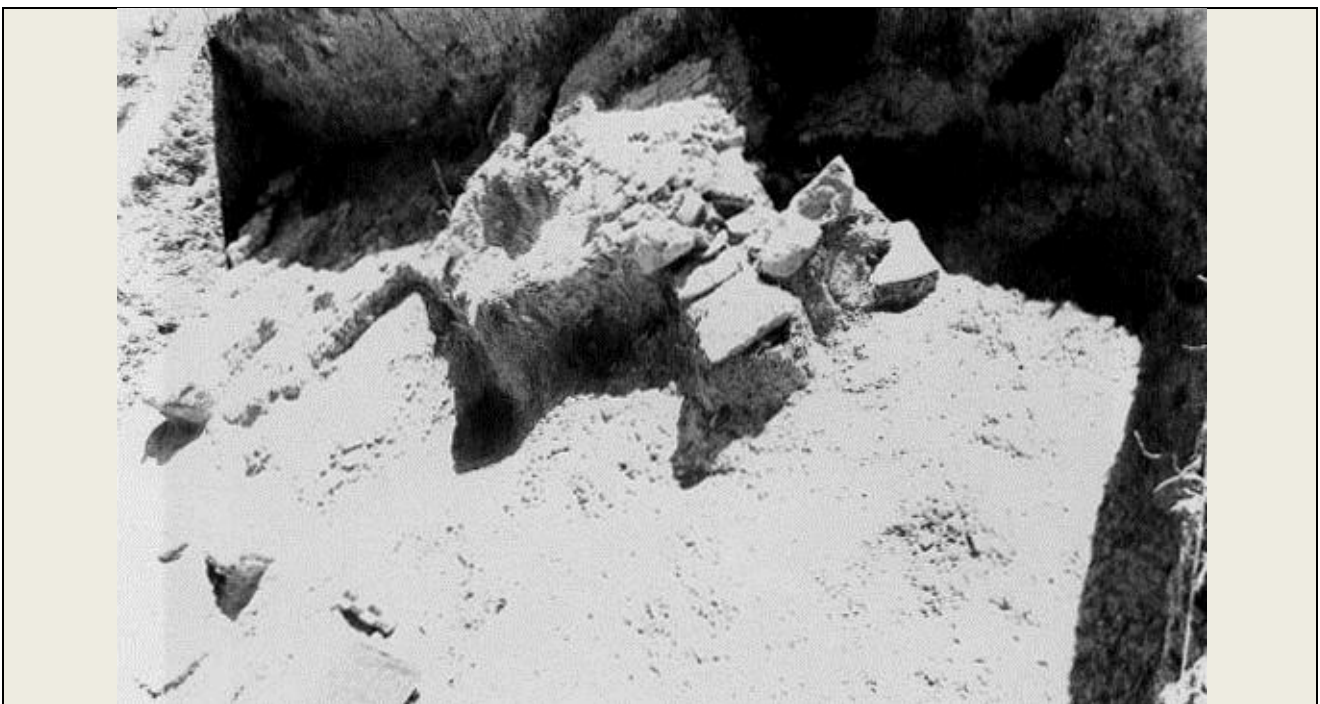
2. Τομή I: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 5.

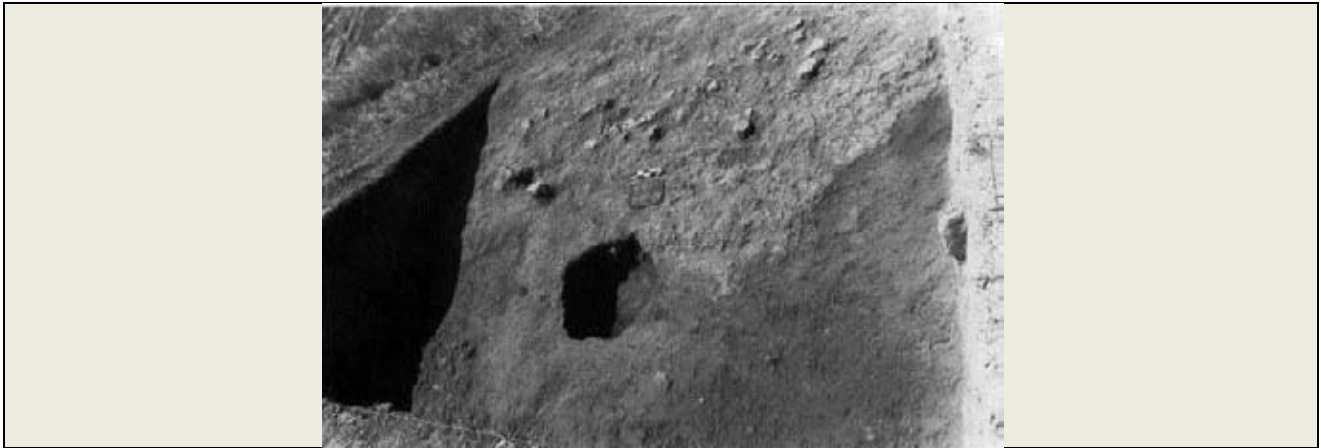
3. Τομή I: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 6.

1. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 2.

2. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 2.

1. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 3.

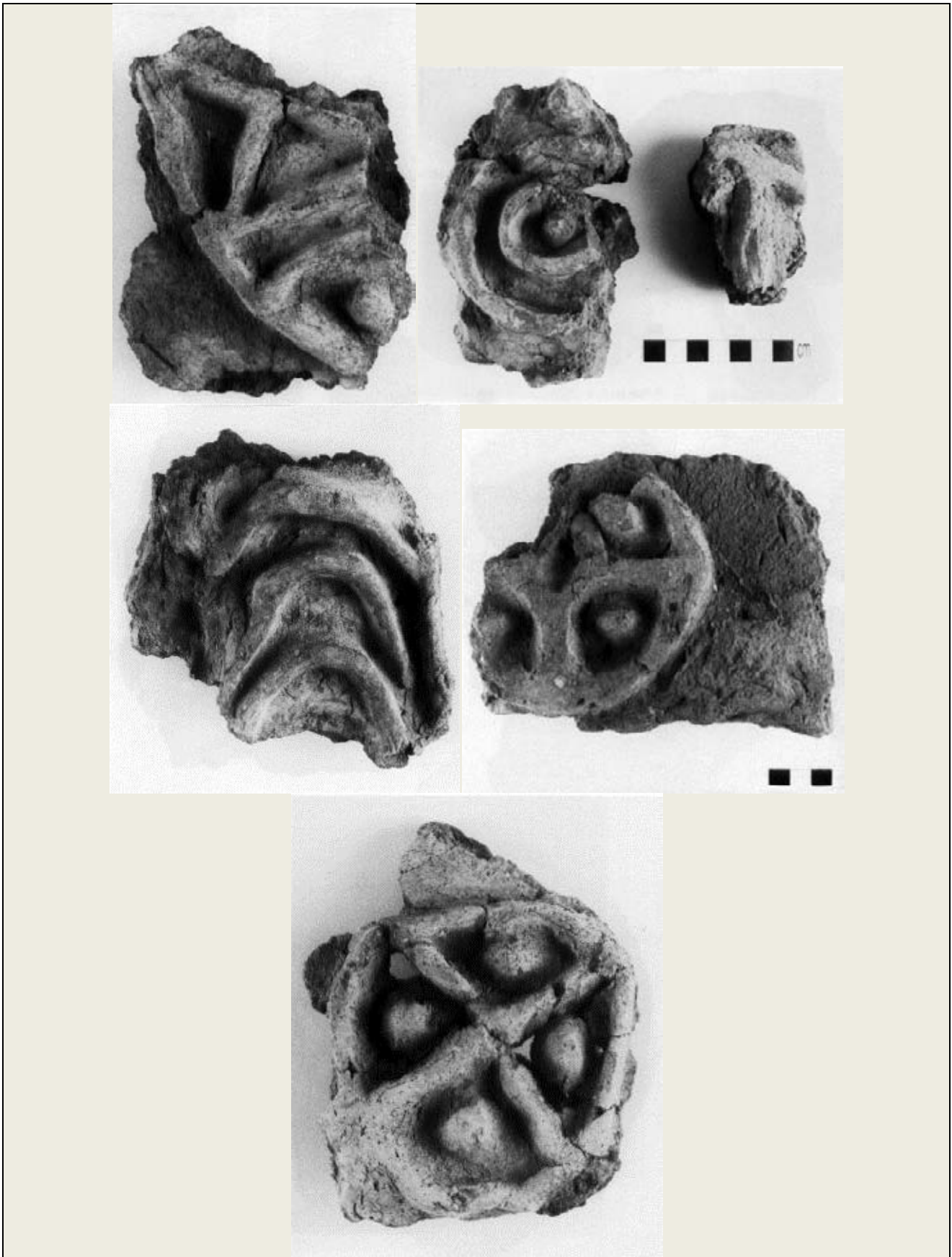
2-3. Τομή II: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 4: η «Καμένη Οικία».

1. Πεταλόσχημος κλίβανος στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας».

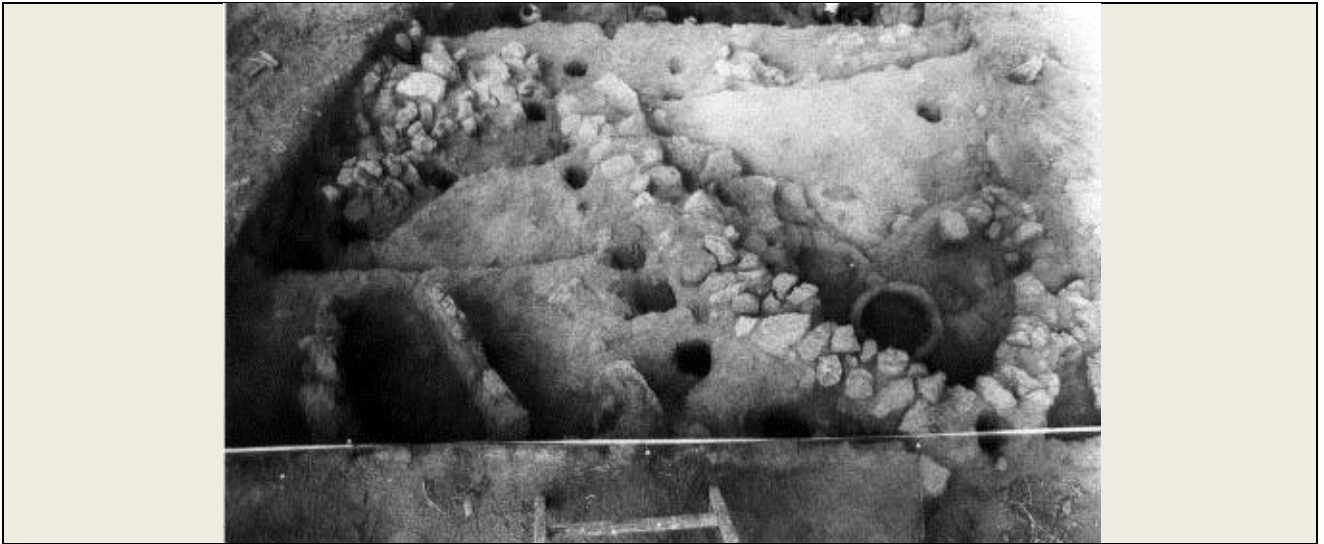

2. Σύνολο αγγείων από πηλό τοποθετημένων σε σταθερή θέση στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας».

Στοιχεία πήλινης διακόσμησης τα οποία αποκαλύφθηκαν σε διάφορα στο εσωτερικό της «Καμένης Οικίας».

ΠΙΝ. XLIV – Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου

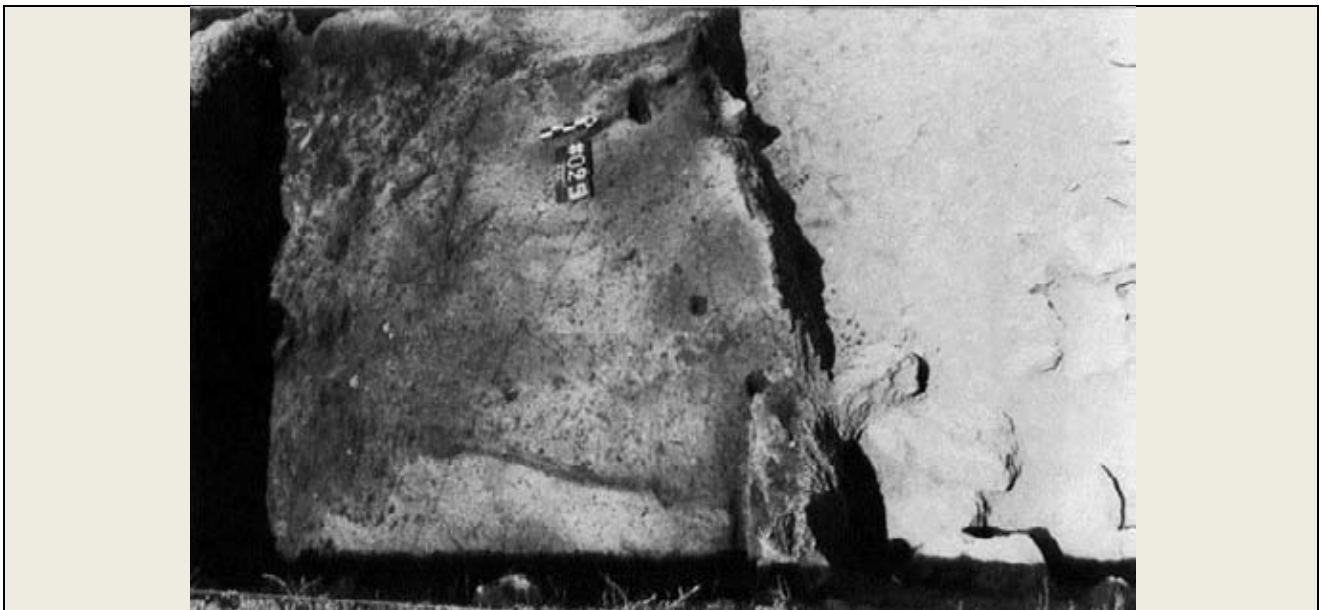
1. Τομή Ια: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 1.

2-3. Τομή Ια: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 1.

1. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 2.

2. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 3.

1. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 4.

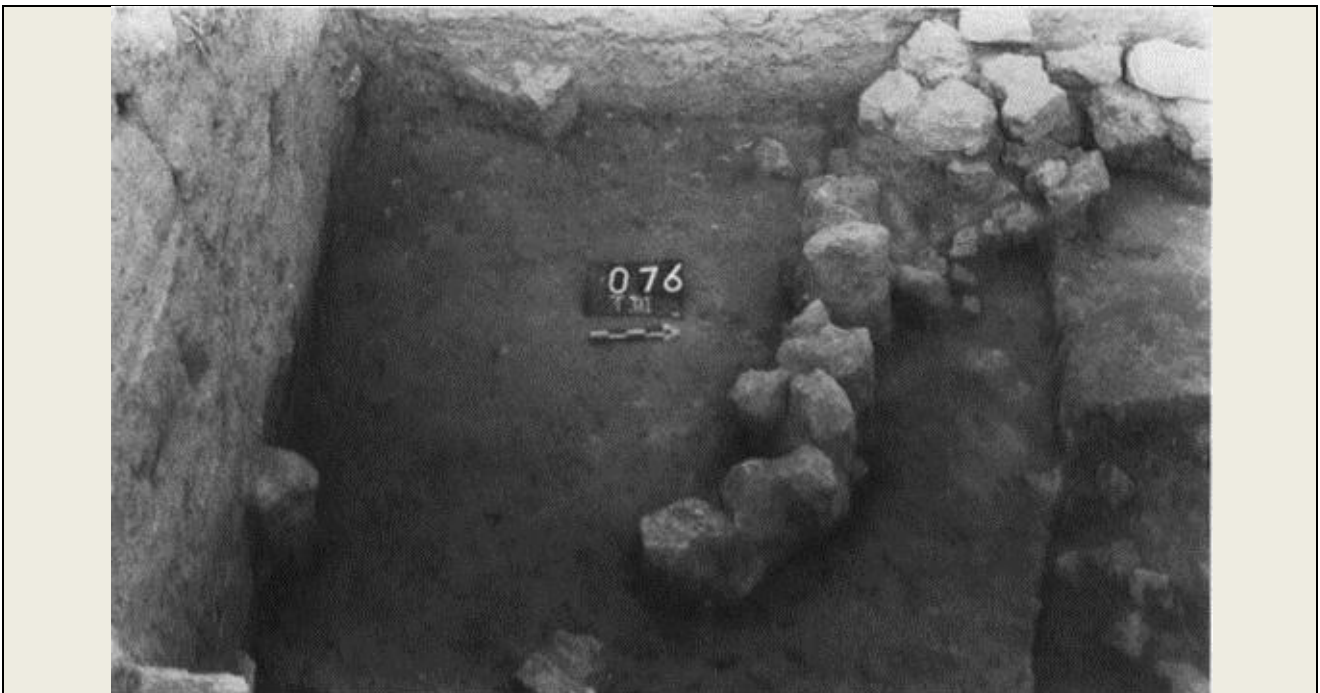

2. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 5.

1. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 6.

2. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 7.

1. Τομή III: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 8.

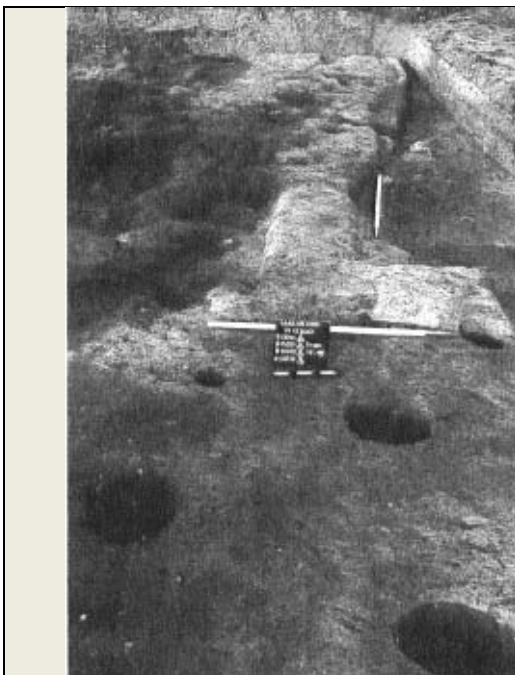
1. Τομή IV: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 4.

2. Τομή IV: Κατάλοιπα της οικοδομικής φάσης 5.

1. Η θέση της κοινότητας Αγγιάλου, ΒΔ της Θεσσαλονίκης, σημειωμένη με περίγραμμα.

2. Γωνία κτίσματος της φάσης που θεωρήθηκε αρχαιότερη.

3. Τοίχος από πασσαλότρυπες της αρχαιότερης φάσης και κοίτη ακόμα παλαιότερου από τον προαναφερθέντα τοίχου.

ΠΙΝ. L – Τούμπα Αγγιάλου Β

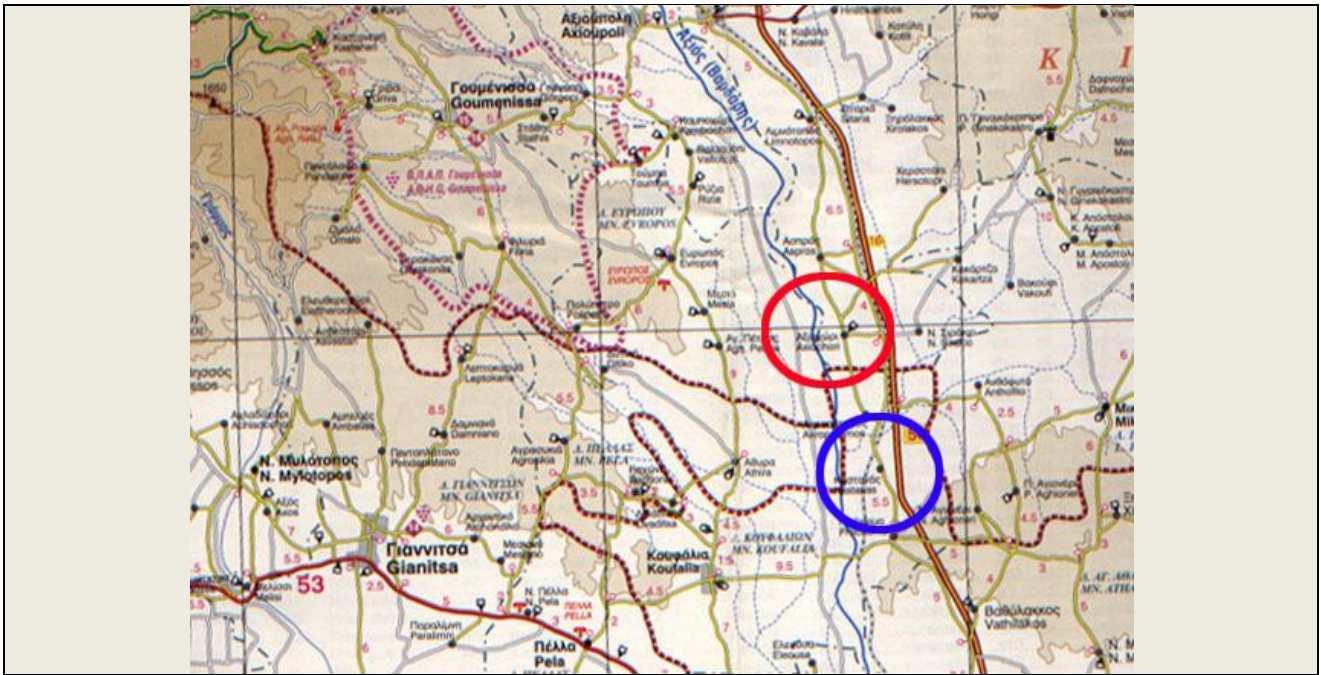

1. Κατασκευές σε επαφή με τοίχο κτίσματος της αρχαιότερης φάσης.

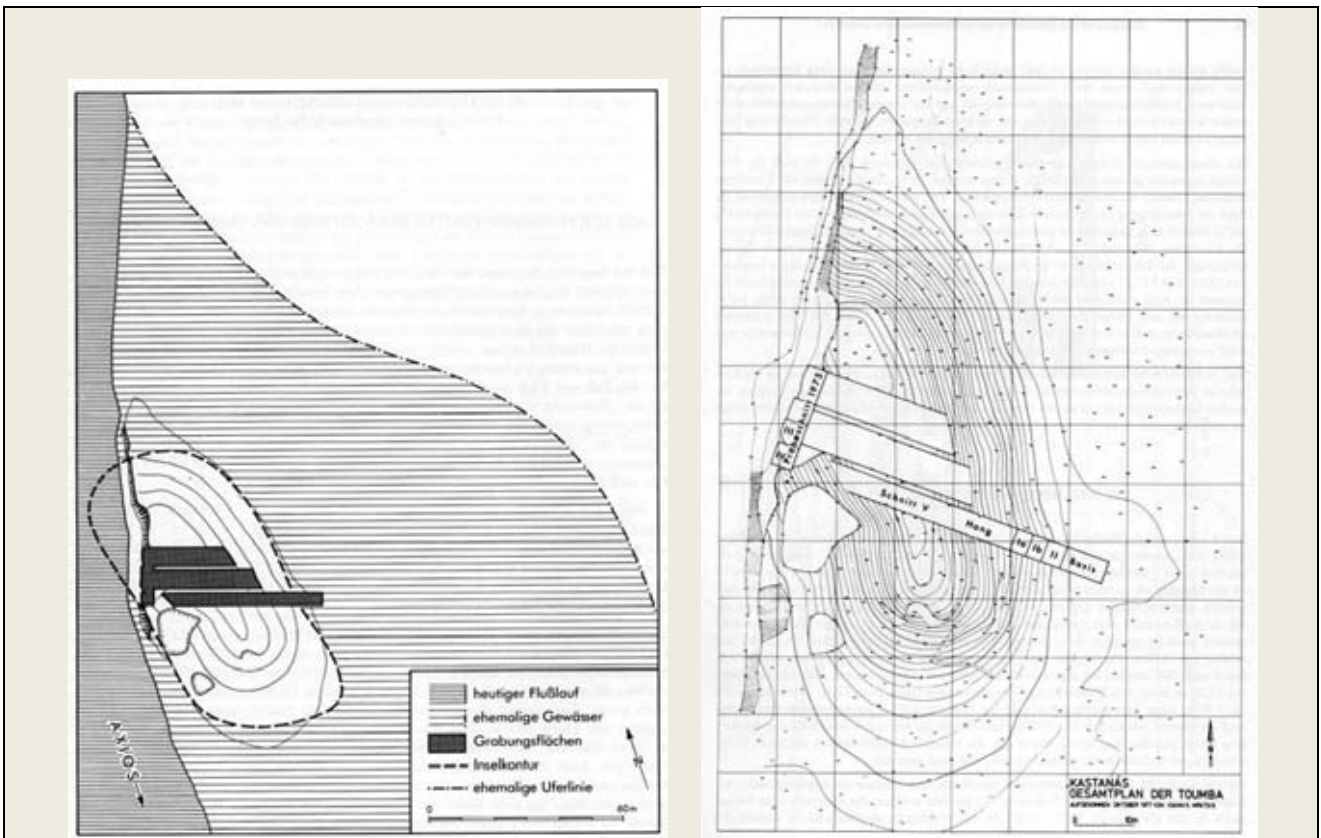
2. Επιφάνεια χρήσης εστίας (δεν διευκρινίζεται σε ποια από τις δύο φάσεις ανήκει).

3. Στρώμα καταστροφής (δεν διευκρινίζεται σε ποια από τις δύο φάσεις ανήκει).

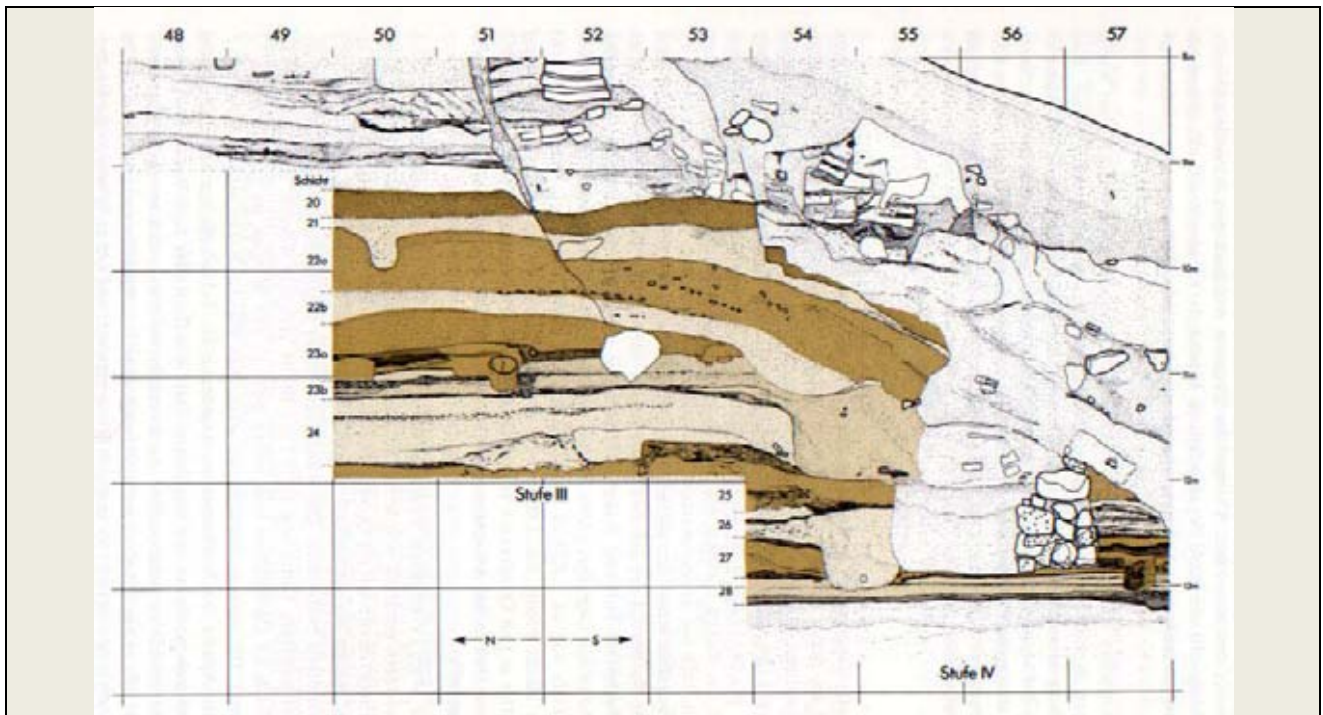

1. Η θέση του Καστανά (κάτω περίγραμμα) και του Αξιοχωρίου (επάνω περίγραμμα), κοντά στα σύνορα των νομών Κικίς και Θεσσαλονίκης.

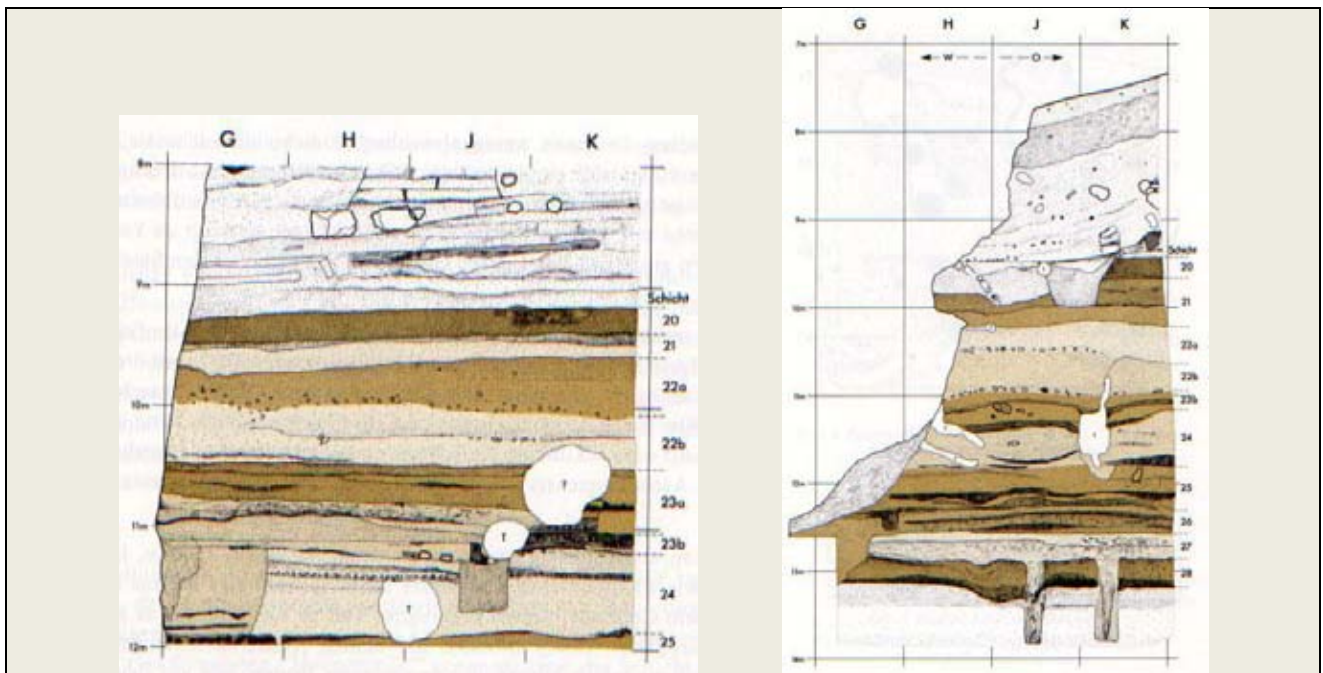

2. Κάτοψη της τούμπας και με διακεκομμένη γραμμή η αρχική μορφή του μικρού νησιού.

3. Κάτοψη της τούμπας, όπου σημειώνονται οι ανασκαφικές τομές.

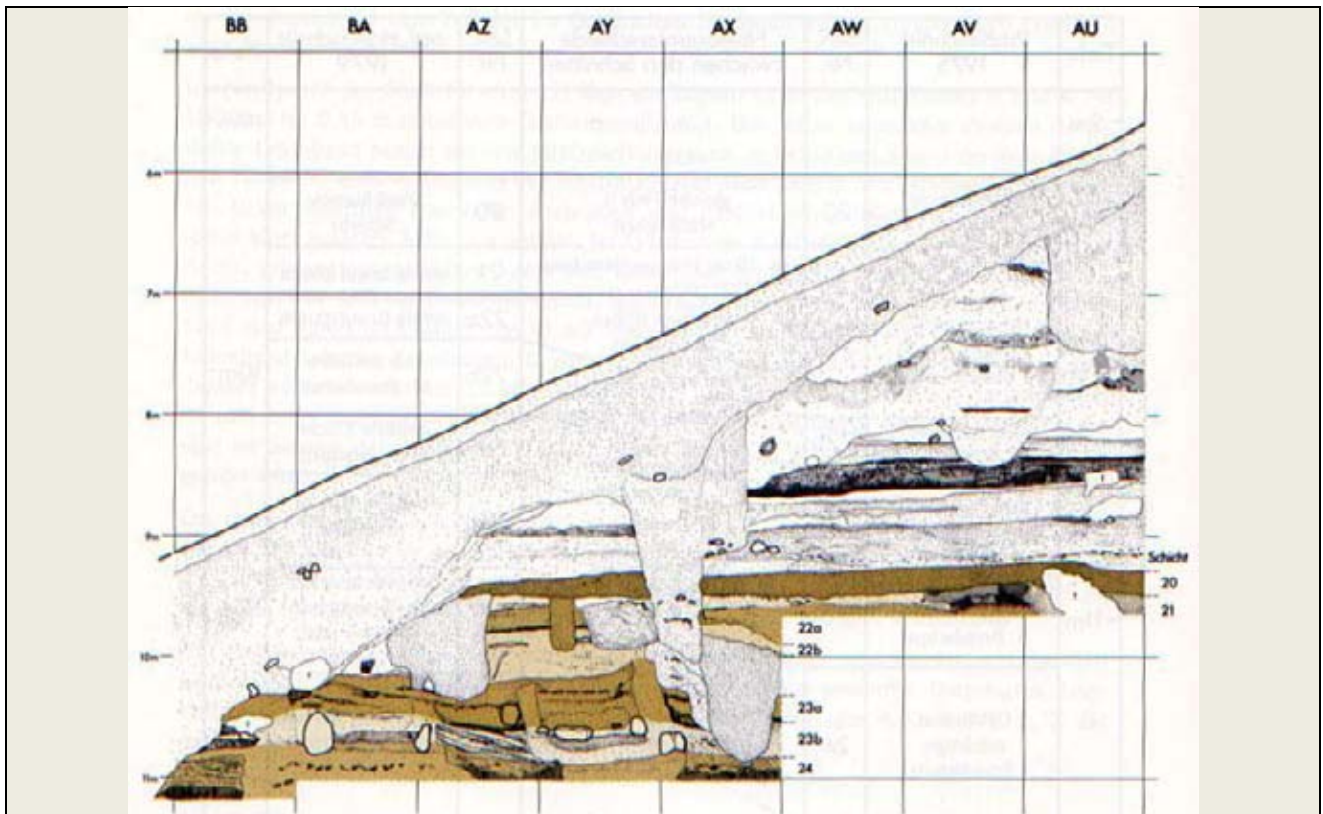

1. Ανασκαφή 1975: η στρωματογραφία της ΠΕΧ (Στρώματα 22b – 28) στις βαθμίδες III και IV της δοκιμαστικής τομής στη δυτική πλευρά του λόφου. Εδώ η ανατολική παρειά του σκάμματος. Στα στρώματα 21 και 22a βρέθηκε αρκετή κεραμική της ΜΕΧ.

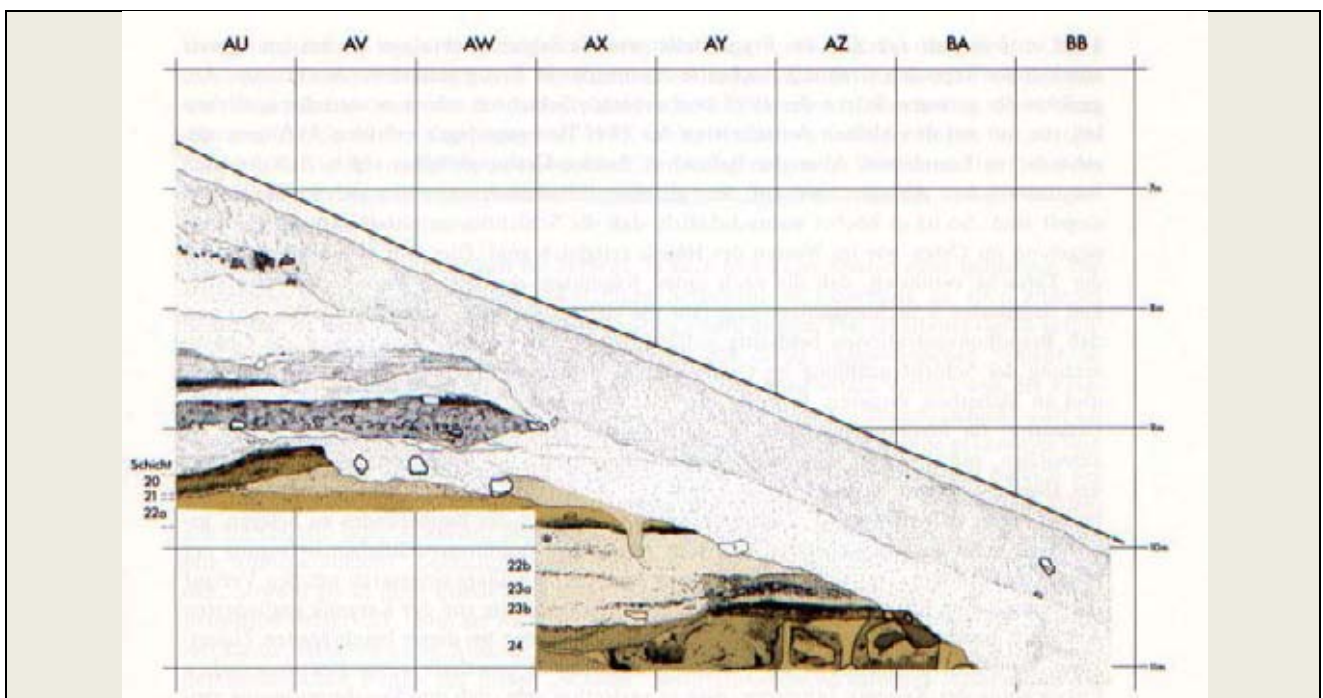

1. Ανασκαφή 1975: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη βόρεια παρειά της βαθμίδας III της δοκιμαστικής τομής στη δυτική πλευρά του λόφου.

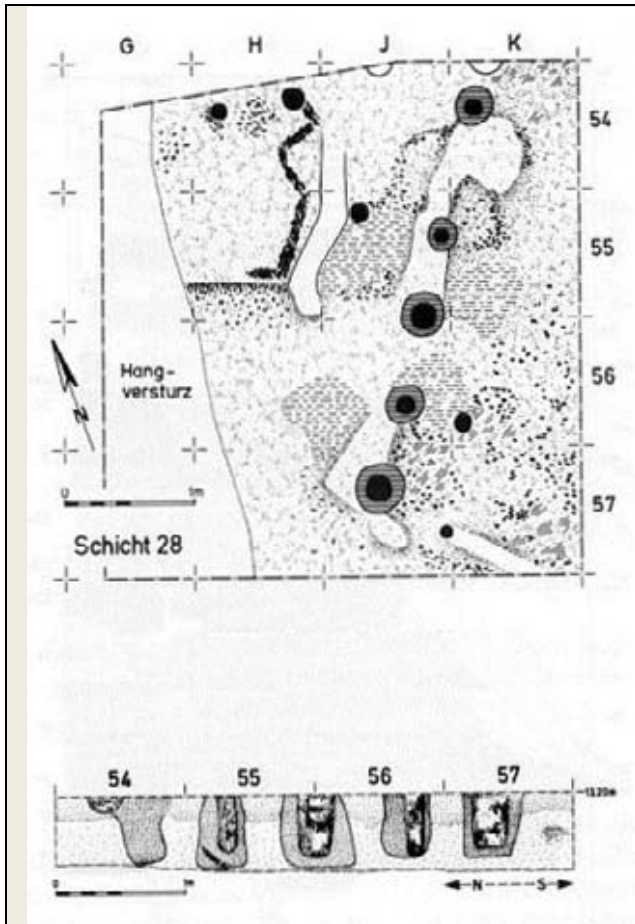
2. Ανασκαφή 1975: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη βόρεια παρειά της βαθμίδας IV της δοκιμαστικής τομής στη δυτική πλευρά του λόφου.

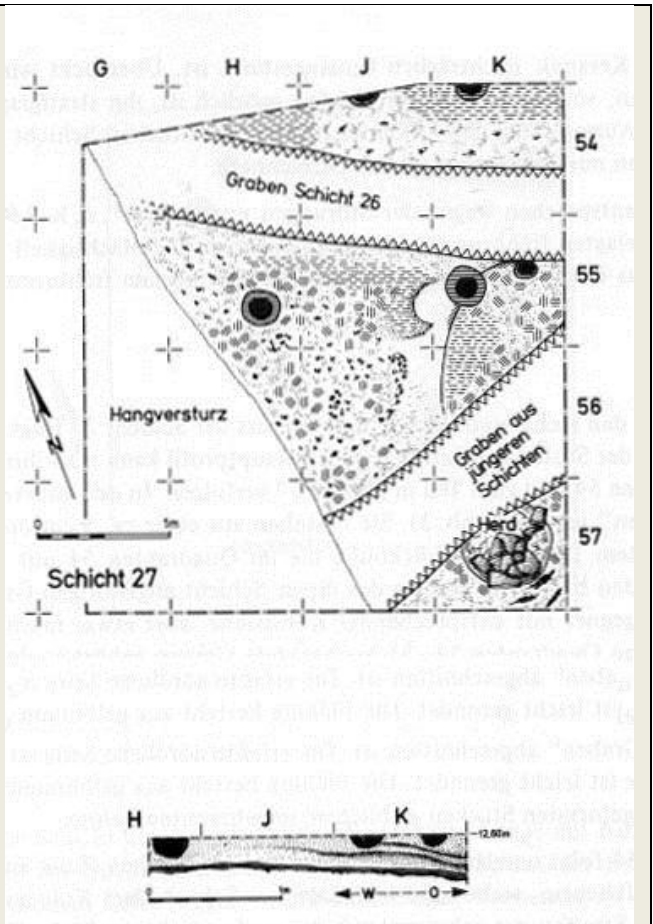
1. Ανασκαφή 1979: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη νότια παρειά του Τομέα V στην ανατολική πλευρά του λόφου.

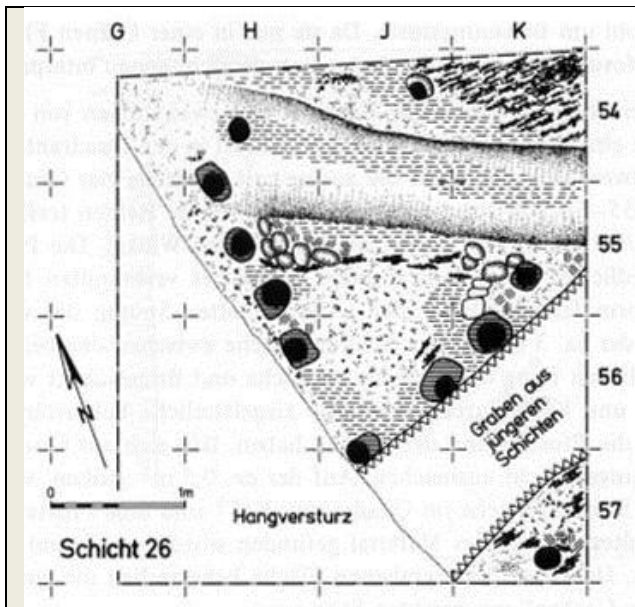
2. Ανασκαφή 1979: η στρωματογραφία της ΠΕΧ στη βόρεια παρειά του Τομέα V στην ανατολική πλευρά του λόφου.

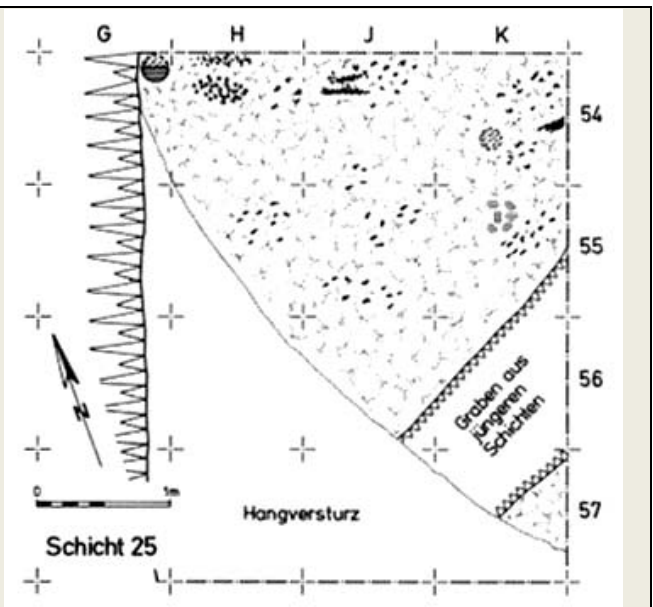
1. 1975 / Στρώμα 28: κάτοψη (επάνω) και τομή (κάτω).

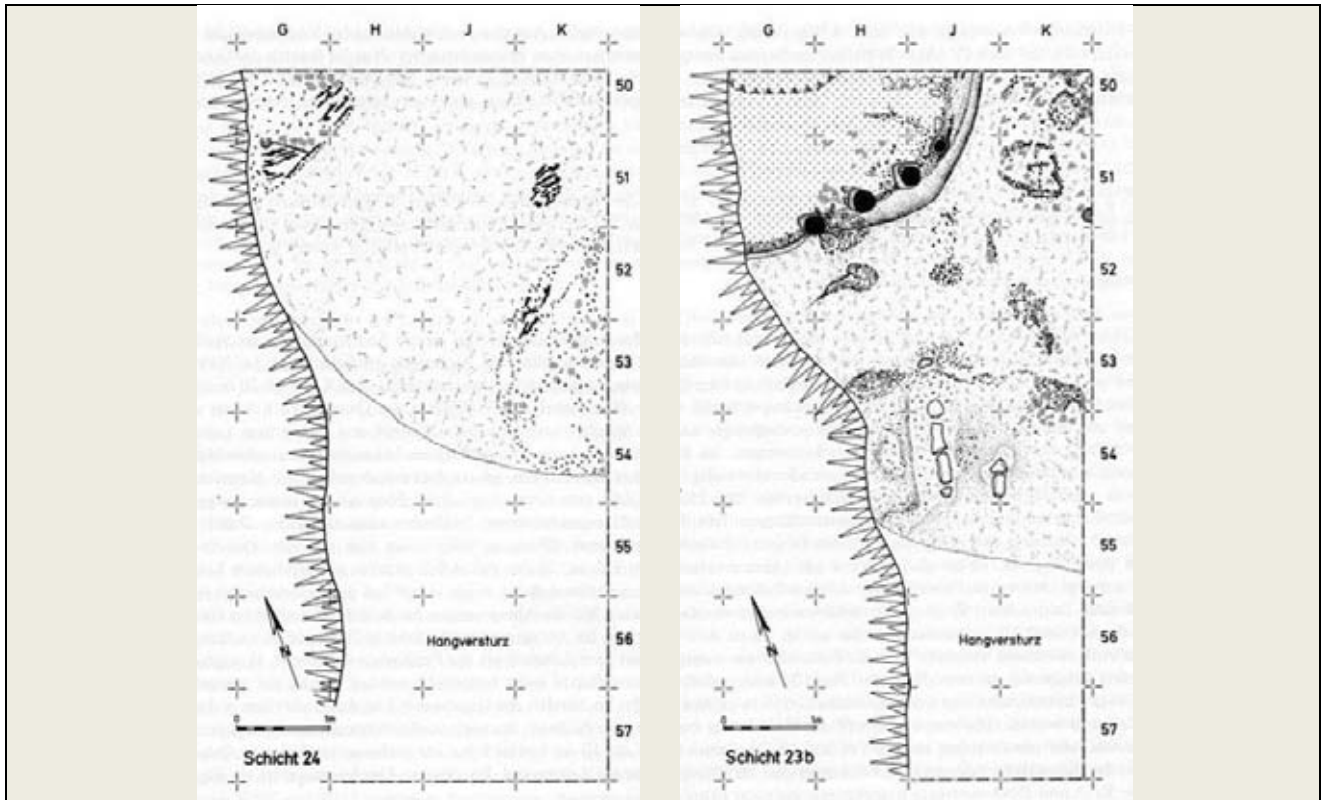
2. 1975 / Στρώμα 27: κάτοψη (επάνω) και τομή (κάτω).

3. 1975 / Στρώμα 26

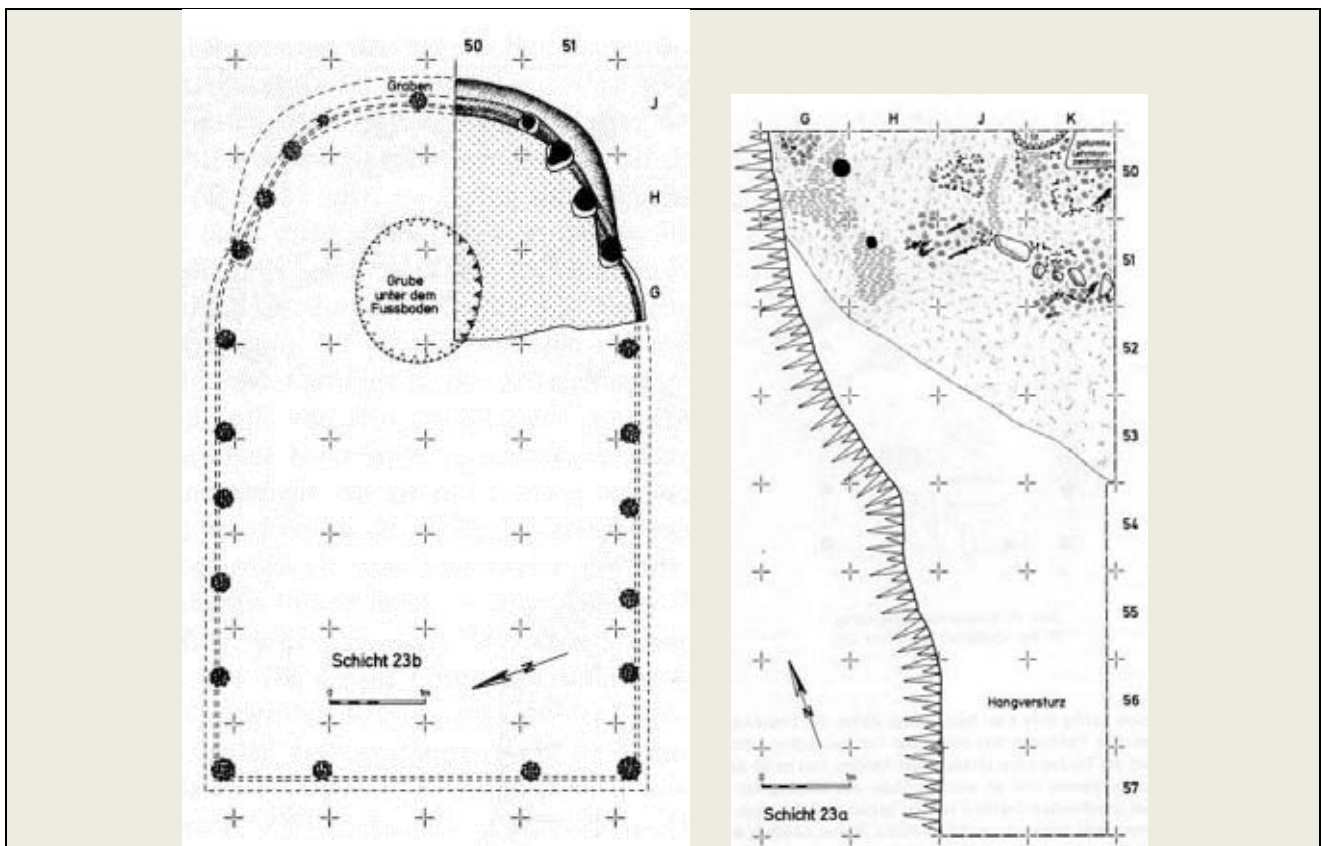

2. 1975 / Στρώμα 25

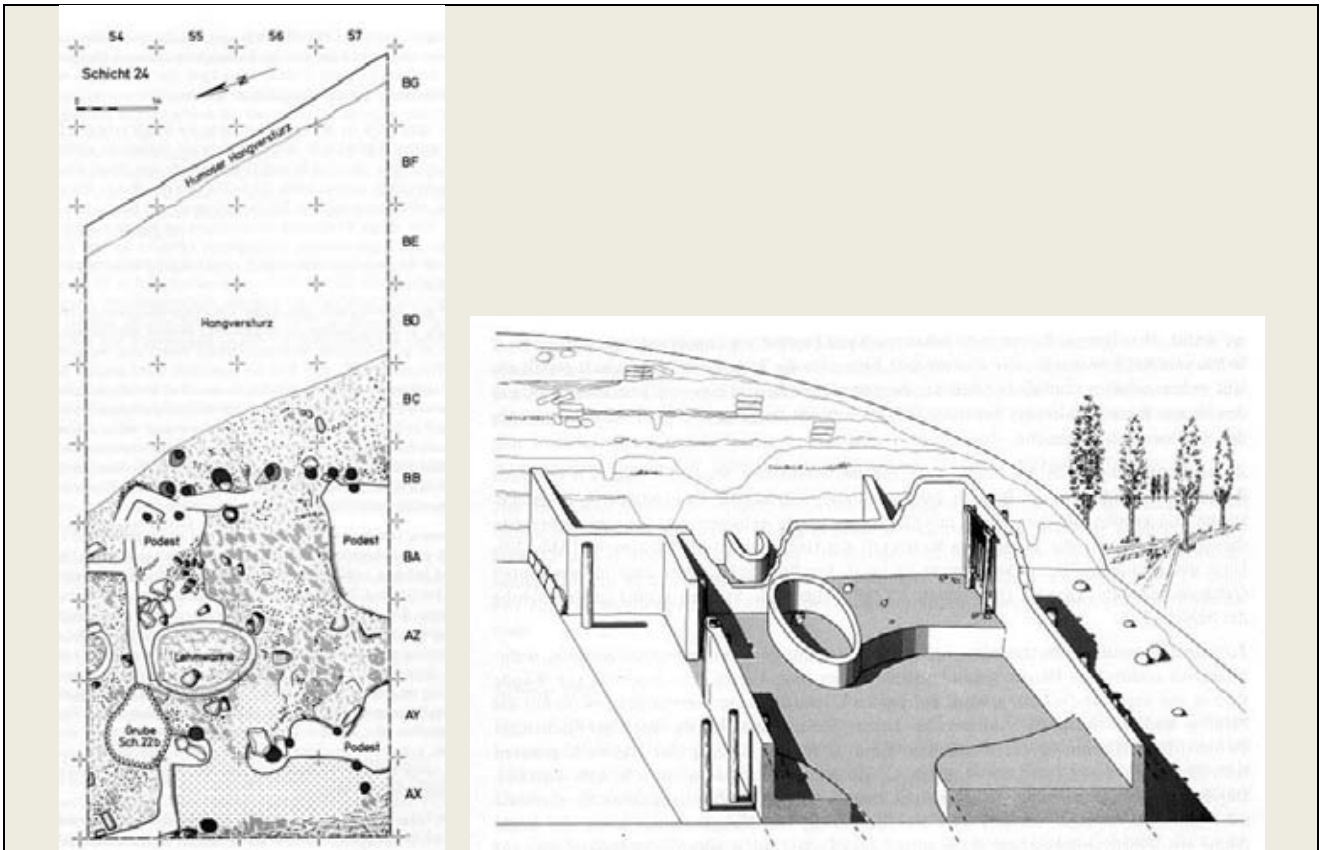
1. 1975 / Στρώμα 24

2. 1975 / Στρώμα 23b

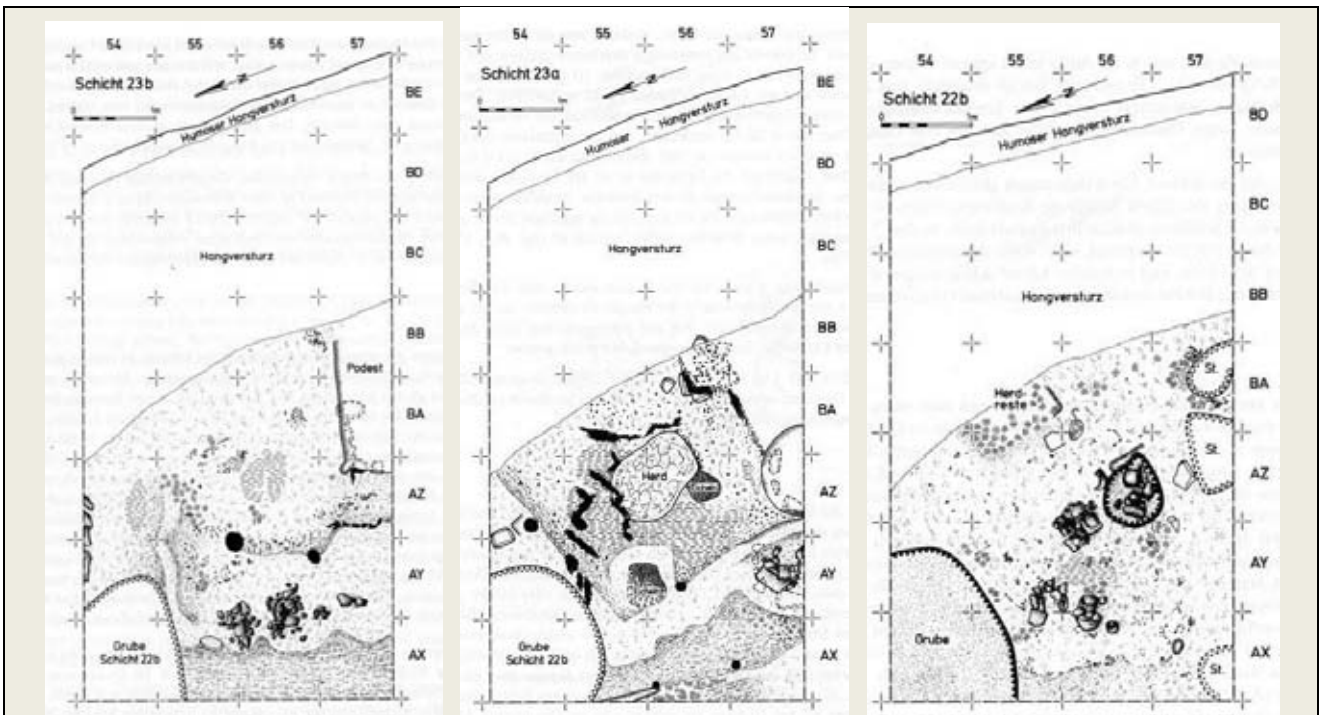
3. 1975 / Στρώμα 23b: αποκατάσταση οικίας

4. 1975 / Στρώμα 23a

1. 1979 / Στρώμα 24

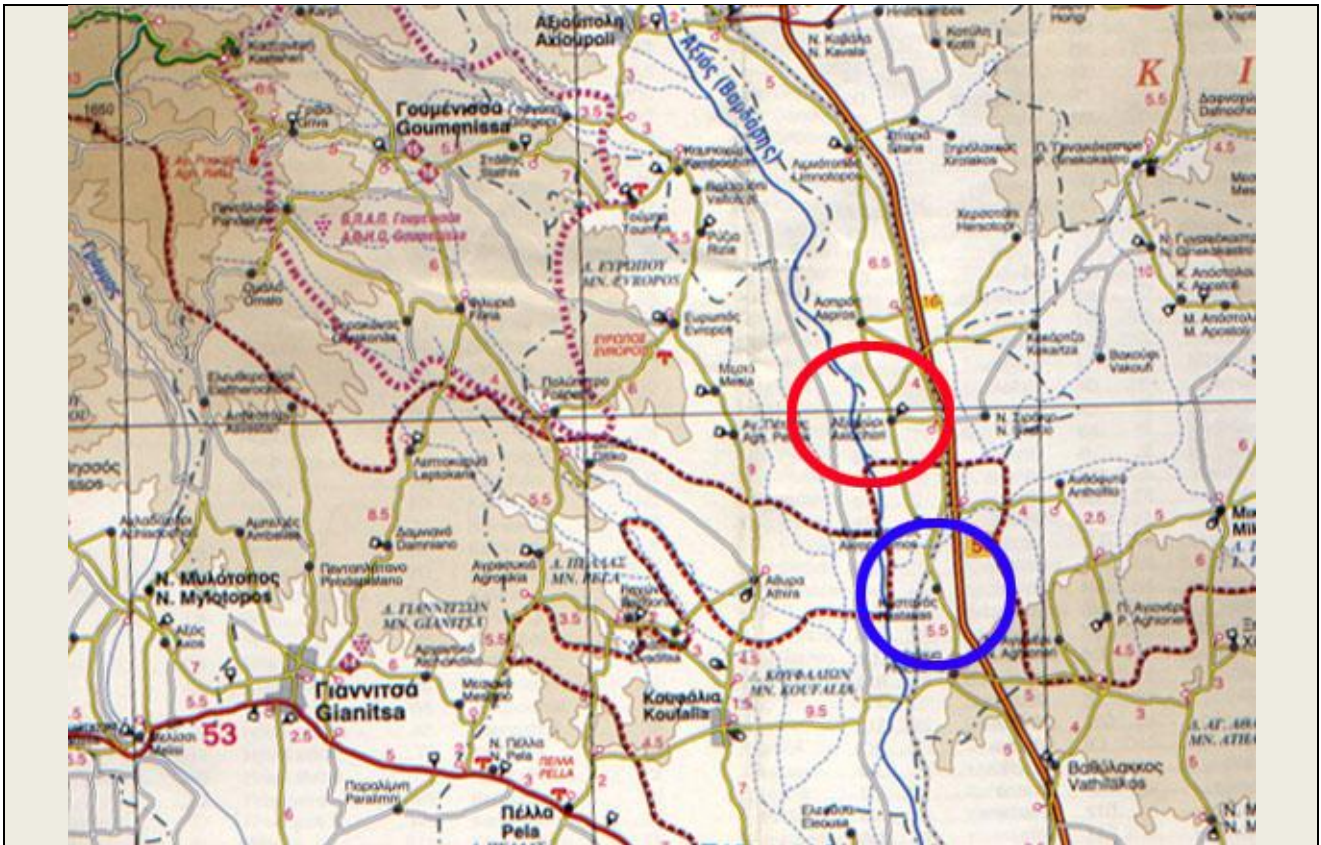
2. 1979 / Στρώμα 24: αποκατάσταση οικίας.

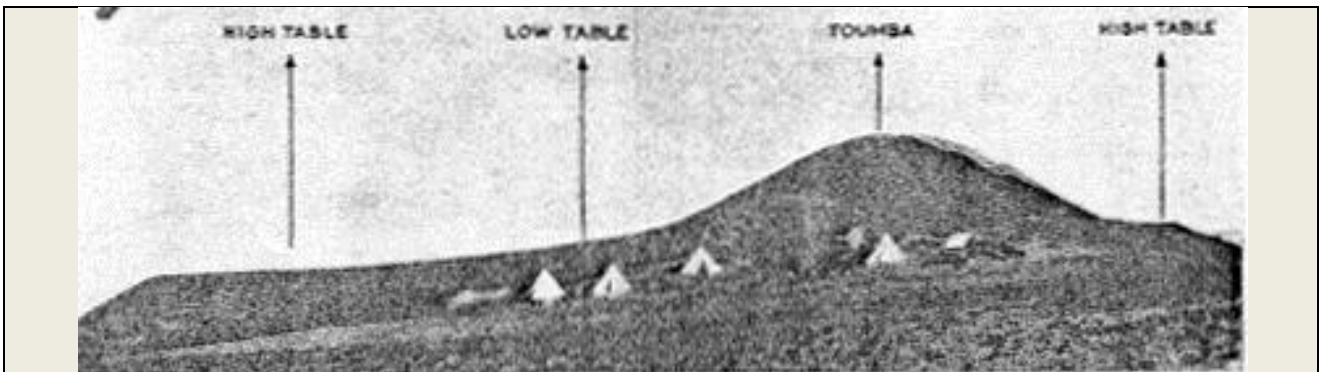
3. 1979 / Στρώμα 23b

4. 1979 / Στρώμα 23a

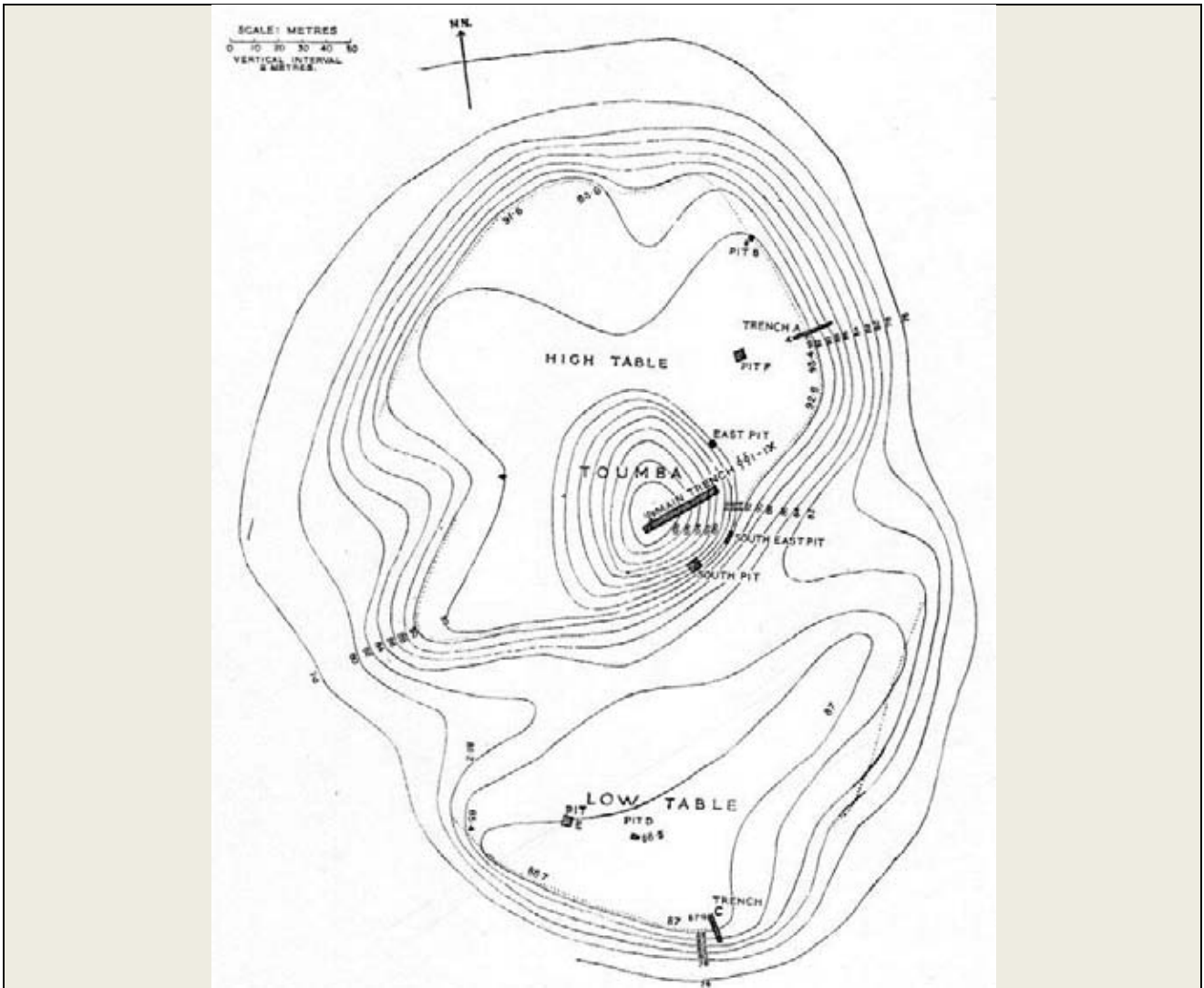
5. 1979 / Στρώμα 22b

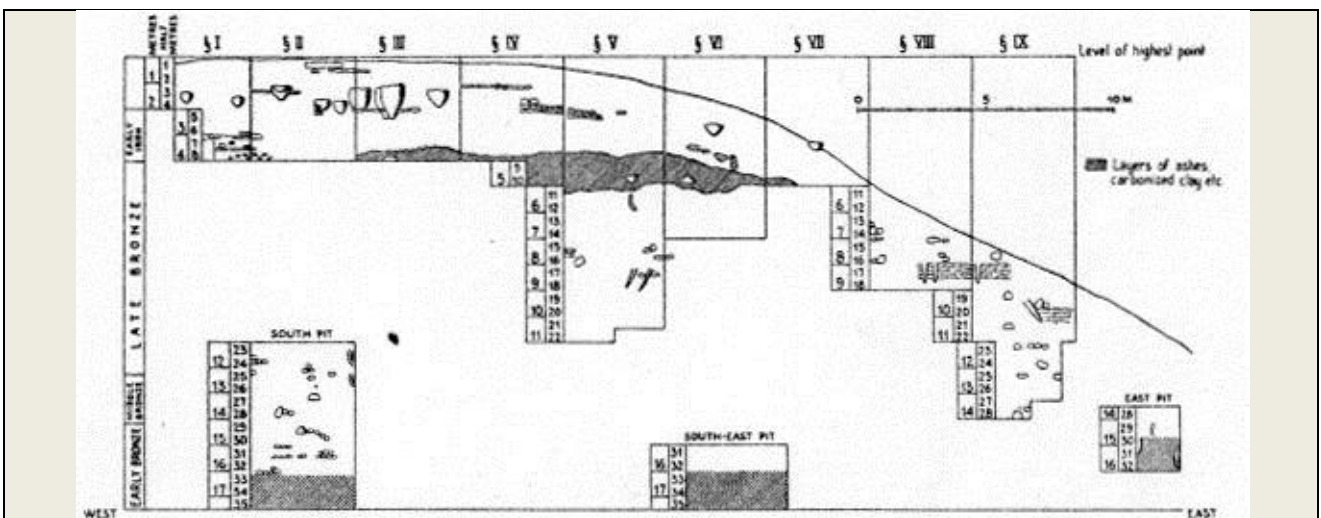
1. Η θέση του Αξιοχωρίου (επάνω περίγραμμα) και του Καστανά (κάτω περίγραμμα), κοντά στα σύνορα των νομών Κικίας και Θεσσαλονίκης.

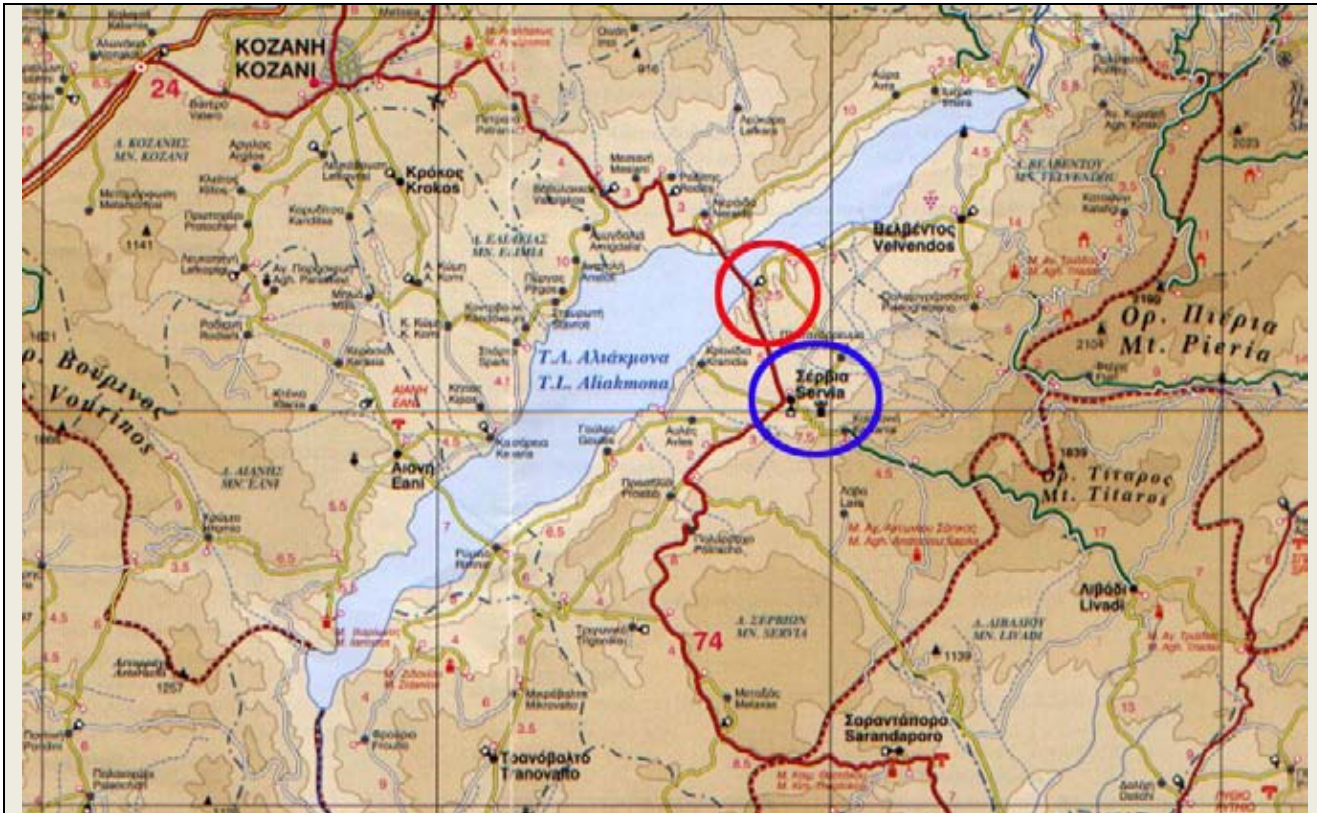
2. Σχολιασμός της μορφολογίας του λόφου από τον Heurtley, που τον παρουσιάζει ως “tomba” επάνω σε “high / low table”.

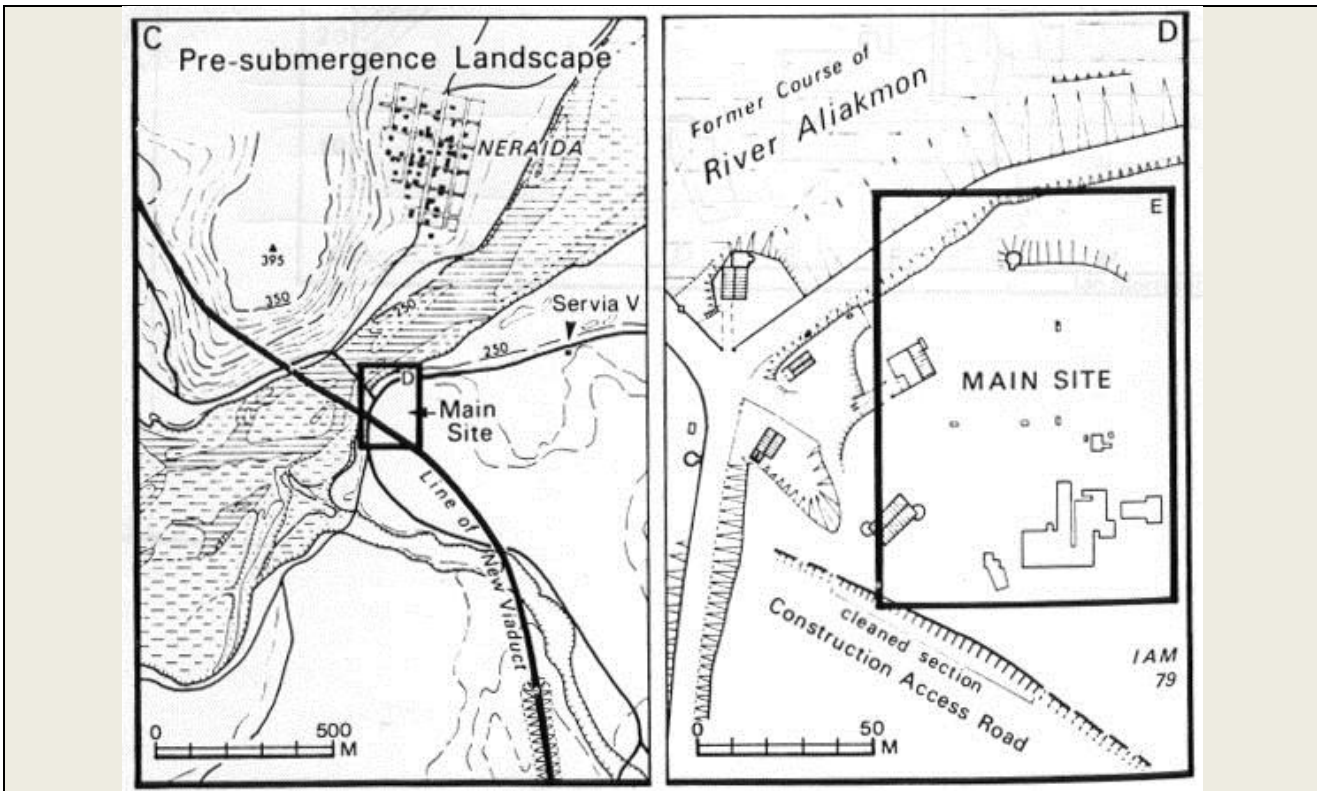
1. Κάτοψη της τούμπας-τράπεζας, με σημειωμένες και υπομνηματισμένες τις θέσεις των τομών.

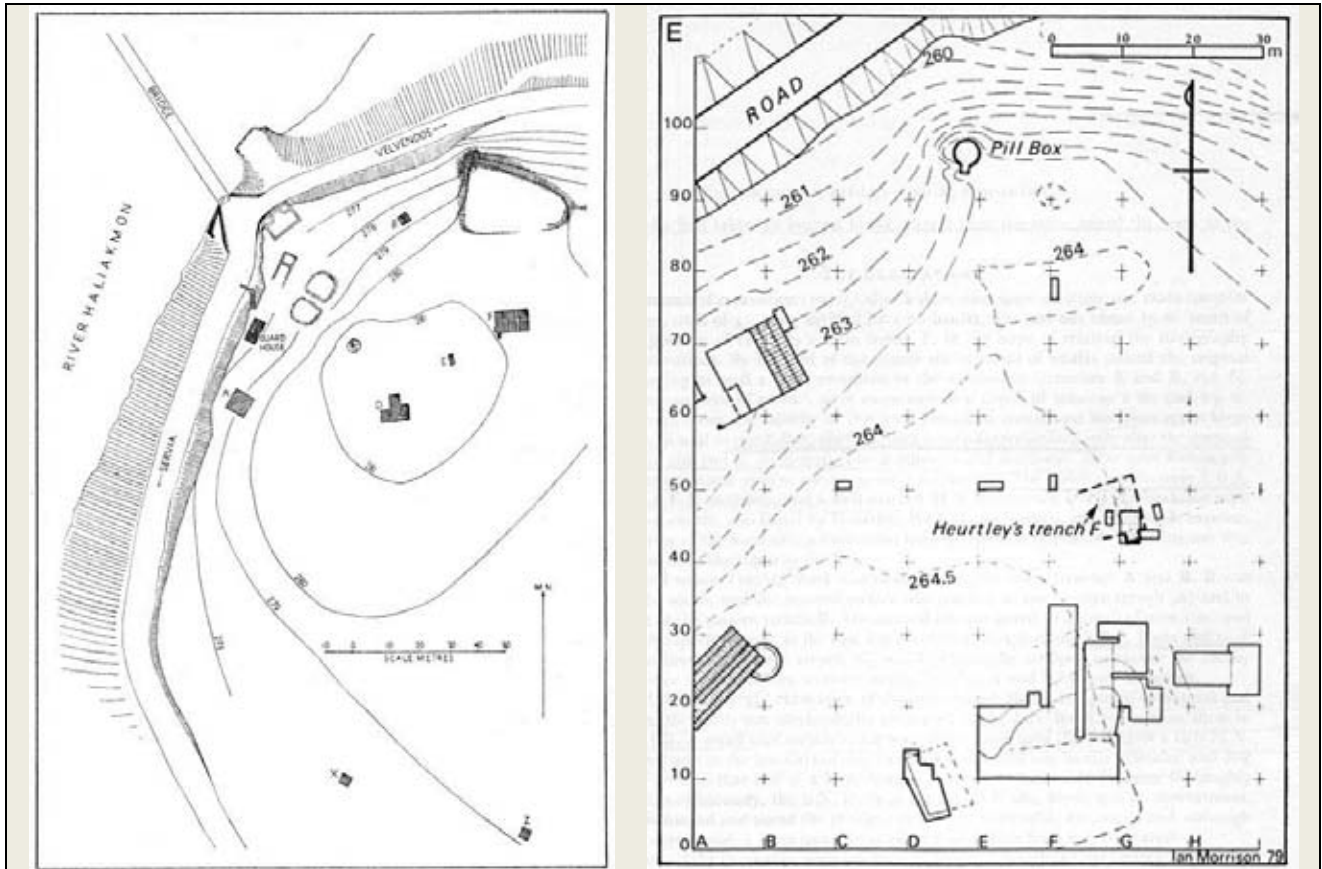
2. Η στρωματογραφία του Αξιοχωρίου κατά Heurtley.

1. Χάρτης όπου μέσα σε περιγράμματα σημειώνονται η ευρύτερη περιοχή των Σερβίων (κάτω) και η περιοχή της τούμπας (επάνω).

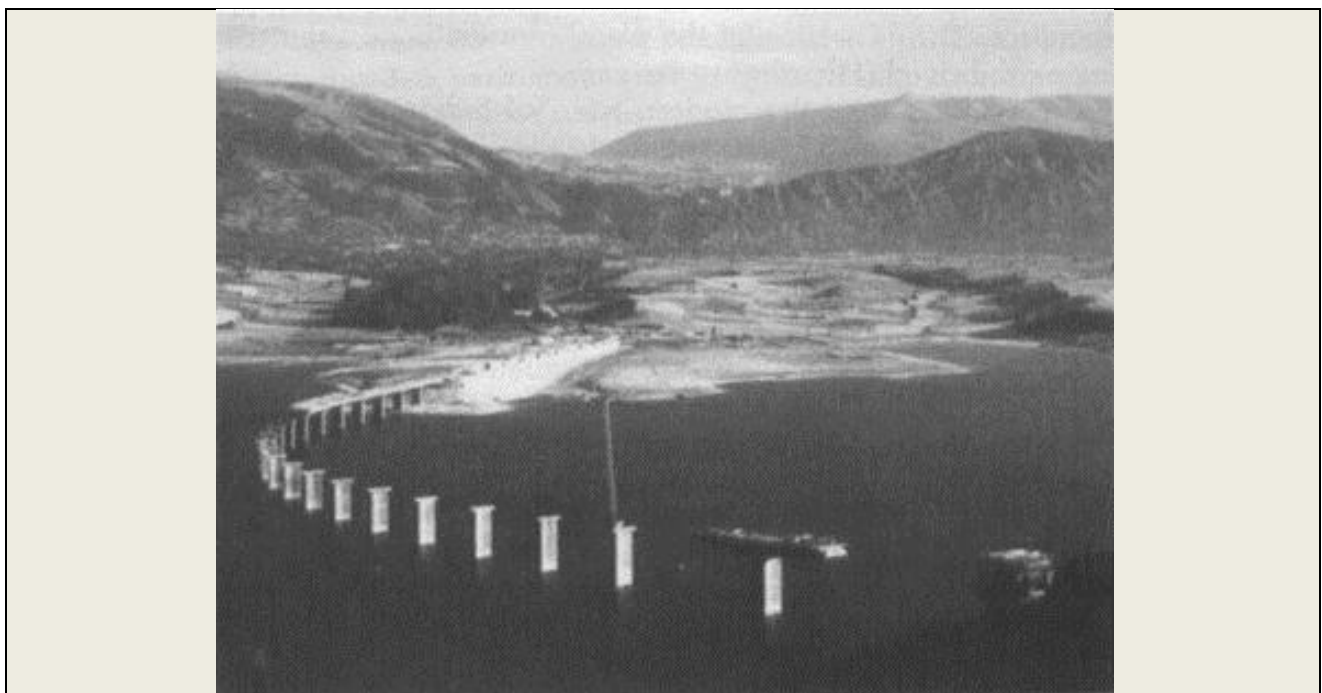

2. Τοπογραφικά της περιοχής και της θέσης της τούμπας. Το τοπίο υπέστη μεγάλη διαφοροποίηση μετά τα έργα κατασκευής του φράγματος του Αλιάκμονα.

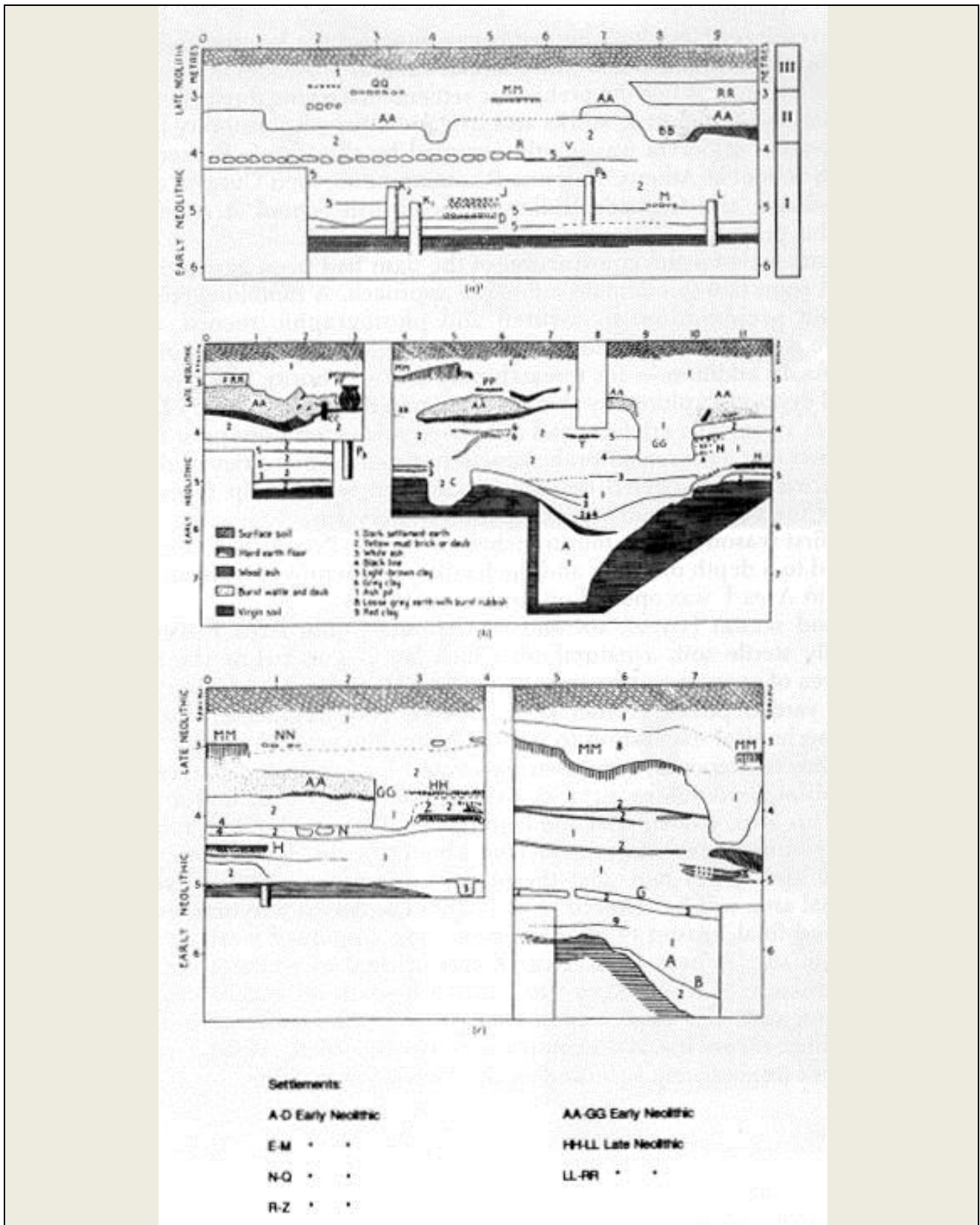

1. Τοπογραφικό της ανασκαφής Heurtley.

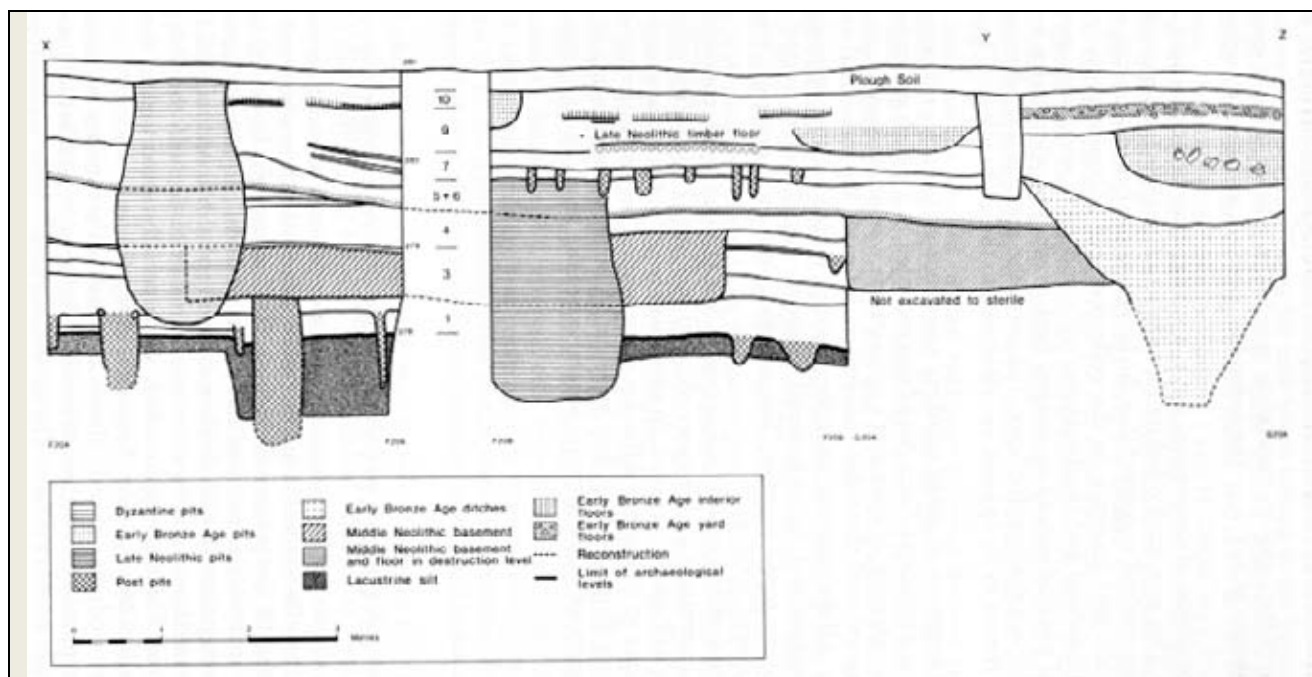
2. Τοπογραφικό των ανασκαφών 1971-1973, όπου σημειώνεται και η θέση του Τομέα F της ανασκαφής Heurtley.

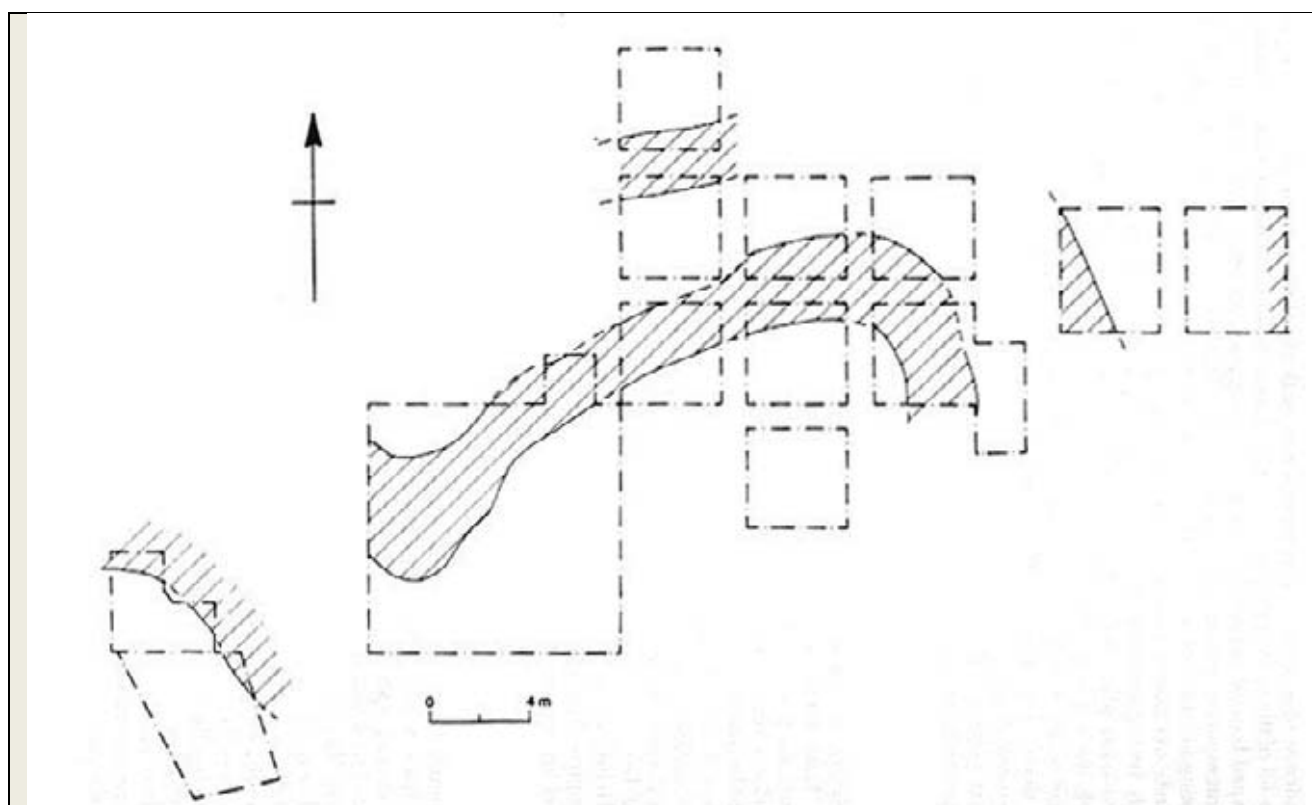
3. Τα έργα στον Αλιάκμονα που προκάλεσαν την έρευνα αλλά και την μετέπειτα καταστροφή της θέσης.

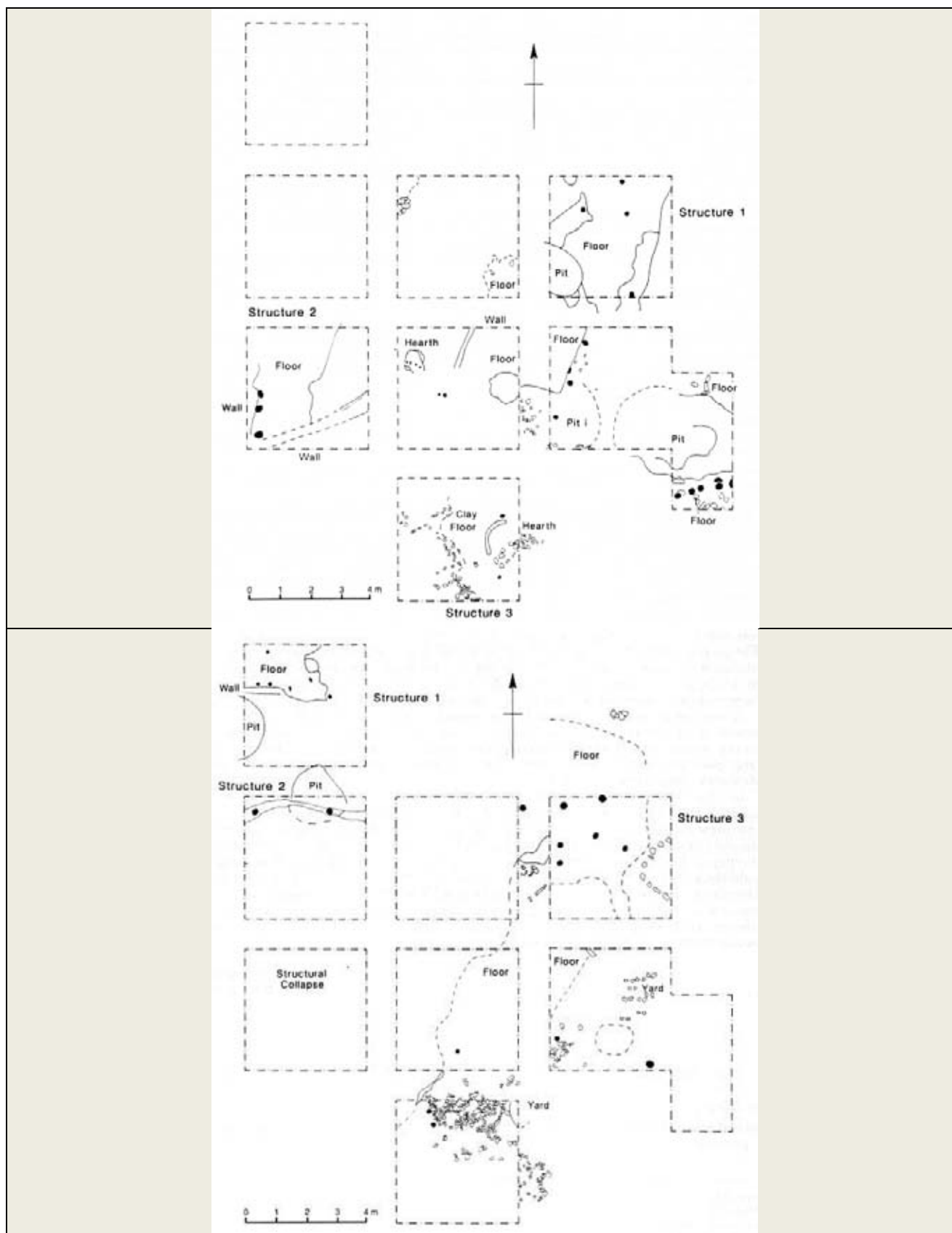
Η στρωματογραφία του Heurtley, ουσιαστικά της Νεολιθικής εποχής, με τους οικισμούς 1-5 χρονολογημένους στην «πρώιμη Νεολιθική» και τους 1 και 2 της «ύστερης».

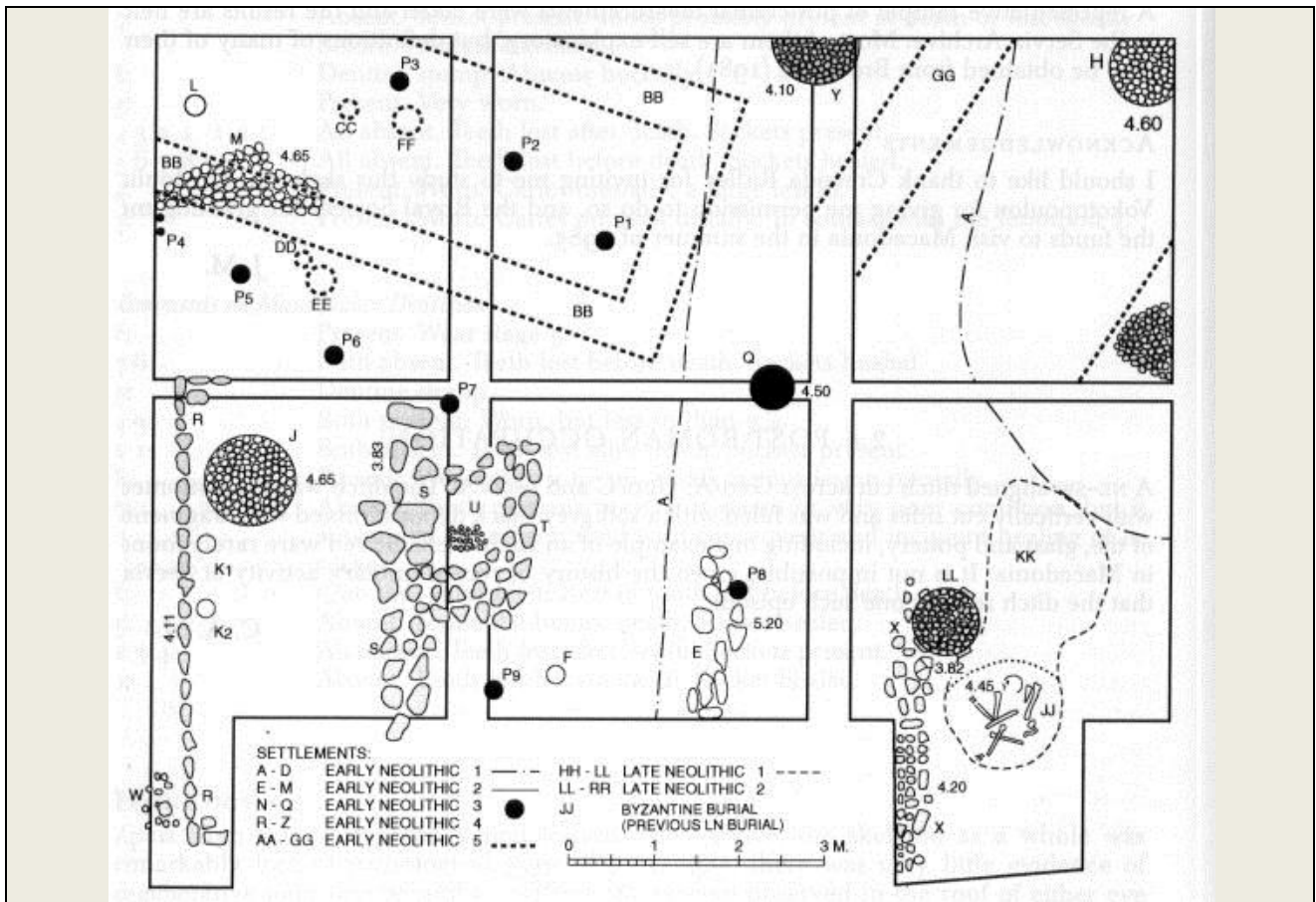
1. Η στρωματογραφία της έρευνας 1971-1973, με όλες τις χρονολογικές φάσεις 1 έως και 11.

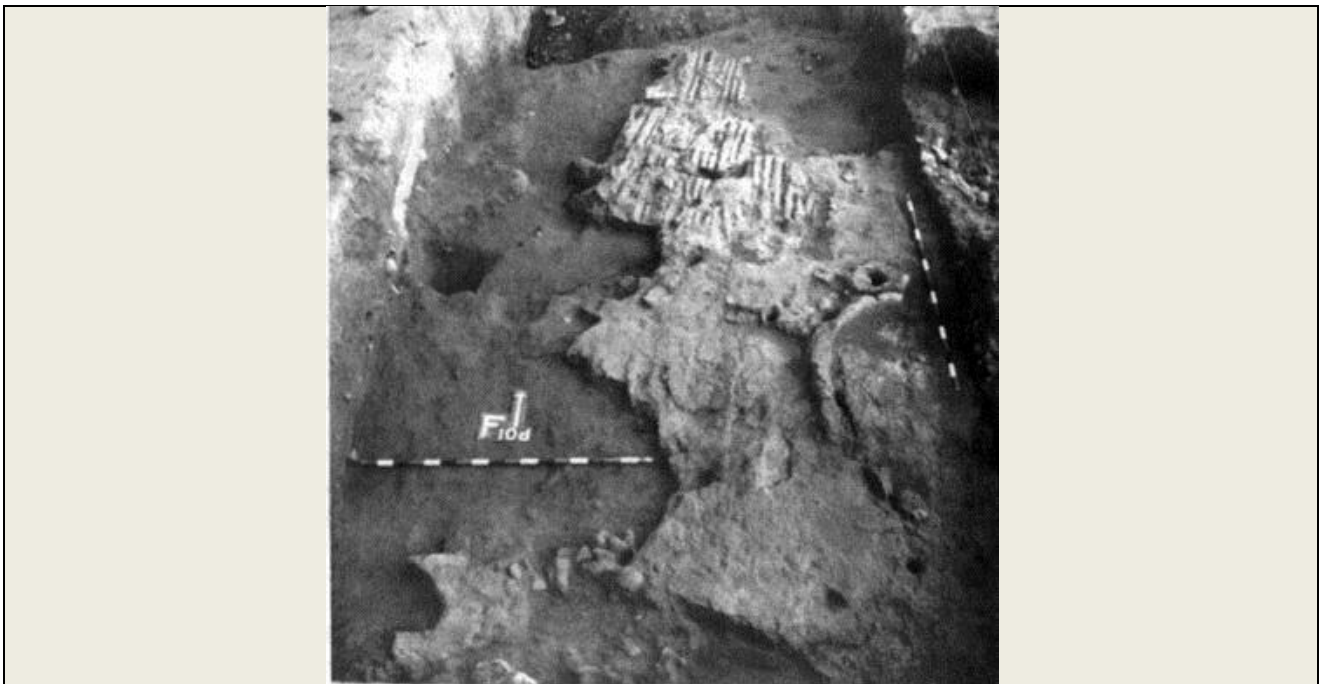
2. Η φάση 8 των ανασκαφών 1971-1973, στην οποία θεωρήθηκε από τους νεότερους ανασκαφείς της θέσης ότι ανήκει ο δεύτερος (υπερκείμενος) από τους δύο οικισμούς που ο Heurtley χρονολόγησε στην «ύστερη Νεολιθική».

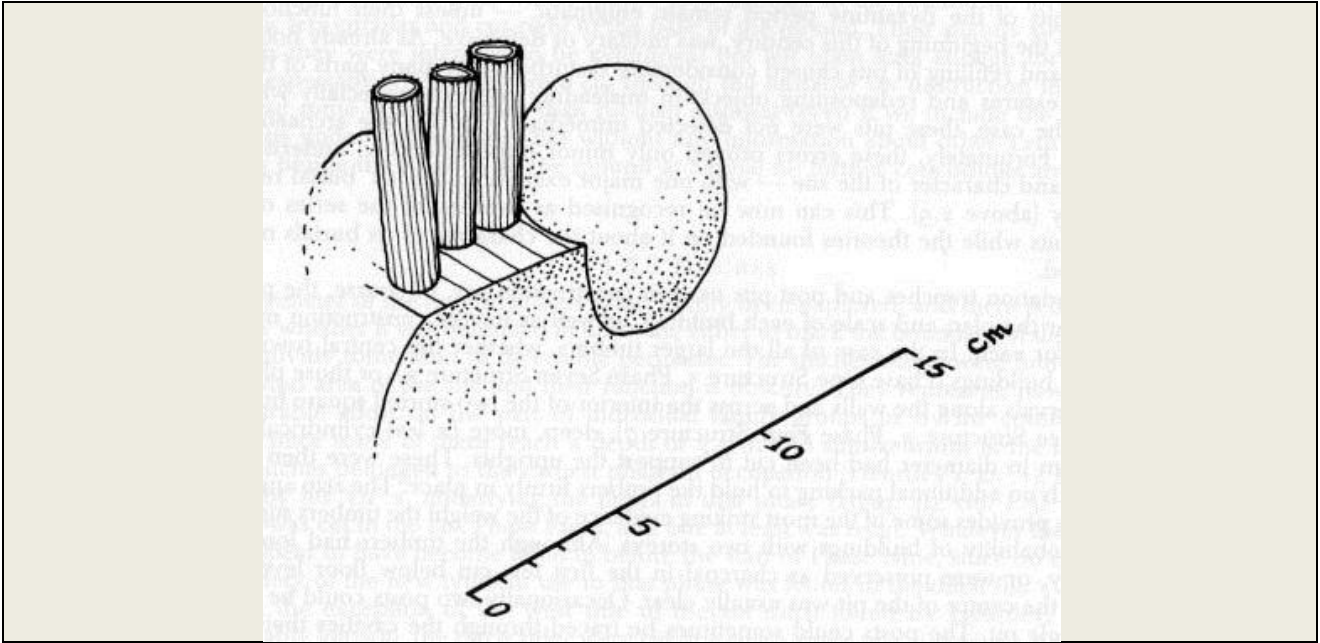
1. (επάνω) και 2. (κάτω): Οι φάσεις 9 και 10 των ανασκαφών 1971-1973, και οι δύο τμήματα της ΠΕΧ.

1. Κάτοψη της ανασκαφής Heurtley, όπως σχεδιάστηκε για τη δημοσίευση του 1939.

2. Γενική άποψη της φάσης 7 των νεότερων ανασκαφών με εστία (πεταλόσχημο στοιχείο) της φάσης 9 στο κέντρο δεξιά. Η εστία ανήκει στην κατασκευή 3 της φάσης.

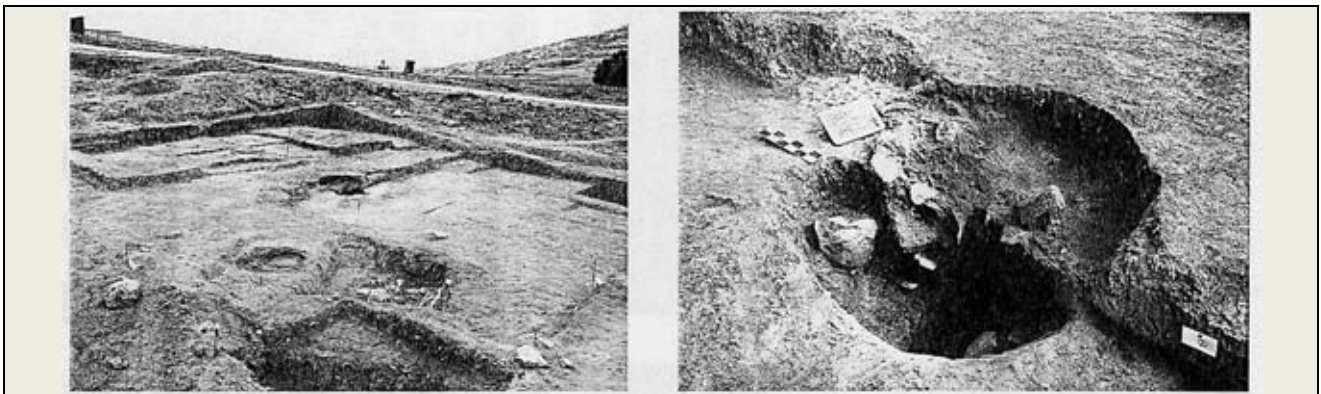
1. Εστία που αποδόθηκε στη φάση 9 των ανασκαφών 1971-1973.

2. Λήψη τμήματος της φάσης 10 των νεότερων ανασκαφών 1971-1973. Εδώ η περιοχή της κατασκευής 3, με δάπεδο στο κέντρο της φωτογραφίας και χαλικιόστρωτη αυλή αριστερά.

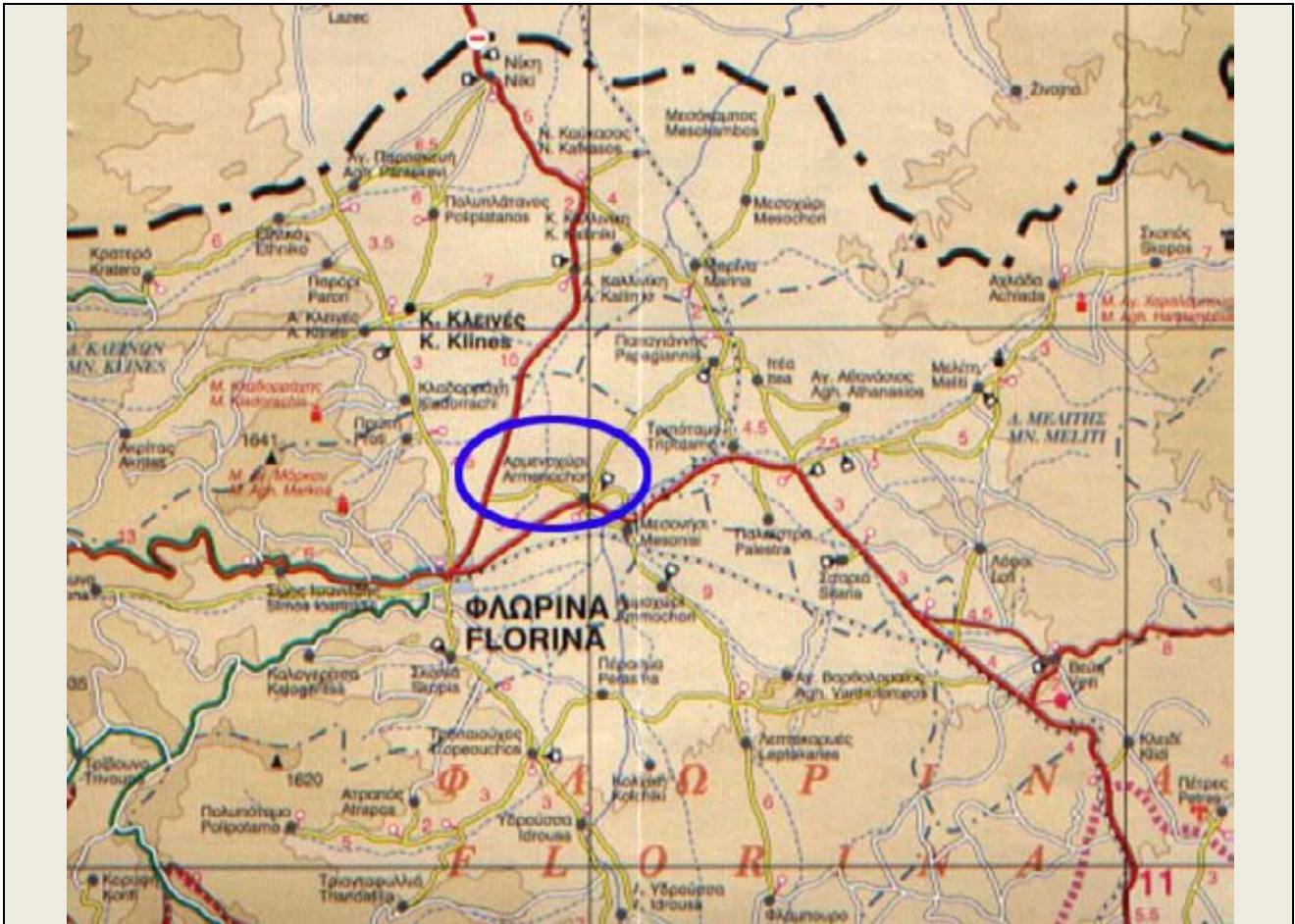

1. Χάρτης όπου μέσα σε περίγραμμα αριστερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου σημειώνεται η ευρύτερη περιοχή της Αιανής. Δεξιά η περιοχή και η τούμπα των Σερβίων.

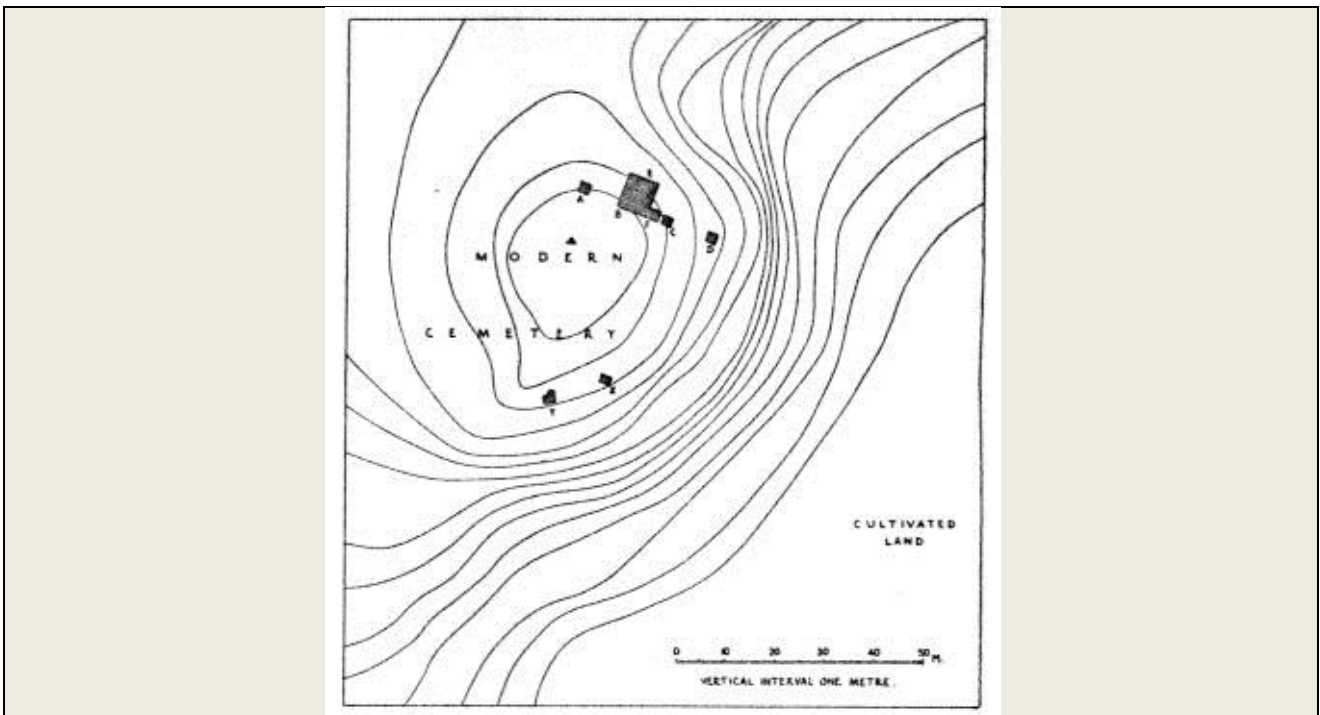

2. Λειβάδια Αιανής: γενική άποψη της προϊστορικής εγκατάστασης.

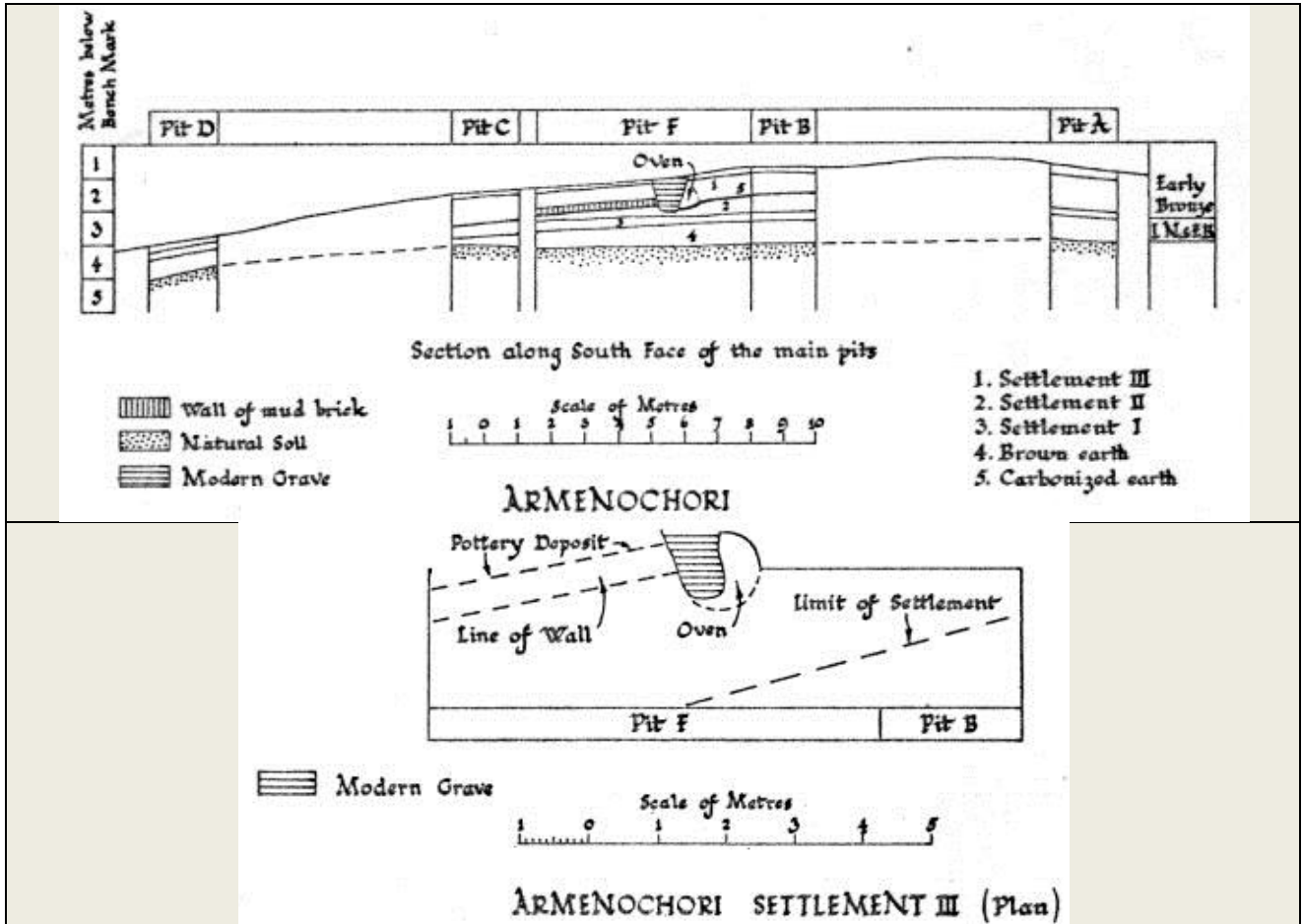
3. Λειβάδια Αιανής: λάκκος με επάλειψη πηλού στα τοιχώματα και αγγείο στο εσωτερικό του.

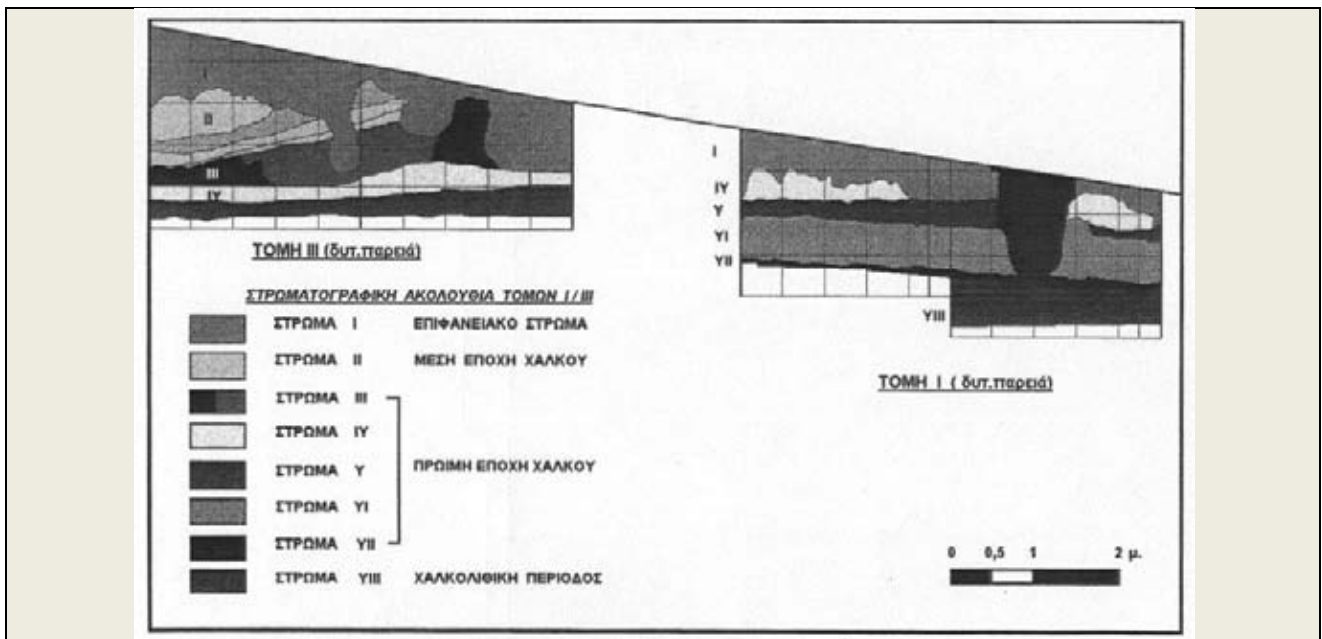
1 Χάρτης της περιοχής Φλώρινας με σημειωμένη τη θέση του Αρμενοχωρίου (μέσα σε περίγραμμα).

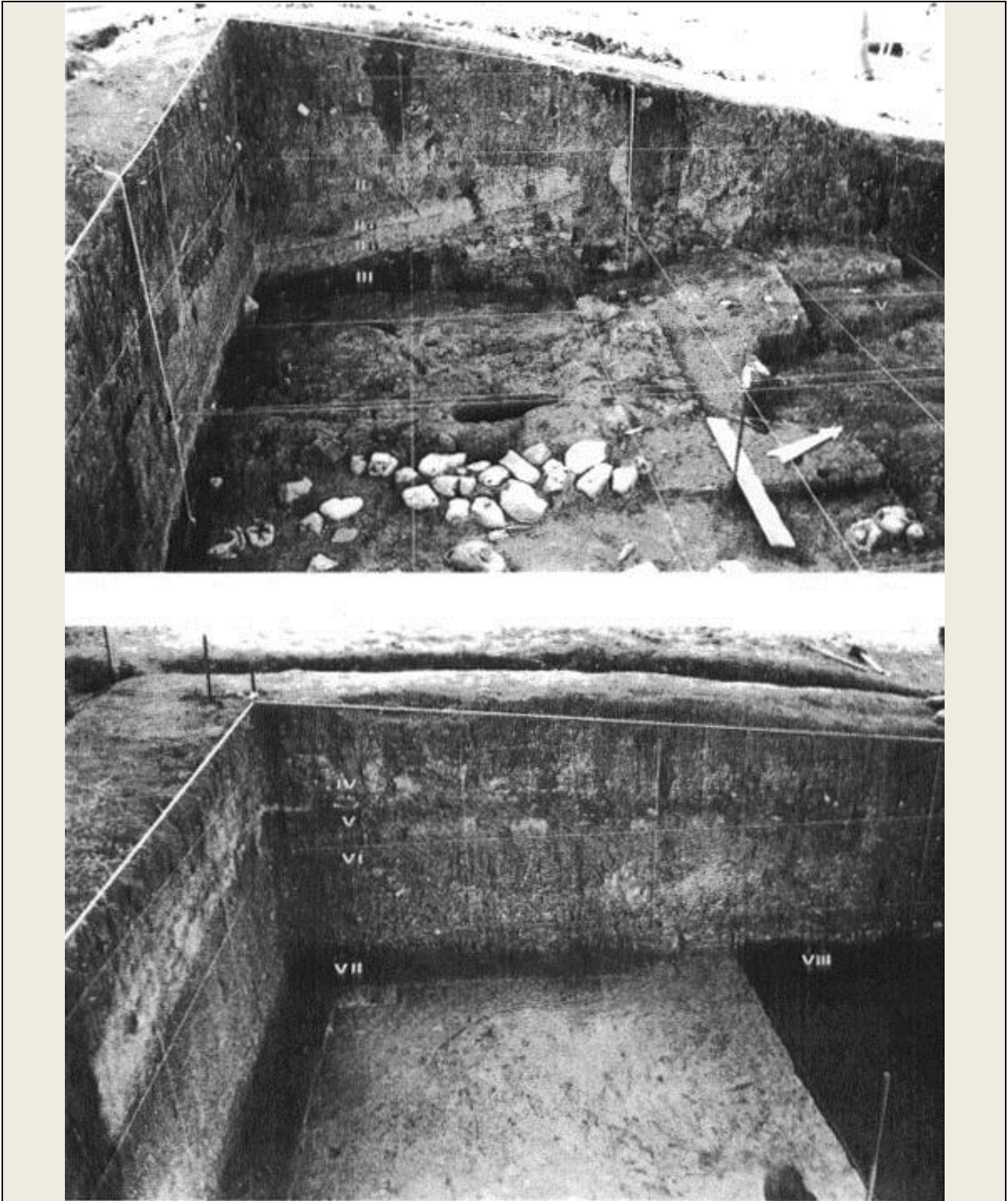
2. Η τομή κατά τις ανασκαφές του Heurtley και οι τομές που ο ίδιος ανέσκαψε.

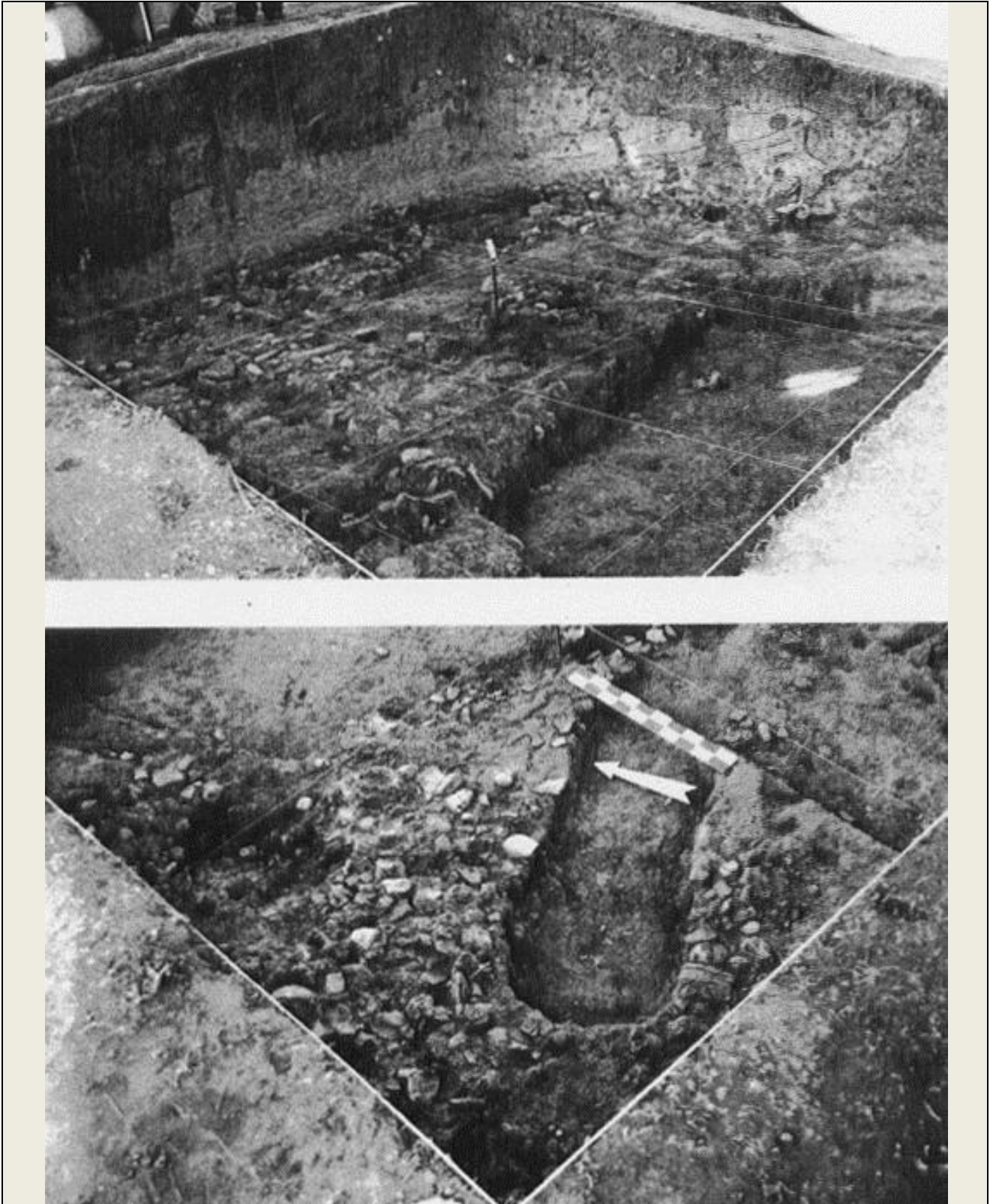
1. (επάνω): Στρωματογραφία των τομών A-D, F του Heurtley, με απόδοση των ευρημάτων σε συγκεκριμένους οικισμούς. 2. (κάτω) Κάτοψη της φάσης η οποία έχει χαρακτηριστεί ως οικισμός 3.

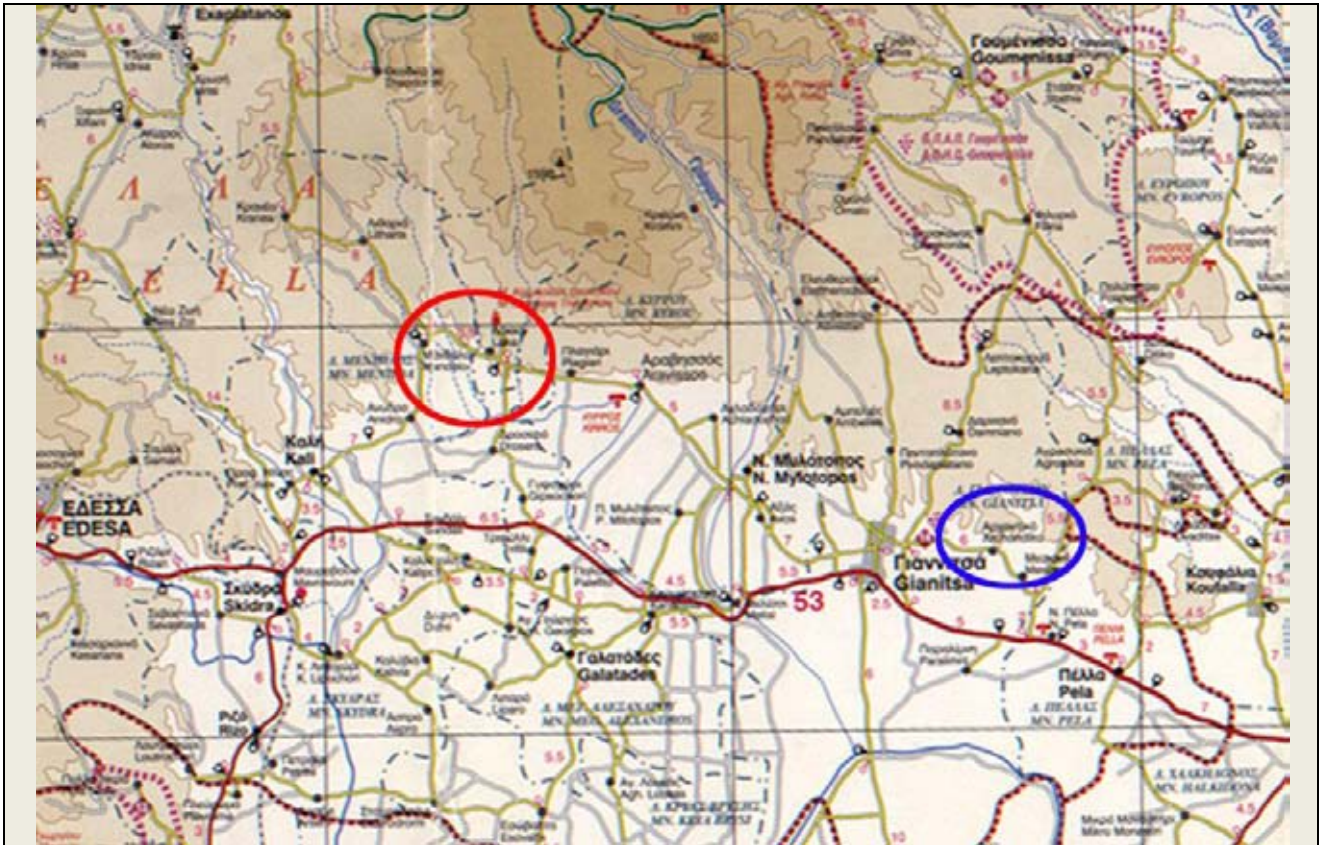
3. Στρωματογραφική ακολουθία των τομών I και III από το βόρειο τμήμα (Τομέας I) της τούμπας, κατά Χρυσοστόμου.

Στρωματογραφία των ανασκαφών 1996-1997, με τα στρώματα VII, V και III χρονολογημένα στην ΠΕΧ I, II και III αντιστοίχως.

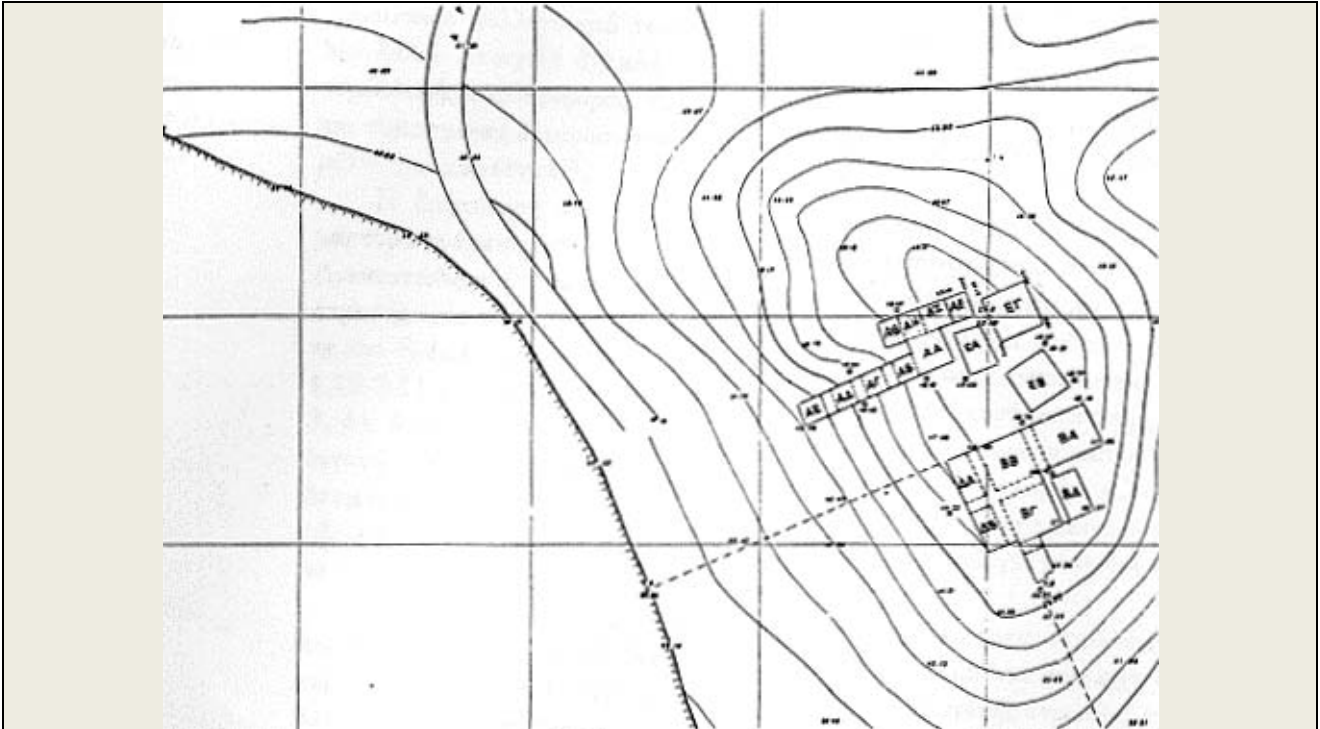
Στρώμα καταστροφής III (ΠΕΧ III) στην τομή III των νεότερων ανασκαφών. Το ελλειπτικό (σχεδόν οκτώσχημο) όρυγμα οφείλεται σε τάφο των αρχών του 20^{ου} αι.

1. Ο προϊστορικός οικισμός του Μάνδαλου στον νομό Πέλλας (αριστερό περίγραμμα). Ανατολικότερα το Αρχοντικό Γιαννιτσών (δεξί περίγραμμα).

2. Γενική άποψη της προϊστορικής τούμπας του Μάνδαλου.

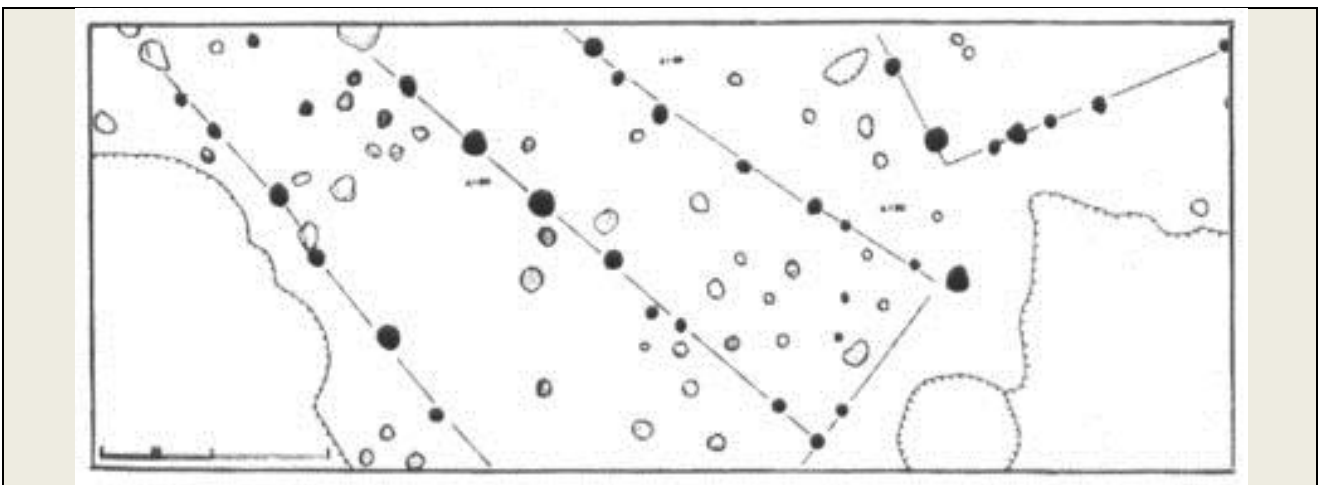
1. Κάτοψη της χαμηλής τούμπας με σημειωμένες τις τομές της ανασκαφής.

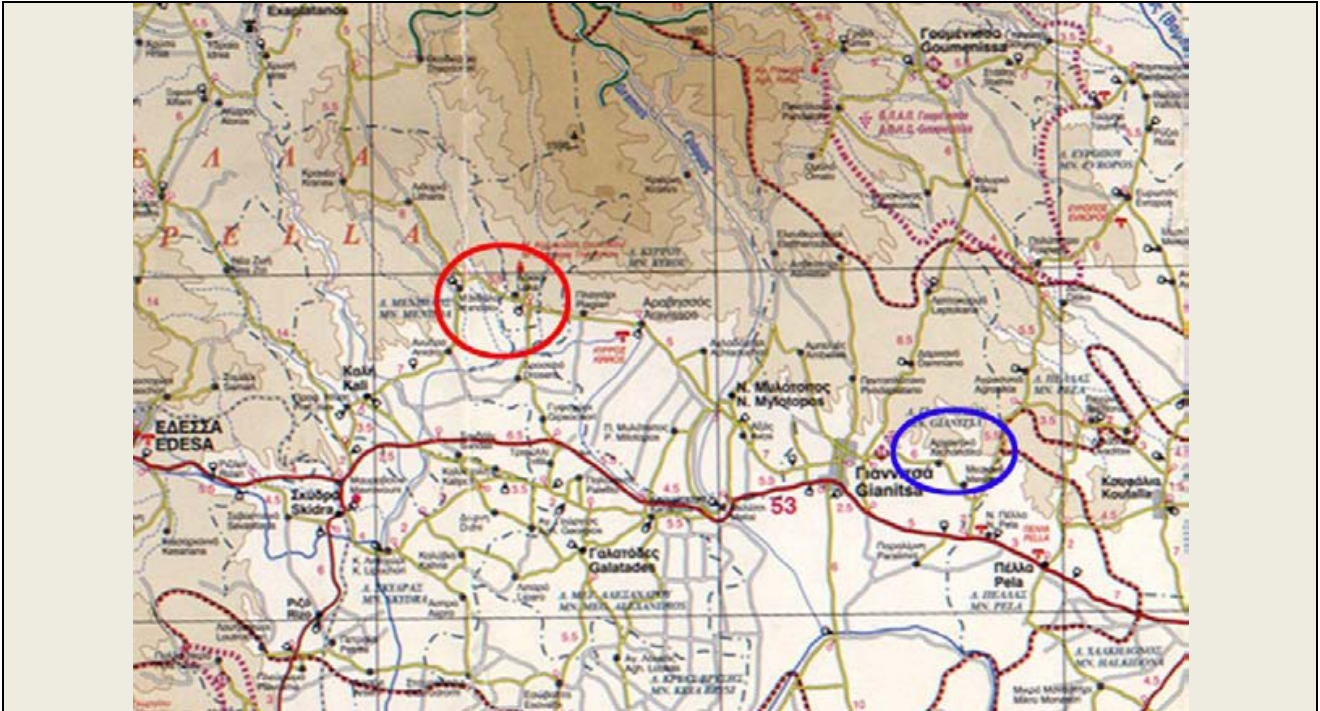
2. Οχρωματικοί περίβολοι με πιθανή χρήση στην ΠΕΧ.

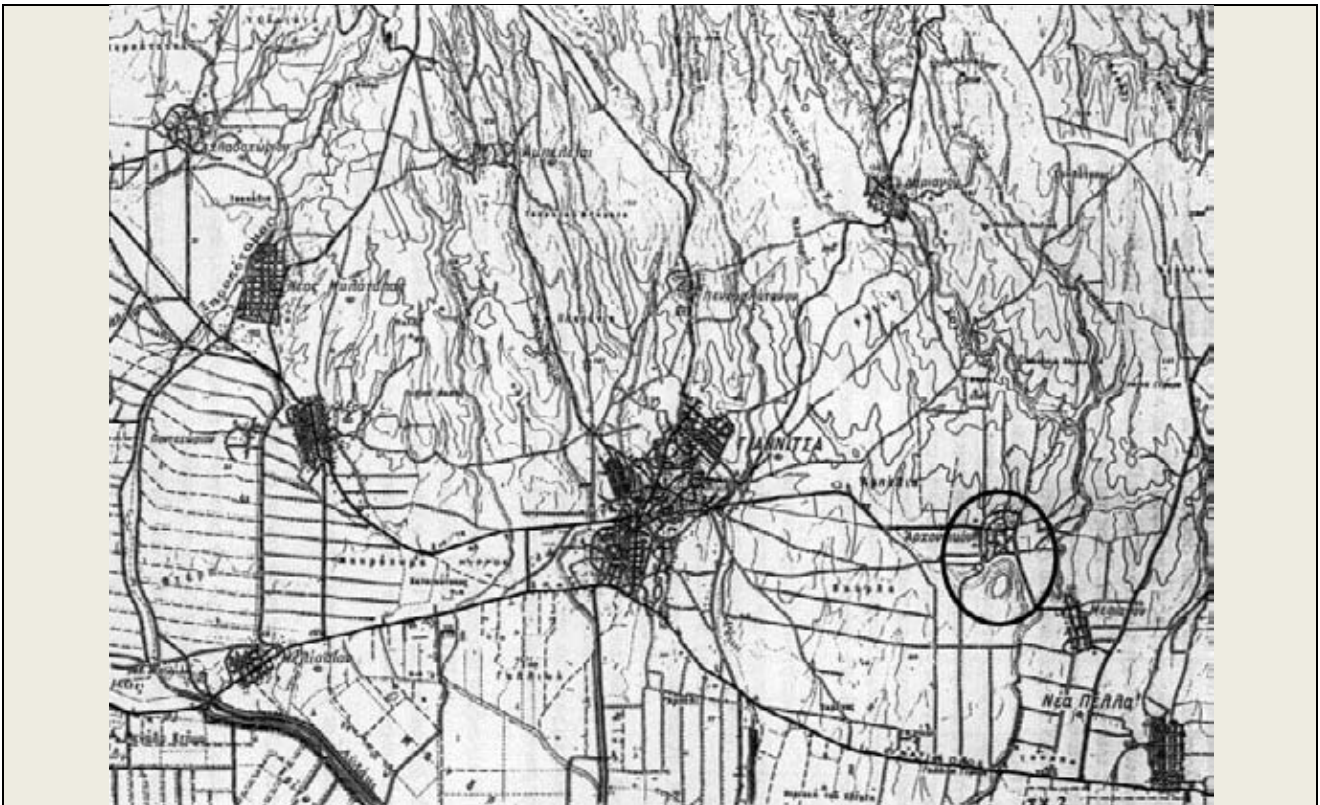
1 Ο περίβολος του οικισμού, από τον οποίο διατηρήθηκε μικρό τμήμα ΒΔ της κορυφής της τούμπας, προς την πλαγιά.

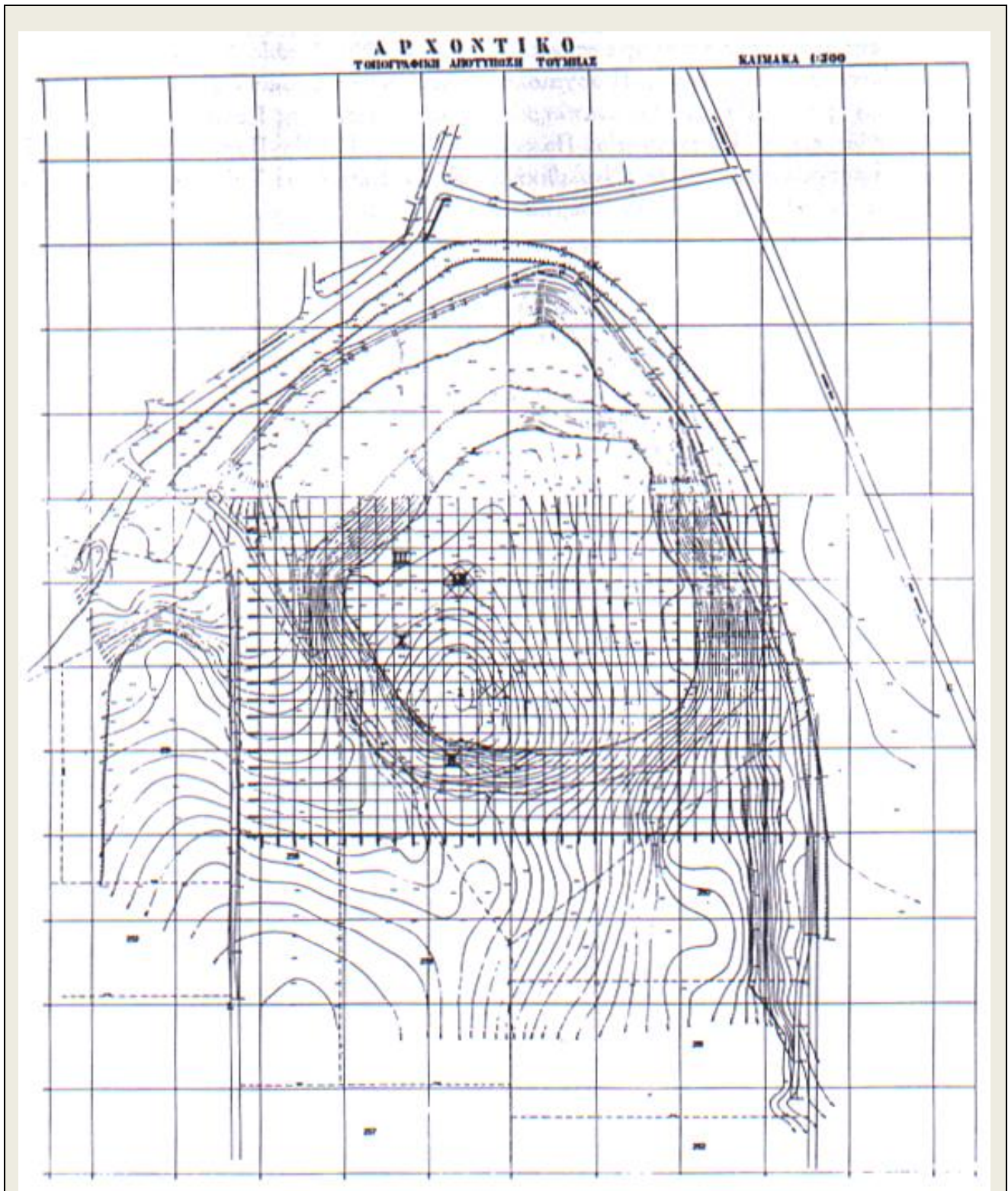
1. Σχεδιαστική αποκατάσταση σπιτιών από το Μάνδαλο.

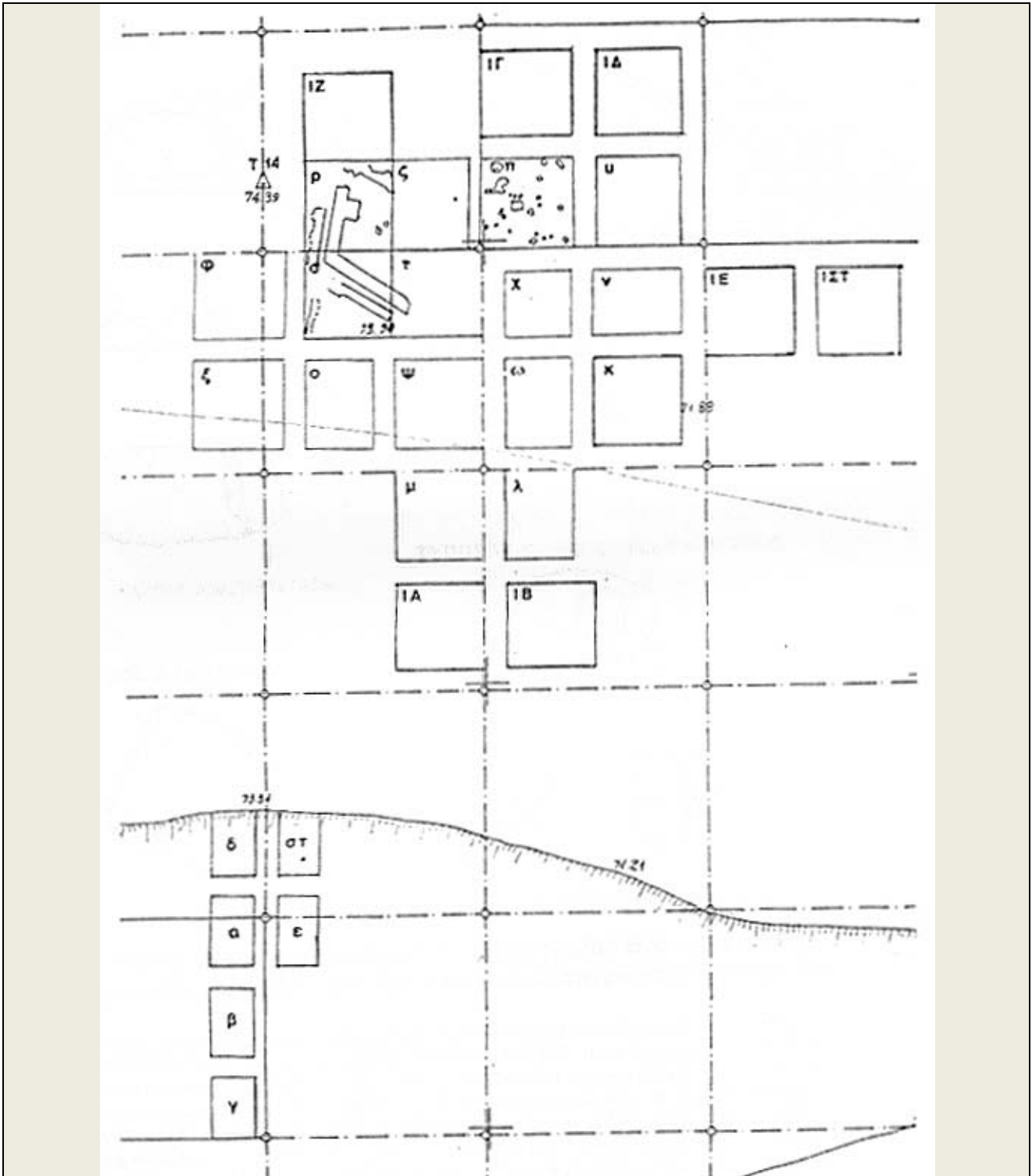
1. Ο σύγχρονος οικισμός του Αρχοντικού Γιαννιτσών στον νομό Πέλλας (δεξί περίγραμμα). Λίγο Ντερα βρίσκεται η τούμπα. Δυτικότερα το Μάνδαλο (αριστερό περίγραμμα).

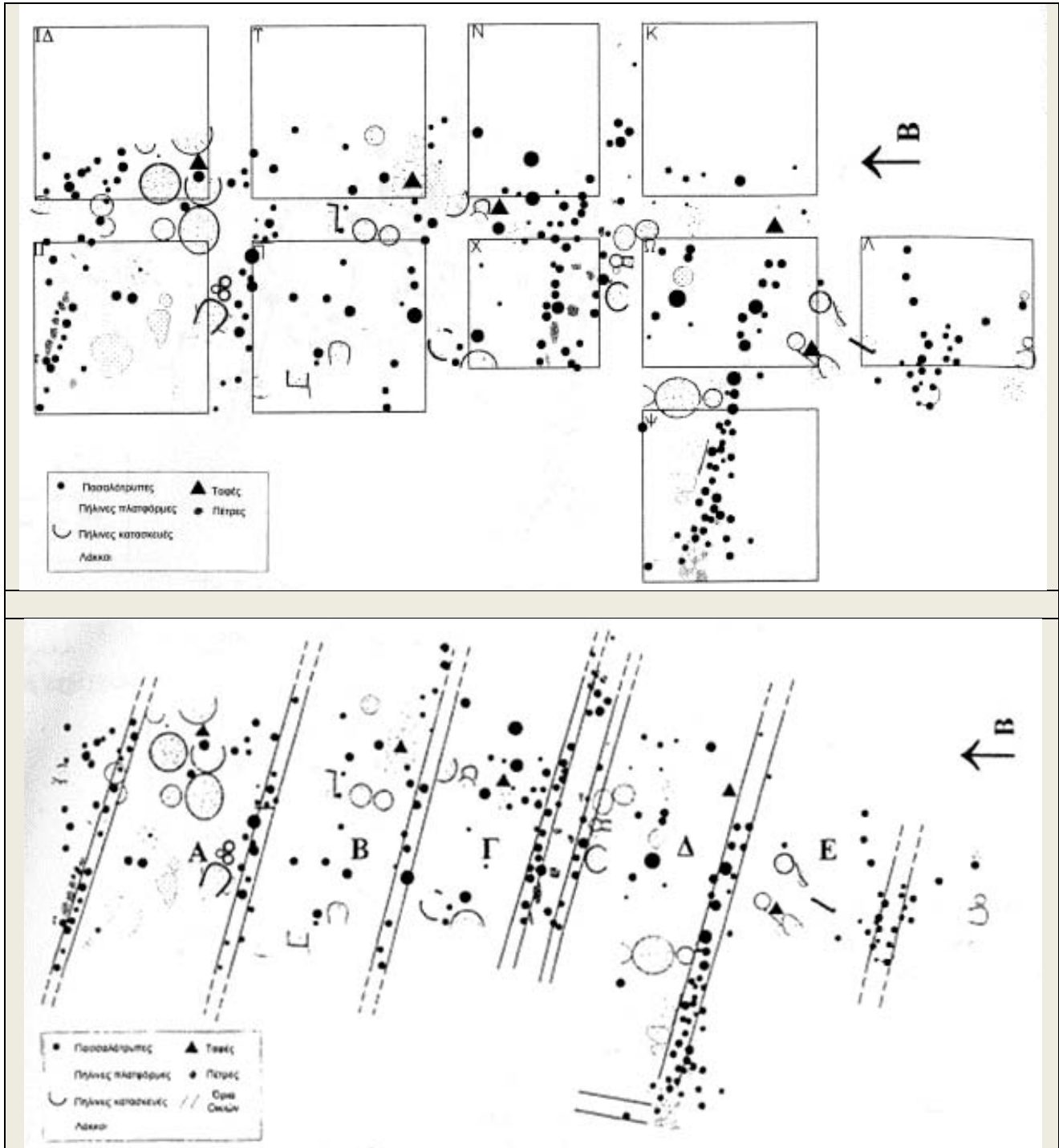
2. Απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:5000: ο σύγχρονος οικισμός του Αρχοντικού Γιαννιτσών στον νομό Πέλλας (μέσα σε μαύρο περίγραμμα) και η τούμπα πολύ κοντά του, λίγο Ντερα.

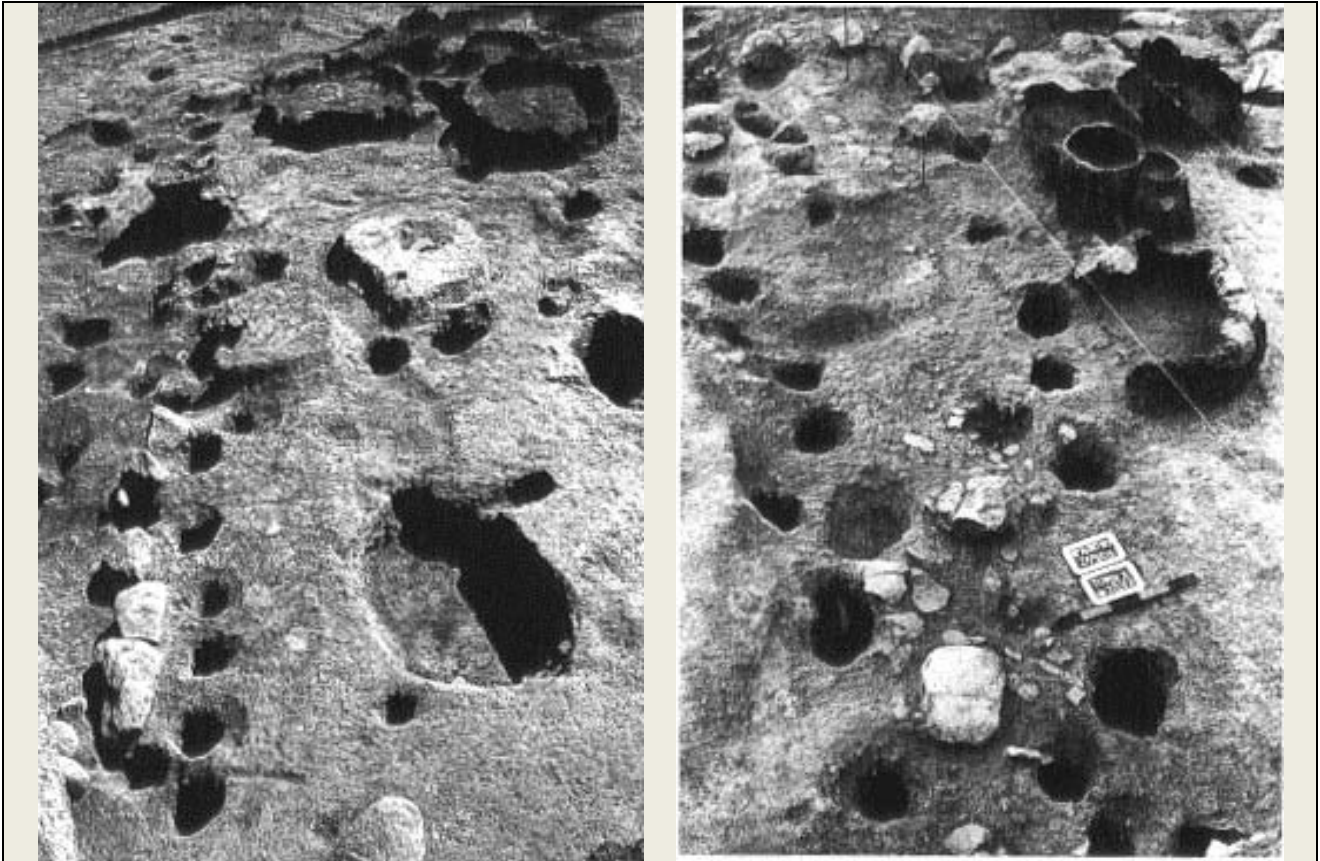
Τοπογραφικό διάγραμμα της τούμπας του Αρχοντικού με τη θέση των ανασκαφικών τομέων I-IV. Στις μετέπειτα δημοσιεύσεις ο προϊστορικός τομέας αναφέρεται ως Β και όχι ΙΙ.

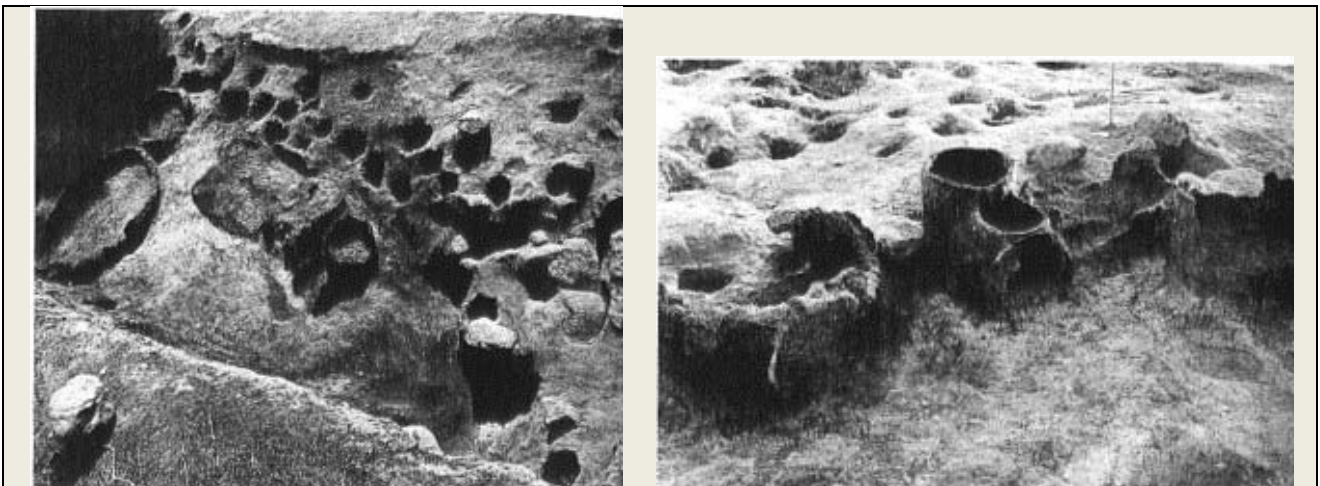
Ο Τομέας Β της τούμπας (κορυφή και ανατολική κλιτύς) με τα οικήματα των δύο προϊστορικών φάσεων.

1-2. Πασαλόφρηκτα οικοδομήματα στην ανατολική κλιτύ της τούμπας, τα οποία χρονολογήθηκαν στα τέλη της ΠΕΧ και στη μετάβαση προς τη ΜΕΧ. Επάνω, τα κατάλοιπα ανά ανασκαφικό τετράγωνο. Κάτω, διάκριση των κατόψεων πέντε οικιών.

1. Οικία Α: ο βόρειος τοίχος, ενισχυμένος 2. Οικίες Γ και Δ: ο ελεύθερος μεταξύ τους χώρος, εξωτερικά με λίθους.

3. Οικία Δ: νοτιοδυτικό τμήμα, όπου διακρίνεται η δυτική συστάδα πηλοκατασκευών που βρέθηκαν στο εσωτερικό της.

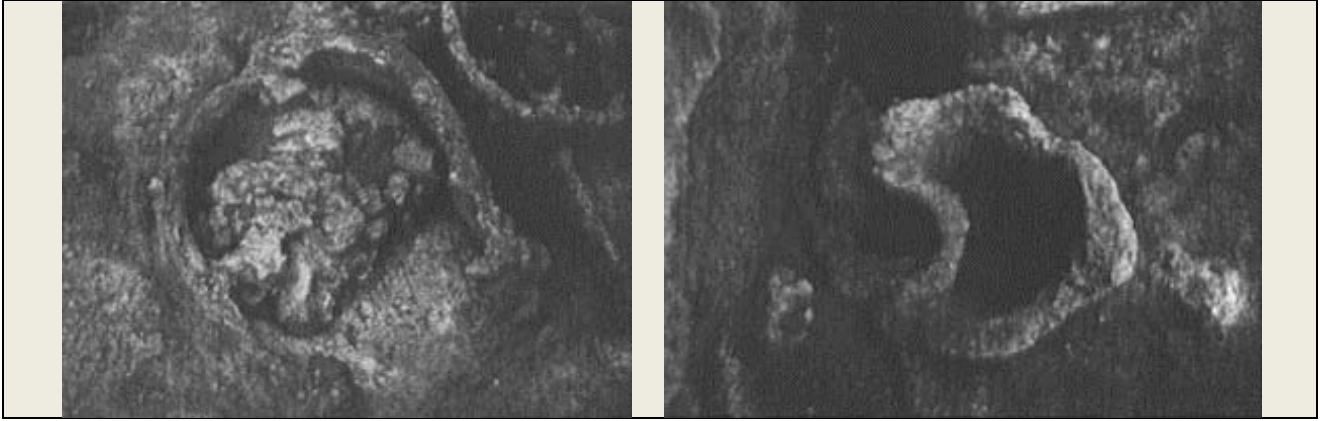
4. Οικία Δ: ανατολική συστάδα πηλοκατασκευών, αποτελούμενη από πεταλόσχημο φούρνο, δύο σιρούς και μία ακόμα που έχει χαρακτηριστεί ως σύνθετη.

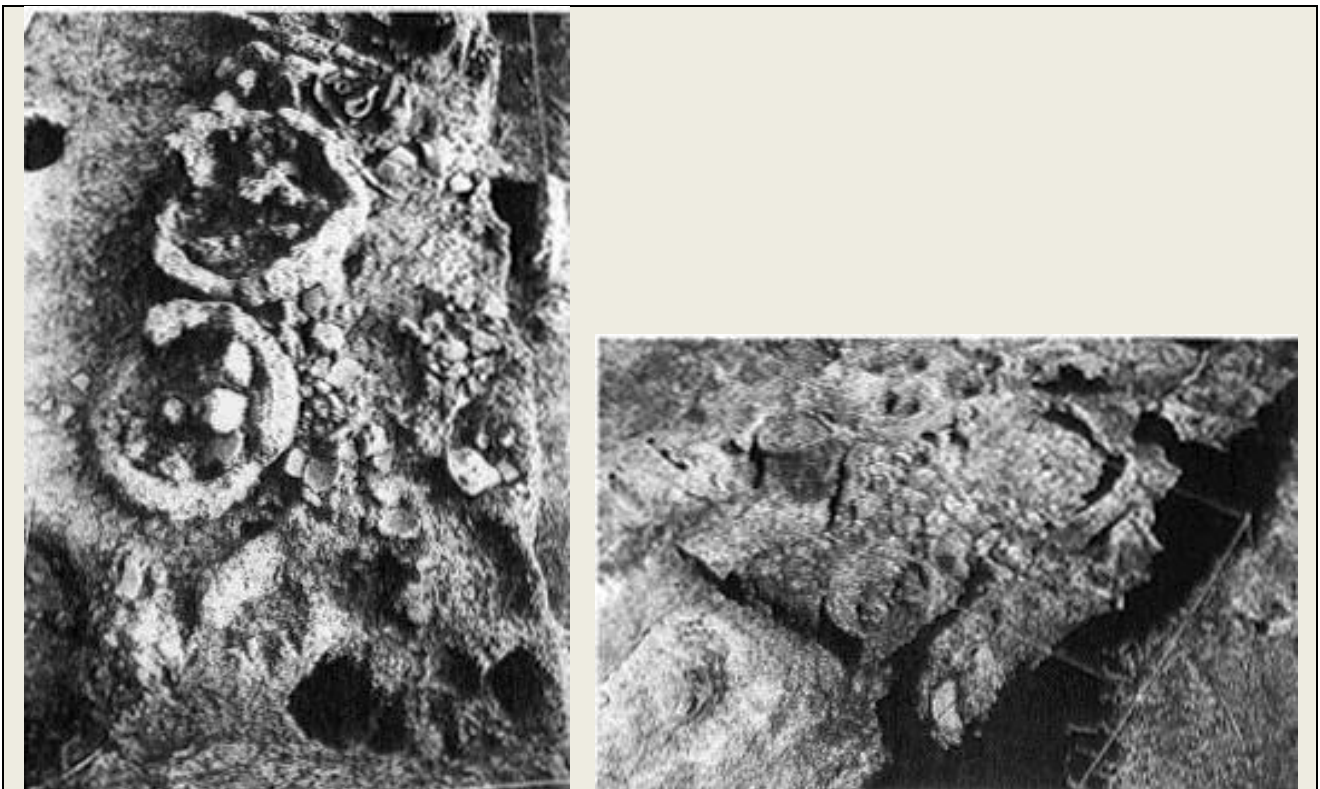
1. Οικία Δ: λεπτομέρεια της χαρακτηριζόμενης ως σύνθετης κατασκευής που έχει εντοπισθεί στην ανατολική συστάδα πήλοκατασκευών του σπιτιού.

2. Οικία Δ: Αγγεία μεγάλου και μεσαίου μεγέθους στο εσωτερικό της οικίας.

1. Λεπτομέρειες με πηλοκατασκευές: Αριστερά, φούρνος με υπολείμματα πήλινης εσχάρας. Δεξιά, πηλοκατασκευή στην τομή Μ. Πιθανότατα πρόκειται για αυτή που στον πίν. LXXVI,2 εικονίζεται μεταξύ διαφόρων αγγείων στο εσωτερικό της Οικίας Δ.

2. Λεπτομέρειες με πηλοκατασκευές: Αριστερά, συγκέντρωση πηλοκατασκευών στον μάρτυρα Π-Υ. Δεξιά, Συστάδα πηλοκατασκευών στον μάρτυρα ΙΓ-ΙΔ.

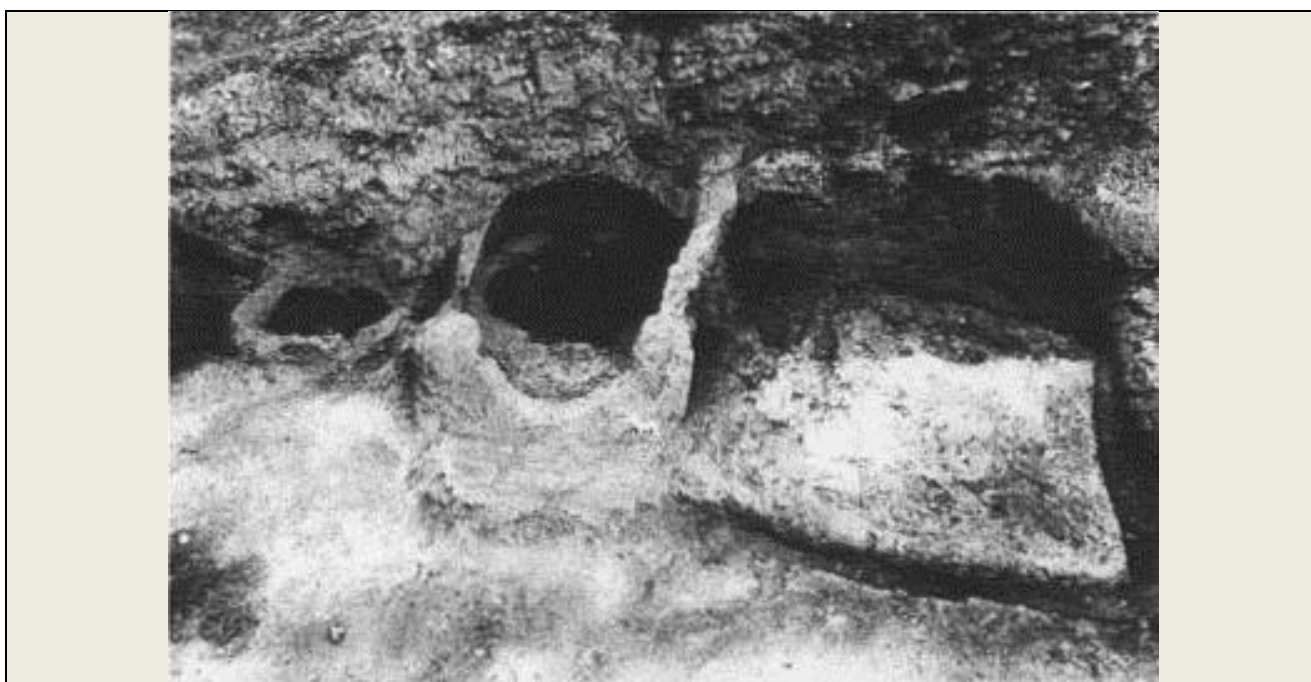
1. Λεπτομέρεια στη συστάδα πηλοκατασκευών του πίν. LXXVII,2 δεξιά.

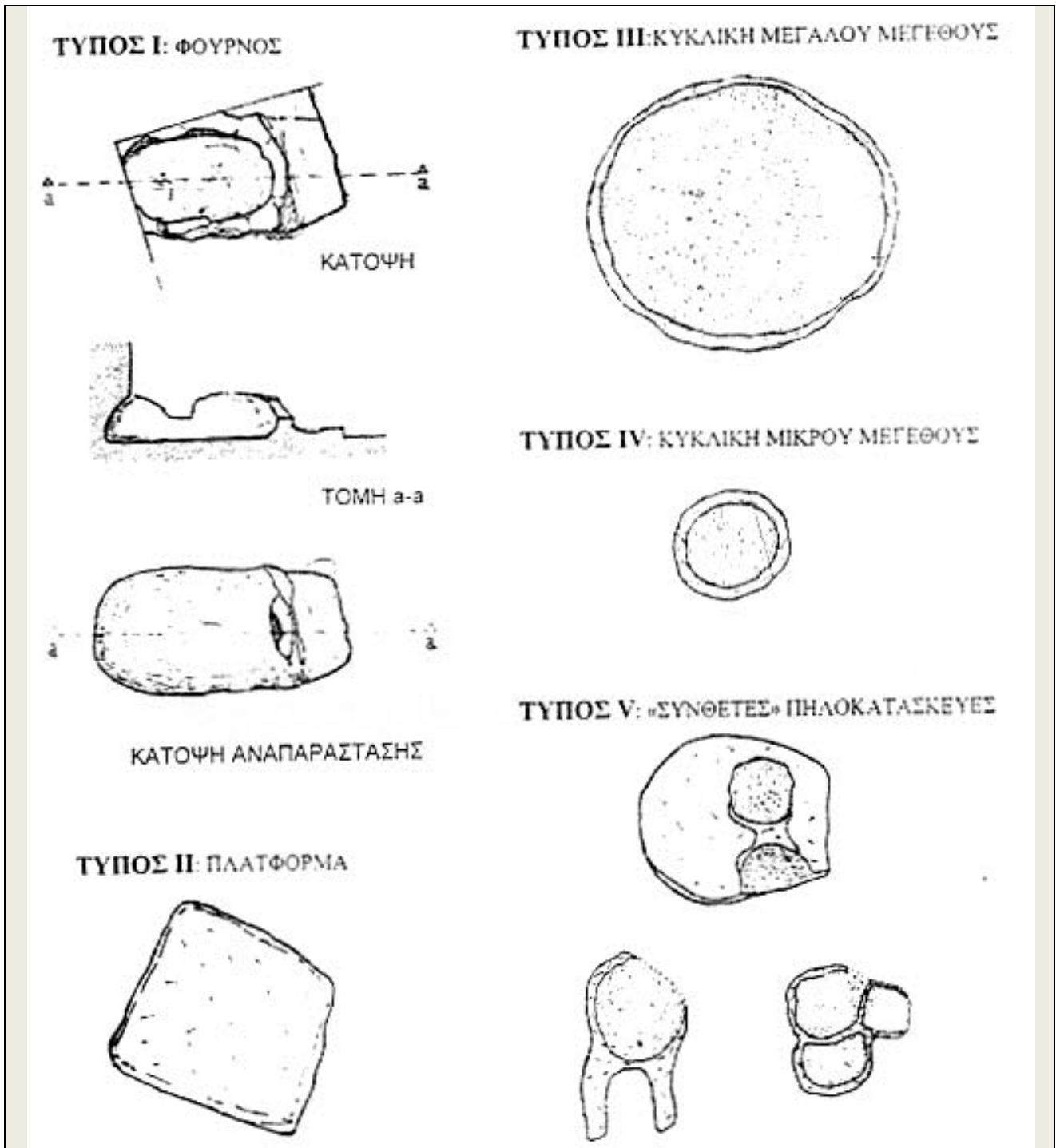
2. Κατάλοιπα φούρνου ή εστίας με αγγείο στο εσωτερικό του.

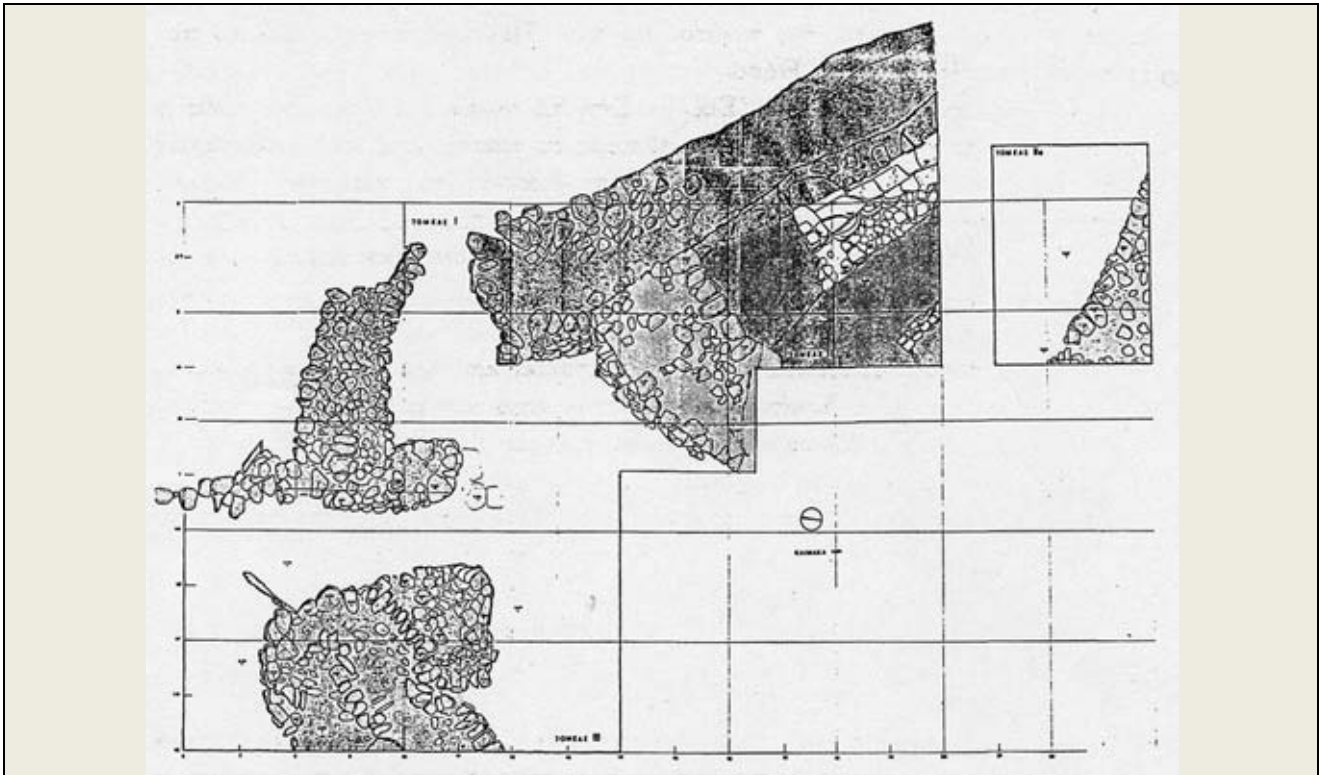
1. Στο βάθος ο φούρνος του πίν. LXXVIII με το αγγείο στο εσωτερικό του. Εμπρός, ελλειψοειδής θολωτός φούρνος.

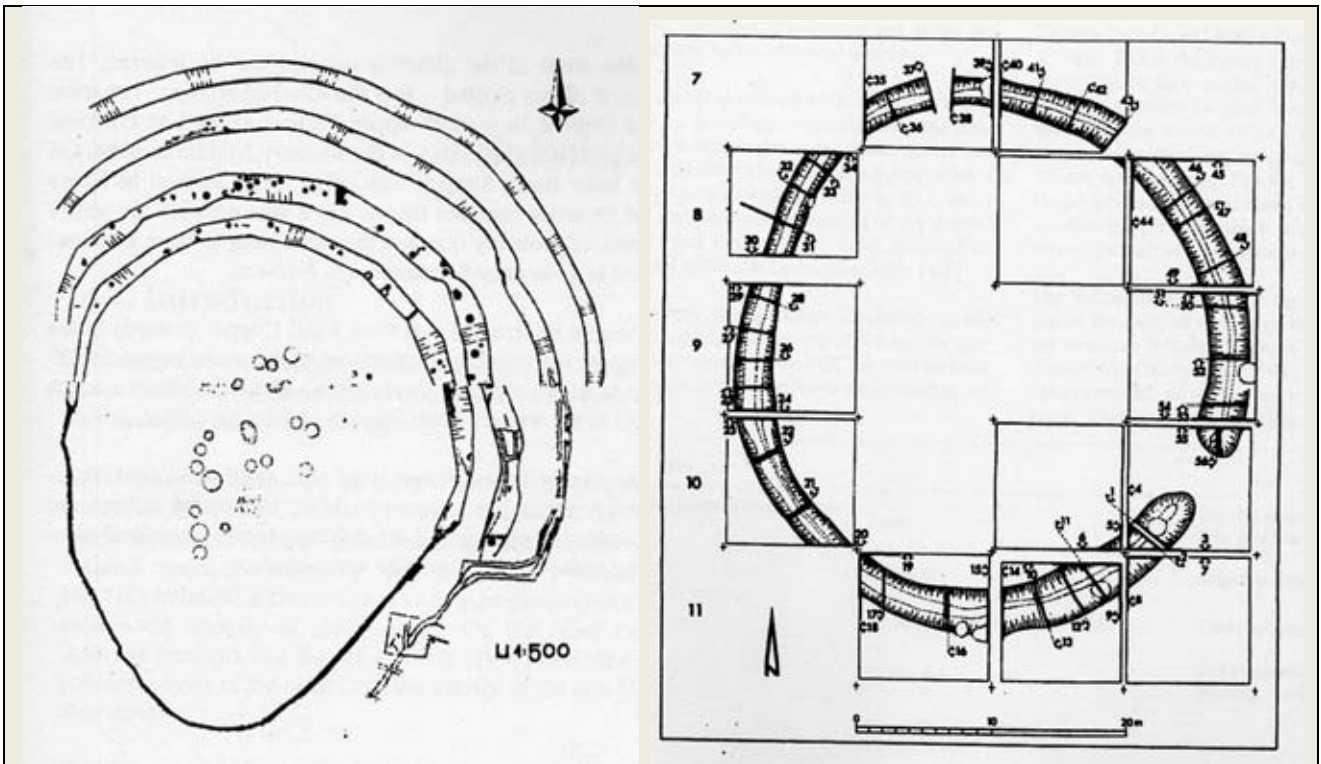
2. Συστάδα πηλοκατασκευών: ορθογώνια πλατφόρμα, ελλειψοειδής θολωτός φούρνος, κυκλική κατασκευή.

Η τυπολογία των πήλοκατασκευών της τούμπας του Αρχοντικού.

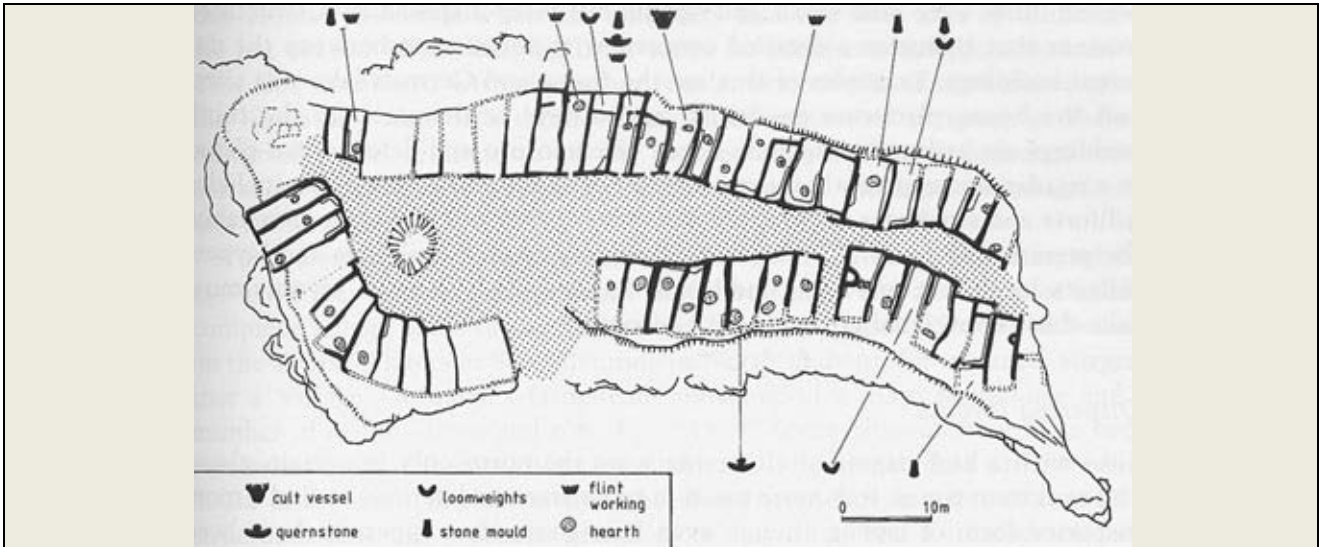

1. Η οχύρωση της Σκάλας Θάσου, ενδεικτική για τη χρήση οχρωματικών περιβόλων σε νήσο κοντινή στις Μακεδονικές ακτές.

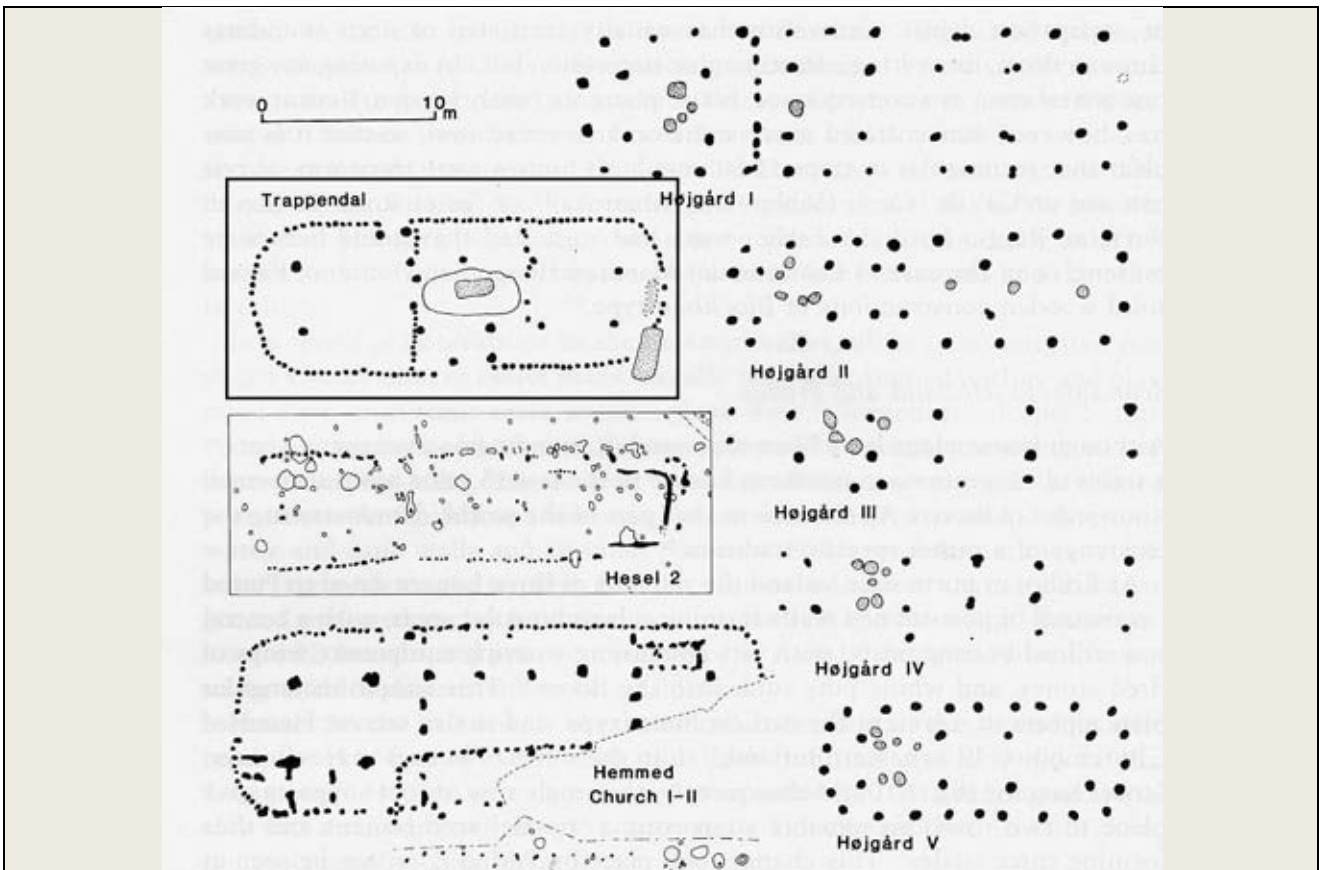

2. Ομόκεντρα ορύγματα από την Oncharitsa της Βουλγαρίας.

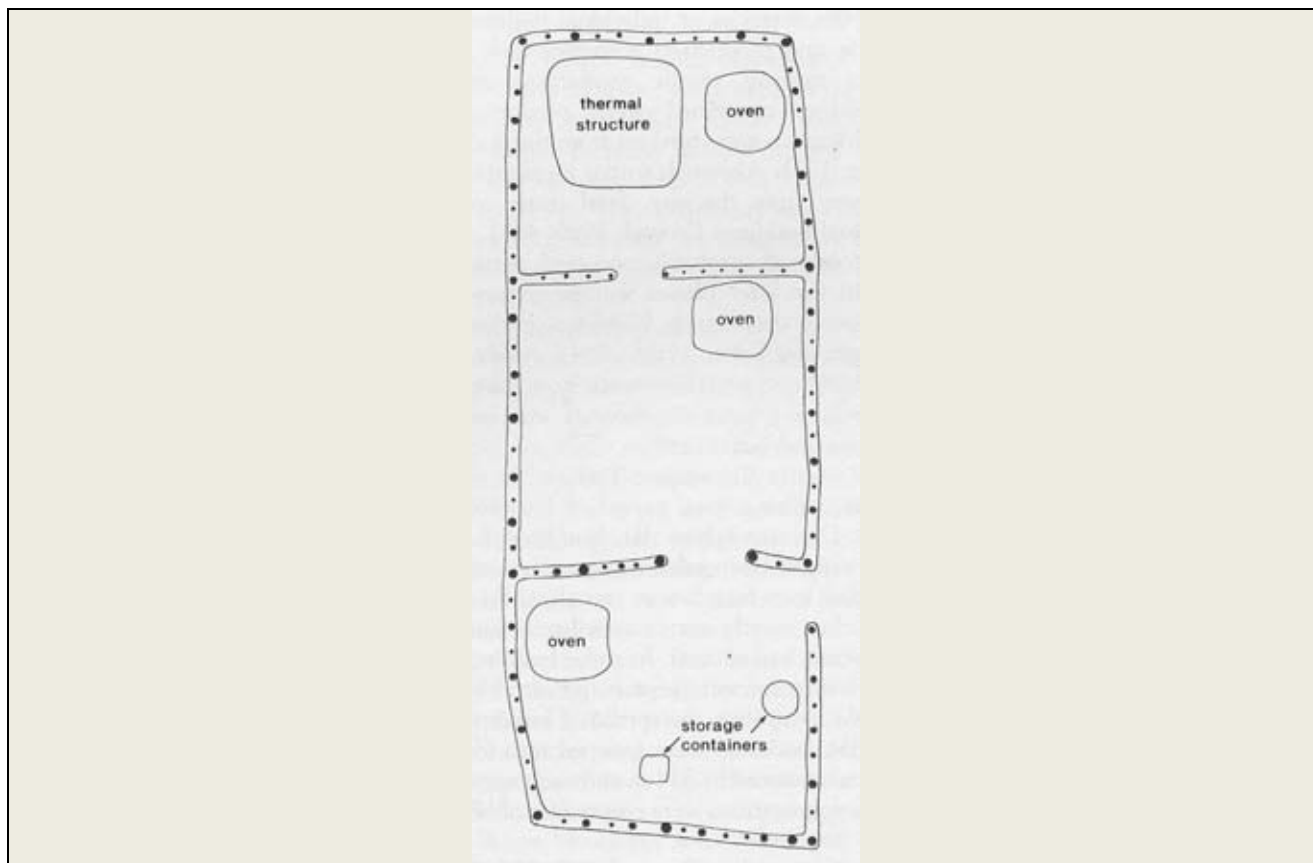
3. Ορυγμα στην περιοχή Drama της Βουλγαρίας.

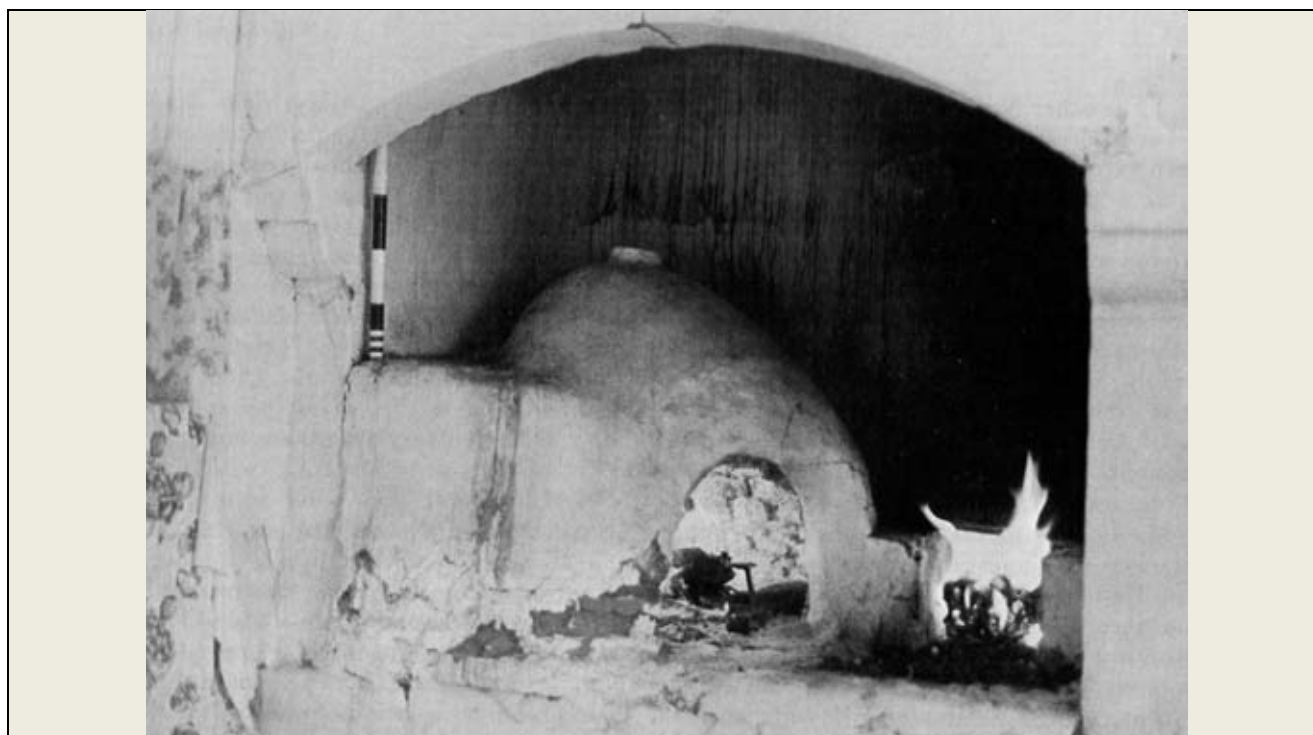
1. Προϊστορικό χωριό στη Σαραγόσα της Ισπανίας με διάταξη πιθανότατα παρόμοια με εκείνη του Καστανά.

2. Πασσαλόπηκτα οικοδομήματα από τη βόρεια Ευρώπη. Επάνω αριστερά, σε έντονο περίγραμμα, σπίτι παρόμοιο με την «Οικία Θεοχάρη».

1. Σπίτι με τριμερή διαίρεση από το Divostin της Σερβίας.

2. Κρήτη: Κεραμικός κλίβανος και παρακείμενη εστία στο εσωτερικό θολωτής κατασκευής, προφανώς ενός τζακιού.